

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
FÜZETEK 12

Cahiers d'histoire de l'art

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Gerő Győző /

AZ OSZMÁN-TÖRÖK
ÉPÍTÉSZET
MAGYARORSZÁGON

(Dzsámik, türbék, fürdők)

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK 12
CAHIERS D'HISTOIRE DE L'ART

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK KIADVÁNYAI

Főszerkesztő

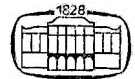
ARADI NÓRA

Szerkesztő bizottság

ARADI NÓRA, DERCSÉNYI DEZSŐ, MIKLÓS PÁL, POGÁNY Ö. GÁBOR,
VAYER LAJOS

Technikai szerkesztő

SZABÓ JÚLIA

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1980

AZ OSMÁN-TÖRÖK ÉPÍTÉSZET MAGYARORSZÁGON (DZSÁMIK, TÜRBEK, FÜRDŐK)

Írta

GERŐ GYŐZŐ

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1980

ISBN 963 05 1970 4

© *Akadémiai Kiadó · Budapest 1980 — Gerő Győző*

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Balla Imre

Műszaki szerkesztő: Csákvári András

Terjedelem: 15,2 (A/5) iv + 72 oldal melléklet

AK 1365 k 7982 HU ISSN 0324—7791

79.6738 — Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

Printed in Hungary

TARTALOM

Bevezetés	7
A magyarországi török építészet emlékeinek kutatás-története	11
A magyarországi török tartomány gazdasági és társadalmi rendszere	17
A középkori városkép átalakulása a hódoltsági terület töröklakta városaiban	29
Dzsámik — a magyarországi iszlám építészet legelterjedtebb épülettípusai	38
Türbék — sírépítmények	76
Fürdők	81
Befejezés. Az alapító-megrendelő, műhely és mester kérdése a magyarországi török építészetben	117
Rövidítések	126
Jegyzetek	128
Táblázat a szövegben előforduló török és szerb-horvát szavak kiejtéséhez	160
Helynévmutató	161
Zusammenfassung	163
Abbildungsverzeichnis	169
Képjegyzék	172

BEVEZETÉS

Buda 1541-ben történt elfoglalása csak kezdetét jelentette annak a csaknem százötven évig tartó korszaknak, amely minden tekintetben alapvető változást hozott az ország gazdasági, társadalmi és kulturális, valamint művészeti életében. Az ország fővárosának sorsát gyors egymásutánban követték a nagyobb várak és városok mint Pécs, Székesfehérvár, Esztergom, Visegrád, Szeged és Szolnok, majdnem egészen egy negyedszázad múltán Szigetvár és Gyula eleste is bekövetkezett. A törökök alig e negyedszázad alatt az országnak csaknem egyharmad részét meghódították, és a birtokba vett területnek egy jó részét oly mértékben pacifikálni is tudták, hogy ott az élet a körülményekhez képest visszatérhetett viszonylag normális – de nem a korábban megszokott – medrébe.

Kétségtelenül igaz, hogy több esetben is előfordult, hogy a törökök harc nélkül – vagy csak kisebb harcok árán – vettek birtokukba egy-egy várat vagy várost, és ott megszállták az épen maradt, esetleg csak részben és könnyebben megsérült katonai, egyházi vagy éppen polgári építményeket, lakóházakat. Ez a körülmény azonban még nem jelenti annak a korábban – még a török uralom ideje alatt – kialakult véleménynek a helyességét, miszerint a török hazánkban – amelynek egy része valóban szervesen a birodalomhoz tartozott – egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben épített volna. E felfogásnak már eleve ellentmondanak azok az új igények, amelyek a törökök megtelepedésével, és ezzel az iszlám megjelenésével mint szükségszerű követelmények lépnek fel elsősorban az építészettel szemben. E helyen nem kívánom részletezni, illetve bővebben tárgyalni azokat az új – és elsősorban már az iszlám vallási és társadalmi igényeinek kielégítését szolgáló – építészeti alkotásokat, mint amilyenek a dzsámik, fürdők vagy a türbék voltak. Itt csupán csak utalni szeretnék a török építészet azon jelentős emlékeire, amelyek részben még ma is fellelhetők mint álló építmények vagy mint feltárt maradványok az egykori hódoltsági terület jelentősebb központjaiban. De szükségessé tette a folyamatos – szinte állandó jellegű – építőtevékenységet a határterületeken folyó végvári harc is, amelynek következtében a védelem állandó erősítése szempontjából – a változó haditechnika igényeinek megfelelően – kellett az egyes védelmi és erődrendszereket kialakítani, valamint a falakat, tornyokat és bástyákat a legkülönbözőbb anyagokból és módokon megépíteni.

A törököknek és a velük együtt betelepedett új – mohamedán – lakosságnak itt is – hasonlóan, mint az Oszmán Birodalom más területein – megvolt a maga igénye a monumentális építészet iránt. Természetesen azonban a török építészetnek a birodalom e legnyugatibb európai provinciájában született alkotásait nem szabad sem Bursza vagy Edirne, vagy akár Isztambul emlékeihez mérnünk. Talán egyedül a lakóépületek vonatkozásában nem nyilvánul meg ez az igényesség.

A török lakóépületek igen szerények, bár az ilyen jellegű épületek is rendkívül változatos alkotások. Az az igénytelenség, ami a lakóházak építése tekintetében megnyilvánult, általában a keleti ember általános életfelfogására és szemléletére vezethető vissza. Mindezek ellenére azonban olyan magyarországi példáink is vannak, amelyeknek esetében még ezen a területen is megtaláljuk a kifinomult ízlést és a maradandó alkotásra való törekvést.

A török uralom százötven éve alatt a magyarországi tartomány nagyobb városaiban és jelentősebb központjaiban az építőmesterek tevékenysége folytán – akik között ott találjuk a legnagyobb török építész, Mimár Szinánt is – egyaránt születnek monumentális és kisebbszerű, szerényebb építmények, amelyeket – bár nem képezték szerves folytatását a megelőző renaissance művészetnek, és nem sarjadtak gyökerei az európai architektúra talajából – az egyetemes emberi alkotás és művészet szempontjából tekintve, mint a keleti művészet sajátos talajából eredő alkotásokat kell értékelnünk.

Az írott forrásokból – legtöbbször a nyugati és a török utazók leírásaiból – sokszor igen színes kép tárul eléink egy-egy török épületről vagy épületsoporról. Azonban a főleg török, de más útleírásokban is szereplő nagyszámú török épület említése ellenére ma már szinte alig találunk közülük néhányat, amely épségben állana, vagy netán eredeti rendeltetését töltené be. Közülük egyedül a budai termálfürdők egy része az, amely ma is mint fürdő van használatban.

A magyarországi török építészeti emlékek ily nagyarányú pusztulása a legtöbbször nem is a visszafoglalás harcainak következménye, hanem elsősorban politikai és társadalmi okokra vezethető vissza. A harcok során épségben maradt vagy kevésbé megrongálódott épületeket elsőként a katonaság vette birtokába és használta fel saját céljaira, majd később – főleg az egykori dzsámik – a katolikus egyház birtokába kerültek. Ezek azután egy ideig kisebb átalakításokkal – amelyek már az új építészeti stílushoz, de még inkább a keresztény liturgia követelményeihez igazodtak – továbbra is vallási célokat szolgáltak. Nagy részüket azonban a későbbiek során – főleg a XVIII. század folyamán – lebontották. Hasonló sorsuk volt részben azoknak az épületeknek is, amelyek a kincstár tulajdonában maradtak, és mint ilyenek az egyes bérlők egyéni érdekeit szolgálták. A mulandóbb anyagból – vályogból, fából vagy sövényből – épült lakóházak pedig néhány év vagy évtized alatt maguktól összeomlottak és elenyésztek. A katonai jellegű építmények, a vár és városfalak, az egyes rondellák és bástyák a fejlődő haditechnika következtében régi alakjukban korszerűtlenek lettek, s ezért jelentős mértékben átépítették őket, vagy helyettük teljesen újakat építettek, gyakran épp az elbontott régebbi falak vagy bástyák köveinek felhasználásával.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azonban a XVIII. század végi és a XIX. századi városrendezési elgondolásokat sem, amelyek megvalósítása érdekében nagyon sokszor még jó állapotban levő és jelentős török építményeket bontanak le mint a város terjeszkedésének és további fejlődésének akadályozóit.

Mindezek csupán kísérői és megvalósítási formái voltak annak a Habsburg politikának, amely igyekezett a törököktől visszahódított területeken a törökség és az iszlám minden – anyagi és szellemi – emlékét egyaránt kiirtani. Ezt a felfogást és ennek következetes érvényre juttatását azonban nagyban elősegítette – sőt bizonyos mértékig döntően befolyásolta –, hogy nem maradt vissza ezeken a

területeken olyan nagyszámú mohamedán török lakosság, amelynek jelenléte és társadalmi, vallási igénye ezeknek az épületeknek további fenntartását – legalább részben – szükségessé és indokolttá tette volna. Azok a kevesek, akik itt maradtak és szétszórtan éltek – gyakran azért, hogy vagyoniukat megtarthassák –, elhagyva az iszlámot katolizáltak.

Török építészeti emlékeinknek a fentiekben vázolt teljes vagy az átépítések folytán bekövetkezett részleges pusztulása a jelen korszak kutatója számára felveti a kutatás módszerének kérdését az adott speciális körülmények között. Tekintettel azonban arra, hogy a török építészet hazai emlékeinek kutatása és feltárása még csak igen kis múltra tekint vissza, így az utóbbi évtizedek során történt nagyarányú és rendszeres feltárások adtak lehetőséget arra is, hogy kialakulhasson – hasonlóan a magyar középkorhoz – a török kor kutatásának számos szempontot figyelembe vevő komplex módszere. E komplex kutatási módszeren belül természetesen a kutatandó épületmaradvány jellege – aszerint, hogy az álló épület, földben levő rom avagy a kettő sajátos együttese – dönti el az egyes módszerek alkalmazásának helyes arányát. Minden esetben azonban elsődleges alkalmazást nyernek a régészeti módszerek – az ásatás, és ennek álló épületek kutatásánál alkalmazott speciális változata, a falkutatás. A kutatás során alkalmazott komplex módszer azonban nem nélkülözheti a történeti forráskutatás, a művészettörténeti és építészettörténeti elemző módszerek alkalmazását sem. Mindezek együttes felhasználása eredményeként nemcsak az egyes objektumok elméleti rekonstrukciója válik lehetővé, hanem azoknak más szempontokból történő széles körű vizsgálata is.

A török emlékeknek a magyarországi történeti fejlődésből eredő különleges helyzete tette szükségessé azok régészeti módszerekkel történő kutatását és feltárását, annak ellenére, hogy e korszak – a XVI–XVII. század – emlékeinek kutatása Európa-szerte már nem tartozik a szorosan vett régészet körébe.

Jelen dolgozatom célja, hogy megkíséreljem e komplex módszer segítségével – a régészetileg feltárt avagy csak részben kutatott – török építészeti emlékeinket nemcsak egyedenként vagy rendeltetésszerű használatuk szerint csoportosítva bemutatni, hanem ezen keresztül az egész hódoltsági terület török építészetének szintetikus feldolgozását nyújtani. Túlmenően a tárgyi anyag ismertetésén röviden szeretném bemutatni – mintegy háttérként – azt a gazdasági és társadalmi képet, amely megteremtette az anyagi alapját és társadalmi igényét annak, hogy ezek az építészeti emlékek egyáltalán létrejöhettek. Itt kell megemlítenem néhai Fekete Lajosnak és Káldy-Nagy Gyulának az elmúlt évtized során megjelent azon munkáit, amelyeknek a magyarországi török építészettel és építkezésekkel kapcsolatos gazdaságtörténeti vonatkozásai igen értékes és új adatokat nyújtottak számomra munkám ez utóbbi részének megírásához. Mindezekon túlmenően a hódoltsághoz tartozó török építészetet nemcsak magyarországi vonatkozásában kívánom értékelni, hanem szeretném annak pontosabb helyét meghatározni mind a balkáni, mind az oszmán-török építészet teljessége szempontjából.

Szeretném megjegyezni, hogy munkámban – amely nem terjed ki az elpusztult és csak a különféle forrásokból ismert épületekre és építményekre – az egyes vedutákon és helyszínrajzokon látható vagy jelzett török épületekkel csak annyiban foglalkozom, amennyiben azok a tárgyalt objektummal szoros összefüggésben

vannak, vagy azt magát ábrázolják. E tekintetben csak az általános török városkép megrajzolása jelent bizonyos kivételt.

A következőkben ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik két évtizedes kutató és feldolgozó munkám során bármilyen módon támogattak és segítségemre voltak, lehetővé téve ezzel disszertációm elkészítését. Így Gerevich Lászlónak, aki lehetővé tette, hogy részt vegyek a budavári palota ásatásában és a várnegyed lakóházainak kutatásában, s ezzel segítséget nyújtott számomra a török kori régészet módszereinek kialakításához, továbbá a BTM vezetőségének, név szerint Tarjányi Sándor volt főigazgatónak, akinek jelentős erkölcsi és anyagi támogatása tette lehetővé disszertációm rajz- és fotóanyagának részbeni elkészítését. Itt köszönöm meg a Baranya megyei Tanács V. B. akkori elnökének, Palkó Sándornak és elnökhelyettesének, Takács Gyulának azt az állandó erkölcsi és anyagi támogatást, amellyel a megyében folyó feltárásaimat lehetővé tették, és amellyel feldolgozó munkámat is segítették. Köszönetet mondok az OMF vezetőségének azért a támogatásért, amelyet Budapesten kívül végzett munkáim során nyújtott erkölcsi, anyagi tekintetben és a kivitelezés tekintetében egyaránt.

Ugyancsak ezúton tartozom köszönettel néhai Fekete Lajos professzornak, továbbá Oktay Aslanapa és Semavi Eyice isztambuli és Şerif Baştav ankarai egyetemi tanároknak, akik munkám során szakmai tanácsaikkal segítettek.

Végezetül – de nem utolsósorban – itt mondok köszönetet a Török Köztársaság kormányának meghívásáért és a Fővárosi Tanács hathatós támogatásáért, amellyel lehetőséget nyújtottak számomra, hogy a török építészet anyaországi emlékeit a helyszínen tanulmányozhassam.

Gerő Győző

A MAGYARORSZÁGI TÖRÖK ÉPÍTÉSZEK EMLÉKEINEK KUTATÁSTÖRTÉNETE

A magyarországi török építészet alkotásai iránti érdeklődés – amely azonban még korántsem jelentett valami tudományos igényű anyaggyűjtést vagy feldolgozást – igen régi múltra tekint vissza, s szinte egybeesik magával a török idők kezdetével. Már a hódoltság első évtizedeitől kezdve az itt járt nyugati követek – akik Isztambulba igyekezve átutaztak az ország töröklakta területein – és a keleti utazók figyelmét egyaránt megragadják az olyan jellegzetes török épületek, mint amilyenek a dzsámik, a fürdők avagy a türbék. Ezeket az épületeket – hasonlóan, mint a régebbi korokból származó építményeket – több-kevesebb részletességgel – igen sok esetben azonban igen jó megfigyelések alapján – egyszerűen leírják. Mindezek ellenére azonban meg kell jegyeznünk, hogy ezek az útleírások ma már kutatásaink során elengedhetetlenül szükséges és nélkülözhetetlen forrásanyagot jelentenek.

Buda 1686-os visszafoglalásának következtében egész Európában megélné a török építészet iránti érdeklődés Magyarországon, s ennek kapcsán az itteni török dolgok iránt. A vár ostroma idején az olasz származású hadmérnök, Luigi Ferdinando Marsigli nemcsak a kéziratokat és könyveket menti a Büjűk dzsámi melletti égő könyvtárból,¹ hanem a harcok megszűntével Buda nevezetesebb török épületeit épületcsoportonként – az egyes épületek állapotára vonatkozó megjegyzésekkel kísérve – jegyzékbe foglalja.² Bár Marsigli e munkát mint hadmérnök elsősorban gyakorlati céllal és feltételezhetően felsőbb parancsra készítette el, mégis megnyilvánul már benne bizonyos tudományos érdeklődés és módszeresség is. Ez annál is érthetőbb, mivel az itt talált török épületek a nyugati, európai városképhez szokott nagy tudású és minden iránt érdeklődő Marsiglira az újdonság erejével hatottak.

Marsiglinak a budai török épületekről készült jegyzéke – amely azokat rendeltetésük és területi elhelyezkedésük szerint csoportosítva adja – feltűnő az egyes épületek török elnevezését is, ezen felül pedig mindegyikről egy rövid, de jellemző leírást közöl. Tulajdonképpen munkáját úgy tekinthetjük, mint a török kori épületekről készült első topográfát.

Tollius³ a már visszafoglalt Buda dzsámijainak néhány feliratát másolja le, minden további igény nélkül, abban inkább csak érdekességet látva.

Alig néhány évtizeddel azután, hogy Marsigli épületjegyzéke elkészült, a bécsi barokk kiváló mestere, Fischer von Erlach⁴ érdeklődését is felkeltették a budai és pesti török épületek. A mai Császár fürdőről készített alap-, metszet- és homlokzati rajza az épületről készült első – a mai értelemben vett – olyan műszaki felvétel, amely építészettörténeti szempontból igen jelentős.

Marsigli megkezdett munkájának még sokáig nem akadt követője. A XVIII. században megjelent munkák legfőképpen egy-egy török épületről – a legtöbb eset-

ben a budai fürdők valamelyikéről – adnak igen szűkszavú leírást.⁵ Ezek azonban rendszerint a már átépített épület eredeti török részeire vonatkozóan csak igen keveset mondanak.

A török korral való foglalkozás és ezen túlmenően annak már tudományos módszerekkel történő kutatása szempontjából a XIX. század komoly fordulatot jelent. A tudományos érdeklődés és a kutatás azonban már a század elejétől kezdődően elsősorban a történeti vonatkozások és az írott források felé fordul. E tekintetben különösen Hammer⁶ munkásságát kell kiemelni – annak ellenére, hogy az elsősorban történetírói tevékenység volt –, akinek az építészettörténettel szoros kapcsolatban állott epigráfiai gyűjtése és feldolgozása ma már olyan anyagot őriz, amely azóta csaknem teljes egészében megsemmisült.⁷ Ezekon túlmenően pedig történeti munkái az építészettörténet szempontjából is fontos adatokat tartalmaznak.

A század derekától kezdődően egyre inkább megélnékült a tudományos érdeklődés a török kor ittmaradt építészeti emlékei iránt is. Korábban Linzbauernek⁸ a budai hőforrásokról írott munkája volt az, amely értékes adatokat nyújt fürdőink építészettörténeti vonatkozásaiban is. A későbbiekben egyre sűrűbben találkozunk olyan cikkekkel és kisebb tanulmányokkal, amelyek már önállóan méltatnak egy-egy török eredetű épületet vagy épülecsoportot. A Vasárnapi Újságban a budai Sáros⁹ és Rác¹⁰ fürdőkről, valamint Gül Baba¹¹ sírjáról megjelent cikkek ezeknek az épületeknek akkori állapotát írják le, és a velük kapcsolatos történeti vonatkozások elbeszélésére szorítkoznak, anélkül azonban, hogy megkísérelnék feltárni és kutatni azoknak török kori állapotát. De hasonló a helyzet a tudományos szakfolyóiratok – mint az Archaeológiai Értesítő – esetében is, ahol kezdetben inkább csak rövid, de már módszeres anyaggyűjtéssel találkozunk. Ezt a munkát az Akadémia archaeológiai bizottsága is nagymértékben támogatta.¹²

Az építészeti emléktanyag gyűjtésének munkájában a kor olyan kiváló szakembere is részt vett, mint Rómer Flóris, akinek figyelmét még az olyan csekély rom sem kerülte el, mint az egi Valide fürdő maradványa.¹³

Ez a munka a legtöbb esetben az anyaggyűjtés stádiumában megrekedt. Nem kétséges azonban, hogy a század vége felé már felmerült az igénye egy olyan jellegű munkának, amely a magyarországi török építészeti emlékek tudományos feldolgozását, illetve azok teljes felgyűjtését lett volna hivatott nyújtani. Azonban a későbbiek során napvilágot látott cikkek e valóban jogos igényt korántsem elégitették ki. E törekvést csupán Némethy Lajos igyekezett megvalósítani, amikor a budai török mecsetekről szóló munkáját megírta.¹⁴ Munkája azonban bizonyos mértékig inkább topográfiai jellegű volt, amelyben megkísérli igen gazdag európai forrásanyag segítségével az egyes török dzsámikat – bár sok esetben tévesen – közelebbről meghatározni, valamint helyrajzilag pontosan rögzíteni. Fejtegetései során felveti a kérdést, hogy az egyes ismertetett dzsámik eredeti török alkotások-e, avagy azokat korábbi templomokból alakították át. Figyelmét nem kerülik el a Mátyás-templom akkori restaurálása alkalmával előkerült török építészeti részletek¹⁵ sem.

Az egyes várostörténeti monográfiák, mint a század húszas éveiben megjelent „Eger városának története”¹⁶ avagy Mogyoróssynak Gyuláról írott munkája¹⁷ nem hagyják figyelmen kívül városuk török eredetű épületeit sem, amelyeket néha

még részletesebben is leírni. Haas Baranyáról¹⁸ írott alapos tanulmányában a megyében levő török épületek mellett jelentős helyet szentel munkájában a török epigráfia szigetvári és pécsi emlékeinek.

A XIX. század második felében megindult nagyarányú műemléki helyreállítási, illetve átépítési munkák – mint amilyen a budavári palota átépítése és a Mátyás-templom restaurálása volt – alkalmával nemcsak középkori, hanem török építészeti részletek, maradványok is kerültek elő. Sajnos azonban ezek nem minden esetben lettek a tudomány számára megörökítve. A Mátyás-templom restaurálása során a középkori maradványok feltárása már tudatosan és módszeresen történt, de az ennek folytán előkerült török építészeti maradványok mindössze csak annyi jelentőséggel bírtak, hogy azoknak egy részét legfeljebb fényképben és rajzban megörökítették.¹⁹ Arról azonban, hogy az előkerült török maradványok esetleges összefüggéseit vagy az egyes részletek pontosabb kormeghatározását keresték volna, még csak nem is beszélhetünk.

Mindenesetre figyelemre méltó az a tény, hogy még ekkor sem merül fel az igénye sem a rendszeres régészeti kutatásnak, még kevésbé az álló, de jelentős mértékben átépített török épületek eredeti részletei feltárásának. A török építészeti emlékekkel való foglalkozás ebben a korban igencsak az építészettörténet és régészet peremterületét jelentette. Annál sajnálatosabb ez, mert a század utolsó évtizedeinek nagyarányú városrendezési munkái következtében a magyarországi török emlékek száma jelentős mértékben megfogyatkozott. Közülük többet lebontanak, s ezt a folyamatot még századunk elején sem sikerült minden esetben megakadályozni. Így esik áldozatul a budai Vízivárosban a Kakas bástya,²⁰ a Karakas pasa tornya és az egykori Kászim pasa bástya,²¹ a pécsi Memi pasa fürdője²² és több más olyan épület és építmény, mint a budai Császármalom – a török lőpor-malom – vagy a székesfehérvári Budai kapu, amelyeknek török vagy középkori eredete ma sem tisztázott. Bár az épületek pusztulását nem sikerült megakadályozni, a korábbi rombolásokkal ellentétben ezeknek nagyobb részét legalább sikerült fényképen és felmérési rajzokban az utókor számára megörökíteni.

A XX. század első évtizedei jelentősebb változást a török építészettörténet területén csak igen kismértékben hoznak, de ezek a kezdeményezések biztató előjelnek tekinthetők. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy – folytatva a korábbi gyakorlatot – a felszínre került török falmaradványokat felmérik, hanem már a lelőköri körülményeket és a kísérő leletanyagot is feljegyzik.²³ Ami azonban még öröndetesebb: egyre sűrűbben találkozunk olyan cikkekkel, kisebb közlésekkel, valamint most már jelentősebb tanulmányokkal is, amelyek a magyarországi török építészeti emlékeivel foglalkoznak. Tulajdonképpen a kilencszázas évek első évtizedei jelentik a török emlékek építészeti részének most már az anyaggyűjtést meghaladó, tudományos feldolgozásának kezdetét.

Gereczének az 1906-ban megjelent topográfiájában²⁴ – amely inkább az egyes emlékekkel kapcsolatos gazdag bibliográfiát ad, mint az egyes emlékek részletes leírását – a magyarországi török emlékek első gyűjteményes jegyzékét találjuk. Néhány évvel később Gubitza Kálmán a bácsi török fürdő maradványait²⁵ ismerteti, majd Ömer Feridun az Archaeológiai Értesítőben²⁶ a budai török emlékekről ír.

A Baranya megyei török emlékeket Szőnyi Ottó méltatja, aki rendszeresen beszámol az épületek restaurálása során előkerült török maradványokról és az azokkal

kapcsolatos megfigyeléseiről és következtetéseiről. Hírt ad az Idrisz Baba türbe helyreállításáról,²⁷ valamint az Ágoston téri templomban feltárt török ablak- és falmaradványokról.²⁸ A „Dunántúl” hasábjain több közleményben²⁹ Pécs török emlékeit ismertetik. Kisebb tanulmány jelent meg – amely inkább nagyrészt anyagközlés – ugyancsak Szőnyitől a baranyai török kútmedencékről,³⁰ továbbá a török vízvezetékekről.³¹ Figyelemre méltó a pécsi Ferhád pasa fürdőjéről³² írott tanulmánya, amelyben a fürdő előkerült maradványait elemezve behatóan foglalkozik a török fürdők kérdésével és azok szerkezeti felépítésével. Munkássága azonban nemcsak a tárgyi emlékekkel volt szoros kapcsolatban, hanem foglalkozott topográfiai kérdésekkel és Pécs török kori városképével is. Az Archaeológiai Értesítő 1928. évi számában megjelent tanulmányában a városképet Evlia Cselebi alapján vizsgálja.³³

A század eleji munkák közül azonban külön ki kell emelnünk Foerk Ernő alapvető munkásságát, amellyel a magyarországi török építészeti emlékek teljes és összefoglaló feldolgozására törekedett.³⁴ Ennek érdekében elsősorban felmérte a közismerten török eredetűnek tartott épületeket – korabeli állapotukban, ahogy abban az időben voltak –, majd e felméréseket rövid összefoglaló szöveggel kiegészítve adta közre. Ezek a felmérési rajzok kétségtelenül növelik munkája értékét, fogyatékoságának kell azonban tekintenünk, hogy e felmérések között nem szerepel számos olyan építmény, amely pedig kétségtelenül török eredetű.³⁵ Sajnos a másik hiányossága e munkának, hogy teljes mértékben nélkülözi még azoknak a feltárásoknak az eredményeit is, amelyek már a munka megjelenése előtt ismeretesek voltak.

A harmincas évek vége és a negyvenes évek eleje fordulópontot jelent a magyarországi török építészet emlékeinek kutatásában. Ez elsősorban két dologban nyilvánult meg: a kutatás módszerességében – ami talán a legdőntőbb – és ennek során a régészeti feltárás igényében, másrészt pedig részint a feldolgozás módjában, illetve annak célját illetően. Ezekkel a törekvésekkel párhuzamosan természetesen még találkozunk olyan esetekkel is, amikor a régészeti kutatás csak bizonyos kérdések megoldását célozta, anélkül, hogy az bármilyen összefüggésben lett volna az épülettel, illetve kiterjedt volna annak a kutatására is.³⁶

Ami a feltárás módszerességét illeti és a régészeti módszerek első alkalmazását jelentette egy többszörösen átépített török eredetű épület kutatása során, annak példáját láthattuk a pécsi Gázi Kászim pasa dzsámi helyreállításával kapcsolatban. Gosztonyi³⁷ a török dzsámi feltárása alkalmával jelentős perióduskutatást is végzett, feltárva a török épület középkori és római előzményeit is. Ugyanakkor megkísérelte a kutatás eredményeinek monografikus feldolgozását, és pedig ezen belül a török résznek, mint önálló egységnek a bemutatását. Megfigyelései igen aprólékosak és mindenre kiterjedők, következtetési azonban nem minden esetben helytállóak.

A második világháború alatt a török kori építészettel foglalkozó utolsó munka – amellyel tulajdonképpen a század első felének kutatástörténete le is zárult – Genthon Istvánnak a budapesti török emlékekről szóló tanulmánya.³⁸ Genthon – bár feladata csak a főváros emlékekének szűkebb ismertetése volt – az egyes török épületek leírásán és a visszafoglalást követő időkben történt átépítéseinek kronológiai felsorolásán messzemenően túl azoknak nemcsak hazai analógiáit

keresi, hanem ezeken keresztül a teljes magyarországi török műemlékállományt széles körben tárgyalja. Ugyanakkor azonban – amint azt a budai fürdők ismeretése kapcsán láthatjuk – keresi azoknak törökországi előképeit is. Bár az egyes épületeket ő sem kutatta, de annak szükségességét több ízben is hangoztatja.³⁹

A magyarországi török építészet kutatástörténetének egy új korszakát jelentette a felszabadulást követő időszak, nemcsak a feltárások, hanem a feldolgozás és az értékelés tekintetében egyaránt. A második világháború harcai során nagymértékben megsérült török építészeti emlékeink helyreállítása nemcsak lehetővé tette azok részletes kutatását, hanem a kialakuló új műemléki szemlélet és gyakorlat szerint ez már előfeltétele volt a helyreállításnak. Ez az új szemlélet azonban nemcsak a már említett helyreállítandó emlékek kutatását tette lehetővé, hanem elindítója volt annak a rendszeres és módszeres kutatásnak, amely jelentős számban tárta fel a magyarországi török építészeti emlékeket vagy azok maradványait. Ennek a módszeresen végzett kutatásnak volt köszönhető, hogy a török építészetre vonatkozó eddigi ismereteink nagymértékben gyarapodtak. Itt csupán azokat a nagyobb feltárásokat említeném, amelyeknek eredményei jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a török építészet hazai emlékeiről alkotott korábbi véleményeket részben módosítsuk, sőt azokat számos új szemponttal is kiegészítsük. A kutatások ugyanis az egyes objektumok részletes feltárásán túlmenően lehetővé tették az összefüggések keresését.

Ezek közé a feltárások közé sorolhatjuk a pécsi Jakováli Haszán dzsámi⁴⁰ és a hozzátartozó derviskolostor, a szigetvári Szulejmán szultán⁴¹ és az Ali pasa dzsámi,⁴² valamint az ugyancsak szigetvári török ház⁴³ és a vár ásatását.⁴⁴ A budai Király fürdő rekonstrukciójával kapcsolatos épületkutatás és ásatás,⁴⁵ az ugyancsak budai Gül Baba⁴⁶ és a pécsi Idrisz Baba türbék⁴⁷ feltárása, továbbá a siklósi Malkocs bej dzsámi⁴⁸ és az egri Valide fürdő ásatása⁴⁹ jelentik egy-egy állomását ennek a munkának. A budai várnegyed rekonstrukciója során folytatott épületkutatások a török polgári építészet számos új és eddig ismeretlen emlékét hozták napvilágra,⁵⁰ valamint megállapították a várfalak, illetve az egyes bástyák középkori avagy török eredetét.⁵¹ A budai pasák vári palotájának maradványait⁵² szintén az ott folytatott ásatások eredményeként ismerjük ma már közelebbről.

A felsorolt nagyobb ásatások és épületkutatások mellett természetesen a kisebb részletkutatások,⁵³ valamint a leletmentések⁵⁴ alkalmával előkerült török épületmaradványok ugyancsak jelentős mértékben hozzájárultak a már eddig ismert kép kiegészítéséhez.

Az utóbbi két évtized alatt azonban e nagyarányú feltárások mellett a publikációs tevékenység sem szünetelt, s ennek eredményeként a kutatásoknak már eddig is több részeredménye látott napvilágot. Azok mellett a hosszabb-rövidebb tanulmányok mellett, amelyek a budai Király fürdő⁵⁵ vagy a szigetvári Szulejmán dzsámi⁵⁶ és a szigetvári várban folytatott ásatások eredményeit⁵⁷ tették közzé, számos kisebb közlés is megjelent ismertette a kutatások legújabb eredményeit.⁵⁸

Az eddigi során említett kutatásokon és azok eredményeinek ismertetésén túl kisebb anyagközlő munkák is jelentek meg.⁵⁹ Hasonlóképpen megnyilvánult a törekvés az egyes jelentősebb török központok – mint Buda és Pécs,⁶⁰ valamint Szigetvár és Eger⁶¹ – építészeti emlékeinek monografikus feldolgozására is.

A török kutatók érdeklődését is felkeltették a magyarországi emlékek. Ezzel kapcsolatban hivatkoznunk kell Oktay Aslanapa⁶² és Celal Esad Arseven⁶³ megjelent munkáira.

Végigtekintve a kutatástörténetet, arra a megállapításra juthatunk, hogy eddig számos részlettanulmány és közlés jelent meg, valamint az egyes objektumok régészeti kutatása – főleg az utóbbi két évtizedben – jelentős eredményeket hozott. Mind ez ideig azonban e korszak építészeti emlékeinek szintetikus feldolgozása nem történt meg.

A MAGYARORSZÁGI TÖRÖK TARTOMÁNY GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI RENDSZERE

Az ország egy jelentős részét a törökök igen rövid idő alatt hódították meg, s az újonnan birtokba vett területet – mint újabb tartományt – szorosan hozzákapcsolták katonailag, gazdaságilag és politikailag egyaránt az Oszmán birodalomhoz. Ennek következtében természetesen az új tartomány struktúrája minden tekintetben és szinte egyik napról a másikra alapvetően megváltozott. A törökség – amelynek a XVI. századi Magyarország társadalmi rendjéhez viszonyítva egy sokkal alacsonyabb fokon álló feudális rendszere volt – a maga keleti – a katonai szervezeten alapuló – társadalmi és gazdasági rendjét egyszerűen, minden átmenet nélkül bevezette az elfoglalt területeken.⁶⁴ A török közigazgatás, az új birtok- és adózási rendszer, a mohamedán egyházi szervezet bevezetése azonban még korántsem jelentette magának a társadalomnak ily gyorsan és alapvetően történő változását. Hogy az itt végbement változást, illetve az annak következtében kialakult helyzetet megismerjük, nem lesz érdektelen, ha kissé távolabbra tekintünk vissza a török feudalizmus történetében.

Amint már említettük, az oszmán-török birodalom – amelynek feje a szultán, nemcsak világi, hanem 1517 óta az iszlám hívőinek vallási feje is⁶⁵ – feudális társadalom volt. Ez a török feudalizmus – amely azonban számos sajátos vonást tükröz – még Kisásziában alakult ki. A már bomlásban levő oszmán nemzeti szervezete a szeldzsuk hatás következtében alakul át feudális államrenddé. A szeldzsuk hatás azonban az abban jelentős szerepet játszó arab, perzsa és bizánci elemek közvetítőjévé válik akaratlanul is. De mindezekon a hatásokon túl ez az új kis nomád állam – amely a szeldzsuk birodalomban már a feudális anarchia és a széttagoaltság idején mindössze csak egy kis részfejedelemséget képezett – a maga saját fejlődési vonalát követte. A kis állam lakóinak legnagyobb része nomád állattenyésztő volt, s épp ebből eredően gazdasági és társadalmi szerkezete a kora feudális nomád társadalmakra emlékeztet. Az állam és annak társadalma életében jelentős változás csak akkor észlelhető, amikor a gyors hódítások révén nagyszámú földművelő nép kerül uralmuk alá, és maguknak a törököknek is nagyobbik része földművelővé lesz.⁶⁶

A törökök hódításaival kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy azok kétirányúak voltak. Előretörésük iránya részint a Közel-Kelet, másrészt azonban a Balkánon át Európa felé irányultak. E két, a török fejlődésre ható tényező közül döntő szerepe a Közel-Keletről jöttnek volt, annál is inkább, mert az iszlám egyben kész állami és jogi, valamint vallási ideológiát is szolgáltatott. Ugyanis az iszlám hatására már korábban kialakult állami szervezet szolgáltatta ez esetben is a példát. Tulajdonképpen a török ezt akarta átültetni az elfoglalt európai területekre, köztük az újonnan létesült magyarországi tartományba is. Ez a törekvése azonban

sehoh sem sikerült teljes mértékben, mert a helyi viszonyok mindenütt igen erős befolyást gyakoroltak, sajátos színezetet adva ezzel a birodalom különböző tartományai életének. Nem kétséges, hogy a hódítások során elfoglalt országok vagy egyes országrészek a függetlenségüket teljesen elvesztették, ami egyben azt is jelentette, hogy gazdasági és társadalmi fejlődésük korábbi fejlődési vonala megszakadt. Annak a nagyjából azonos jellegű fejlődésnek a hatására, amelyen Kelet-Európa egy része és a Balkán is haladt a török uralom alatt – az európai és az ázsiai fejlődés kölcsönhatására – kifejlődik a török feudális rendszer egy sajátos formája az említett területeken. Ez a Balkánon kialakult sajátos török feudalizmus, amelynek azért a legtöbb elemét az ázsiai formák alkotják, azt eredményezte, hogy a birodalmi kereteken belül azért az egyes volt régebbi országok és országrészek között jelentős eltérések mutatkoznak, aszerint, hogy ott a korábbi, európai fejlődés nyomai milyen erősek voltak. Ezek a különbségek megmutatkoztak természetesen a magyarországi hódoltsági terület életében is, amelynek korábbi fejlődése elválaszthatatlan volt Közép-Európától.

Anélkül azonban, hogy közelebbről vizsgálnánk akár a török feudalizmust, akár annak helyi sajátosságait, meg kell állapítanunk, hogy az – csupán az eddig elmondottak alapján is – a Balkánon, de még inkább Magyarországon import rendszer volt, amely nem a korábbi fejlődés eredményeként jött létre.⁶⁷

A törökök másfél százados magyarországi uralmának csaknem egész ideje alatt – de már azt jóval megelőzően is – szoros kapcsolat állott fenn Bosznia – Hercegovinával, így a továbbiakban figyelemmel kell lennünk ennek a területnek a sajátos fejlődésére, illetve a vele való összefüggésekre. Mielőtt azonban a török feudalizmus sajátos európai formáiról, illetve inkább annak a magyar hódoltsági területen fellelhető helyi jellegzetességeiről beszélünk, röviden érintenünk kell a földtulajdon kérdését, mint minden feudális rendszer – jelen esetben a török – gazdasági és társadalmi alapját. E kérdéssel kapcsolatban – bár azt csak igen röviden érintjük – szeretnénk mégis rámutatni arra az alapvető különbségre, amely a két közeli török tartomány – a boszniai és a magyar – között ebben a vonatkozásban fennállott.

Előjárójában még csak annyit, hogy a török uralom százötven esztendeje alatt a török feudalizmus is nagymértékű változáson megy át. Az a török feudális rendszer, amely Magyarország meghódításának idején a virágkorát éli a birodalom erejének teljében, a XVI. század közepétől kezdve egyre inkább a hanyatlás felé halad.⁶⁸ Ezek a birodalomban végbemenő változások természetesen e távolabbi provinciákban is éreztetik hatásukat.

A török felfogás értelmében a birodalom összes földjének egyedüli és kizárólagos tulajdonosa maga a szultán, aki annak csak egy részét tartja meg tényleges birtokában, míg a föld többi részét különféle birtokformák alakjában örök használatra engedi át. Így volt ez a birodalomban, s ugyanígy történt a hódítások során újonnan foglalt területek felosztása is. A hódításkor szerzett földek egy részét a szultán közvetlen a kincstár rendelkezésére bocsátotta, s ebből lettek a „hász”-nak nevezett szultáni vagy kincstári birtokok.⁶⁹ A törökök ugyancsak így nevezték azokat a birtokokat is, amelyeket a kincstár az egyes kormányzóknak és más főtisztviselőknek szolgálataik fejében kötött birtokként adományozott.

A föld másik része a muzulmán egyház birtokába került, amely annak jövedelméből tartott fenn vallási intézményeket és javakat.

A török nemesség – a szpáhik – birtokaikat, illetve annak jövedelmeit ugyan-csak szolgálati időre kapták, s annak lényege nem a birtok, hanem a jövedelem nagysága volt. Mivel elsősorban a jövedelem volt a döntő, így ezt a zsoldhoz hasonló juttatásnak kell tekintenünk. Itt azonban közbevetőleg meg kell jegyez-nünk, hogy gyakorlatilag a földek a hódítást követően is a régi földművesek – a jobbágyok – birtokában maradtak, akik azt tovább művelték. Ennek fejében azonban a hódoltság ideje alatt mindinkább szaporodó és növekvő állami adók megfizetésére voltak kötelezettek. Az a jövedelem tehát, amelyet a szpáhik a szol-gálati idejükre kapott egyes birtokaik után nyertek, tulajdonképpen a régi földes-úri jövedelemnek feleltek meg, amely így most a török nemességnek jutott.

Az egyes török birtokok megnevezése is azok jövedelmének összegétől függött. Így annak 20 000 akce jövedelemig a neve tímár, ettől kezdve pedig 100 000-ig terjedően ziámetnek nevezték. Az ennél magasabb összegű jövedelmet biztosító birtok neve hász volt, amelyet már csak a legmagasabb rangban állók kaptak.

A szpáhi előléptetése esetén azonban egy másik – régebbi birtokánál magasabb jövedelmű – birtokot kap, elvesztve ezzel egyben minden korábbi jogát előző birtokaira. A magasabb jövedelem biztosítása tehát nem a már meglévő birtok-
test növelésével következik be – bár ez sem kizárt –, mint az az európai és a magyar feudalizmusban is szokásos volt, hanem esetleg a birodalom egy másik tartományában levő új birtok adományozása útján történik. A szpáhi tehát nem rendelkezhetett szabadon a kapott birtok felett, és az nem képezte elidegeníthet-
len tulajdonát. Ebből viszont az is következik, hogy a török feudalizmusban más volt a viszonya a szpáhinak mind az állammal, mind saját jobbágyaival szemben. A juttatásként kapott falvak lakói éppen úgy nem voltak az európai, illetve ma-gyar értelemben vett jobbágyai a török földesúrnak, amint annak jogai sem hason-líthatók össze a magyar földesúr kiváltságaival. Az állandó újabb és újabb birtok-
adományozások – valójában azonban az egyes birtokok állandó cserélgetése –
következtében nem alakulhatott ki az örökletes földbirtok és ennek folytán a
feudális uralkodó osztály. Maga a török földesúr – a szpáhi – sem lakott birto-
kán, hanem valamelyik várban vagy városban teljesített szolgálatot.⁷⁰

Az eddigiektől – így természetesen a magyarországi török területeken kialakult
helyzettől is – eltérő és kivételes helyzet alakult ki Boszniában. A fejlődés a bir-
tokrend tekintetében itt ugyanis a nagybirtok felé is törekszik, és azt sikerül is
megvalósítania, de nem a török értelemben vett örökbirtok, a „műlk” formájá-
ban.⁷¹ Ennek lehetőségét részben abban a különleges helyzetben kell keresnünk,
amelyben éppen Bosznia volt. Itt ugyanis a XVI. század közepén kialakulnak a
szokásos közigazgatási egységek mellett a kapitányságok – amolyan végvárrend-
szer – amelyekben egy-egy nagyobb vár képezte a központot. Ezek a kapitányságok
a boszniai pasának voltak alárendelve, és voltaképpen jelentős szerepet játszottak
a magyarországi területek ellen irányuló harcokban. Az ily módon létrejött külön-
leges katonai szervezet – amelyben a katonaság legnagyobb része a helyi bosnyák
származású szpáhikból és janicsárokból állott – nagyban elősegítette az egyes
bosnyák szpáhi családok, illetve a helyi uralkodó osztály helyzetének megszilár-
dulását,⁷² hatalmának növekedését. A kivételes helyzet kialakulásához azonban

nagymértékben hozzájárult az is, hogy Boszniában a földbirtokos uralkodó osztály nagy része igen korán áttért a muzulmán hitre, s ettől kezdve a birodalom legjobb támasza lesz. Az egyes családok tagjai közül a birodalom számos vezető embere került ki – köztük több budai pasa is⁷³ – és maga Szokollu Mehmed nagyvezír is bosnyák család sarja volt.

Annak ellenére, hogy erőszakos muzulmán térítésekről szinte alig van tudomásunk, a parasztság egy része, illetve a falvak és városok lakói is mohamedán hitre tértek.

Mindezeket a kivételes helyzetből adódó lehetőségeket a boszniai szpáhi családok – a XVI. század második felében már számuk egyre több – ügyesen kihasználva elérték azt, hogy mindig meg tudták tartani ugyanazt a tímárbirtokot nemzedékeken keresztül, sőt azt még növelni is képesek voltak, anélkül azonban, hogy azok a török értelemben vett örökbirtokká lettek volna.⁷⁴

Ez a boszniai délszláv származású muzulmán és most már teljes mértékben törökké lett vezető réteg nemcsak a magyarországi hódításokban játszott jelentős szerepet, hanem rányomta bélyegét a magyarországi török kor másfél századára is.

A törökök által elfoglalt és megszállott területeken azonban nemcsak a birtokrendszer változott meg, hanem jelentős változások mentek végbe az élet más területein is, így e területek lakosságának összetételében és magukat az egyes településeket illetően is.

A meghódított területeken a törökök általában igyekeztek megtartani a helyi lakosságot, bár arról is van tudomásunk, hogy magyarokat tömegesebben betelepítettek⁷⁵ a birodalomba. Ehhez hasonló esettel már korábban is találkozunk a török történelemben.⁷⁶ A keresztény – elsősorban a falusi – lakosság, a parasztság munkájára a törököknek is szüksége volt, másrészt pedig a reájuk kivetett fejadó és más egyéb adók jelentékeny jövedelmet biztosítottak a kincstár számára.

A nagybirtokok egykori urai otthagynva birtokaikat sokszor már a török közeledtének hírére is elmenekülnek. Így annak még a legkisebb lehetősége is megszűnt, hogy – hasonlóan, mint az a boszniai átalakulás kapcsán történt – a feudális uralkodó osztály akár csak egyik-másik családja is itt maradván a mohamedán hitre térjen, és az ennek folytán adódó lehetőségeket felhasználva aktívan is beavatkozzék az új török tartomány életébe.

A hódoltsági terület népességének mozgása kettős tendenciát mutat, amennyiben a magyarság létszáma fokozatosan csökken abszolút értelemben, viszont ezzel szemben ugyancsak fokozatosan emelkedik a törökök és a velük együtt betelepülő – főleg muzulmán – bosnyák és más balkáni elemek száma. A magyarság csökkenését részint a végvári területeken folyó harcok és a hódoltsági terület határain túlra menekültek, valamint az elhurcolt foglyok sokszor igen nagy száma okozta. De számolnunk kell egyes területek elnéptelenedésével is, valamint gyakori példáját láthatjuk a népesség, illetve a lakosság csaknem teljes kicserélődésének.

A törökök és a velük betelepülők elsősorban a stratégiai pontokat és a közigazgatási központokat – a várakat és megerősített városokat – vették ténylegesen birtokukba, s a továbbiakban is ide települtek. Más volt tehát már eleve a helyzet ott, ahol a török letelepedett, és más azokon a területeken, amelyekre csak a fennhatósága terjedt ki. Az erősített városok magyar lakóit – amennyiben azok nem

menekültek el – a törökök rendszerint a külvárosokba telepítették ki, helyettük pedig a birodalom más területeiről – főleg azonban balkáni török és nem muzulmán szláv elemeket – telepítenek le. Ilyenek voltak elsősorban azok, akik a helyőrségekben katonáskodtak vagy mint közigazgatási tisztviselők és egyházi személyzet helyeztetek ide, vagy pedig kézművesek és kereskedők voltak,⁷⁷ akik az új tartományban kívántak szerencsét próbálni.

Azok a magyarlakta vidékek – elsősorban a falvak és az alföldi mezővárosok –, ahol török egyáltalán nem lakott, bizonyos önkormányzatot élveztek.⁷⁸ Az olyan esetekben, amikor az nem sértette a török hatalmát és érdekeit, rendszerint meghagyta a községi önkormányzatot. Ez az önkormányzat lehetővé tette – kivéve, amikor a török hatóságok engedélyére is szükség volt⁷⁹ –, hogy a falvak és mezővárosok lakóinak saját belső ügyeiben a maguk választotta bíráik intézkedjenek. Sőt ezen túlmenően vitás ügyekben még a királyi Magyarországon élő földesuraikhoz vagy a megyéhez is fordulhattak. Városaik védelméről is maguk gondoskodhattak, és azt palánkkal vehették körül.⁸⁰ Ez a lehetőség azt is eredményezte, hogy a falvak egy részének lakossága – részben a súlyos adóterhek vagy a törökök állandó átvonulása miatt – elhagyta a falut és a mezővárosokba költözött. Ily módon az egyes mezővárosok lakossága tetemesen megnövekedett, a falvak egy része viszont elnéptelenedett. Ez a folyamat a XVII. században – a tizenöt-éves háború következtében – igen erőteljesen megismétlődött.⁸¹ A magyarság tehát a török hódoltság tengerében a mezővárosok formájában kialakult szigeteken, bizonyos önállóságot élvezve élte a maga saját életét. Ezen belül az egyház is – bár eléggé korlátozott – önállóságot élvezett. Kivételes helyzetben csupán a pravoszlávok voltak, kiknek hívei, a betelepült szerbek, a magyarokénál amúgyis előnyösebb és kedvezőbb körülmények között éltek. Rendszerint a töröklakta városokban – de külön városrészben – vagy önálló településekben élnek.

Az eddigiek során elmondottakból kitűnik, hogy a török hódoltság másfél évszázada alatt az egyes települések – de mindenekelőtt a megerősített és töröklakta városok – etnikai struktúrája alaposan megváltozott.

Mínhogy nem célunk és nem is feladatunk, hogy részletesen és mindenre kiterjedően tárgyaljuk a hódoltsági terület egészének politikai, gazdasági és társadalmi berendezését, így a továbbiakban nem foglalkozunk a mezővárosok szervezeti felépítésével, illetve azok fejlődésével sem. Vizsgálódásaink kizárólagos tárgyát a következőkben most már a hódoltsági területen kialakult török város képezi. Ennek a városnak a közigazgatása, gazdasági és társadalmi berendezkedése teremtette meg az alapját annak a városképnek is, amelynek kialakításában az építészetnek alapvető és jelentős szerepe volt.

Amint már korábban említettük, a törökök és a velük betelepülők elsősorban a katonai és közigazgatási centrumokat: a védhető, megerősített városokat – mert a törökök csak ezeket tekintették igazán városoknak – vették ténylegesen birtokukba. Ezekben a városokban – amelyeknek már a magyar középkorban is jelentős szerepük volt – a törökök igen komoly létszámú helyőrséget helyeztek el. Tulajdonképpen ezek az elsőnek érkezett katonák képezték az újonnan létesült török település magját. A katonákat azután gyors egymásutánban követték az iparosok, kereskedők, a török állam és a mohamedán egyház nagyszámú tisztségviselője, valamint ezeknek családjai. Amint már korábban említettük, a törökökön

kívül megtaláljuk itt részben még a régi magyar lakosság maradványait, balkáni szlávokat, görögöket, zsidókat és örményeket, akik részint már új elemként érkeztek a városokba.

A török városnak igazán csak azokat a katonai és közigazgatási központokat tekintette, amelyeknek élén magas rangú emberek állottak, illetve azok a szandzsák-bej és a bejlerbejek székhelyei voltak.⁸² Ennek a török városnak szervezeti felépítése és közigazgatási rendszere azonban alapvetően különbözött a középkori magyar városokétól. A törökök városi és közigazgatási szervezetével – amelyet egykori városaink készen kaptak a török joggal és az iszlámmal együtt – csak igen vázlatosan kívánunk foglalkozni. Épp ezért mellőzzük munkánk során a városi közigazgatás igen nagy számú tisztviselőinek mindegyikét felsorolni és azok valamennyi feladatkörét ismertetni, s közülük csak a legfontosabbakra térünk ki.

Előjáróban csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy az élet minden területén – így a közigazgatásban is – a török állam és a mohamedán egyház kapcsolata a lehető legszorosabb volt. Épp ennek következtében ez a kettősség olyan formában érvényesül, hogy gyakran mindkét funkciót egy személyben a világi, illetve az egyházi ember tölti be.

A közigazgatás alapját a mohamedán egyházjog – a seriat vagy ser – képezte,⁸³ amelynek egyenlőtlenségeit a török birodalom népei számára a török világi jog – a kánun – volt hivatva kiegyenlíteni, a seriat szigorát enyhíteni és ezt a helyi sajátosságok figyelembevételével módosítani. A birodalmi kánun mellett a nagyobb közigazgatási egységeknek is – így a budai vilajetnek is – volt külön helyi kánunja. Ez főleg közigazgatási, bíraskodási és pénzügyi vonatkozásban nyújtott útmutatást.

Az új közigazgatási rendszerben a régi magyar közigazgatási fogalmak is más értelmezést nyertek. A török város mint közigazgatási fogalom nem azt jelentette, mint régen – vagyis autonómiát –, hanem azt, hogy kormányzó és kádi van-e benne,⁸⁴ ami a török államhatalom közvetlen képviselőjét jelentette. Azokban a városokban, ahol török helyőrség volt, ott a községi élet közvetlen török közigazgatás alá került, és az autonómiát törökös keret és tartalom töltötte meg.⁸⁵

A törököknél a városi élet is vallási alapon épült fel, mert a törökök a lakosságot nem etnikai alapon, hanem vallási megfontolások alapján kategorizálták. Számukra csak muzulmánok és gyaurok, koptok és zsidók voltak. Ilyen körülmények között nem is fejlődött ki egységes városi polgárság, hanem vallási alapon szervezett közösségek létesültek. Így külön közösséget alkottak a keresztények, a zsidók, a görögkeletiek. Ezek a közösségek bizonyos autonómiát élveztek, amennyiben a magyar bíró csak a magyarok felett bíraskodhatott, a kenéz pedig csak a koptok ügyeiben rendelkezhetett. A magyar bírók – akik mindvégig megmaradtak a magyar lakosság vezetőiként –, fizetésüket mint szpáhi birtokosok kapták.⁸⁶

A helyi pénzügyi főhatóságot a defterdár képviselte. Ennek a különféle pénzügyi és gazdasági teendőket ellátó hivatalnak két ágazata működött.⁸⁷ Az egyiknek a készpénzek kezelése, a másiknak a birtokok kezelése, így a földesúri jövedelmek nyilvántartása volt a feladata.

A török közigazgatásnak közismert alakja volt a bíró – a kádi –, aki kettős feladatot látott el. Mint bíró vezette az igazságszolgáltatást, mint közigazgatási ember viszont annak ellenőrzésében is részt vett. Feladatköre igen sokrétű és

szerteágazó volt. Ő volt a kormányzat közvetlen bizalmi embere. Hivatala több osztályból állott, amelynek feladatait több ember közreműködésével látta el. A kádik hivatali felettese a ruméliai kadiaszker volt, akitől a bírói hivatalt megváltás ellenében kapták egy meghatározott időre. A kádi egyben az alsóbb bírák — a náibok — ítéleteinek fellebbezési fóruma is volt.⁸⁸ Ha azonban a kádi az ügyben nem tudott dönteni, úgy azt döntés végett a muftihoz utalta.

Ugyancsak a kádi volt illetékes bizonyos engedélyek kiadására is. Így amikor a gyöngyösiek a templomukat akarták javíttatni,⁸⁹ a hatvani kádihoz kellett folyamodniuk.

A nagyobb városok tisztviselői sorában ott találjuk a főépítőmestert, a mimár agaszt⁹⁰ vagy mimár basit, akinek feladata az építészeti előírások megtartásának ellenőrzése, a kisebb kincstári építkezések irányítása, s közreműködik az erődítési munkáknál. Buda várának tisztviselői között Evlia Cselebi „a várak joklamadzsija”⁹¹ néven az épületek felügyelőjét említi, akinek feltételezhetően az volt a munkaköre, hogy a Budához tartozó várak épületeinek karbantartására felügyeljen.

A városi iparosok nagy része a bevándoroltakból került ki, akiknek csak egy része volt török — illetve mohamedán —, és akik nemcsak új iparágakat honosítottak meg, hanem az olyan ősi iparban, mint akár a fazekasság vagy a rézműveség, új forma- és mintakincset hoztak. Ezek révén a magyar nyelv számos újabb török jövevényszóval is gazdagodott.⁹² Bizonyos szakmákban kizárólag csak mohamedánokkal találkozunk, másutt az egyes szakmákon belül a török és a magyar iparosok egymás mellett dolgoznak.⁹³ Az egyes iparágak az európai rendszerhez hasonlóan céhekbe tömörültek.

A városi ipar meglehetősen szűk körű volt, és rendszerint csak a helyi szükségletek kielégítésére irányult.⁹⁴ Természetesen voltak azonban olyan ipari központok is, amelyek árui a birodalom különböző részeibe is elkerültek. A hódoltsági terület nagyobb török városaiban ott találjuk a legkülönbözőbb iparágak képviselőit.

Nem lesz érdektelen, ha részletesebben foglalkozunk azokkal az egyes iparágakkal, amelyek a minket közelebről is érdeklő építőiparral, illetve ezen keresztül az építészettel állanak szoros kapcsolatban. Ezek közül is elsősorban azokat említenénk — adataink szinte kizárólag ezekre vonatkozóan vannak —, akik a katonai jellegű segédcsapatok tagjaiként végezték munkájukat és mint ácsok, kőművesek, kovácsok működtek közre a kincstári építkezéseken.⁹⁵

A katonai szervezeten belül dolgozó iparosokat általában két csoportba sorolják. Az egyik csoportban — dzsemáet — vannak a kovácsok, a másikon az ácsokat találjuk. Az egyes nagyobb helyőrségeken belül — ugyancsak mint katonai egység — a különféle iparosokat egyesítő dzsemáet is volt. Ezek voltak a műtefferrikák⁹⁶ csoportjai, amelyekben kőművesek, csatornások és ácsok is voltak.⁹⁷ Az egyes iparok azonban nem mindig vannak a szorosan vett szakcsoportba sorolva. Így előfordul az is, hogy a kovácsok dzsemáetjéhez a kovácsokon kívül odasorolják az ácsokat és az egyetlen kőművest is.⁹⁸

A helyőrségbe sorolt kincstári iparosokon kívül is találkozunk ugyanezekkel az iparosokkal, akik közül a kőműveseket említik legritkábban.⁹⁹ Jólal többen vannak azonban a kovácsok, akik között a török nevű mohamedánokon kívül már nem mohamedánok¹⁰⁰ is akadnak, köztük szép számmal magyarok is.

Figyelmet érdemelnek azok a cigány kovácsok, akik részben kincstári szolgálót teljesítenek, és ezért adómentességet élveznek,¹⁰¹ részben pedig mint bérmunkások újízik iparukat a hajóácsok mellett.¹⁰² A kovácsokhoz hasonlóan szép számmal vannak képviselve a polgári életben dolgozó ácsok is, akik között egyaránt találunk törököket,¹⁰³ magyarokat¹⁰⁴ és más egyéb „hitetleneket”.¹⁰⁵ Bár külön történik említés a hajóácsokról,¹⁰⁶ akik a budai és a pesti rév hajóit javítják, ezek dolgoztak az ácsmunkák más – nemcsak e speciális – területein is. Ott találjuk őket a Budától távolabb eső várak javítási munkáinál is.¹⁰⁷ Gyakori eset volt, hogy kötelezettség fejében az egyes városok – amint azt Gyöngyös esetében láthatjuk – kincstári munkákhoz szakiparosokat – ácsokat, kőműveseket – is küldtek.¹⁰⁸

A gazdasági élet másik területe – a kereskedelem – jelentős szerepet töltött be az egyes török városokban. A helyi ipar készítményein kívül a főleg keleti importból származó áruk gazdag választékát ismerjük részint az írott források, részint pedig a régészeti leletek alapján. Piacaikon és boltjaikban az európai országokból származó áruk – főleg textilféleségek – ugyancsak megtalálhatók voltak. Kereskedelmi kapcsolatban állottak a határos királyi Magyarországgal és Erdéllyel is. A török rendszer általában lehetőséget biztosított mind a keleti, mind a nyugati kereskedelemnek.

A városokban nagyobb számú kereskedő élt, akik között a törökökön kívül ott vannak a balkáni szlávok, a görögök, zsidók, örmények és a magyarok is. Ezek a kereskedők azonban nemcsak a helyi piacokon árultak, hanem felkeresték a mezővárosok vásárait¹⁰⁹ és a környékbeli településeket. De a keleti és nyugati kereskedők – akik áruikat vízi vagy szárazföldi úton szállítják – egyaránt felkeresik a magyarországi török tartomány jelentősebb városait, köztük leginkább Budát.

A kész iparcikkeken kívül – főleg az építkezésekhez szükséges – fát és egyéb építőanyagokat¹¹⁰ a királyi Magyarországról vásároltak, az épületek kupoláinak fedésére használt ólmot azonban már a Balkánról¹¹¹ szerezték be. A helyi kereskedelemben forgalomba került építőanyagok között leggyakrabban a deszka¹¹² a zszindely¹¹³ és a szög¹¹⁴ szerepel. Érdekes, hogy akik deszkával és zszindellyel kereskedtek, azok szinte kivétel nélkül magyarok,¹¹⁵ s törököket vagy balkáni szlávokat legfeljebb elvétve találunk köztük.¹¹⁶ Közülük többen is vannak olyanok, akik rendszeresen szerepelnek a budai vámnaplók bejegyzéseiben.¹¹⁷ A zszindely rögzítéséhez szükséges szöggel ugyancsak a magyarok kereskedtek.¹¹⁸

Mint a mohamedán világ bármely más államában, úgy a török birodalomban is megfigyelhetjük az állam és a vallás szoros összefonódását. Az államnak és a vallásnak, illetve a vallási szervezetnek ez a szoros szövetsége – hiszen mindkettőnek egy személyben a szultán a legfőbb ura – az életnek csaknem minden területén megmutatkozik. A jog alapjául a vallásjog – a seriat – szolgált, így természetesen azokat a közigazgatási teendőket, amelyek a jog ismeretét tették szükségessé, csak olyanok láthatták el, akik a mohamedán teológiában és a jogban egyaránt járatos személyek voltak. Az iszlám adta az ideológiát, az állam pedig hatalmával biztosította anyagi feltételeit nemcsak pusztán létének, hanem virágzásának is.

A muzulmán vallási szervezet már évszázadokkal előbb kialakult, s azóta szinte alig változott formáját plántálták át a törökök az újonnan meghódított magyar-

országi tartományba. Ez szinte azonos módon történt itt is, mint a már korábban meghódított területeken. Szinte a katonai hódítással egyidőben történt az iszlám hódítása is, mivel a hadseregben ott voltak a mohamedán vallási intézmények emberei is, akik azt a legkülönbözőbb szinteken képviselték. Ezek a katonasággal érkezett „tábori” imámok és a különböző mohamedán szerzetesrendek – többnyire a bektásik – tagjai voltak azok, akik a magyarországi török tartomány nagyobb katonai és közigazgatási központjait csaknem egyik napról a másikra az „iszlám házává” tették.

Az iszlám térhódításának következményeképpen a budai vilajet valamennyi városában és településén – természetesen ott, ahol muzulmánok, törökök laktak – megszületett a vallási intézmények létesítésének társadalmi igénye. Ennek kifejezésére azonban nemcsak a vallási szervezet hierarchiája szolgált, hanem hatására jöttek létre a török építészet magyarországi emlékei, köztük elsősorban a dzsámik, a fürdők és a dervisek kolostorai, a tekkék.

A török – muzulmán – vallási építészeti emlékekkel kapcsolatos behatóbb vizsgálódásainkat megelőzően foglalkoznunk kell röviden magával a muzulmán vallási szervezettel, annak különféle intézményeivel, de elsősorban azokkal a gazdasági erőforrásokkal, amelyek anyagi alapot nyújtottak a későbbiek során tárgyalandó épületek létrehozásához. Ugyanis csak ezeknek az ismereteknek a birtokában válik érthetővé számunkra a török, illetve a mohamedán építészet lényege és szerepe a hódoltsági terület városképeinek kialakításában.

A török állam elsősorban alapítványokkal¹¹⁹ biztosította a vallási szervezet megalakulását.¹²⁰ A legelső ilyen adományok a már meglévő épületek – a keresztény templomok – voltak, amelyeket a legrövidebb idő alatt az iszlám igényeinek megfelelően a maguk céljaira átalakítottak. Alapítványi vagyont azonban más épületek is¹²¹ képezhettek, éppúgy, mint a földbirtok vagy a pénz. Az államon kívül azonban az egyes magánszemélyek is – különösen pedig a magasabb rangú közéleti emberek, pasák – tettek nagy összegű alapítványokat, amelyek a mohamedán egyház jelentős anyagi eszközeit képezték. Az alapítványt tevők sorában ott találjuk Szokollu Musztafa pasát, aki a magyarországi építkezések egyik legnagyobb mecénása volt,¹²² továbbá Tojgun és Güzeldze Rüstem pasákat,¹²³ akiknek emléket az általuk emelt épületek egy részének maradványai még ma is őrzik.

Az alapítványok jövedelméből tartották fenn az egyes vallási intézményeket, és fizették azoknak személyzetét. Tulajdonképpen a török „jóléti intézmények”¹²⁴ – amelyekhez a már említettekén kívül még több más létesítmény is tartozott, mint a medresze,¹²⁵ könyvtár, népkonyha – kivétel nélkül alapítványokból épültek.

A legnagyobb alapítványokat természetesen maguk a szultánok és családtagjaik, továbbá a nagyvezírek tették. Azok a pasák pedig, akik alapítványaikkal az új török tartományt kívánták gazdagítani, a birodalom távoli vidékeiről sem feledkeztek meg.¹²⁶ Azok pedig, akik az új tartományban nyertek hivatalt és rangot, egykori szülőföldjükre gondolva innen tettek alapítványt dzsámik és más jóléti intézmények létesítésére.

Az intézmények megalakulásakor nyújtott állami alapítvány azonban a későbbiek során meg is szüntethető, illetve azt az állam vissza is veheti.¹²⁷ Ilyen esetekben azonban az intézmény fennmaradását már a meglévő közösség, illetve a magánosok alapítványai biztosították.

A vakf számára anyagi értéket lekötöni, és így a magántulajdont a vallási intézményekre ruházni nem csak az alapító vallási buzgóságából eredt, ennek igazi oka épp a magántulajdon bizonytalanságában keresendő.¹²⁸ Ez bizonyos tekintetben a tulajdon biztosítása volt, mert alapítványaik örökös kezelőivé rendelve magukat és utódaikat, biztosítani tudták a saját jövedelmüket is.¹²⁹

A vakf pénztárakhoz az alapítványt tevők sokasága révén – akik erre a célra a legváltozatosabb összegeket adták – jelentős vagyonok folytak be, amelyeknek a kezelése komoly adminisztrációs feladatot jelentett.

A mohamedán ember vallási életének nyilvános gyakorlására – az istentisztelet céljára – szolgáló épületek között rangban kétfélet különböztetünk meg.¹³⁰ Az egyik – a rangban magasabb – a dzsámi,¹³¹ a másik pedig a mecset.¹³²

A dzsámi építéséhez minden esetben szultáni engedély kellett, és azt csak olyan helyen lehetett alapítani, ahol legalább 40 férfi élt együtt.¹³³ A dzsámit rangban az emelte a mecset fölé, hogy a péntek déli istentisztelet alkalmával mondandó chutbet¹³⁴ csak a dzsámiban volt szabad mondani. De a dzsámik között is találunk bizonyos rangsorolást, aszerint, hogy az állam tartja-e fenn őket, avagy létüket az alapítványaikból biztosítják-e. Állami, illetve kincstári pénzből fenntartott dzsámi azonban általában igen kevés volt.¹³⁵

A mecset bárhol létesíthető – és a dzsáminál rangban alacsonyabb – imahely volt, amely a közös hétköznapi imák nyilvános végzésére szolgált. A török városok negyedeiben mecsetek igen nagy számban voltak találhatóak, mert erre a célra egy egyszerű, nagyobb helyiség is megfelelt. Felszerelése sem volt olyan gazdag, mint a dzsámiké.

Külső megjelenésében a dzsámi és a mecset között legfeljebb annyi a különbség, hogy a dzsámi épülete monumentálisabb és díszesebb, míg a mecset kisebb és egyszerűbb kivitelű. Az alapvető különbség azonban a két imahely belső berendezésében nyilvánul meg. A pénteki chutbe elmondására és külön e célra épített szószék csak a dzsámiban volt szabad elhelyezni.¹³⁶

A dzsámik és mecsetek berendezését szigorú szabályok írták elő annak építészeti vonatkozásaival együtt. Az alábbiakban röviden ezekről is szólnunk kell.

Az iszlám előírása szerint a hívő imáját Mekka felé fordulva mondja. Ez a követelmény eleve megszabta az újonnan építendő dzsámi tengelyének fő irányát. A mekkai irány – kibla – jelzésére a dzsámi falában kialakított sokszög keresztmetszetű falifülke szolgált. Ez volt a mihráb.¹³⁷ A magyarországi török tartományban a kibla irányát a dzsámi délkeleti falában levő mihráb jelezte.

A mihráb mellett – annak mindig a jobb oldalán – állott¹³⁸ az a fából vagy kőből készült szószék – minber –, amely a pénteki chutbe elmondására szolgált.

A mihrábal szemben – a bejárati oldalon – alakították ki az ugyancsak fából, ritkábban kőből épített karzatot, amely a nők elhelyezésére szolgált. Ennek neve mahfil volt. Az előkelők és a müezzinek számára ugyancsak kisebb – oszlopokon nyugvó – emelvényeket készítettek.

A dzsámik, illetve a mecsetek belső felszerelési tárgyai közé tartozott a Korán recitálásánál használt szószék,¹³⁹ a mihráb két oldalán álló egy-egy kandeláber. A padozatot szőnyegekkel burkolták.

A dzsámi valamelyik sarkán emelkedik a minaré,¹⁴⁰ ez a karcsú torony, amelynek körerkélyéről hangzik el a müezzin¹⁴¹ imára hívó szózata.

A dzsámi főhomlokzatához rendszerint három- vagy több-boltszakaszos nyitott előcsarnok csatlakozott.

Az épület előtt az ima előtti rituális mosdásra szolgáló kút – a sádírván¹⁴² – állott. Az együttest köből épített kerítés vette körül, kis előudvart hagyva a kút körül, illetve az épület előtt.

Az egyházi teendőket a dzsámiban rendszerint nagyobb számú személyzet látta el. A mecsetben ezeknek száma kevesebb volt. Mindkét esetben gyakori, hogy egy-egy személy több funkciót is végzett egyszerre, ily módon csökkentve a személyzet létszámát és a kiadásokat. Közülük, mint legfontosabbakat, csak néhányat említenénk: így a gyülekezet élén álló imámot, aki a chatib funkcióját is végezheti egy személyben, a váizt vagy prédikátort és az alsóbb beosztásúak közül a müezzint.

A mecset élén álló papot ugyancsak imámnak nevezték, ami azonban alacsonyabb rangot jelentett ebben az esetben.

Az iszlám hívei között is voltak azonban olyanok, akik hajlottak a miszticizmus felé, és más úton keresték az istenhez vezető utat. Bár a korai iszlám nem ismerte a szerzetességet,¹⁴³ a XVI. században már igen tekintélyes a mohamedán szerzetesrendek száma. Közülük csupán kettővel foglalkoznánk, inkább csak azért említve azokat, mert szerepük jelentős volt a hódoltsági terület életében.

Elsőként a bektási rendet említenénk, amelyet a XIV. század első felében alapított Hadzsi Bektas Veli.¹⁴⁴ A török alapítású rend szoros kapcsolatban állott a janicsárokkal, s így szerepük a magyarországi hódítás és harcok szempontjából fokozottabban érdemel figyelmet. Kolostoraikat – amelyeknek tartományi központja a budai Gül Baba tekke volt – a hódoltsági terület nagyobb városaiban megtaláljuk. A rend tagjainak egy részét a laikusok képezték, akiket a szerzetesi életformák nem kötöttek szorosan. Ezek a polgári életben családjakkal éltek, míg a rend szigorú szabályait követő rendtagok – a dervisek – nőtlenségben élve kolostorba vonultak.¹⁴⁵ Létszámuk az egyes kolostorokban – amelyek mindegyikének egy-egy rendfőnök, sejh állott az élén – igen változó volt. Kolostoraiknak – amelyek jórészt a városok falain kívül állottak – jelentős alapítványaik voltak. Ezek nemcsak maguknak a rendtagoknak a megélhetését és kolostoruk fenntartását biztosították, hanem ebből még a szegények támogatására is jutott. Háború idején a rend tagjai fegyverrel is harcoltak.

A másik mohamedán szerzetesrend, amelynek építészeti emlékei is fellelhetők a hódoltsági területen, a Dzséléddin Rumi alapította¹⁴⁶ mevlevi dervisek rendje. Kolostoraikat ugyancsak leginkább a városon kívül építették fel. Legismertebb volt a hódoltsági területen a pécsi Jakováli Haszán dzsámi melletti kolostoruk.¹⁴⁷ Ők is – miként a bektásik – tartottak fenn jóléti intézményeket.

Vallási gyakorlataik végzésére mindkét rend kolostorában külön helyiség állott rendelkezésükre¹⁴⁸ a dzsámin kívül.

Az iskolaügy ugyancsak a muzulmán egyház körébe tartozott. Az iskolák – amelyekben a világi és az egyházi tudományokat közösen művelték – rendszerint valamelyik dzsámi mellett működtek. Az elemi ismereteket nyújtó iskola – a mekteb¹⁴⁹ – a kisebb helyeken is megtalálható volt. A magasabb képzést adó medresze – ahol a tanulmányi anyag elsősorban a mohamedán egyházjogra és a teológiára épült – ugyancsak valamelyik dzsámival volt kapcsolatos. Tanulói,

akik azonban világi tudományokkal is – köztük építészettel¹⁵⁰ – foglalkoztak, a medreszéhez csatlakozó, illetve azzal szervesen egybeépült részben laktak. A medresze tanárai a müderriszek voltak, akik már a magasabb értelmiség – az ulemák – rendjébe tartoztak. A medreszéből kikerült tanítványok, mint „a toll emberei”¹⁵¹ azután a polgári vagy az egyházi, s gyakran a katonai életben teljesítettek hivatali szolgálatot.

A medresze mellett ott találjuk a könyvtárat is, amelyben a tanításhoz és tanuláshoz egyaránt szükséges könyvek voltak találhatóak szakszerű csoportokba rendezve.¹⁵² Erre a célra az épület valamely helyisége szolgált.

A török az új tartományban katonailag, politikailag igyekezett mihamarabb megszilárdítani hatalmát, és ezzel egy időben radikálisan bevezetni saját gazdasági és társadalmi rendszerét. Mindez következőképpen nagyarányú változásokat hozott nemcsak gazdasági és társadalmi téren, hanem a régi, a középkori városkép megváltozását is maga után vonta. A következőkben e változásokat, illetve a török városkép kialakulását kíséreljük meg felvázolni.

A KÖZÉPKORI VÁROSKÉP ÁTALAKULÁSA A HÓDOLTSÁGI TERÜLET TÖRÖKLAKTA VÁROSAIBAN

A törökök elsősorban a megerősített helyeket, illetve a közigazgatási központokat népesítették be. Az általános török városkép kialakulásának vizsgálata során azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy ezeknek a „török” városoknak minden esetben egy-egy – a magyar középkorban is jelentős – középkori városunk adottságai szolgáltatták az alapot. A hódoltsági területen a XVI–XVII. század folyamán kialakult török város – amelyet a török maga is gyakran illett a „város” szóval – már korántsem volt azonos értelmű azzal, amit ezen a kifejezésen a magyarság korábban értett.¹⁵³ A török és a magyar város fogalma nem volt azonos. Ezt figyelembe véve nem lesz érdektelen, ha a városkép eltörökösödésének folyamatát megkíséreljük két olyan középkori városunk vonatkozásában vizsgálni, mint Buda és Pécs. Mindkettő ugyanis a közép- és török kor idején jelentős szerepet töltött be. Buda – az ország hajdani fővárosa – immár a török tartomány székvárosa lett, Pécs pedig, mint egykori kereskedőváros és kulturális centrum, távol a végektől továbbra is megtartotta e kettős szerepét. Buda és Pécs mellett azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül az olyan fontosabb török központokat sem, mint amilyenek Székesfehérvár, Szigetvár vagy Gyula voltak épp a kérdéses szempontból. Nem célunk az említett városok mindegyikének városképi átalakulását külön-külön elemezni, hanem ezeknek segítségével megrajzolni egy olyan általános városképet, amely hódoltságskori városainkat jellemezte.

Az átalakulás első mozzanataként a városi közigazgatás szenvedett alapvető változásokat. Ezt azonban rövidesen – sőt bizonyos esetekben azzal egy időben történő – egyéb változások is követték.

Buda¹⁵⁴ (1. kép) és Pécs¹⁵⁵ (2. kép) esetében kétségtelenül megállapítható, hogy mindkét város utca- és térhálózata már a XVI. század első felében – tehát még a török foglalást megelőzően – már végleges formájában kialakult volt. Részben ugyanez volt a helyzet a budai Vízi város,¹⁵⁶ és amint majd a későbbiek során látni fogjuk, Szigetvár¹⁵⁷ városánál (3. kép) is. A védelmi szempontból fallal övezett városokon belül megvolt a városcentrum a maga közigazgatási és egyházi épületeivel, valamint azok az egyes jelentősebb egyházi központok, amelyek megléte a későbbi fejlődés során döntő szerepet játszik. Ezzel az alapadottsággal tehát a törököknek számolniuk kellett, különösen pedig abban az esetben, hogyha – mint Buda – harc nélkül, épségben jutott birtokukba. De az egyes városok – nem beszélve azonban a külvárosokról, amelyeket legföljebb csak palánk övezett – helyszínrajzában strukturális változására még ott sem igen törekedtek, ahol a harcok következtében a középkori épületek kisebb vagy nagyobb mértékben elpusztultak. A törökök által újjáépített városrészek a városszerkezetben azonban még így is legfeljebb csak jelentéktelen módosulásokat okoztak. Ezt a tendenciát látjuk

megvalósulni a szigetvári várnál (3. kép), amelyet a törökök a régi nyomvonalak felhasználásával építettek újjá.¹⁵⁸

Az említett városok helyszínrajzát vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a török alatt még az egyes középkori eredetű városrészek, illetve a falakon kívüli külvárosok – bár más néven – az új szerkezetben is nagyjából megőrzik területük határait. A budai Viziváros területén levő kisebb középkori települések határai közötti még beépítetlen területek a török uralom idején lassan beépülnek, de az újonnan létesült török negyedek a régebbi állapotot részben tovább őrzik.¹⁵⁹

Mielőtt azonban a török kori városkép, illetve még a helyszínrajz további alakulását taglalnánk, röviden ki kell térnünk a török város területi beosztására is. Annak ellenére, hogy az egyes városok középkori utcarendje – amely a mai történelmi városmagban is sokszor még majdnem érintetlenül megvan, illetve nyomon követhető – eléggé világos és áttekinthető volt a török korban,¹⁶⁰ a törökök mégsem az utcák és terek szerint tájékozódtak. A török városok egyik sajátossága – amely egyébként valamennyi közel-keleti mohamedán város jellegzetességéhez hozzátartozik –, hogy a tereket és az utcákat is a legkülönbözőbb ideiglenes építményekkel építik be. A gyors átalakulás következtében a középkori utcák és terek csakhamar benépesültek a deszkából vagy vesszőfonásból készült betapasztott falú bódékkal, amelyek más nehezen áttekinthetővé tették a várost.

A mohamedán városokban – így természetesen a török Budán vagy Pécsen is – legfőljebb ha egy-egy utcának,¹⁶¹ gyakrabban térnek¹⁶² volt neve, míg a középkori városban a tájékozódás a maihoz hasonlóan az utcanevek után történt. Nem így a török városban. Kezdetben egy ideig még élnek a középkori utcanevek, de helyüket rövidesen egy új fogalom, illetve egy sajátos helyszínrajzi meghatározás – a mahalle¹⁶³ – foglalja el.

A mahalle tulajdonképpen egy városrészt jelöl, amelynek központja mindig valamely épület – a leggyakrabban valamelyik dzsámi vagy mecset és sohasem egy tér volt. Az egyes mahallék a központjukat képező épületről nyerték nevüket.¹⁶⁴ Amily biztos volt a központjuk, épp oly bizonytalanok voltak a mahallék határai, mivel azok nem háztömböt – insulát – vagy utcák által lehatárolt nagyobb területet jelöltek. Ezek a határok teljesen bizonytalanok voltak, és szabálytalan vonalban húzódtak utcákon és tereken, zezugos síkátorokon keresztül.

Az egyes mahallékat Budán közelebről ismerjük Evlia Cselebi¹⁶⁵ eléggé részletes leírása alapján, és azok legtöbbje topográfiai is – épp a központjaikat képező dzsámik és Marsigli részletes török térképe¹⁶⁶ segítségével – meghatározható, ha pontos határaikat nem is tudjuk biztosan. Evlia Cselebi a legtöbb esetben azonban csak a városrészek számát¹⁶⁷ adja meg, néha kissé túlzott számban, az egyes jelentősebb városok leírásánál – így Pécs vagy Szigetvár, Eger esetében – pedig a névvel felsorolt dzsámik¹⁶⁸ alapján legalább részben következtethetünk a város egykori mahalléira. Az ilyen esetekben a meglévő és topográfiai meghatározható dzsámik segítségével a város mahalléinak beosztása is többé-kevésbé rekonstruálható. E tekintetben Buda kivételével, illetve azon túlmenően a török Pécs helyszínrajza és mahalléinak beosztása állapítható meg a legbiztosabban.¹⁶⁹

Az egyes mahallék elnevezése azonban nem mindig igazodik a központját jelentő épület után, hanem az ottani lakosság etnikai vagy vallási csoportja szerint is történhet.¹⁷⁰

Visszatérve a közép- illetve a török kori város helyszínrajzi kapcsolatainak vizsgálatára, vessük fel közelebről a kérdést, hogy mennyiben bizonyítható a középkori város utcarendjének és térképzésének továbbélése a török időkben, sőt azon túl is szinte napjainkig.

A városok elfoglalását követően a törökök első ténykedései közé tartozott a templomok dzsámivá alakítása.¹⁷¹ Ennek számos példáját említik a török történetírók, köztük Dzelalzáde Musztafa,¹⁷² Evlia Cselebi,¹⁷³ valamint a nyugati utazók közül többen is említést tesznek a templomokból átalakított dzsámikról.¹⁷⁴ A katonaságnak szüksége volt dzsámikra, hogy abban a győzelmi imát elmondhassák, s mi sem természetesebb, mint hogy erre a célra a legalkalmasabbnak látszottak a templomok. Így lettek ezek a templomokból alakított dzsámik – elsőik között leginkább a város plébániatemploma – a hódoltsági területen az első vakufok¹⁷⁵ és ezzel egyidejűleg az első török mahallék központjai is. A templomok átalakítása – legalábbis kezdetben – nem jelentett még komolyabb építkezést,¹⁷⁶ és a külső városképben sem – vagy csak igen kis mértékben – jelentett változást. A török városszerkezet kialakulása és további fejlődése, valamint a középkori város struktúrájának megőrzése szempontjából azonban annál döntőbb jelentőségű volt.

A törököknek a régi városszerkezethez, helyesebben a középkori utcák és terek régi vonalvezetéséhez való ragaszkodása még az új dzsámik építése esetén is megnyilvánult, amelyek igen gyakran az elpusztult középkori templomok helyén, s legtöbbször azok köveiből épültek.¹⁷⁷ Erre vonatkozóan csupán két példát említenék. Az egyik a pécsi Gázi Kászim pasa, a másik a szigetvári Ali pasa dzsámi. Mindkét dzsámi a város főterén épült, ahol a nagyjából szabályos téglalap alaprajzú várost átszelő – kereszt- és hosszirányú – utak találkozásából alakult a középkori városközpont. Kászim pasa dzsámija helyén a középkori Bertalan-templom állott,¹⁷⁸ amelynek tájolása megfelelt a várost hosszirányban átszelő utcák irányának, illetve tengelyük iránya azonos volt. Hasonlóképpen a Szigetvárt ugyan nem egészen autentikusan ábrázoló veduták közül Dilich,¹⁷⁹ Sibmacher,¹⁸⁰ valamint Zimmermann¹⁸¹ városképein a várost átszelő két főútvonal találkozásánál kialakult téren a középkori kéttornyú templom képe látható. Köztudomású, hogy – amint azt már az előzőekben is említettük – a templomok és a dzsámik tájolása, illetve azok hossztengelyének iránya nem azonos. Kászim pasa pécsi és Ali pasa szigetvári dzsámijának alaprajzi elhelyezése nem követi egyik esetben sem a város kelet–nyugati tengelyét képező főút irányát, ami viszont a helyükön állott középkori templomok tengelyének irányvonalát is képezte. Ez is annak bizonyítéka, hogy a török időkben nem volt olyan városrendezés – még az olyan nagyarányú városrekonstrukció során sem, mint Szigetváron –, amely jelentősebb mértékben megváltoztatta volna a korábbi helyszínrajzot.

A középkori városkép átalakulása azonban nem történt máról holnapra. Ez a folyamat – amely szinte elválaszthatatlan a törökök építőtevékenységétől –, ha lassan is, de feltartóztatlanul megindult, s az átalakítási munkák annak csupán kezdetét jelezték. Az egyes városok az elfoglalást követően azonban már alig néhány évtized múltán az európai és a keleti elemek sajátos keverékéből kialakult városképet mutattak. Közöttük különbség legfeljebb csak annyiban volt, hogy a régebbi vagy az új elem volt az erősebb. (4. kép.)

A keresztény templomoknak dzsámivá való átalakítása számtalanszor előfordult az iszlám által meghódított területeken, s annak itt csupán két kiemelkedő példájára hivatkozunk. A muzulmán világ egyik – ma is híres – szentélye, a damaszkuszi Omajada mecset¹⁸² eredetileg Szent János bazilikája volt, az ugyancsak dzsámivá alakított Hagia Sophia¹⁸³ pedig az oszmán-török építészet fejlődésére gyakorolt szinte döntő hatást.

A város dzsámivá alakított főtemplomát mindig arról a szultánról nevezték el, akinek az idejében a hódítás történt. Így lett a budai Nagyboldogasszony templomából¹⁸⁴ és a pécsi székesegyházból egyaránt Szulejmán khán dzsámija,¹⁸⁵ valamint ezt a nevet viselte a szigetvári vár újonnan épített dzsámija is.¹⁸⁶

Az átalakítás során lényegesebben a templomok belső kiképzése változott meg, de ennek ellenére gótikus¹⁸⁷ vagy renaissance¹⁸⁸ jellegéből építészeti szempontból csak alig vesztett. A külső homlokzat is részben megtartotta régi kialakítását, legfeljebb ablakait vették kisebbre,¹⁸⁹ vagy minarének használt tornyára fából körerkélyt ácsoltak.¹⁹⁰

A városkép szempontjából azonban már lényeges változást jelentett, ha a gótikus templom mellé minaréket építettek.¹⁹¹

De a törökök nem minden templomot alakítanak át dzsámivá, hanem egyeseket – külön adó¹⁹² fizetése fejében – meghagynak keresztény egyházi célokra. Így a pécsi Mindenszentek temploma a hódoltság végéig,¹⁹³ a budai Mária-Magdolna-templom pedig 1596-ig¹⁹⁴ marad a birtokukban. Az üresen maradt templomokat azután a legkülönbözőbb célokra használják.¹⁹⁵ Az is előfordul, hogy már dzsámivá alakított templomot később más célra – rendszerint raktárnak – vesznek igénybe.¹⁹⁶

A mohamedán lakosság létszámának fokozódó növekedése megteremtette az újabb dzsámik létesítésének társadalmi igényét, az alapítványt tevők pedig az építésük gazdasági alapjait. Ezeket az új dzsámikat már nem a régi templomokból alakították ki, hanem alapjaitól kezdve újonnan – az oszmán-török építészet stílusában – építették meg. A foglalást követően ezek a dzsámik is már igen rövid idő múlva megjelennek a töröklakta városokban, ahol néhány évtized múltán számuk megnő.

A négyzet alaprajzú, alacsony dobon ülő félgömbkupolával fedett dzsámi, amelynek főhomlokzatához ugyancsak rendszerint kis kupolákkal fedett, oszlopokon nyugvó, nyitott, három-boltszakaszos előcsarnok, az épület sarkához pedig többszörösen tagolt „oszmáni” módra épült¹⁹⁷ minaré csatlakozott, már új motívumot jelentett a még jórészt érintetlen középkori városképben. Tulajdonképpen ezeknek az újonnan épült dzsámiknak a megjelenésével kezdenek középkori városaink egyre inkább orientális jelleget nyerni.

Az új dzsámi mellett – rendszerint ahhoz tartozó alapítványként – azután megjelennek a mohamedán török város többi jellegzetes építményei is. Ebben a tekintetben nem lesz érdektelen, ha ezeknek az építményeknek a keletkezését legalábbis részben – egy olyan szűkebb körben vizsgáljuk, mint a budai vízi-városi Tojgun pasa mahalle, amely viszonylag korán kialakult,¹⁹⁸ és valamennyi közintézménye Tojgun vakufja volt.¹⁹⁹

A mahalle központját képező Tojgun pasa dzsámi mellett, annak alapítványaként egy medresze²⁰⁰ is működött. Amennyiben erre a célra nem valami középkori

épületet használtak fel, úgy az külső megjelenésével még csak fokozta a városrész keleti hangulatát. Az újonnan épített medresze „L” alaprajzú vagy egy belső zárt udvart minden oldalról körbefogó építmény, amelynek nemcsak tantermét, hanem a tanulók szobáinak mindegyikét is kupola fedi. A kupolák mellett pedig a kőből épített és a mináréhoz hasonló sokszög keresztmetszetű karcsú kémények emelkednek. Hasonlók lehettek ezek a medreszék – amelyek nemcsak többek között Buda,²⁰¹ Pécs,²⁰² Szigetvár²⁰³ vagy Székesfehérvár²⁰⁴ városnegyedeit tarkították – mint a szarajevói Kuršumli medresze,²⁰⁵ vagy az ennél sokkal szerényebb poctelji Šišman Ibrahim medresze.²⁰⁶ Valószínű, hogy Tojgun pasa medreszéje vagy a híres Musztafa pasa medresze a budai várban a jelentősebb és monumentálisabb épületek közé tartozott. Medreszék általában inkább a nagy dzsámikkal összefüggésben létesültek.

A török városképben a dzsámikon kívül talán a fürdőépületek voltak azok, amelyek a középkori utca képének hangulatát igen nagy mértékben befolyásolták és a keleti hatást még inkább fokozták. Ezek az épületek, ugyanis majdnem minden városban megtalálhatók voltak, sőt közülük a nagyobb helyeken, mint Buda, Pécs vagy Eger, két-három fürdő is volt. Valamennyiük között azonban Buda volt ebben a tekintetben a leggazdagabb.²⁰⁷

A török fürdő minden esetben a városnak alapjaiban is török eredetű épülete volt, még abban az esetben is, ha az valamely régi épület helyén létesült.²⁰⁸ A hosszanti téglalap alaprajzú épület tömegét a váltakozó kisebb-nagyobb méretű kupolák tagolták, amelyeket több sorban elhelyezkedő hatszögű felüvilágító nyílások törtek át. Nagyobb ablakai egyedül az előcsarnoknak voltak.

A dzsámikhoz hasonlóan a fürdők is igen korán megépültek. Így Tojgun pasa fürdője,²⁰⁹ amely a róla elnevezett mahalléban, a dzsámi közelében állott. A XVI. század derekát követő időkben már egyre-másra találkozzunk fürdőkkel Szegeden, Esztergomban, Székesfehérváron, Tolnában pedig 1564-ben létesítenek „a seriatnak megfelelő” fürdőt.²¹⁰

Érdekes, hogy az európai utazók legtöbbször sokkal inkább megragadták a török fürdőépületek, mint akár a dzsámik vagy más török építmények. Közülük többen is – így különösen Wernher,²¹¹ Gerlach,²¹² Wratislaw²¹³ és Lubenau,²¹⁴ majd a későbbiekben főleg Edward Brown²¹⁵ – részletes leírásokat adnak a budai fürdőről. De a török írók sem feledkeznek el róluk²¹⁶ – elsősorban pedig Evlia Cselebi, aki a hódoltság terület városainak csaknem valamennyi fürdőjét felsorolja, illetve közülük többször részletesebben is leír.²¹⁷

Amily jelentős helyet foglaltak el a török fürdők a kor útleírásaiban, annál gyéribben találkozunk velük a városképi ábrázolásokon. A kisszámú ábrázolás között szinte alig találni olyat, amely egyik vagy másik fürdőnek valóban autentikus képét adná, akár csak megközelítőleg is. Egyedül Budának²¹⁸ és Székesfehérvárnak²¹⁹ ismerjük egy-egy olyan ábrázolását, amely igyekszik az épületek jellegét hangsúlyozni, illetve azok hű képét adni. Ez utóbbit főleg Székesfehérvár látképénél tapasztaljuk.

Városképileg ugyancsak kiemelkedő épület volt a török városban a fedett áru-csarnok, a bezisztán,²²⁰ amelyet azonban már csak a nagyobb helyeken találunk.²²¹ Ezek is magas, kupolákkal fedett csarnokok voltak, amelyeknek kupoláit vörösre égetett cserép vagy szürkés színű ólomlemez borította, messziről elárulva ezzel az

épület török eredetét. A bezisztán alaprajza rendszerint hosszanti téglalap – ilyenek nagyrészt a Balkánon még ma is láthatók²²² –, de találkozunk más formai megoldásokkal is, köztük a négyzetes alaprajzzal.

Bár a bezisztán egyike volt a jelentősebb török központokhoz tartozó épületeknek, annak semmilyen maradványa nem került eddig még elő azokon a helyeken, amelyekre vonatkozóan pedig írott forrásaink is vannak.²²³ De ugyancsak hiába keresnénk a hódoltságkori nagyobb városok vedutáin is, mert azokról minden esetben hiányoznak.

Ugyancsak a török városok kereskedelmi életéhez tartoztak a „han”-ok vagy ismertebb nevükön karavánszerájok.²²⁴ Rendszerint a kereskedelmi központokban és a főútvonalak mentén épült és az utazó kereskedők és áruik szállásául szolgált. Általában többszintes épületek, amelyek zárt négyszögben épültek egy nagy belső udvar köré. A földszinten az állatok és részben az áru, az emeleti helyiségben pedig az utasok kaptak helyet. Evlia Cselebi ezekről a hánokról általában csak említést tesz, a nyugati utazók azonban – akik rendszerint ezekben töltik az éjszakáikat – már részletesebben beszélnek róluk.²²⁵ Marsigli részletes török térképe²²⁶ az egykor a mai Rudas fürdő közelében állott hánt közelebről is megjelöli.

A magyarországi török építészeti emlékek között ma már egyetlen karavánszerájt sem találunk, és városképi ábrázolásainkról is hiányoznak. Így a hódoltsági területen állott hánokról még megközelítőleg sem tudunk biztos és pontos képet alkotni. Nagyon valószínű azonban, hogy ezek az építmények – esetleg egy-két kivételtől eltekintve – nem lehettek nagyszabásúbb alkotások, mint amilyen mondjuk a szkopjei, vagy a plovdivi Kuršumli hán vagy az isztambuli Elçi hán volt, hanem azoknál lényegesen kisebb és szerényebb épületek voltak.

Szinte a legkisebb török város jellegzetes utcaképehez is hozzátartoztak azok a kisebb-nagyobb és mindenféle anyagból – kőből, fából, sövényből – épített bódék és üzlethelyiségek, amelyek sűrű sorokat alkotva már az első időkben igen nagy mértékben hozzájárultak a keleties városkép kialakulásához. Ilyenek lehettek a Tojgun pasa alapítványát képező boltok is.²²⁷ Hódoltságkori városaink ilyen jellegű építményeiről Evlia Cselebinél találunk több helyen is említést,²²⁸ de hiába is keresnénk azokat vedutáinkon. Olyanok lehettek ezek a bazársorok, mint amilyeneket a balkáni töröklakta területeken még századunk derekán is lehetett találni.

Visszatérve még egyszer a török városkép kialakításában szerepet játszó középületek ismertetésére, meg kell említenünk az imaretet,²²⁹ amely a dzsámik vagy a derviskolostorok mellett létesített népkonyha volt. Ilyenekről Evlia Cselebi²³⁰ és a nyugati utazók²³¹ is tudósítanak. Marsigli Memorialéja²³² a budai Orta dzsámi melletti imaretet és annak rendeltetését is elég részletesen leírja. Ezek a több kupolával fedett építmények gyakran komoly építészeti alkotások voltak.

Bár a török temetők leginkább a városok falain kívül helyezkedtek el, mégis igen gyakori volt a dzsámik körüli kisebb temető. Ezekben a sírkeretekben – amelyekkel a régi török városokban szinte kivétel nélkül találkozunk – a férfiak sírját jelző turbános sírkövek vagy a női sírok virágdíszes kőtáblái mellett ott találjuk a rangosabbak sírja fölé emelt sírépítményt.²³³ Ezek a kis épületek rendszerint nyolcszög alaprajzúak, és kupolával vannak fedve, amelynek ólom vagy cserép a burkolata. Azonban ezekkel a türbékkel nemcsak a temetőben találkozunk, hanem mint egyedül álló építményekkel is a város egyik vagy másik pontján.

Evlia Cselebi, mint ilyet említi Budán Ahmed bej türbéjét²³⁴ a pasa dzsámijának udvarán, s ugyanilyen magányosan állt Ali pasa türbéje²³⁵ az általa épített dzsámi előtt Szigetváron. De a városfalon kívül – a környező dombokon is – már messziről láthatók voltak azok a magányosan álló türbék, amelyek egy-egy domb csúcsát uralták. Ilyen volt Gül Baba és Veli²³⁶ bej türbéje a budai dombokon és a pécsi – ma Rókus-dombnak nevezett halom oldalában – Idrisz Baba sír-emléke.²³⁷

A kis sír építményekről Evlia Cselebin kívül ily részletességgel senki sem emlékezik meg, viszont annál gyakrabban találkozunk azok ábrázolásával. Különösen Buda nyugati látképén²³⁸ és Tata ábrázolásánál²³⁹ találkozunk a falakon kívül fekvő temetőben álló türbék rajzával. Ezek az ábrázolások azonban nem mindig mondhatók, illetve fogadhatók el hitelesnek.

A nagyobb török városok és központok életében a derviseket is ott találjuk, kolostoraik²⁴⁰ ugyan többnyire a városon kívül vagy annak szélén voltak, de életük mégis szorosan összefüggött a várossal. Az egyes rendeknek – leginkább a bektásiaknak – a nagyobb helyeken több kolostoruk is volt, de többnyire csak kevesen laktak bennük. Pécssett a bektásiakon kívül a mevlevi rendnek is volt kolostora.²⁴¹ Egyedül ennek a kolostornak – amely a városon kívül a Jakováli Haszán pasa dzsámija mellett állott – ismerjük pontos fekvését.²⁴²

A derviskolostorok a legtöbb esetben alapjaikban is török épületek lehettek, bár arról is van tudomásunk, hogy ilyen célra középkori épületet is felhasználtak, illetve átalakítottak.²⁴³ Valószínű azonban, hogy az egyes tekkék között igen nagy különbségek voltak. Jakováli Haszán dzsámija mellett a mevleviek kolostora kőből épített emeletes épület lehetett,²⁴⁴ de az Evlia Cselebinél sok helyen említett – és túlzottan nagy számú – tekkék legtöbbje egyszerűbb kő vagy faépület volt.²⁴⁵ Hasonlók lehettek ezek a hódoltsági területeken épült derviskolostorok, mint amilyenek Boszniában ebből a korból máig fennmaradtak.²⁴⁶

A falkerítéssel körülzárt udvarban találjuk a kolostor temetőjét is.

Kétségtelen, hogy egy város külső megjelenését – főleg azonban az utcaképet – igen nagy mértékben meghatározzák maguk a lakóházak is, eltekintve azoktól az egyedül álló épületektől – mint a dzsámik vagy templomok –, amelyek elsősorban a városkép vertikális tagoltságát adják. A lakóházaknak ez a meghatározó szerepe természetesen általában érvényes, de sajátos helyzetét az eltörökösödő város esetében külön is ki kell hangsúlyoznunk. Nem szabad ugyanis megfeledkeznünk arról, hogy a törökök az elfoglalt városok középkori lakóházait – még ha azok részben javításra szorultak is – inkább csak belső átalakításokkal szintén lakások céljára használta fel. Így valójában egy ideig a kőből vagy téglából épült festett homlokzatú házak – erre példát leginkább Budán láthatunk²⁴⁷ – éppúgy tovább őrizték a középkori külsőt, mint maguk a templomok. Más volt azonban a helyzet ott, ahol a harcok folytán az épületek nagyrészt elpusztultak és rommá lettek, vagy elemi csapások következtében²⁴⁸ egyes városrészek dőltek össze. Ezen a helyeken azután már török házak épültek, amelyek – főleg, ha nagyobb tömegben és nem elszórtan helyezkedtek el – egyszerre megváltoztatták a terület, illetve a városrész jellegét.

Különösen szembeötlött a Budán átutazó nyugatiaknak, hogy a törökök nem sokat törődnek a lakóépületekkel.²⁴⁹

A másfél század alatt azonban még az eredetileg épségben maradt középkori házak állaga is mindinkább pusztult. Az emeletet tartó kőkonzolok idővel megrogytak, s azokat vagy aláfalazták, vagy ha leomlottak, helyükbe fából építettek erkélyt. Ablak és ajtónyílásokat falaztak el az épület homlokzatán, és helyettük újabbakat nyitottak, megváltoztatva ezzel a homlokzat ritmusát. Bár mindezek módosították ugyan az utcaképet, magát a városképet kevésbé befolyásolták.

A törökök által újonnan beépített területeken, de még az egyes házhelyek esetében is – amelyek a régebbi épületek közé ékelődtek – már más volt a helyzet. Itt megjelentek a leggyakrabban fából, vályogból – vagy a kettőből vegyesen –, ritkábban téglából vagy kőből épített és a török stílusjegyeket viselő emeletes vagy földszintes lakóházak. Pest török házai²⁵⁰ közül még a visszafoglalás utáni időben is maradt néhány, ezekhez hasonlók lehetnek a többi török városban is. Vácott a XVI. század derekát követően épült török házak jó része sövényből fonott paticsfalú épület volt.²⁵¹ Ezeknek az építési módja nem sokban különbözött az ottani magyarok házaitól.

Az emeletes török lakóházak homlokzati kialakításának egyik sajátossága, hogy az emelet konzolokon nyugszik, homlokzati síkja pedig néha többszörösen is törik. Az ilyen épületekből alkotott utcásor már teljesen keleti jelleget tükröz. Színesebbé tette ezt az utcaképet az is, hogy a házak farészeit sötétben hagyva a letapasztott falakat fehérre meszelték, a tetőket pedig vagy deszkával, vagy pedig kúpcseréppel fődték. Evlia Cselebi az egyes városok leírásánál a lakóházakról is említést téve azokat fából, sövényből és téglából épülteknek mondja.²⁵²

A török kori városainkat ábrázoló és viszonylag igen nagy számú vedutáink között nem találunk olyat, amelyen felfedezhetnénk a jellegzetes török háztípus ábrázolását.

A lakóházak között a főrangúbbaké rendszerint nagyobb épület volt, amely kiemelkedett társai közül. Ilyenekről Evlia Cselebi is említést tesz,²⁵³ és ezt emeli ki Wratisláv²⁵⁴ is.

A katonaság laktanyái – amelyek ugyancsak a város falain belül voltak – legföljebb csak tömegükkel befolyásolhatták az utcaképet. Erre a célra azonban a törökök a meglévő épületeket használták fel, összevonva esetleg ennek érdekében több lakóházat is. Ott, ahol újat kellett létesíteniük, azt bizonyára tartósabb anyagból építették. Arról azonban, hogy ezek az épületek milyenek voltak, nincs közelebbi tudomásunk, sőt még azok pontos helyét sem tudjuk.²⁵⁵

Némiképp újszerűen hatott a városképben – bár bizonyos tekintetben a középkori várostól sem volt teljesen idegen – a török közkút, amely rendszerint valamelyik téren állott²⁵⁶ vagy mint falikút²⁵⁷ működött. Budán a várban mindössze egy csorgókút volt,²⁵⁸ Pécsen azonban és a többi városokban ennél jóval több.²⁵⁹

Mínthogy török városaink fallal körülvett, megerősített helyek voltak, így természetesen a városfalaknak és az azokat erősítő rondelláknak, tornyoknak és bástyáknak jelentős szerepük volt a városkép szempontjából. A török uralom alatt több városunk esetében voltak olyan nagyobb arányú erődítési munkák, amelyek következtében megváltozott a korábbi védőfalak szerkezeti felépítése, illetve új védelmi rendszer alakult ki. Példaként Budát említenénk, ahol a várnegyed nyugati védművei²⁶⁰ – a nagy átmérőjű rondellák – a vízvárosi városfal²⁶¹ és még több más védmű is a török időkből létesült.

A várost és a hozzátartozó külvárosokat a törökök a legkülönbözőbb anyagból készített védőfalakkal vették körül, s az adottságoktól függően kő vagy téglafalat építettek, fából és földből tömésfalat vagy palánkot készítettek. Főleg a palánkok voltak azok, amelyeket gyakran kellett újjáépíteniük. Evlia Cselebi több új török erődítmény létesítéséről is hírt ad,²⁶² amelyek azonban nagyrészt palánkok voltak.

Az egyes városok védőrendszerének a török időkben történt kisebb vagy nagyobb átalakítása változást jelentett a városképben, de ugyanakkor annak keleti jellege ezzel nem fokozódott.

Az egyes városokról készült veduták azonban nem sok esetben követik a védőrendszer változását. Ebben a tekintetben kivételt képeznek azok a Budát ábrázoló látképek, amelyek az 1684–86-os ostrom kapcsán készültek,²⁶³ de még ezek mindegyike sem tekinthető teljes mértékben az erődrendszer hiteles ábrázolásának.

A törökök a hódoltsági területen levő megerősített városok és közigazgatási központok városképének tudatos kialakítására sohasem törekedtek. Azok a török gazdasági és társadalmi berendezkedés következtében szükségszerűen váltak egyre inkább hasonlóvá a már korábban elfoglalt területek török városaihoz. Habár szervezetükben, etnikumukban, gazdasági és társadalmi életükben egyaránt hasonultak, a városkép azonban a legtöbb esetben mindvégig Kelet és Nyugat sajátos keveréke maradt.

DZSÁMIK – A MAGYARORSZÁGI ISZLÁM ÉPÍTÉSZE LEGELTERJEDTEBB ÉPÜLETTÍPUSAI

A magyarországi török építészeti emlékek között kétségkívül – már csak szám-arányukat tekintve is – a legjelentősebb helyet a dzsámik foglalják el. A dzsámi megjelenése szinte egybeesik a török hódoltság kezdetével. A következőkben ennek az épülettípusnak a török hódoltsági területen még meglévő, illetve feltárt emlékeit kívánjuk elemző vizsgálat tárgyává tenni, és ezen keresztül megkeresni a hazai dzsámik összefüggéseit és kapcsolatait a balkáni és a törökországi emlékekkel.

Mielőtt azonban az egyes kérdéseket felvetnénk vagy akár magát az anyagot ismertetnénk, abból kell kiindulnunk, hogy az emlékanyag alapvetően két nagy csoportot képvisel. Az első csoportba sorolnánk azokat a dzsámikat, amelyek korábbi keresztény templomokból vagy más épületből lettek dzsámivá alakítva, míg a másik – az emlékanyag nagyobb részét kitevő – csoportot az újonnan épített dzsámik képviselik. Lehetőleg követve a létesítések időrendi sorrendjét, elsőként talán célszerű lesz az átalakításból származó dzsámikkal foglalkoznunk.

A templomokból alakított dzsámik alaprajzi elrendezése az átalakítás következtében csak igen kivételes esetben változik meg alapvetően, legfőlőbb a hozzáépített előcsarnok és minaré következtében valamelyest módosul. Ennek számos példáját találjuk különösen Isztambulban, ahol a bizánci templomokból lett dzsámik jó része változatlanul megőrizte alaprajzi elrendezését,²⁶⁴ és megtartotta homlokzati formáját is. Belső architektúrájuk is csak annyiban változott, amennyire azt az iszlám liturgiája megkövetelte. Tulajdonképpen egyedül a mihráb volt az, ami miatt a belső kép kissé módosult. Ezeknek a bizánci templomoknak azonban igazi jelentőségük nem abban rejlik, hogy megőrizték alaprajzukat, hanem hogy igen nagy hatással voltak az oszmán-török dzsámitípus kifejlődésére. Különösen pedig a térképzés gyakorolt igen jelentős befolyást a török építészet egészére.²⁶⁵

A dzsámiknak ezen a nagy csoportján belül is számos alcsoportot lehetne megállapítani, aszerint hogy milyen mértékben változott, illetve módosult az eredeti konstrukció. Így beszélhetnénk külön azokról az esetekről, amikor a dzsámi előcsarnokát a meglévő templomtesthez építik hozzá,²⁶⁶ vagy amikor a templom sokszög záródású apszisát megszüntetik és egyenes lezárást adnak az épületeknek.²⁶⁷ De ugyanígy külön csoportot jelentenének az olyan templomokból lett dzsámik, amelyeknél a harangtorony szolgál a minaré céljára, avagy az már újonnan épült a középkori templomhoz.

Sajnos a templomokból alakított dzsámik közül – bár Evlia Cselebi nagyon sokat említ – szinte alig ismerünk olyat, amelyben török maradványok kerültek volna elő. A pécsi székesegyházban ma már nem is láthatók azok a feliratok²⁶⁸ – valószínűleg a legutolsó restaurálás alkalmával semmisültek meg –, amelyek Szulejmán khán dzsámiját díszítették. Ma már erre az időre csak Ahmed aga

feliratos táblája emlékeztet²⁶⁹ a délnyugati toronyban; ő javíttatta ki a mináret. Székesfehérváron a középkori Hentel-kápolnában előkerült török falfestés²⁷⁰ és feliratok²⁷¹ amellel szólnak, hogy az épület valószínűleg mecset volt. A belső tér gótikus kialakítása teljes épségben megmaradt. A budapesti Belvárosi plébánia-templomban mindössze egy mihrábfülke az, amely az épület korábbi nagyarányú restaurálása alkalmával előkerült.²⁷² Azonban ennek formaképzése igen kétségessé teszi, hogy az eredeti török kori formáját őrzi-e jelenleg is. Feltevéseink szerint az eredeti mihrábot a barokkban falifülkévé alakították át, s mai alakja ennek további átalakításából származik.

Eddigi ismereteink szerint a legnagyobb mértékű átalakítás maradványait tárta fel a középkori Nagyboldogasszony – mai Mátyás – templomban a múlt század végén történő Schulek-féle restaurálás.²⁷³ Így ez az egyetlen olyan emlék, amely módot ad számunkra, hogy részletesebben is tudjunk foglalkozni magával az épülettel, közelebbről az átalakítás kérdésével. Vizsgálódásaink azonban még így is csak igen korlátozottak, mivel az ott feltárt, illetve előkerült török részletek a későbbiek során elbontásra kerültek.

Az előkerült török részletek nagy része valószínűleg nem az 1541. évi kisebb mérvű átalakítás alkalmával készült, amelyről a szemtanú, Dzselaálzáde Musztafa a következőket írja:

„Budun vára pedig, mely a királyok régi székhelye volt, miután a győzelmes parancsából a világhódító győzedelmes zászlók feltűzettek tornyára, az iszlám háza lőn. Egy benne lévő nagy templomot megtisztítottak az utálatos bálványoktól, falait pedig a mázolásoktól képektől és festményektől s dzsámivá alakították át. A chátib számára szószéket és mihrábot csináltak, az isteni kinyilatkoztatás olvasói számára emelvényt készítettek, lámpákat aggattak fel, s a többi szükséges kellékekkel is fölszerelték . . . míg a tegnapi napon ama templom a hitelenség festményeivel volt tele, ma már a paradicsomhoz hasonló dzsámivá alakult át és a Korán olvastatott benne . . .”²⁷⁴

A most már Szulejmán khán dzsámijának nevezett épület a török uralom idején több ízben is javításra szorult.²⁷⁵ Különösen sokat szenvedett a dzsámi abban az időben, amikor Pest magyar kézen volt.²⁷⁶ Ezt követően kerülhetett sor a főszentély kelet–délkelet és délkeletre néző oldalfalainak újjáépítésére és a török számráthátíves ablaknyílások kialakítására.²⁷⁷ Némethy²⁷⁸ az itt előkerült három török ablaknyílást és falrészletet ugyancsak megemlíti, és az eredeti szentélyfal pusztulását a császáriak pesti tartózkodásával hozza kapcsolatba. Schulek az említett török részleteket a templom restaurálás előtti állapotát feltűntető alaprajzán²⁷⁹ rögzítette. Hasonlóképpen azt az ornamentális falfestéstörédket is lemásolta, amelyet Csemegi²⁸⁰ is közöl a templomról írott monográfiájában. Ez az egyetlen kis részlet, amely a templom török kori belső díszítésére következtetni enged.

A dzsámi hosszházának déli falán az emeleti szint magasságában az 1887. évi felmérés a gótikus ablakok beszűkítése során kialakított öt kissé csúcsíves záródású ablaknyílást jelöl, valamint ugyanitt a hosszház falába vágott boltozatnyomokra figyelhetünk föl. A hosszház déli homlokfaláról fennmaradt fényképeken

jól látható és érzékelhető ezeken a beszűkítéseken a török falazási mód. Egyéb-
ként Némethy²⁸¹ már korábban rámutatott a templom török átépítésére, illetve
felvetette annak lehetőségét. H. Takács Marianne²⁸² azonban ezeket az építészeti
részleteket – helyesen – török eredetűeknek tartja.

Amint láttuk, a templom épületét a török – főleg a déli oldalon, ahol még
ahhoz hozzá is épített – külsőleg is igen komoly mértékben átalakította, de az
mindezek ellenére megtartotta jellegzetes tömegét, gótikus alaprajzi elrendezését
és épületszerkezetét.

A törökök azonban nemcsak templomot alakítottak át dzsámivá. Így az Esz-
tergom – Vízivárosban állott Užičeli Hadzsi Ibrahim dzsámija eredetileg a város-
fal egyik kaputornya volt.²⁸³ Részletes feltárására eddig még nem kerülhetett sor,
s így a török építkezés maradványaként csak homlokzati részletek (5. kép) és egy
tompá csúcsíves falifülke ismeretes, valamint a minaréba vezető ajtónyílás²⁸⁴ és
díszesen kialakított kapujának részlete. (6. kép.)

A budai Pasa dzsámi²⁸⁵ átalakítására vonatkozóan – amely a mai Várszínház
helyén állt – eddigi ismereteink még ennél is kevesebbet mondanak, mivel az
eddigi kutatások csak a volt dzsámi keleti zárófala és a bástyafal közötti szakaszon
folytak.²⁸⁶ Annyi azonban bizonyossá lett, hogy a volt középkori ferencesek Szent
János templomának a nyolcszög három oldalával záródó apszisát²⁸⁷ a török kori
átépítés alkalmával helyettesítették az egyenes lezárással, ahogy azt Haüy térképén
is láthatjuk. A templomnak ilyen jellegű átépítése azonban már lényeges alaprajzi
változást is eredményezett, ezzel tulajdonképpen kialakítva a téglalap alaprajzú
dzsámi típusát, amely nem idegen az oszmán-török dzsámik alaprajzi elrendezésé-
től sem.²⁸⁸

Amint láthatjuk, az egyes templomok átalakításával kapcsolatos török építke-
zések mértéke igen különböző volt. Valószínűleg ugyanezt mondhatjuk az így
létrejött új dzsámik berendezését illetően is. Ezekből – már az építészeti kialakít-
ott berendezési tárgyakat értve ezalatt – sajnos még az eddig tárgyalt emlékek-
nél is kevesebb maradt. Mindössze egyetlen olyan faragott töredéket ismerünk²⁸⁹
(7. kép), amely eredetileg a budai Fethijje dzsámi minberjének korlátköve volt.²⁹⁰
(8. kép.)

A magyarországi török építészet történetének szempontjából azonban sokkal
nagyobb jelentőségűek azok a dzsámik, amelyek nem átalakított templomok vol-
tak, hanem a török építészet új alkotásai. A következőkben ezt a magyarországi
emlékanyagot tekintenénk át és vizsgálunk meg alaprajzi elrendezésüket, szer-
kezeti felépítésüket illetően, keresve az összefüggéseket szűkebb és tágabb érte-
lemben egyaránt. Mielőtt azonban az egyes dzsámik ismertetésére térnénk, avagy
az ezekkel kapcsolatos részletkérdések tárgyalásába bocsátkoznánk, legalább váz-
latosan át kell tekintenünk az oszmán-török dzsámi kialakulásának, illetve néhány
olyan típusának a fejlődéstörténetét, amelyekkel hazai emlékeink között is talál-
kozunk. Ezen túlmenően azonban az sem lesz érdektelen, ha egyes esetekben
néhány dzsámitípus – amely a XVI–XVII. századi török építészetben általában
gyakori – elterjedését nyomon követjük a balkáni területeken, még akkor is, ha
azok előfordulása a hódoltság területén eddig még nem bizonyított.

Az oszmán-török dzsámik alaprajzi elrendezésüket és térlefedésük módját ille-
tően igen változatos képet mutatnak. C. E. Arseven²⁹¹ megkísérli a legfőbb típu-

sokat rendszerbe foglalni elsősorban aszerint, hogy – szorosan ideértve a dzsámi előcsarnokát, illetve annak előudvarát is – a térlefedő elemként alkalmazott kupolák és egyes esetekben a hozzájuk csatlakozó fél- és negyedkupolák milyen rendben helyezkednek el. Ő huszonegy főtípust állapít meg ezen az alapon, amelyek között azonban csak egyetlen olyant találunk,²⁹² amelyik nálunk is előfordul, és egyben jellemzője is a magyarországi dzsámiknak, illetve azok alaprajzi elrendezésének. O. Aslanapa²⁹³ Gabriel és Mamboury nyomán az isztambuli dzsámikat – ebben az esetben már csak az előcsarnok és udvar elhelyezését jelölve – alaprajzi elrendezésük szerint tíz fő típusba sorolja. Köztük ugyancsak egyetlenegyét találunk, amelyet a hazai emlékekkel kapcsolatba hozhatunk.²⁹⁴ S. Eyice²⁹⁵ a török dzsámikat tizenhárom típusra vezeti vissza a már korábban említett elvek alapján. A kupolákkal történő térlefedés szempontjai mindhármuknál érvényesülnek, de Eyicénél ott találjuk a síkfödéssel fedett téglalap alaprajzú dzsámitípust is.²⁹⁶ Az ő csoportosításában dzsámijaink is közelebb kerülnek a törökországi emlékekhez, mivel ez utóbbi forma – ha némi változtatással is – megtalálható nálunk is. (9. kép.)

Dzsámijaink tehát – figyelemmel az ismertett alaprajz szerinti csoportosításra – alaprajzi elrendezésüket és térlefedésüket egyaránt figyelembe véve tulajdonképpen két fő csoportot alkotnak. Az egyik az állított téglalap alaprajzi formát képviseli, és síkfödéssel fedett, a másik alaprajza négyzet és térlefedése kupolás megoldású. Ez utóbbi típus egyik jellemzőjeként a főhomlokzathoz három-bolt-szakaszos, ugyancsak kupolákkal fedett előcsarnok csatlakozik.

Mielőtt azonban e két alapvető hódoltságszori dzsámitípusunk részletes elemzésére térnénk, illetve eredetük kérdését vizsgálánánk – mint már mondtuk –, röviden ki kell térnünk a dzsámik egy harmadik alaprajzi formájára is. Ezt a típust – amely korábban „T” alakú²⁹⁷ típus néven volt ismeretes – újabban „ZÁVIE” alaprajzú dzsáminak nevezik.²⁹⁸ Aslanapa a dzsámiknak ezt a csoportját már említett osztályozásában még tovább taglalja, és abból két külön variációt is kiemel. Véleményünk szerint azonban ezek önálló alaprajzi megoldásokat képviselnek. Ugyancsak ennek a típusnak a legegyszerűbb formai képviselőjét – amelyről az a már fentebb említett korábbi elnevezését is nyerte – és annak további variációit találjuk meg mind Arsevennél,²⁹⁹ mind Eyicénél.³⁰⁰

A dzsámiknak ez a típusa a mi szempontunkból nemcsak azért érdemel figyelmet, mert már igen korai megjelenésével találkozunk a Balkánon,³⁰¹ hanem azért is, mert ott ez még a XVI. század folyamán is igen elterjedt alaprajzi forma volt. Különböző változataival nemcsak Isztambulban találkozunk, hanem megtaláljuk Bosznia–Hercegovina területén is. Ezt a típust képviseli a szkopjei Isza bej dzsámi,³⁰² amely 1475-ben épült, a szarajevói Hüsrev bej dzsámija,³⁰³ amelynek építtetője a magyarországi harcok egyik ismert alakja, és a budavári Hüsrev bej dzsámi alapítója³⁰⁴ volt. A típusnak egyik változatát a banjalukai Ferhád pasa dzsámija képviseli,³⁰⁵ amelyet 1579-ben az a Ferhád alapított, aki egy ideig budai pasa³⁰⁶ is volt, és akinek Pécssett is jelentős vakufját egy dzsámi, egy fürdő és egy kolostor képezte.³⁰⁷

A tárgyalt dzsámitípus – amelynek virágkora kétségtelenül a XV. század második fele volt³⁰⁸ Európában – eredete visszanyúlik még a kisázsiai Burszába, ahol olyan jeles épületek képviselik, mint az 1417-ben épült Orhán dzsámi³⁰⁹ vagy az 1415–24 között épült Jesil dzsámi³¹⁰ avagy I. és II. Murád szultánok dzsámijai.³¹¹

Előképét azonban az izniki Nilufer Hatun imaret³¹² és az ugyancsak izniki Jakub Cselebi zavie³¹³ épületeiben kell látnunk.

Az egyes dzsámitípusok természetesen nem egymást követően jelennek meg, hanem sokszor igen hosszú időn keresztül együtt élnek. Ezt látjuk egyébként az eddigi során részletesebben tárgyalt „T” alakú dzsámiknál is. Éppen ezért feltűnő e dzsámitípus vagy valamilyen változatának teljes hiánya a magyarországi emlékanyagban. A probléma viszont épp azért vetődik fel, mivel egyrészt Hüszrev és Ferhád pasáknak a hódoltsági területen is voltak építkezései, másrészt pedig ezzel a típussal még a XVI. század második felében is találkozunk épp Ferhád banjalukai dzsámijának esetében. Erre azonban talán a későbbi kutatások adhatnak majd végeleges választ.

Mint már említettük, a magyarországi dzsámik két alaptípust képviselnek tulajdonképpen, ha e két csoport megállapításánál nem vesszük tekintetbe az előcsarnok és a minaré elhelyezését, és csak az imaterem alaprajzát, illetve térlefedésének módját tekintjük. Az egyik ilyen csoport, illetve alaptípus – amelyet minden részletében valójában csak egyetlen példányán tanulmányozhatunk – a téglalap alaprajzi megoldást képviseli. Bár a négyzet alaprajzú dzsámik lényegesen nagyobb számban találhatók területünkön, mégis helyesebbnek látszik, ha elsőként a téglalap alaprajzú dzsámik kérdését vizsgáljuk, annál is inkább, mivel ez a típus lényegesen korábbi eredetű. E helyen nem kívánunk foglalkozni magának a kérdéses típusnak teljes fejlődéstörténetével és kialakulásával – ezt nem is tekintjük feladatunknak –, csak annyiban, amennyiben az oszmán-török építészetben való megjelenésével áll összefüggésben.

Ha a téglalap alaprajzot mutató oszmán-török dzsámitípus kialakulásának kérdését közelebbről kívánjuk vizsgálni, úgy annak közvetlen eredetét a szeldzsuk építészet emlékei között kell elsősorban keresnünk.³¹⁴

A szeldzsuk dzsámi alaprajzi formájaként igencsak gyakori – szinte általános – alapforma a téglalap. Ez az alaprajzi forma két változatban jelenik meg itt is, éppúgy, mint majd – ahogy a későbbiekben látni fogjuk – az oszmán-törökben is. Az egyik – az egyszerűbb – esetben a téglalap alakú tér osztatlan formában képezi a dzsámi imatermet. Ennek példájával találkozunk az 1306–1349 között épült ermenaki Szipasz dzsáminál,³¹⁵ amelynek térlefedése síkfödémmel történt. Ugyancsak ilyen megoldást látunk a Gargara dzsáminál,³¹⁶ továbbá a lemnosi Musza pasa dzsáminál³¹⁷ is, amelynek előcsarnoka a keskenyebb oldalon csatlakozik az épülethez. A másik változata – amelynek elterjedése a szeldzsukban sokkal szélesebb körű – a csarnoktemplom típus, amelynél a téglalap alaprajzú teret oszlop vagy pillérsorok segítségével osztják meg. Az így kialakult sokosztatú tér lefedése már változatosabb módon történt. Legrégibb példáinak egyikeként említhetjük a kayseri Ulu dzsámit,³¹⁸ amely 1140 körül épült, vagy a konyai Iplikcsi dzsámit,³¹⁹ amelyek II. Kilics Arszlan idején 1156–1162 között épült. A dzsámiknak ez az utóbbi alaprajzi formája azután az oszmán-török építészetben a burszai Ulu dzsámiban teljeseedik ki, amely a burszai stílus³²⁰ egyik jellegzetes épülete.

Hódoltságszaki téglalap alaprajzú dzsámijaink szempontjából azonban sokkal lényegesebb az egyszerűbb forma további útjának alakulása, bár az előbbiekhöz hasonló – pillérekkel tulajdonképpen három hajóra osztott és síkfödémmel lefedett – dzsámival találkozunk a szkopjei Szultán Murád dzsámi esetében³²¹ is.

De ugyancsak megtaláljuk a húszosztatú térre bontott burszai Ulu dzsámi egy lényegesen leredukált késői továbbélését is az isztambuli Zindzsirlikuyu dzsámi³²² alakjában.

Mínthogy az oszmán-török építészet kialakulása és fejlődése szempontjából Bursa mellett az annak közelében fekvő Iznik is jelentős szerepet játszott, így nem lesz érdektelen, ha a kérdéses típus tekintetében az itteni dzsámikat is közelebbről megvizsgáljuk. E vonatkozásban fel kell figyelnünk az itteni Jesil dzsámira, amelynek alaprajza ugyancsak téglalap, s belső terét mindössze két oszlop töri meg. Az Arseven szerint³²³ 1392-ben, Aslanapa szerint³²⁴ már korábban – 1378-ban – épült dzsámit tulajdonképpen átmenetnek tekinthetjük az osztatlan terű, illetve a többosztású dzsámi között.

A téglalap alaprajzú és osztatlan terű dzsámik általában a kisebb jelentőségű építmények közé tartoznak néhány kivételtől eltekintve. A Balkánon viszonylag elterjedt alapforma volt, és típusa szinte napjainkig megtalálható akár Jugoszlávia, Bulgária vagy Albánia területén is. Közülük azonban csak az olyan jelentősebbeket említenénk, mint a küsztendili Imaret dzsámi³²⁵ vagy a fočai Careva dzsámi, amelyet egyes vélemények szerint középkori templomból alakítottak ki a XVI. század elején.³²⁶ Mint ugyancsak ennek a típusnak XVI. század végi képviselőjét említjük a szintén fočai Kádi Oszmán efendi dzsámit.³²⁷ De ez az alaprajzi forma tovább él a XVIII. század folyamán is, amint a vidini Pazvanoğlu dzsámi³²⁸ is mutatja, sőt még a XIX. században is megtalálhatjuk az említett területeken.³²⁹

A másik dzsámitípus, amelyhez a magyarországi emlékek legnagyobb része tartozik, az oszmán török dzsámik valamennyi típusa között a legegyszerűbb és egyben a legismertebb alaprajzi formát képviseli. Ezt a négyzet alaprajzú típust – amelynél a főhomlokzathoz leginkább kupolákkal fedett háromboltszakaszos nyitott előcsarnok csatlakozik – már igen korán megtaláljuk. A dzsámi imatermének térfedése csaknem minden esetben kupolával történik, amely rendszerint alacsony nyolcszög keresztmetszetű tamburon ül. Mináréja rendszerint a bejáratától jobbra csatlakozik az imaterem vagy az előcsarnok falához. Természetesen ettől eltérő elhelyezésével is több esetben találkozunk.

Ez a dzsámiforma már a XIV. században megjelenik Kisásziában, s annak egyik ottani példaként – mint a legkorábbiak egyikét – az izniki Hadzsi Özbek³³⁰ dzsámit kell említenünk, amely 1333-ban épült, tehát az oszmán-török építészet ún. burszai stílusorszakának³³¹ kezdeti időszakából származik. Ugyancsak a korai alkotások közé kell sorolnunk a kisásziai Mutban álló Lál aga dzsámit,³³² amely 1356–1390 között épülhetett. Ez utóbbinak előcsarnoka ötboltszakaszos és csak a homlokzat felől nyitott.

A XIV. században azonban ezzel az alaprajzi típussal más rendeltetésben is találkozunk. Így – természetesen a minaré kivételével – ugyanezt az alaprajzi elrendezést követi Jildirim Bajezid szultán³³³ burszai síremléke is.³³⁴

Elterjedése a XV. század folyamán egyre gyakoribb. Mindenekelőtt Mahmud Cselebi³³⁵ 1443-ban Iznikben épült dzsámiját kell említenünk. Az 1478-ban épült karamáni Cselebi dzsámi³³⁶ vagy a Davğandos dzsámi³³⁷ és a konyai Durşunoğlu dzsámi³³⁸ külső megjelenésében már a későbbi magyarországi dzsámijaink kisásziai előképét kell látnunk. De ebben a században – főleg annak második felében, az ún. „Fátih”-orszak³³⁹ idején – egyre inkább elterjed az európai területeken is.

Itt csupán azokat a jelentősebb képviselőit említenénk meg ennek a most már egyre inkább általánossá váló dzsámítípusnak, amelyek mint alkotások is kiemelkednek társaik közül. Így a Küstendilben ma is álló Fátih dzsámít³⁴⁰ említenénk, amelyen különösen a mináráját díszítő téglamozzaik érdemel figyelmet. II. Mehmed idejében – 1461-ben épült a hasonló alaprajzi elrendezésű, de minden oldalán nyitott előcsarnokú Fátih dzsámít³⁴¹ Prištinában. A század végén épült hasonló dzsámik között kell említenünk az 1485-ben épített isztambuli Davud pasa dzsámít,³⁴² az 1491-ben épült és ugyancsak Isztambulban álló Firuz aga dzsámiját³⁴³ és a szkopjei Musztafa pasa dzsámít,³⁴⁴ amely 1492-ben épült.

Ezeknek a dzsámiknak a XVI. század folyamán egyre nő a számuk a balkáni területeken, ahonnan azután a század negyvenes éveitől kezdődően átterjednek a magyarországi hódoltsági területekre. Mielőtt azonban rátérnénk a magyarországi dzsámik részletes tárgyalására, említsünk meg néhányat azok közül a XVI. század első felében épült dzsámik közül, amelyek bizonyos tekintetben útjelzői voltak e típus további – nyugati, illetve északi – terjedésének. A balkáni török tartományokban ugyanis nem alakult ki és nem is honosodott meg egy olyan ún. nagydzsámi típus, mint azt a korai oszmán építészetben láthattuk, és amelyet az Ulu dzsámik típusa képviselt. De nem találjuk azt a későbbi nagydzsámi típust sem, amelyet a török építészet klasszikus korszakának olyan nagy alkotásai képviselnek, mint az isztambuli Bajezid, Szulejmanije vagy a Sehzáde dzsámik. Ezek a monumentalitáson túl a szerkezeti felépítésükben és alaprajzi elrendezésükben is alapvetően különböznek a tárgyalt dzsámiktól. E nagydzsámik alaprajza ugyanis a kilencosztású tér elvén épül fel, a főhomlokzathoz előcsarnokként pedig egy átrium csatlakozik. Ezzel szemben gyakran találkozunk a balkáni török részeken olyan nagydzsámikkal, ahol tulajdonképpen az eddigiek során említett alaprajz és a belső térkialakítás változatlan marad, de magának az épületnek a léptéke hatványozódik meg. Ez egyaránt vonatkozik a dzsámi előcsarnokára és a minárének megfelelő arányára is.

A XVI. század első felében épült dzsámik között az isztambuli Hászeki dzsámít kell említenünk,³⁴⁵ amely 1539-ben létesült, továbbá az 1546-ban épített Átik Ali pasa dzsámiját³⁴⁶ Fočában. A későbbiekben létesült dzsámikkal – mint a fočai Aladža dzsámít,³⁴⁷ amely egyes vélemények szerint³⁴⁸ 1550-ben épült, vagy a mosztári Karadžozbég dzsámít³⁴⁹ – a magyarországi emléanyag tárgyalása kapcsán még több ízben is fogunk találkozni.

A hódoltságskori dzsámijaink között megtalálható két alaptípus eredetének és fejlődésének, illetve elterjedésének eme rövid ismertetését követően térjünk rá most már az elmondottak figyelembevételével az egyes emlékek részletes tárgyalására. A célszerűség kedvéért vizsgálódásainkat kezdjük mindjárt a téglalap alaprajzú dzsámival.

Az egykori magyarországi török tartomány területén olyan téglalap alaprajzú és síkfödémrel fedett dzsámít, amely eredeti török alapokon nyugszik, az eddigi kutatások eredményeként csupán egyet ismerünk. Ez a szigetvári várban álló Szulejmán szultán dzsámít. A dzsámít építéséről elsőnek Szelániki történetíró³⁵⁰ tesz említést a vár 1566. évi elfoglalásával kapcsolatban. Két évvel később – 1568-ban – II. Szelim rendelete³⁵¹ a vár javításával egyidőben intézkedik a mecset „kiigazítandó helyei” tekintetében is. Ez utóbbi alapján azt kell feltételeznünk,

hogy az első dzsámi, amely ezen a helyen épült nem lehetett tartós – a maihoz hasonló – téglapépület, hanem talán ideiglenes jellegű faépület volt. A javítás vagy éppen egy új épület létesítése csak ebben az esetben látszik indokoltnak.³⁵²

A szigetvári vár dzsámijáról ezután csaknem egy évszázaddal később hallunk Evlia Cselebitől, aki arról igen szűkszavúan mindössze ennyit mond:

„A belső várban Szulejmán khánnak kis dzsámija, ólomtetejű fényes dzsámi, amelyben mindig nagy sokaság van. Egy magas mináretje van, mely e szegénynek lépéseivel száztíz lépés magas”³⁵³ . . .

Behrám Dimiški, aki Evlia Cselebi kortársa volt, és ez idő tájt írja le röviden Szigetvárt, a dzsámiról nem tesz említést.³⁵⁴ Nevét Evlia Cselebi őrizte meg, első helyszínrajzi ábrázolása pedig Anguissola már említett térképén maradt ránk.

A dzsámival Németh Béla már korábban³⁵⁵ foglalkozott, leírva annak akkori állapotát, megemlítve a Haas³⁵⁶ és Hammer³⁵⁷ által ismertetett török kori feliratokat. Hal Pál³⁵⁸ főleg a dzsámi épületének a visszafoglalást követő időszakára szolgál értékes adatokkal. Foerk Ernő³⁵⁹ a dzsámit – illetve az akkor még magtárnak használt épületet – igen nagy részletességgel felméri. Majd egy fél évszázaddal később Molnár József³⁶⁰ kísérte meg, hogy a dzsámit röviden leírva utaljon annak török kori állapotára is. A dzsámiról, illetve a kutatás eredményeiről egy rövid tanulmány jelent meg³⁶¹ az elmúlt évek során.

A továbbiakban lássuk most már a dzsáminak a kutatás eredményei alapján történő leírását és részleteinek összehasonlító elemzését.

A dzsámi imatermének alaprajza egy állított téglalap, amelyet az előcsarnok a főhomlokzat előtti részen és az épület hosszházának bal oldalához csatlakozva „L” alakban fog közre. (10. kép.) A ma már csonka minaré a hosszház jobb oldali sarkán csatlakozik a dzsámi imatermének falához, ahonnan bejárata is nyílik. (11. kép.) Az előcsarnoktól eltekintve hasonló alaprajzot mutat a Minettinél³⁶² és Arsevennél³⁶³ egyaránt közölt egyik prílepi dzsámi, valamint az egyik skodrai dzsámi. Ezeknél azonban csak a főhomlokzat elé épült előcsarnok. Ugyancsak téglalap alaprajzú a már korábban említett fočai Careva dzsámi,³⁶⁴ de ennek is csak a főhomlokzat előtt van nyitott előcsarnoka. Ugyanilyen jellegű az Iszlám Aga Adrević dzsámi is Nišben,³⁶⁵ ez azonban már későbbi eredetű építmény és előcsarnoka is hiányzik. Bár korábbi középkori kaputorony átépítéséből származik az esztergomi Uzičeli Hadzi Ibrahim dzsámija, mégsem hagyhatjuk említés nélkül, mivel a már eddig ismert alaprajzi elrendezése alapján azt is a hazai dzsámiknak ebbe a csoportjába kell sorolnunk.³⁶⁶ (12. kép.)

A szigetvári Szulejmán szultán dzsámi teljes alaprajzi meghatározása eredményeként megállapítható lett az is, hogy mind az imatermet, mind az előcsarnokot egy közös sátortető fedte be. Megdőlt tehát az a korábbi vélemény, amely feltételezte, hogy a tulajdonképpeni téglalap a főhomlokzat előtti oldalon álló előcsarnokot is magában foglalta volna. Ennek alapján téves az a rekonstrukció is, amely a dzsámit és az előcsarnokot is egyaránt kupolákkal fedettnek ábrázolja,³⁶⁷ illetve azt úgy tünteti fel, mint négyzet alaprajzú építményt, amelynek előcsarnoka mindkét oldalon zárt.

Szulejmán szultán dzsámija téglából épült, s annak csupán az alapozásában találunk a téglával vegyesen követ is. Mivel a terület, amelyen épült, mocsaras volt, ezért a falakat cölöp és gerenda alapokra építették.³⁶⁸ Az alapokon kívül követ csak a dekoratív részletek kialakításánál és egyes szerkezeti részek erősítésére használtak.

A dzsámi imaterméül szolgáló hosszháznak mind a négy főfalát két-két egyeneszáródású ablaknyílás töri át, amelynek mindegyike fölött mélyített számárhátíves tükrő látható. E földszinti ablaknyílásokat mindkét oldalon – a külsőn egyszerű kőhasáb, a belsően többszörösen profilált – kőkeret szegélyezte. (13. kép.) Az ablaknyílások fölötti mélyített számárhátíves tükrőt a belsőben és az előcsarnokra néző oldalon stukkóból felrakott, többszörösen tagolt – a kőkeretekhez hasonló – profil szegélyezi.

Az emeleti szint magasságában a dzsámi főtetőjétől jobbra levő falat, valamint a kibla-falat azok tengelyében egy-egy csepp alakú – mélyített tükrővel keretezett – ablaknyílás töri át. Amíg azonban a földszinti ablaksor nyílásaihoz hasonló megoldásokkal – sőt bizonyos esetekben még profilazonossággal³⁶⁹ is – másutt is találkozunk, addig ez az utóbbi ablakforma mindeddig egyedülálló a magyarországi emlékanyagban. Ugyanilyen ablakformát és elhelyezést látunk a már korábban alaprajzi analógiaként említett skodrai dzsáminál, valamint a küsztendili Ahmed bej dzsáminál.³⁷⁰

Az imaterem hossztengeleynének délkeleti végében álló kibla-fal közepét a mihrábfülke foglalja el, amellyel szemben pedig – az északnyugati oldalon – a dzsámi bejárati kapuja nyílik.

A tizenkétszög hét oldalával záródó mihráb – amely ma minden kiegészítés nélkül a feltárás alkalmával előkerült állapotot őrzi (14. kép) – sztalaktit boltozattal zárul. Az imafülkét téglalap alakban övező keret hasonlóan tagolt, mint az ablakok kőkerete. A keretezés lábazati indítása és a mihráb boltozatának záradéka ugyancsak kőből faragott.

A mihrábtól jobbra – közvetlen az azt szegélyező keret mellett – állott a szószék, amelynek csatlakozási helye a mihráb melletti falszakaszon még ma is jól megfigyelhető. (15. kép.) Alapozása téglával vegyes kőből épült, amelyből arra kell következtetnünk, hogy maga a minber is kőből készült. Ennek példáját már a korábban említett budai Fethijje dzsáminál is láthattuk, és ugyancsak megtaláljuk nemcsak a nagyobb, de még a kisebb jugoszláviai dzsámiknál is, mint amilyen a livnói „Glavica” dzsámi.³⁷¹

A dzsámi mindkét hosszanti falának középtengelyében egy-egy falifülkét találunk (16. kép), amely eredetileg egy polccal kettéosztott volt. Az egyeneszáródású falifülkét profilálatlan kőkeret szegélyezi. A szemöldökkő fölött – a belső ablakok fölöttihez hasonló – többszörösen tagolt keretezésű számárhátíves vaktükrő van. A dzsámi belső terét tagoló falifülkéket találunk az ugyancsak szigetvári Ali pasa dzsámiban is, ahol azok nemcsak az imaterem két hosszanti falát törik meg, hanem közülük kettő az előcsarnok egyetlen oldalfalában is látható. Ezek valamennyien egyenes lezárásúak. A siklósi Malkocs bej dzsámi, valamint az esztergomi Uzičeli Hadzsi Ibrahim dzsámi³⁷² falifülkéi között azonban már tompa csücsívek is vannak. Valószínűleg ezek a falifülkék azokban a dzsámikban találhatók inkább, amelyek egyben iskola céljaira is szolgáltak. A magyarországi dzsá-

mikon kívül természetesen a volt szomszédos török tartományok dzsámijaiban is megtaláljuk ezeket a falifülkéket. Így itt csupán a prištinaí Fátih³⁷³ és Jašar dzsámikat³⁷⁴ említenék, valamint a mosztári Karadžozbég dzsámít,³⁷⁵ amelyeknél ezek a falifülké a hosszanti falakban találhatóak, rendszerint egymással szemben. Hasonló falifülké azonban a medreszék tantermeiben³⁷⁶ is vannak, amint azt például a szarajevói „Kuršumli” medreszénél is látjuk.³⁷⁷

Az imateremnek a mihrábal szembeni oldalán volt a nők számára készült karzat,³⁷⁸ amely a jelen esetben fából volt ácsolva. Ezt igazolja a karzat oszlopai alatt húzódó talpgerenda jórészt épségben előkerült maradványa, amelyben az oszlopok felfekvésének helye is látható volt. A karzat a dzsámi északnyugati oldal-falát teljes hosszában elfoglalta, megközelíteni a minaréba felvezető lépcsőn keresztül lehetett. Ide egyszerű, egyeneszáródású ajtónyílás vezetett. Az egyszerűbb dzsámikban – a XVI–XVII. században és az újabb időkben is – a nők számára a karzat általában fából készült, ideértve annak tartóoszlopait is. Hasonló megoldást látunk a már említett prištinaí Fátih dzsámiban³⁷⁹ vagy a niši Iszlám Aga Adrević³⁸⁰ dzsámi karzatánál. Természetesen a nagyobb vagy gazdagabb belső kiképzésű dzsámikban a karzat vagy teljes egészében, vagy legalább részleteiben kőből készült. Ennek a későbbiek során hazai példáival is találkozunk.

A karzatnak a minaré feljáromán keresztül történő megközelítésével azonban éppúgy nem találkozunk a pécsi Jakováli Haszán dzsáminál,³⁸¹ mint az ugyancsak pécsi Ferhád pasa vagy a szigetvári Ali pasa dzsámiknál. Ehhez részben hasonló megoldást egyedül a siklói Malkocs bej dzsáminál találunk. A Szulejmán szultán dzsámi karzatzeljáratahoz hasonlóan oldották meg ezt a kérdést a már előbbieken említett Jašar pasa és a mosztári Karadžozbég dzsámiknál, valamint ugyanezt tapasztaljuk a fočai Aladža dzsámi³⁸² és a szarajevói Ali pasa³⁸³ dzsámi esetében is. A szófiaí Banjabasi dzsámi³⁸⁴ karzata ugyancsak a minaréba felvezető lépcső-feljárón át közelíthető meg.

A dzsámi kibla-falával szemben – a hosszház keskenyebb oldalán – van a dzsámi egyetlen bejárata. A téglalap alakú dzsámiknál különösen a korai korszakban több bejáratot is találunk, amelyek rendszerint a két keskenyebb oldalról nyilottak, míg a mihráb mindig a hosszanti oldal tengelyében volt kialakítva. Ezt a megoldást láthatjuk a karamáni Arapzáde dzsáminál,³⁸⁵ ezzel szemben azonban akár az ermenaki Havasil dzsámi³⁸⁶ vagy a karamáni Gaferyat dzsámi³⁸⁷ bejázatának elhelyezése dzsáminkéhoz hasonló. Ugyancsak a hosszház keskenyebb oldalán nyílik a bejárata az eddig már több alkalommal is idézett niši Iszlám Aga Adrević dzsáminak és a fočai Careva dzsáminak.

A dzsámi bejárata igen egyszerű kiképzésű. Az ajtónyílást szegmentíves záródású kőkeret szegélyezte, amely fölött lépcsősen tagolt tükörmező van. A dzsámi építését megörökítő és egykor itt elhelyezett feliratos emléktábla hiányzik. Az ajtó kőkeretének ívkövei ékbe vágott csapolással vannak egymásba illesztve. Ennek az illesztési módnak a török építészetben igen régi hagyományai vannak, olyannyira, hogy Wilde ezt még szeldzsuk eredetűnek tartja.³⁸⁸ Példáival nemcsak törökországi emlékeknél,³⁸⁹ hanem jórészt balkáni – főleg bosznia-hercegovinai – dzsámik és más építmények bejázatánál találkozunk. – Részletesebben kitérünk még a későbbiekben az ugyancsak szigetvári Ali pasa dzsámijánál e megoldás magyarországi alkalmazására és annak analógiáira.

A bejáratot a falsíkból néhány centiméter vastagságban előreugró téglából falazott, a belső oldalán valószínűleg egyetlen díszítéseként élszedett keret fogja körül, amelynek vízszintes lezárását még párkány sem koronázza.

A szigetvári Szulejmán szultán dzsámijának előcsarnoka az imatermet a főhomlokzat előtti részen és az épület tengelyétől balra húzódó hosszanti irányban „L” alakban övezi. Az előcsarnok csupán a délkeleti oldalon volt zárt, a többin azonban nyitott. Ezen az említett zárófalon látható boltívindítás arra enged következtetni, hogy az előcsarnok homlokzati boltívei, valamint az azokat tartó pillérek egyaránt téglából épültek. Ennek a megoldásnak szép és korai példája az izniki Nilufer Hatun imaret, a Jakub Cselebi závie és a Mahmud Cselebi dzsámi.³⁰⁰ Ezeknél azonban a kővel és téglával vegyesen falazott pillérek és oszlopok váltakoznak. De ugyancsak ezt a falazási módot találjuk az előzőek során említett – és Minettinél közölt – egyik prilepi dzsámi előcsarnokánál és az ugyancsak hivatkozott skodrai dzsáminál is.

Az előcsarnok délkeleti zárófalának tengelyében volt a dzsámi második mihrábja, illetve a mihráb célját szolgáló kis falifülke. A későbbiekben ezen a helyen tört ajtónyílással a mihráb elpusztult, mindössze téglából kialakított fűrészfogas záródása maradt meg. (17. kép.) Alaprajzi méretei nem voltak már megállapíthatók, de az kisebb és egyszerűbb volt, mint a belső mihráb. Annyi azonban teljes biztonsággal megállapítható volt, hogy a mihrábot a fal síkjából kiemelkedő keret nem zárta le.

A magyarországi dzsámik az 1960–61-ben végzett falkutatásig ismert példányai közül ez az egyetlen olyan, amelynek két mihrábja van. Ez a jelenség azonban nem oly ritka, főleg a nagyobb dzsámiknál, ahol két-három, sőt több mihrábot, illetve falifülkét is találunk részint az imateremben, részint pedig az előcsarnokban. A főhomlokzathoz csatlakozó előcsarnokoknál ez a mellékmihráb – amely gyakran párosával jelenik meg – a bejárat két oldalán helyezkedik el. Ezt láthatjuk a banjalukai Ferhád pasa dzsáminál³⁰¹ és a szófiai Banjabasi³⁰² dzsáminál egyaránt, avagy a šumeni Tombul dzsáminál. Ezek a mellékmihrábok rendszerint ugyancsak díszítettek, és sztalaktit boltozattal zárulnak.

Mielőtt még rátérnénk a minaré ismertetésére, röviden meg kell emlékeznünk azokról a feliratokról, amelyek a dzsámi feltárása során³⁰³ újabban előkerültek. Ezek a feliratok részint festve voltak, részben pedig a vakolatba voltak bekarcolva. Vegyesen arab, török és perzsa nyelvű feliratok kerültek elő részben a dzsámi imatermének belső falain, részint pedig az előcsarnok falán, a mihráb körüli falszakaszon és az ablakok bélletében. (18. kép.) A festett és a bekarcolt feliratok egyaránt több kéztől származnak, és azok keletkezésének időpontja is igen különböző. Sok közöttük az igen sűrűn ismétlődő Korán- idézet³⁰⁴ valamint az igen nagy számban található és különféle ductusban bekarcolt „’Aly” kifejezés, illetve név. Azok a feliratok azonban, amelyeket Haas³⁰⁵ is közölt, sajnos néhány töredéktől eltekintve teljesen elpusztultak. A Szulejmán szultán dzsámiban található feliratokhoz hasonló jellegű néhány bekarcolt töredék került még elő az ugyancsak itteni Ali pasa dzsámiban, valamint a székesfehérvári volt Hentel-kápolnában.³⁰⁶ Hasonló jellegű és részben azonos korból származó nagyszámú felirattal találkozunk a küstendili Ahmed bej dzsámi előcsarnokában is.³⁰⁷

Az eddigiek során részletesen tárgyalt dzsámi ismertetésének befejezéseként meg kell még említenünk a minárét, amely csonkán maradt meg. Ez is, mint a dzsám-többi épületrésze – az alapozás és a dekoratív részletek kivételével – téglából épült. A tizennégyszög keresztmetszetű minaré – amely a papucs és a törzs találkozásának magasságáig maradt meg – egyszerű kocka alakú bázison ül. A lábazat és a papucs közötti átmenetet egy hármastagolású kőpárkány képezi. A hajdani körerkélyre vezető lépcsők egy része – amely vastag gerendákból ácsolt – még ma is megvan, és a karzatra nyíló bejárat magasságáig járható. A minaré bejárata a dzsámi jobb oldali hosszanti falának északnyugati végén levő félköríves záródású ajtajánál van.

Az ismert magyarországi minárék közül a szigetvári Szulejmán szultán dzsámi minaréja az egyetlen, amely téglából épült. A hódoltság korában azonban számuk ennél sokszorosan több volt. Nem kétséges, hogy az olyan esetekben, amikor maga a dzsámi kizárólag téglából épült, a minaré is abból volt. A szigetvári Ali pasa dzsámijának minaréja is minden bizonnyal téglából épült. Evlia Cselebi a hatvani Budai Elhadzsi Ibrahim³⁹⁸ és az esztergomi Užičeli Hadzsi Ibrahim³⁹⁹ dzsámijának minaréját téglából épültnek mondja. Azt is említi, hogy a budai dzsámik közül húsznak téglaminaréja van.⁴⁰⁰ De a magyarországi téglaminárék analógiáit megtaláljuk a balkáni emlékek között is, közülük csupán egyet említenk, a szófiai Banjabaši dzsámít.

Az állított téglalap alaprajzú dzsámitípusnak az egykori hódoltsági területen való elterjedtségét ma már szinte lehetetlen nyomon követni, illetve azt rekonstruálni. Természetesen itt elsősorban azokra a dzsámikra gondolunk, amelyek alapjaiban is török eredetűek, s legfeljebb csak másodsorban az átalakításokból származottakra. Bár a városképi ábrázolásokon kétségkívül találkozunk ilyen alaprajzú dzsámikkal, ez azonban nem elegendő ahhoz, hogy annak török vagy nem török eredetét, illetve az átépítés esetén történt bármiféle alaprajzi változását meg tudjuk állapítani kizárólag csak az ábrázolás alapján. Ezt egyedül csak a régészeti feltárás tudná tisztázni, amennyiben ezeknek az építményeknek bármiféle maradványa még megvolna.

A téglalap alaprajzú dzsámitípus hazai emlékeinek ismertetése után ugyancsak behatóan kell vizsgálnunk a másik – egyben a magyarországi török területen legáltalánosabban elterjedt – típust, amelynek alaprajza szabályos négyzet.

A négyzet alaprajzú dzsámi típusának jellemzője, hogy térlefedése kupolával történik, főhomlokzata előtt pedig rendszerint háromboltszakaszos, kupolákkal fedett oszlopos előcsarnok van. A minaré a leggyakrabban az épület jobb oldalán – rendszerint az előcsarnok és az imaterem találkozásánál – áll. Ez a típus – amelynek képviselői a közép és kisdzsámik köréből kerülnek ki – a XVI–XVII. században igen elterjedt volt, főképpen a balkáni területeken, különösen pedig Bosznia–Hercegovinában és Macedóniában. Amint a továbbiak során látni fogjuk, a magyarországi dzsámiknak ez a típusa elsősorban a jugoszláviai anyaggal tart erős formai kapcsolatot, gyakran az egyes részletek tekintetében is.

Ezt a szabályos négyzet alaprajzú típust képviselő és még ma is részben vagy egészben álló dzsámijaink mindegyike a XVI. század második felének alkotása. Valamennyiük közül a pécsi Gázi Kászim pasa dzsámija a legnagyobb, és egyben a magyarországi török építészet legmonumentálisabb alkotása. (19. kép.)

Evlia Cselebi említi elsőként Gázi Kászim pasa dzsámiját, amelyről röviden a következőket mondja:

„... Gázi Kászim pasa dzsámija igen tetszetős és szép, ezért nagy sokaság látogatja. Kupolái kékes kőből vannak. Hosszában és szélességében száz lépés. Művészi minberje, mihrábja, a müezzinek máhfilja és egy drágakövekkel kirakott kürszije van, melyet szóval elmondani és leírni nem lehet. Egy kerek, magas kupolája van, mely mintha az ég esztergályosának kezéből került volna ki. Olyan szép és nagy ez, mint Isztambulban a Szelim szultán dzsámijának kupolája, mert ez is négyszögletű fal fölé van építve, miként az. Délkeleti ajtójának jobb- és baloldalán, az oldal szofák⁴⁰¹ fölött levő, hat végső oszlopon, két kékes festésű kupola van. Mináretje igen magas és mérnökileg van elhelyezve...⁴⁰²

Amint az egyes részletek elemzésénél látni fogjuk, Evlia leírásának több tévedésére kell majd rámutatnunk, mégis mindennek ellenére eléggé plasztikus képet rajzol Pécsnek erről a dzsámijáról. Behrám Dimiški⁴⁰³ Pécs rövid leírásánál még csak nem is említi. Haüy helyszínrajzán⁴⁰⁴ eléggé részletesen tünteti fel dzsáminkat, jelölve annak előcsarnokát is.

A dzsámi a középkori Szent Bertalan-templom helyén és részben annak köveiből épült,⁴⁰⁵ valószínűleg a XVI. század hetvenes éveinek végén vagy a nyolcvanas évek elején,⁴⁰⁶ eddig még közelebbről meg nem határozható időben. Az 1686. évi visszafoglalást épségben megért dzsámít a későbbiek során – főleg a XVIII. században – nagymértékben átépítették, egyes részleteit pedig – mint a mináret és az előcsarnokot – lebontották.⁴⁰⁷ Végül 1939–1940-ben került sor a dzsámi török kori részeinek teljes feltárására és ennek alapján a részleges rekonstrukció elkészítésére.⁴⁰⁸ Tulajdonképpen Gázi Kászim pasa dzsámijának feltárása jelentette a magyarországi török építészeti emlékek kutatásának kezdetét.

A négyzet alaprajzú dzsámít (20. kép) nyolcszögű dobon nyugvó félgömbkupola fedi. A főtengelyében délkelet–északnyugati irányban tájolt épület homlokzati falait – amelyek kőből épültek és a falsarkoknál kváderekkel vannak erősítve – több szintben elhelyezkedő egyeneszáródású kőkeretes ablaknyílások törik át, amelyek fölött szamárhátíves felülvilágítók vannak. Ezeket vörös és fehér váltakozó sávokkal díszített, mélyített szamárhátíves tükör keretezi. A délkeleti falat három szintben tagoló ablakok aránya 4–4–1, utóbbi a függőleges tengelyben helyezkedik el. Hasonló rendszerben, 3–3–1 arányban törik át az ablakok a két hosszanti falat. Az északnyugati – a bejárati oldalon – homlokzati falon Gosztonyinak sikerült a két szintben elhelyezkedő két-két ablak helyét megállapítania.⁴⁰⁹ Az egyszerű kőhasábokkal keretezett ablaknyílásokat a homlokzati rész földszintjén csomókötéses vasrácsok zárták le. Eredeti üvegezésének kör alakú ablakszemei és az üvegeket tartó stukkórács töredékei⁴¹⁰ a feltárás alkalmával előkerültek, ezek képezték a rekonstrukció alapját.⁴¹¹

A kocka alakú épülettest felső sarkai lecsapottak. A kívül nyolcszögű, belül kör alaprajzú dob oldalfalain egy-egy, kissé csúcsíves ablaknyílást találunk. Az épületet és a kupola dobját többszörösen tagolt főpárkány koronázza.

Az előzőekben említett két ablaktípus a török építészetben ebben az időben általánosságban használt forma nemcsak az európai, de a kisázsiai területeken is. Ugyancsak ezeket a formákat láthatjuk viszont a počitelji Šišman Ibrahim dzsámi⁴¹² földszinti ablakoránál, s ugyancsak ezzel találkozunk a szarajevói Kursumli medreszénél is.⁴¹³

A dzsámi eredeti bejáratával szemben – amely a maitól eltérően az északnyugati oldalon volt – a kibla-falnak nevezett délkeleti fal középtengelyében találjuk a mihrábot, amelynek felső részén a sztalaktitok is kőből faragottak,⁴¹⁴ és amely eredetileg a tizenkétszög hét oldalával zárult. Eredeti keretezése elpusztult. Hasonló jellegű sztalaktit boltozata van – de ez téglára felhordott stukkóból készült – a siklósi Malkocs bej dzsámi mihrábjának is.

Gosztonyi csupán a mihráb jobb oldalán állott szószék falhoz való csatlakozásának helyét tudta megállapítani,⁴¹⁵ alapozása a barokk kori kripta beépítése folytán elpusztult. Véleményét nem oszthatjuk abban a tekintetben, hogy a minber fából lett volna,⁴¹⁶ annál kevésbé, mivel a karzatnak is csupán egy része volt fából.

A belső térben a négyszögből a körbe való átmenetet téglá alapra felrakott stukkóból készített sztalaktit boltozatok képezik. (23. kép.) Ezek a sztalaktitok teljes egyezést mutatnak a szigetvári Ali pasa dzsámi sarokképzésével. Kászim pasa dzsámijánál azonban a boltozat fölött még egy kétsoros sztalaktit párkány is húzódik. A csegeleknek sztalaktittal történő boltozása a mohamedán világ építészetében általános jelenség. A török építészetben számtalan változatával találkozunk, ahol az egyes formaelemekből alkotott variációk révén újabb és újabb megoldások születnek. Az ilyen jellegű építészeti részleteink azonban igen egyszerű formákat mutatnak s köztük az említett dzsámiban található, valamint az ugyancsak pécsi Ferhád pasa dzsámi saroksztalaktitja⁴¹⁷ jelentik a legjobb alkotásokat. Nemcsak a törökországi, de még a jelentősebb boszniai és más balkáni dzsámi azonos részletei is messze felülmúlják az említett dzsámikban láthatókat. Egyedül a szarajevói Ali pasa dzsámi saroksztalaktitja⁴¹⁸ hasonlítható a magyarországi anyaghoz.

A csegelek fölötti sarokíveket ugyancsak sztalaktit konzolok tartják, amelyek a legegyszerűbb formát képviselik szinte valamennyi dzsáminknál.

Az ablaknyílások a belsőben keretezés nélküliek. A falakat egykor díszítő Korán-idézetekből álló feliratszalagok nyomokban még fellelhetők a nagyobb felületben megmaradt eredeti török vakolaton. A mihrábtól balra levő falrészén Allah és Mohamed neve olvasható.⁴¹⁹

Dzsámink belső terét az északnyugati oldalon álló karzat – mahfil – osztotta meg. Gosztonyi ennek helyét pontosan meghatározta, és az előkerült töredékek és részletek alapján megkísérelte rajzi rekonstrukcióját is.⁴²⁰ Az egyébként fából épített karzattal két kőből faragott oszlop, illetve pillér támasztotta alá,⁴²¹ amelyeknek sztalaktit fejezete (22. kép.) és nyolcszög keresztmetszetű törzse volt. Ilyen – de ennél gazdagabban díszített – fejezetű és törzsű oszlopai vannak a livnói „Glavica” dzsámi karzatának⁴²² és ugyanilyenek tartják a priština-i Fátih dzsámi⁴²³ előcsarnokának boltíveit. A török építészet klasszikus stílusának korszakában⁴²⁴ – amelyben dzsámink is épült – igen jelentős szerepet tölt be a sztalaktit fejezet, amelynek gazdagabb formaképzésű változata „klasszikus” oszlopfő⁴²⁵ néven ismert. Ugyanakkor azonban az általában sokszög keresztmetszetű pillérek hasz-

nálata viszont a korai oszmán építészetben – az ún. burszai stílus idején⁴²⁶ nyer igen gyakori alkalmazást. Az említett fejezetnek természetesen fából faragott változatával is találkozunk a törökországi emlékek között.⁴²⁷ Gosztonyi úgy vélekedik, hogy a karzat esetleg kétrészes volt,⁴²⁸ amelyre ugyancsak számos példát találunk, sőt a karzat gyakran a dzsáminak egyetlen sarkát foglalta el.⁴²⁹ Eddigi tudomásunk szerint ez az egyetlen olyan dzsámink, amelynek karzata legalább részben kőből volt.

Az északnyugati oldalon álló főhomlokzathoz – amelynek középtengelyében nyílt a dzsámi eredeti bejárati kapuja – csatlakozott az előcsarnok. Ennek alapfalait Gosztonyi feltárta, és segítségével az eredeti bejárati nyílás pontos kiterjedését is meghatározta.⁴³⁰ Az előcsarnok alapfala a bejárat mindkét oldalánál pillérszerűen előreugrik, eszerint egy gazdagabb kialakítású és a homlokzat síkjából kiemelkedő bejáratot kell feltételeznünk. Ezt a feltevésünket részint arra a másodlagos befalazásból előkerült igen jelentős faragott kőanyagra alapozzuk,⁴³¹ amelyek között olyan keretkődarabok és más faragott részletek vannak, amelyek a dzsámi kapujához tartoztak. Másrészt viszont azok a hasonló nagyságú és szerkezeti felépítésű dzsámik, amelyek Gázi Kászim pasa dzsámijával tartanak rokonságot, szinte kivétel nélkül dekoratív kapuzattal rendelkeznek. Hazai viszonylatban elsősorban a Jakováli Haszán pasa dzsámi kapubejáratára utalnék (21. kép), amely többszörösen tagolt kerettel szegélyezett és sztalaktittal díszített.⁴³²

A főhomlokzaton Gosztonyi megfigyelte az előcsarnok csatlakozó szerkezeti nyomait is,⁴³³ és az előkerült oszloptöredékek segítségével megkísérelte az előcsarnok teljes rekonstrukcióját. A XVIII. századi beépítésből ugyanis előkerültek az előcsarnok boltíveit hordó, vörös homokkőből faragott oszlopfők (24. kép) és azok lábazatai (25. kép), valamint az oszloptörzsek egyes darabjai. Mindezek alapján azonban Gosztonyi több szempontból is tévesen rekonstruálta az egykori előcsarnokot. Kétségtelen, hogy tévedésének egyik forrása a már idézett Evlia Cselebi⁴³⁴ volt, aki egyrészt tévesen tájolja az előcsarnokot, másrészt pedig amit arról mond, az teljes technikai lehetetlenség. Ha még el is fogadnánk, hogy az előcsarnoknak „hat végső oszlopa” van, úgy ebben az esetben az előcsarnok ötboltszakaszos volna, ami azonban az alaprajz és az északnyugati homlokzaton előkerült falívek⁴³⁵ alapján sem lehetséges. A hat oszlopot pedig a jelen adottságok mellett úgy elhelyezni, hogy az két boltszakaszt alkosson, megint csak nem lehet. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy az egyes szakaszokat képező keresztboltsívek csak az egyik vállal nyugosznak az oszlopokon, míg a másik váll vagy a falsíkból induló konzolra támaszkodik, vagy egy igen csekély kiüléssel becsatlakozik a dzsámi homlokzati falához. Gosztonyi e kérdést úgy oldja meg – mindenképpen tekintetbe véve az Evlia szerint az előcsarnok két szofája fölött emelkedő kupolát –, hogy négy oszlopot felhasználva a két boltszakaszt egymástól függetlenül a két sarkon helyezi el. Így a középső traktus átboltozás, illetve kupola nélkül szabadon áll. Ugyanakkor a kupolák alól hiányzik a nyolcszögű alacsony dob, amely az előcsarnoknál is csak a legritkább esetben hiányzik. De némi tévedés mutatkozik alaprajzilag is, mivel a két kis kupolás előcsarnok mindkét oldalon valamivel beljebb kezdődik, mint a dzsámi jobb és bal oldali falsíkjának vonala.

Az is igaz, hogy valóban létezik kétboltszakaszos, kupolával fedett előcsarnokmegoldás is, aminek példájaként a novipazari Altum Alem dzsámit⁴³⁶ említenénk.

Ebben az esetben azonban a dzsámi bejárata nem a főtengelyben van, hanem oldalról nyílik, és természetesen az egész előcsarnok a főhomlokzat teljes hosszában ez esetben is fedett.

Mindezek ellenére is meg kell állapítanunk, hogy Gosztonyi megfigyelései és felmérési adatai igen pontosak és elfogadhatók, csupán az abból levont következtetések voltak helytelenek. Adatai ugyanis kétségtelenül azt bizonyítják, hogy a Gázi Kászim pasa dzsámijának előcsarnoka háromboltszakaszos volt, és azt nem két, hanem három kupola fedte. (26. kép.) Az ma már nem állapítható meg, hogy az előcsarnok főpárkánya egyenes volt-e, avagy a bejárat fölötti boltszakasz fölött megtört, aminek következtében a középső kupola a másik két kupola fölé emelkedett volna.

Gázi Kászim pasa dzsámijának az általunk rekonstruált előcsarnokához hasonló megoldással a XVI–XVII. századi török építészetben rendszeresen találkozunk. Ennek az elvnek az alkalmazását látjuk egyaránt akár a háromboltszakaszos, akár az annál több kupolával fedett előcsarnokok kialakításánál, sőt ugyanez érvényesül még a szultáni nagydzsámik zárt előudvarának oszlopcsarnokos elrendezésénél is. A számos példából néhányat kiragadva mindenekelőtt azokat az elsősorban bosznia-hercegovinai dzsámikat említenénk, amelyek hazai dzsáminkkal több vonatkozásban is igen sok formai rokonságot és azonos alaprajzi elrendezést mutatnak. Elsőként említenénk talán a foçai Aladža dzsámit,⁴³⁷ majd pedig a poçitelji Šišman Ibrahim dzsámit,⁴³⁸ de ugyancsak ide sorolhatjuk a szkopjei Musztafa pasa dzsámit⁴³⁹ is, valamint a banjalukai Ferhád pasa⁴⁴⁰ és a mosztári Karadjozbég dzsámik⁴⁴¹ előcsarnokait. De ugyancsak nagyrészt ehhez a csoporthoz tartozónak kell tekintenünk az olyan háromboltszakaszos előcsarnokokat is, mint a szófiai Banjabasi⁴⁴² dzsámie avagy a küszteni Ahmed bej dzsámie, amelynek kupoláinál hiányzik a nyolcszögű dob. Tulajdonképpen a szultáni dzsámiknál – mint amilyenek az isztambuli Bajazid, Szulejmanije vagy a Şehzadé és a Szultán Ahmed dzsámik⁴⁴³ is – az oszlopcsarnokkal minden oldalról lezárt előudvart is a három vagy esetleg több boltszakaszos előcsarnok hatványozott megismétlődésének tekinthetjük.

A dzsámi egyetlen minaréja⁴⁴⁴ – amelynek alapfalát Gosztonyi megtalálta – az épület jobb sarkán állott az előcsarnok támfalához csatlakozva, és nem – mint Gosztonyi mondja – a templomtesttől függetlenül.⁴⁴⁵ Bejárata feltételezhetően az előcsarnokból nyílt, amint azt a hasonló elhelyezésű minaréknál láthatjuk. Ilyen elhelyezése van a novipazári Altum Alem dzsámi minaréjának⁴⁴⁶, valamint részben hasonló a szkopjei Murád szultán dzsámi⁴⁴⁷ minaréjának helyzete és bejáratának elhelyezése is. A feltárás alkalmával előkerült néhány olyan faragott kőrészlet, amely eredetileg a minaréjához tartozott.⁴⁴⁸

Gázi Kászim pasa dzsámijának – amely mint láttuk igen szoros kapcsolatot mutat nemcsak alaprajzilag és formai tekintetben, hanem egyes részleteiben is a balkáni, főleg jugoszláviai társaival – ismertetése után térjünk rá az ugyancsak pécsi Jakováli Haszán pasa dzsámijának vizsgálatára.

Jakováli Haszán pasa dzsámija ugyancsak a négyzet alaprajzú dzsámik típusába tartozik (27. kép), és a XVI. század második felében – közelebbről meg nem határozható időben létesült.⁴⁴⁹ A magyarországi emléanyagban ez az egyetlen olyan dzsámi, amelynek minaréja – ha nem is eredeti magasságában – a legépebben

megmaradt. (28. kép.) Nagy kár azonban, hogy előcsarnoka megsemmisült, és részletei még annyira sem ismeretesek, mint azt Kászim pasa dzsámijának előcsarnokával kapcsolatban tapasztalhattuk. Eredeti jellegét hosszú időn át nagyrészt megőrizte (29. kép), szinte a legutóbbi helyreállításáig.

A dzsámiról – amely a város falán kívül a szigeti kapu előtt, az országút mentén állott a hozzátartozó derviskolostorral és egyéb jóléti intézményekkel egy egész kis negyedet alkotva – Evlia Cselebitől szerzünk elsőként tudomást, aki a következőket mondja:

„ . . . A Szigetvári kapun egy kisé kívül a Jakováli Haszán pasa dzsámija van; ez is tetszetős régi imaház és nagy templom. Kékes ónnal van fedve, mináretje az utóbbi módjára szabályos és szép, háremje⁴⁵⁰ nagyon kellemes levén, köröskörül a tanulók szobácskái vannak . . . ”⁴⁵¹

A dzsámit és a hozzátartozó épületeket Haiü már több ízben is említett helyszínrajza – mint a falakon kívül levőt – nem tünteti fel.

A kívül, nyolcszög keresztmetszetű tamburon ülő kupolával fedett dzsámi és minaréja kisméretű kváderkövekből épült. A négyzet alaprajz fölé épült dzsámitest felső sarkai lecsapottak. (30. kép.) A dzsámi koronázó főpárkánya és a dobot lezáró párkány többszörösen tagolt profilú, és eredetileg váltakozó vörös és fehér függőleges sávozással volt díszítve. Az épületen keskeny lábazati párkány fut körbe. Minaréja az épület északnyugati sarkánál csatlakozik a dzsámi testéhez.

A dzsámi homlokzati falait két szintben áttörő ablaknyílások szimmetrikusan helyezkednek el minden irányban. A földszinten két-két, az emeleti szinten pedig a homlokzat középtengelyében egy-egy ablaknyílás van. Az egyenes lezárású, téglalap alakú földszinti ablakok fölött számárhátíves felülvilágítók vannak, amelyeket mélyített, s ugyancsak számárhátíves tükör keretéz. Az ablakok kőkerete és az abban elhelyezett csomókötéses vasrács – amelyek eredetileg is feltehetően megvoltak – már a rekonstrukció során születtek. A mélyített számárhátíves tükört vékonyan levakolták, és váltakozó vörös és fehér sávozással díszítették.

Az emeleti szinten levő ablakok kőkeret nélküliek és tompa csúcsíves záródásúak. Valamennyi ablak üvegezése és betonrácsaik a Gázi Kászim pasa dzsámi eredeti töredékei nyomán készült rekonstrukció.

A kupoladob oldalfalainak tengelyében ugyancsak egy-egy – összesen nyolc – ablaknyílást találunk, amelyek a homlokzat felőli oldalon kissé csúcsívesek, és mélyített számárhátíves tükörrel zárulnak. Kőkeretük nincs.

Jakováli Haszán pasa dzsámijának legközelebbi analógiája a budai Tojgun pasa dzsámi, elsősorban alaprajza és hasonló nagysága miatt.⁴⁵² Külső megjelenési formájában és az ablakok elosztása tekintetében figyelemre méltó a hasonlóság annak a dalmáciai Drnišben levő dzsáminak a maradványával,⁴⁵³ amely később templommá lett átépítve. De amint majd a későbbiek során – az egyes részletek behatóbb tanulmányozása nyomán – látni fogjuk, még számos más analógiával találkozunk a balkáni dzsámik körében.

A dzsámi északnyugat–délkeleti irányú fő tengelyének délkeleti oldalán van a kibla-fal, amelynek középtengelyét a mihráb foglalja el. (31. kép.) A tizenkétszög hét oldalával záródó mihráb hétlépcsős sztalaktit boltozattal zárul, és egyszerűen

tagolt keretezése van, amely a fülkét állított téglalap alakban veszi körül. A mihráb falán – amely eredetileg vörösre festett volt – az alapítványt tevő Haszán pasa ma már olvashatatlan tigrája látható.

A mihrábtól jobbra állott a minber, amelynek a kibla-falhoz való csatlakozása megállapítható volt, kőből épített alapozása pedig a feltárás alkalmával került elő. A szószek tehát itt is – mint az eddig tárgyalt dzsámijainknál – minden bizonnyal kőből épített volt. A hasonló dzsámiknál ugyanis az esetek legtöbbszörében kőből épített és faragott minbert találunk, hogy a sok közül példaként csak a počitelji Šišman Ibrahim⁴⁵⁴ dzsámi vagy a livnói „Glavica”⁴⁵⁵ dzsámi kőből készült szószekét említsük.

A dzsámi belső terét a mihrábbal szemben levő északnyugati fal mellett húzódó karzat osztotta meg. A minden bizonnyal kizárólag fából készült karzat meglérére csak a padozatát tartó vízszintes fagerendák fészkei utalnak. Feljárata az imaterem jobb sarkán volt, amely egyben a minárának a karzat szintjéről nyíló bejáratához is vezetett.

A belső térre néző földszinti ablakok műkö keretezése a mihrábkeret profiljának felhasználásával készült rekonstrukció.

A dzsámi padozata eredetileg mecseki kőből készült lapokkal volt burkolva, amelynek részletei több helyen is „in situ” megtalálhatók voltak.

A négyzetes térből a körbe való átmenetet képező csegelyek sztalaktit boltozata igen egyszerű, egyes elemei pedig – amint azt a továbbiak során látni fogjuk – a dzsámi bejáratának dekoratív részleteivel tartanak igen szoros formai rokonságot. Ugyancsak rokon vonásokat mutat Gázi Kászim pasa és a szigetvári Ali pasa dzsámik saroksztalaktitjaival, de ez utóbbiak több szintben tagoltak, dzsámink esetében pedig inkább magukat az egyes elemeket tagolja a többszintű keretezésük. (32. kép.)

A sarokíveket itt is igen egyszerű kialakítású sztalaktit konzolok tartják. A konzolok fölött és a csegelyekben pálcacatagból alakított keskeny párkány húzódik, amely azután átfordulva a vak falíveket keretezi. Ugyanez a profil keretezi valamennyi falív felső szélét is.

A főpárkány magasságában a kupolában félkör keresztmetszetű övgyűrű látható, rajta vörös-fehér váltakozó függőleges csíkozással. A dob és a félgömb alakú kupola találkozását a belsőben tört számárhátíves profilú vakívekből alakított szalag jelzi, amelyet eredetileg színezték. Az ívek találkozásánál kialakult térközök fölött sgrafitto technikával készült vörös és fehér színű stilizált tulipánokból alkotott szalag fut körbe.⁴⁵⁶ (33. kép.) Érdekes, hogy csaknem teljesen hasonló – és ugyanezekből a stilizált formákból álló – dekoratív részletet találunk a fočai Aladža dzsámi portálja fölött is.⁴⁵⁷

A dzsámi falszerkezetének vizsgálata során a kupolában és a csegelyekben igen sok szájnylásával kifelé néző égetett, de mázatlan agyagkorsót⁴⁵⁸ találtunk befalazva, amelyekből gyapjú került elő. Hasonló edényeket talált Gosztonyi is a Gázi Kászim pasa dzsáminál a csegelyek boltozataiban, de azok rendeltetését csekély számuk miatt csak feltételeesen határozta meg.⁴⁵⁹ Szerinte csak a falak kiszáritására szolgáltak. Ilyen befalazott edényeket a kupolával fedett dzsámiknál akusztikai célokból alkalmaztak, amint azt Tarnóczy ez irányú vizsgálata dzsámink esetében határozottan kimutatta.⁴⁶⁰ Az antik építészet egyik technikai fogásának késői

reminiszcenciáját kell látnunk ennek a sajátos megoldásnak a török építészetben való alkalmazásában.⁴⁶¹ Magyarországi előfordulásával a pécsi Ferhád pasa és a siklói Malkocs bej dzsámiknál is találkozunk.⁴⁶²

A dzsámi felmenő falainak kutatása alkalmával itt is megtalálható volt az a fagerendavázás építési mód, amely a török építési technikának egyik sajátos vonása, és amelynek szerkezeti szerepére már Gosztonyi is rámutatott⁴⁶³ a Kászim pasa dzsámi feltárt maradványai alapján. Ennek a falszerkezetnek a megléte a szigetvári Szulejmán szultán dzsámiban is kimutatható.⁴⁶⁴

Külön kell szólnunk az imaterem belső falsíkjaait díszítő festett feliratokról, valamint arról a gazdag ornamentikáról, amelyhez hasonlóval hódoltságkori dzsámijaink egyikénél sem találkozunk Haszán pasa dzsámiján kívül.

A dzsámi díszítéseként is alkalmazott feliratoknak azonban csak egy része maradt meg. Közülük a kibla-falon – a mihráb mindkét oldalán látható – Korán-részletek a legépebbek. Az egyes idézetek keretbe foglalt mezőkben helyezkednek el, és a feliratok térközeit növényi illusztrációk és dekoratív részletek töltik ki, amelyek többszínűek. (34. kép.) Az egyes idézetek fekete, vörös és kék színnel voltak festve igen gondos kalligráfiával. A cartouche-okba írott szöveg emlékeztet azokra a feliratos emléktáblákra, amelyek a budai Kászim és Mahmud pasa bástya falában voltak elhelyezve.⁴⁶⁵ Feltételezhetően ilyen lehetett a dzsámink építését megörökítő emléktábla is. A szövegnek ilyen dekoratív keretbe való foglalásával nemcsak a kőből faragott emléktáblákon találkozunk, hanem igen nagy mértékben elterjedt az izniki falburkoló csempéken is, amelyek elsősorban az egyes isztambuli dzsámikat és türbékét, valamint a Szeráj helyiségeit díszítik. Hasonló – és ugyancsak a XVI. század második feléből származó –, de izniki fajanszlapokból készített és cartouche-okba foglalt Korán-idézetekkel találkozunk az isztambuli Rüstem pasa és a Szokollu Mehmed pasa dzsámikban⁴⁶⁶ is, hogy a számos példa közül csak néhányat említsünk.

A dzsámi falveit, illetve a kupolát és annak tamburját díszítő növényi elemek és a sarokívek alatt látható mustrák külön is figyelmet érdemelnek. A stilizált virág- és indadíszek mellett – amelyek az ún. rumi⁴⁶⁷ stílust tükrözik – ott találjuk a geometrikus motívumokat. Ezekben a díszítményekben (35. kép.) azonban a virágmintás és indadíszes izniki falicsempéknek nagyon, de nagyon távoli rokonnait vélhetjük csak felismerni. Ezek a maradványok sem jellegükben, sem pedig minőségükben nem közelítik meg még azokat a fočai Aladža dzsámiban⁴⁶⁸ látható falfestményeket sem, amelyek szinte az izniki csempékből készült falburkolatoknak festett másolataiként hatnak. Itt legfőljebb egyes motívumok egyezéséről, illetve hasonlóságáról beszélhetünk, tekintettel dzsámink festésének egyszerű kompozíciójára. Egyedül a kupola dobjának felső lezárásánál körbefutó virágmintás szalag és Rüstem pasa isztambuli dzsámijának falburkoló csempéin találunk némi megfogalmazásbeli hasonlóságot.⁴⁶⁹

A díszítő festésnek egy másik motívumát – ha úgy tetszik, egy másik csoportját – alkotják a sarokívek konzoljai alatt található – ötösével csoportot képező – mustrák, amelyek nagyon hasonlóak a szarajevói Hadži Szinán tekkében is előkerült⁴⁷⁰ stilizált feliratokhoz. Ezeknél a szöveg megkettőzött, egyik a másiknak függőleges tengelyben átfordított tükörképe, befoglaló formájuk pedig igen gyakran edényt, virágot, fát vagy egyéb alakot utánoz. A szöveg rendszerint Korán-

idézet vagy más vallási tárgyú téma, esetleg magának a kalligráfusnak a kézjegye. Tekintettel arra, hogy dzsámink a mevlevi dervisek tekkéjéhez tartozott, nem tartjuk kizártnak, hogy feliratait a tekke valamelyik sejkje vagy a kalligráfiában járatos tagja készítette.⁴⁷¹

A mihrábbal szemben – a dzsámi északnyugati falának tengelyében – van a dzsámi bejárata. (36. kép.) Az egyeneszáródású ajtónyílást és a homlokzat síkjából kiemelkedő portált ugyancsak többszörösen tagolt profilú kőkeret szegélyezi. Az ajtónyílás szemöldökköve fölött egyenlő szárú háromszög alakban kialakított tükörmezőt sztalaktitsor határolja. E tükör alsó részén ugyancsak egy téglalap alakú kisebb mélyített mezőt láthatunk, amelybe eredetileg a dzsámi építését megörökítő feliratos emléktábla volt beépítve. Erre számos analógiát találunk a balkáni országok dzsámijainál is.⁴⁷² Némely hódoltságkori dzsámink emléktáblájának feliratos szövegét egyedül Evlia Cselebi őrizte meg számunkra.⁴⁷³ A háromszögű tükör fölötti rész egyetlen díszeként az azt ívben lezáró, félkörökkel csipkézett szalagminta szolgál. Ez a kapuzat kőarchitektúrájának gazdagságával és finom megmunkálásával a hazai török kőfaragás egyik kimagasló alkotása, amely a törökországi kisebb dzsámik kapuzatának formaképzésével tart rokonságot, közvetlen kapcsolatait pedig a jugoszláviai emlékek között kell keresnünk.⁴⁷⁴

A Jakováli Haszán pasa dzsámi kapuzatához nemcsak formaképzésében, de igen sok részletét tekintve is a legközelebb áll a már több vonatkozásban eddig is említett Šišman Ibrahim dzsámi bejárata.⁴⁷⁵ Itt lényegében mindössze az ajtónyílás kialakításában találunk eltérést, amennyiben annak kőkerete szegmentíves záródású és profilálatlan.

A dzsámi északnyugati főhomlokzatához csatlakozott a minden valószínűség szerint – Gázi Kászim pasa dzsámijához hasonlóan – háromboltszakaszos, nyitott előcsarnok. Ennek teljes alaprajza azonban csak a kváderkövekből falazott támfalak maradványa és a bejárat előtt előkerült kövezet részlete segítségével volt pontosan meghatározható.⁴⁷⁶ Az előcsarnok mindkét oldalának eredeti szintjét a későbbi időkben visszabontották, még az oszlopok bázisainak helye sem volt megállapítható. Valószínű, hogy az előcsarnok már igen korán lebontásra kerülhetett, mert annak egyetlen oszloptöredéke vagy részlete sem került elő. Lehetséges, hogy ez a dzsámi melletti török temető sírköveinek felszedésével és beépítésével egyidőben történt.⁴⁷⁷

Az épület északnyugati sarkán – a dzsámi hossz tengelyétől jobbra – emelkedik a minaré, amely a kocka alakú dzsámitesttel a főpárkány magasságáig egybeépült. (37. kép.) A minaré – amely csaknem teljes magasságában megmaradt – szépen faragott kövekből épült, többlépcsős, kocka alakú bázison áll. A tizennégyszög keresztmetszetű építmény lábuzatát vak számrhátívsor zárja. Ehhez hasonló díszítéssel, illetve ennek változatával találkozunk az egi Kethuda dzsámi⁴⁷⁸ minaréjének lábuzatán, valamint a már ismert Šišman Ibrahim,⁴⁷⁹ az ugyancsak ismert fočai Aladža dzsámi,⁴⁸⁰ továbbá a mosztári Karadžobég dzsámi⁴⁸¹ minaréjének lábuzatán. A minaré papucsát – amely kónikus átmenetet képez a törzshöz – a középtájon kváder vastagságban téglából falazott sáv színezi. A körbefutó pálcagtaggal záruló papucsot követő törzs oldallapjai kissé homorúak. A minaré testét hármas tagolású kőpárkányon nyugvó körerkély osztja. A körerkély alatti részt az oldallapokon két sorban körülfutó színes fajanszlapok díszítik. A sorokat pálcag-

tag választja el. A magyarországi török építészet emlékei között ezt az egyetlen alkalmazását ismerjük csupán a fajanszlapoknak. Ehhez hasonló – de ennél lényegesen gazdagabb díszítésű – a Bajezit dzsámi minaréjának az erkély alatti szakasza, amelyen vörös lapokból kirakott geometrikus minta látható.⁴⁸²

A körerkélyre – amelynek a kibla irányába néző félköríves ajtónyílása van – a karzatról nyíló bejáratig falépcsőn, onnan pedig kőből épített csigalépcsőn át juthattunk el. A körerkélynek eredetileg kőből falazott korlátja volt, amelyet a jelenlegi vaskorlát helyettesít. A minaré erkély fölötti szakasza – az ún. kas – csak a süveg alatti és téglából falazott kis csúcsíves nyílások magasságáig eredeti török építkezés. Az eredetileg magasabb minaré süvege is karcsúbb volt a mainál.

Jakováli Haszán pasa dzsámijának minaréja – amely valamennyi hasonló emlékünk közül a legtöbbet őrzött meg eredetiségéből – a XVI. századi oszmánli minaré típus egyik jellegzetes alkotása. A hódoltsági terület néhány megmaradt minaréja ennek több változatát mutatja. Bizonyos tekintetben talán a hozzá legközelebb állónak tekinthetjük a részleteiben sokkal gazdagabban díszített volt egri Kethuda dzsámi minaréját.⁴⁸³ (38. kép.) E két minaré arányai sok tekintetben egyezők, míg az érdi minaré⁴⁸⁴ ezeknél sokkal zömökebb felépítésű. Ez utóbbi erkélyét is – épp úgy, mint a Jakováli Haszán dzsámi minaréját – többszörösen tagolt kőlemezek alkotják.

A XVI–XVII. századi kisebb törökországi, de főleg azonban a balkáni török területeken található dzsámiknál igen nagy számban találunk a Haszán pasa dzsámi minaréjához hasonló arányú és kialakítású minarékat. Arányaiban a počitelji Šisman Ibrahim dzsámi minaréjával⁴⁸⁵ hozható kapcsolatba, de közel áll hozzá a „Glavica” dzsámi minaréja⁴⁸⁶ is, amelynek körerkélye ugyancsak többszörösen profilált lemeztagokból épült. Mindhárom minaré a dzsámitest jobb oldalán van és azzal egybeépült.

Mivel Jakováli Haszán pasa dzsámija tulajdonképpen nem egy városrész dzsámija volt, hanem ahhoz a mevlevi kolostorhoz tartozott, amelyről Evlia Cselebi is említést tesz, így szükségesnek tartjuk, hogy e tekke maradványairól⁴⁸⁷ is röviden szóljunk. A kolostorról és a hozzátartozó többi épületről Evlia Cselebi a következőket mondja:

„Valamennyi között legkiválóbb és legjelesebb a Jakováli Haszán pasa alapítványát képező Mevlánai Rumi kolostora Táncolótere, zenészek gyülekező helye, Mesznevi olvasók helye és szószéke, valamint művészi, rácsozatos, felosztott gyülekező helyei és mihrábjai vannak Külső háremjében hetven – nyolcvan szobácska van; konyhája éléskamrája és egyéb része is szép és díszes; minden imáretje egészen ólomtetejű levén, erős, nagy kőépület. Ez a kolostor Haszán pasa dzsámijával összefüggésben van, ezért az öt imaidőt végző jóbarátai mind a kolostorba jönnek Valamennyi népe remete jellegű, perzsául olvasó öreg és ifjú emberekből áll imáretjében reggel és este, a jövő-menőknek, finom eledelt adnak és sok szegénye van”⁴⁸⁸

Evlia azt is mondja, hogy e kolostornak egy medreszéje is van, „mely a dzsáminak előcsarnokában áll és sokan keresik föl”.⁴⁸⁹ A leírás alapján a kolostorral összefüggő ún. hanikah medresze⁴⁹⁰ a dzsámi előtti területen feküdt, illetve az épü-

let feltehetőleg egy belső udvart zárt körül. Az előkerült falmaradványok ugyanis egy ilyen jellegű beépítésre engednek következtetni. Kifejezetten ilyen jellegű volt a szarajevói Gázi Hüsrevbeg hanikah is, amelynek alaprajzi elrendezése is hasonló,⁴⁹¹ mint Haszán pasa kolostoráé lehetett. Alaprajzi elrendezését tekintve ugyancsak közel áll épületünkhöz Mehmed pasa Kukavica medreszéje.⁴⁹² Ehhez egy a Jakováli Haszán dzsámival csaknem teljesen azonos alaprajzú és méretű dzsámi is tartozik, amelyhez azután az előcsarnok mindkét oldalán egy-egy traktus csatlakozik: a „tanulók szobácskái”, valamint az egyéb helyiségek találhatóak itt. A két épületszárnyat – amelyek előtt fedett tornác húzódik – a főhomlokzat felől – ahonnan a bejárat is van – falkerítés köti össze.

Az egyes tekkék alaprajzi elrendezése eléggé változó, s nem követi mindig – amint azt a szarajevói Hadži Szinán tekkénél is láthatjuk⁴⁹³ – a szimmetrikus elrendezést – még az olyan nagyobb kolostorok esetében sem, mint amilyen a konyai központi mevlevi tekke.

Derviskolostorunk hazai analógiáira sajnos egyáltalán nem tudunk hivatkozni, mert közülük az említett Haszán pasa kolostorán kívül csupán még egynek a biztos helye ismeretes: ez a pécsi Tettyén levő rom, amelyet azonban Szathmáry György püspöki nyaralójából alakítottak ki.⁴⁹⁴ Arra vonatkozóan, hogy a meglevő épületrészek közül melyek a török eredetűek, és hogy milyen lehetett a tekke alaprajzi elrendezése, csak az épület teljes feltárása adhatná meg a választ.

A továbbiakban térjünk vissza ismét a négyzet alaprajzú hódoltságkori dzsámik ismertetésére, amelyeknek ugyancsak jelentős képviselője a szigetvári Ali pasa dzsámija. (39. kép.) A téglából épült dzsámit – amelynek csak az alapozása és dekoratív részletei készültek kőből – dobon ülő félgömb kupola fedi, főhomlokzatához pedig háromboltszakaszos, de csak két oldalról nyitott előcsarnok csatlakozott. Minaréja – az eddigiektől eltérően – a dzsámi főtengelyétől jobbra ugyan, de az előcsarnok előtt állott.

A dzsámival Németh Béla⁴⁹⁵ foglalkozott korábban, majd Szőnyi Ottó ad hírt az 1910. évi átalakítás alkalmával előkerült török részletekről.⁴⁹⁶ Foerk⁴⁹⁷ a dzsámit, illetve annak átalakított és bővített épületét felmérte. (40. kép.) Legkorábbi említését, valamint az építést megörökítő emléktábla feliratának szövegét Evlia Cselebinél találjuk meg. Magáról a dzsámiról a következőket mondja:

„... A deszkapadlózatú csársiban van Ali pasa dzsámija . . . Szigetvár városát áttekintettem . . . Itt Ali pasa dzsámiján kívül ólomtetejű dzsámi több nincs.

Délkeleti kapuja fölött a tárikh:

Az irgalmasság tengerébe merült Ali pasának

Jóságos műve, e szívgyönyörködtető hely

Hátif mondta el teljesen:

A szent dzsámi a legjobb hely.

997. év.”⁴⁹⁸

Behrám Dimiški⁴⁹⁹ bár Szigetvár várát részletesen leírja, annak csak erősítését említi meg, és sem a vár, sem pedig a város egyetlen jelentősebb épületéről – így Ali pasa dzsámijáról – sem beszél.

Anguissola már korábban is említett helyszínrajzán⁵⁰⁰ azonban ott látjuk feltüntetve dzsáminkat. Mináróját az elhagyott előcsarnok helyén, illetve az előtt, az északnyugati oldalon jelzi. Később a feltárások⁵⁰¹ részben igazolták e megállapítást.

Az Ali pasa dzsámijának homlokzati falait áttörő ablaknyílások az egymással szemben levő oldalakon szimmetrikusan helyezkednek el. A hosszanti főfalon levő ablaknyílások három szintben 3–3–1 osztásban találhatók: ez utóbbi a dzsámi falának függőleges tengelyében van. A földszinti sor nyílásai eredetileg egyeneszárdásúak voltak, a szemöldök felett számárhátives felülvilágító ablakkal, amelyet ugyancsak számárhátú ív keretezett. Az ablakoknak feltételezhetően profilálatlan kőhasábokból készült keretezése volt a homlokzat felőli részen.

A második szint ablakai, valamint a csegelyemelet magasságában nyíló egy ablak félköríves záródású, s azt mélyített tükrű számárhátív keretezi.

A dzsámi délkeleti homlokzati falát – amelyen a bővítés alkalmával nagyarányú áttörést végeztek – megállapíthatóan⁵⁰² az előzőekben tárgyalt homlokzatokhoz hasonlóan három szintben törték át ablakokkal. Itt azonban a mihráb mindkét oldalán azonos tengelyben elhelyezkedő két-két ablakot találunk, míg a harmadik szint egy ablaka a mihráb tengelyében áll. Kialakításuk megegyezett a két oldal-homlokzat ablakaival. A kibla-fal egykori ablaknyílásai közül a feltárás során a második szint egyik ablakának ívrészlete került mindössze elő.

Az előcsarnok irányában álló északnyugati főhomlokzatot a kibla-falhoz hasonló rendszer szerint elhelyezett és ugyanazon a módon kialakított ablaknyílások törték meg. Bár a dzsáminak ezen a falán is nagyarányú újabb kori falkiváltások történtek, amelyek az ott levő ablakokat a földszinti soron megsemmisítették, ennek ellenére az emeleti szint két ablaknyílását sikerült „in situ” megtalálni és az elfalazásból kibontani. Ezek a kapuzat két oldalán foglaltak helyet; vizsgálatuk során megállapították, hogy ezeknek a kisebb ablakoknak kettős kávájuk volt. Mivel a kapuzat magassága ma már nem állapítható meg teljes pontossággal, így kérdésessé válik – természetesen a magasságtól függően –, hogy a harmadik szintben volt-e itt is ablaknyílás.

A kupola dobjának falait minden oldalon tompa csúcsíves ablaknyílások törik át. (41. kép.)

A kocka alakú dzsámítest – amelynek saroklefedését a tambur falához simuló, alacsony szögben hajló falazott prizma alkotta – főpárkányát a tambur és a körítőfal közötti falkorona képezte. Ez kúpcseréppel lehetett fedve.⁵⁰³ (42. kép.) A kupoladob zárópárkányát valószínűleg egyszerűbb téglachitektúra – talán fogsor – alkothatta.

Dzsámink homlokzati tagoltságához hasonló, illetve azzal csaknem teljesen azonos ablakosztást láthatunk – de lényegesen gazdagabb kialakításban – az isztambuli Akszaraj negyedben levő Báli pasa dzsámijánál.⁵⁰⁴ Sarkainak térlefedése ugyancsak egyezik az Ali pasa dzsáminál látható megoldással, valamint úgyszintén a szarajevói Ali pasa⁵⁰⁵ a fočai Aladža⁵⁰⁶ dzsámikéval. Egyébként e megoldásnak, illetve formának számos változata ismert, s azzal nemcsak a dzsámiknál, hanem más kupolákkal fedett építménynél is találkozunk.

A dzsámi bejáratával szemben levő délkeleti fal középtengelyében állott a mihráb,⁵⁰⁷ amelynek ma már csak pontos helye határozható meg egykori kerete-

zésének feltárt alapmaradványai segítségével. Valószínű, hogy ez is hasonló volt a Szulejmán szultán vagy a Jakováli Haszán pasa dzsámijának mihrábjához.

A mihráb jobb oldalán állott szószéknék – a minbernek – téglával vegyes kőalapozása jelzi pontosabb helyét. Ebből arra kell következtetnünk, hogy az kőből épült. Néhány előkerült kisebb faragott kőtöredék talán ennek darabja lehetett.

Az imaterem két hosszanti falának földszinti ablaknyílásait egyszerű rézsúvel profilált kőkeret szegélyezte, amelynek maradványa „in situ” is megtalálható volt. Ugyanilyen volt a keretezése az elpusztult ablakoknak is. A másodlagosan felhasznált keretkövek nagy száma is erre utal. Az egyenes lezárású ablaknyílások szemöldökgerendái egyes ablaknyílásokban részben ugyancsak „in situ” megtalálhatók. A téglány alakú ablakok fölötti számárhátíves felüvilágítót mindkét oldalon mélyített tükrű számárhátív keretezi. A belsőben előkerült maradványok alapján megállapítható volt, hogy azokat eredetileg vörös és fehér sávokkal festett vékony stukkóréteg fedte, s azt a Szulejmán szultán dzsámiban levő ablakokéval teljesen egyező profilú keret szegélyezte.

Az említett két hosszanti főfalat azonban az ablaknyílásokon kívül az alsó szinten aszimmetrikus elhelyezésben egyenes lezárású falifülkék is tagolják. (43. kép.) Ezek a méretben teljesen azonos falifülkék eredetileg fapolccal voltak kettéosztva. (44. kép.) Hasonlóan egyszerű és csaknem méretben is azonos a siklósi Malkocs bej dzsámi falifülkéinek egyike. Hazai emlékeinken túlmenően a törökországi és a balkáni török területek dzsámijaiban is találkozunk velük. Rendszerint párosával fordulnak elő – mint a Szulejmán dzsámiban Szigetváron vagy a szkopjei Kazandžiler dzsámiban,⁵⁰⁸ a mosztári Karadžozbég dzsámiban⁵⁰⁹ és a már sokszor említett počitelji Šišman Ibrahim dzsámiban⁵¹⁰ is láthatjuk.

A dzsámi nagyságához mérten az imateremben található három, az előcsarnokban pedig két falifülke soknak tűnik, és arra enged következtetni, hogy a dzsámi épülete oktatás céljaira is szolgált.⁵¹¹ Ilyen nagyszámú falifülke – vagy ennél még több is – azonban leginkább csak a medreszék tantermében – a dershanében – és részint az egyes cellákban fordul elő. Ennek példaként említenénk a Šišman Ibrahim vakufjához tartozó medreszét.⁵¹²

A második és a harmadik szint ablaknyílásai félköríves záródásúak és keretezés nélküliek. Üvegezésük hasonló módon történhetett, mint azt már a Gázi Kászim pasa dzsáminál előkerült töredékek alapján leírtuk.

A kiblával szemben, az északnyugati fal mentén volt a fából épült karzat. Erre ma már a tartógerendák falban megmaradt fészkei utalnak.

A négyszögből a kupolába való átmenetet itt is sztalaktit boltozat képezi (45. kép), miként a Jakováli, illetve Kászim pasa dzsámiknál is. A mosztári Karadžozbég⁵¹³ és a szarajevói Ali pasa dzsámiknál⁵¹⁴ ugyancsak ezzel a megoldással találkozunk. Valamennyiüknél a sarokíveket háromszög alaprajzú sztalaktit konzolok hordják. (46. kép.)

Az imaterem falának eredeti vakolata csaknem teljesen megsemmisült. Mindössze az ablakbélletek és a falifülkék őriztek meg belőle részleteket. A hosszanti főfalak délkeleti végében került elő az eredetileg meszelt vakolatrétegből nagyobb összefüggő felület, amelyen azonban festett felirat még nyomokban sem volt felfedezhető. Mindössze néhány bekarcolt felirattöredék került elő az újabb festés alól.

A dzsámi eredeti padozatának maradványa csak néhány kisebb foltban került elő. Az agyagalapba rakott falazótégla-burkolat a falazásnál is használt kötés-mód szerinti mustrába volt rakva.

Az előcsarnok az északnyugati főhomlokzathoz csatlakozott, és háromboltszakaszos, kupolákkal fedett építmény volt. (47. kép.) Az egyébként nyitott előcsarnokot a nyugati oldalon a dzsámi nyugati falának folytatásában húzódó téglafal zárta le. Ezt az alsó szinten a dzsámi ablakaival egyező kialakítású ablaknyílás töri át, a belső oldalon pedig mindkét oldalán egy-egy falifülke van. (48. kép.) Szőnyi egyébként ezeket a földszinten sorakozó számárhátíves, felüvilágító ablakokat tévesen ajtónyílásoknak mondja.⁵¹⁵

A főhomlokzat falának középtengelyében helyezkedik el a bejárat, amelynek portálja a fal síkjából magasan kiemelkedett. Bár az eredetileg itt állott kapuzat teljesen elpusztult – mindössze faragott töredékeinek egy része került elő másodlagos beépítésből⁵¹⁶ (49. kép) –, lábuzatának alapozása némi támpontot nyújt nagyságát illetően. Ugyanakkor megállapítható volt az előkerült keretkövek segítségével magának az ajtónyílásnak a pontos mérete. (50. kép.) Ennek alapján pedig az hitelesen rekonstruálható is. A szegmentíves záródású ajtónyílás váltakozó vörös és fehér homokkőből faragott ívkövekből állt.

A kőarchitektúrának a színes anyaggal való játéka nemcsak a török, hanem az arab építészetnek is sajátossága. Figyelmet érdemel az egyes ívkövek illesztési módja is. Ezek – félszélességben egymásba ékelődve – nemcsak szerkezeti, de dekoratív célt is szolgálnak.

Az ajtónak ilyen jellegű keretezésével a török építészetben – köztük számos formai variációval – gyakorta találkozunk, a dzsámikon kívül más épületeknél is. Ilyen keretezésű ajtaja van a fočai Aladža dzsáminak,⁵¹⁷ a prizreni Színán pasa dzsáminak,⁵¹⁸ továbbá a szarajevói Gázi Hüszrevbég medreszének.⁵¹⁹ De ugyanezt a megoldást látjuk Ferhád⁵²⁰ volt budai pasa banjalukai türbéjének⁵²¹ ajtókeretén is.

A dzsámi előcsarnokának falát az egyes boltszakaszoknak megfelelően kis kiülési számárhátú vakívek díszítették, amelyek részint le vannak vésve, részint pedig – a középső szakaszon – elbontva. Feltételezhetően ezek a falívek is váltakozó fehér és vörös festett sávokkal lehettek eredetileg díszítve. Ezt láthatjuk az edirnei Szelimje dzsámiban is.⁵²²

Az előcsarnok keresztbóltívei – amelyek az egyes boltszakaszokat részint lehatárolták – a dzsámi homlokzati falában ma is „in situ” megmaradt kőkonzolokra támaszkodnak. Az előcsarnok harmadik boltszakaszának homlokíve egyik oldalon az előcsarnok nyugati zárófalának konzolján nyugszik. (51. kép.) A kőből faragott konzolok váltakozó félkör, lemez és horonytagokkal vannak profilálva. (52. kép.) A középső boltszakasz homlokíve oszlopokon nyugodott – amelynek dobjából egy töredék is előkerült –, míg a dzsámi tengelyétől balra levő előcsarnokrész sarokbóltíveit téglából falazott pillér támasztotta alá.⁵²³ Az előcsarnok utólag befalazott részéből előkerült néhány olyan másodlagosan beépített fal-tömb, amelyek eredetileg profilált téglapillérhez tartozó részletek voltak. Ennek a korai oszmán építészetben is több példáját láthatjuk, amikor a falazott pillért és az oszlopot felváltva alkalmazzák. Az izniki Mahmud Cselebi dzsámi előcsarnoka hasonló módon épített, míg a Nilufer Hatun imaret és a Jakub Cselebi zavije⁵²⁴ elő-

csarnokának sarokpillérei formailag talán közelebb állanak az Ali pasa dzsámi pilléréhez. A homlokíveket mélyített számárhátíves tükör keretezte, aminek egy részletét a keleti falszakaszon láthatjuk. (53. kép.) A konzolok magasságában itt a vonóvasak helyett fagerendák kapcsolták össze az egyes boltíveket. Az oldalszofák támfalát – valószínűleg csak a sarkokon – vörös homokkőből vágott kvádeerek képezték.

A dzsámi mináréja – amelynek fagerendarácsos alapfala nyomán pontos elhelyezése megállapítható volt – szokatlan módon az előcsarnok előtt a jobb oldalon állott. Bejárata valószínűleg az előcsarnokból nyílt.

Ali pasa dzsámijának előcsarnoka – amelynek kupoláit bizonyára éppúgy ólommal fedték, mint ahogy a dzsámi kupoláját is az borította⁵²⁵ – a hazai emléktanyagban egyedüli megoldást képvisel, és mintegy átmenetet képez a mindhárom oldalon, illetve csak a főhomlokzat irányában nyitott előcsarnokokhoz. Mint részanalógiát említhetjük a novipazári Altum Alem dzsámit,⁵²⁶ amelynél az előcsarnoknak egy oldalhomlokzata zárt, azonban ez csak kétboltszakaszos, és mináréja is az oldalfalhoz csatlakozik. Gyakoribb azoknak a dzsámiknak az előfordulása, amelyeknél az előcsarnok mindkét oldalát fal zárja le. Ennek azonban a hódoltsági területről eddig egyetlen példája sem ismeretes.

A dzsámi egyetlen – valószínűleg ugyancsak téglából épített – mináréja,⁵²⁷ mivel közvetlenül az előcsarnok előtt emelkedik, egyedülálló megoldást képvisel a magyarországi emlékek között. De elhelyezésének ilyen megoldására sem a közeli török tartományokban, sem pedig a törökországi dzsámik között eddig még nem találtunk példát.

Az egykori magyarországi török tartomány egy másik – ugyanehhez a négyzet alaprajzú típushoz tartozó – dzsámiját találjuk Siklóson. A napjainkra már csaknem feledésbe merült épület⁵²⁸ a múlt század derekáig – a kisebb átépítés ellenére is – nagyrészt megőrizte külső képében a török jelleget. (54. kép.)

A dzsámit – amely eredetileg a siklósi külvárosban állott – egyedül Evlia Cselebi említi röviden. Megnevezi és mindössze ennyit mond róla:

„... Két dzsámija van: első a Malkuds bég dzsámija, mely egy ligetben van, s valóságos rózsaliget dzsámi. Ólomtetejű magas házat magában foglaló dzsámi ez...”⁵²⁹

Malkocs bej dzsámija társai nagy részéhez hasonlóan ugyancsak a XVI. század második felében épülhetett. Alapítója valószínűleg az a Malkocs bej volt, aki mint kliszai szandzsákbej halt meg 1565-ben.⁵³⁰ Ha ezt elfogadjuk, építési idejét így szűkebb határok közé tudjuk szorítani.

A négyzet alaprajzú dzsámi (55. kép.) eredetileg dobon ülő félgömb kupolával fedett épület volt, amelynek dobját – hitelesnek elfogadva Rohbock⁵³¹ rajzát – a dob falsíkjának részbeni visszaugratásával kialakított övpárkány tagolta. A körítőfalak és a dob találkozásánál kialakult sarkokat – a csegelyeket – tömören falazott, enyhe lejtésű prizmák fedték. A dzsámi épületének ily módon történő vertikális tagolása egyaránt gyakori a törökországi és a balkáni emlékeknél. Szinte azonos módon proporcionált a mosztári Karadjozbég dzsámi⁵³² is, amely több más vonatkozásban ugyancsak sok formai rokonságot mutat dzsáminkkal. De a

prizreni Szinán pasa,⁵³³ valamint a počitelji Šišman Ibrahim⁵³⁴ dzsámiknál is ugyanezzel a formaképzéssel találkozunk.

Malkocs bej dzsámijának mináréja a délnyugati oldalon csatlakozik az épülethez. Alaprajza szabályos ötszög, s mint ilyen, e típusnak egyetlen magyarországi képviselője. Alaprajzát tekintve igen szoros formai rokonságot mutat a szarajevói Ali pasa dzsámi mináréjával, amelynek építtetője, Hadim Ali, két ízben is volt budai pasa.

A főhomlokzathoz csatlakozó előcsarnok támfalának jelentős maradványa került elő a feltárás alkalmával. A dzsámi előcsarnoka minden bizonnyal – hasonlóan a már korábban tárgyalt dzsámijainkhoz – háromboltszakaszos és kupolákkal fedett építmény volt.

A kőből és téglából vegyes falazással épített dzsámi homlokzatát vakolatból plasztikusan kialakított kváderezés díszítette. (56. kép.) A homlokzatot – a főhomlokzat kivételével – három szintben elhelyezkedő, 2–2–1 arányban osztott ablaknyílások törték át. Valamennyi ablak közül a legjobb állapotban azok maradtak meg, amelyek a dzsámi bal oldali homlokzati falán láthatók. (57. kép.) A főhomlokzatot a középen nyíló bejárat mindkét oldalán mindössze egy-egy ablak tagolta.

A földszinti ablakok egyenes lezárásúak, és azokat eredetileg kívül-belül egyszerű kőhasábok keretették. Az egyeneszáródású szemöldökgerendák fölött – váltakozó vörös és fehér sávokkal festett – mélyített szamárhátíves tükör képezi az ablak egyetlen díszítését.

A földszinti ablaksor fölött – azzal közös tengelyen – levő kisebb ablaknyílások tompa csúcsíves záródásúak, a szemöldök fölött mélyített és festett szamárhátíves tükörrel. (58. kép.) Ezeknek az ablakoknak kettős kávája van, éppúgy, mint a szigetvári Ali pasa dzsámi hasonló szinten levő ablaknyílásainak.

A harmadik szinten – a csegyemelet magasságában – levő és a függőleges tengelyben elhelyezett ablaknyílások részint az ablakok megnagyobbítása során, részint pedig az egyik falszakasz elbontásakor semmisültek meg. Meglétüket azonban az analógiák kétségtelenné teszik. A szemben levő oldalak a jelen esetben csak részben tükörképei egymásnak, mivel sem az ablaknyílások, sem pedig a belsőket tagoló falifülkék nem szimmetrikusan helyezkednek el. A dzsámi jobb oldali főfalának ablaknyílásai ugyan a fal középső szakaszának elbontásával nagyrészt megsemmisültek; megmaradt azonban mindkét szint ablakainak belső kávája és béléte, amely megőrizte azok pontos elhelyezését, továbbá az egykori belső kőkeret kis részletét.

Az északnyugati homlokzat középtengelyében helyezkedik el a dzsámi bejárata, amelyet a későbbi átalakítások során nagyrészt megsemmisítettek. Megmaradt azonban a bejáratot keretező díszes portálnak egy nagyobb összefüggő szakasza, amely azért érdemel különös figyelmet, mivel idomtéglaiból falazott. Ennek példáját másutt nem találjuk a hazai török emléktanyagban. Az idomtéglaiból épült pilonmaradványban – a Malkocs bej dzsámi kapukeretében – a korai oszmán építészet ún. burszai korszakának egy késői reminiscenciáját véljük felismerni.

Malkocs bej dzsámijának – nemcsak alaprajzi tekintetben, de a homlokzat kialakítását illetően is – a legközelebbi analógiáit elsősorban a jugoszláviai emléktanyagban találjuk meg. Az ablakosztást tekintve ismét csak a mosztári Karadjoz-

bég⁵³⁵ és a počitelji Šišman Ibrahim⁵³⁶ dzsámikat avagy a fočai Aladža⁵³⁷ dzsámít, kell említenünk.

A bejárattal szemben levő délkeleti fal középtengelyében találjuk elhelyezve a tizenkétszög hét oldalával záródó mihrábot. (59. kép.) Az imafülkét eredetileg többszintes sztalaktit boltozat zárta le, amely eléggé rongált. (60. kép.) A fülkét a homlokzat síkjából magasan kiemelkedő – a lábazatot kivéve – idomtégglából falazott, többszörösen profilált keret szegélyezi. Profilja a Jakováli Haszán pasa dzsámijának kapukeretével tart közelebbi rokonságot, mihrábjának sztalaktitja a szigetvári Ali pasa dzsámi saroksztalaktitjaihoz hasonló tagokból kialakított.

A mihráb jobb oldalán állott szószerk helyének nyoma megfigyelhető volt a fal-síkon. Bár a dzsámi eredeti padozata nagyrészt hiányzik, a minber környékén pedig újabb kori falalapok is vannak, ennek ellenére épített alapját megtaláltuk. A kőalapozás itt is arra enged következtetni, hogy a minber kőből épített volt.

A kibla-fallal szemben – az északnyugati oldalon – volt a karzat, amelyre egyedül az oda felvezető lépcsősor és a bejárat utal. Minden valószínűség szerint teljes egészében fából ácsolt volt, s csak a bejárattól jobbra levő sarkot foglalta el. Külön is figyelmet érdemel a karzatra – és egyben a minaréhoz vagy annak bejárati ajtajához – vezető feljáró. (61. kép.) A bejárattól jobbra levő – és a homlokzaton ablakformára kialakított – nyílás tulajdonképpen egy az imaterem felőli ajtó. Ennek béléteiből a dzsámi falába épített keskeny, boltozott lépcsőfolyosó vezet fel a karzatra, majd tovább vezet a minaré bejáratához.

A falba épített lépcsőfeljáró alkalmazását – amelynek egyedüli hazai példáját Malkocs bej dzsámijánál láthatjuk – megtaláljuk a nagyobb balkáni dzsámiknál is.⁵³⁸ A banjalukai Ferhád pasa dzsámi⁵³⁹ karzatára ugyancsak a főfalban kialakított két csigalépcsősor vezet fel. De ugyancsak ezt a megoldást láthatjuk a priština-i Fátih dzsámi karzatfeljárójánál.⁵⁴⁰ Itt is mindkét feljárt az ablakbélletből indul. Legközelebb áll azonban a dzsámiknál megfigyelhető feljárati megoldáshoz a szófiai Banjabaši dzsámi⁵⁴¹ karzatfeljárója, amely a homlokzatra néző ablakbélletből kiindulva a karzat érintésével tovább vezet a minaréhoz.

Valamennyi ismert hazai dzsámink között itt található a legtöbb és egyben a legváltozatosabb falifülke. Ezek a dzsámi északnyugati és az északeleti falában helyezkednek el, s közöttük egyenes, csúcsíves és számárhátíves záródásúak egyaránt vannak. Közülük a kisebb számárhátíves és az egyik egyenes lezárású falifülkét egy-egy polccal megosztották, s ezeknek helye ma is megfigyelhető.

A körítőfalak alkotta négyszögből a nyolcszögbe való átmenetet alkotó sztalaktit boltozatok, illetve a sarokkiképzések teljesen le vannak vésve, azoknak ma már csak a fészkei vannak meg, illetve pontos határuk még megállapítható. (62. kép.) A sarokíveket tartó – eredetileg ugyancsak sztalaktittal díszített – kőkonzoloknak „in situ” csak a levéselt csonkjai vannak meg.

A csegelyekben itt is előkerültek – de itt kettesével helyezkedtek el – a befalazott agyagkorsók maradványai, amelyeket a jobb akusztika érdekében építettek be.⁵⁴² De ez egyben egyik bizonyítéka annak is – több más egyében kívül – hogy Malkocs bej dzsámija eredetileg kupolával volt fedve.

Az imaterem belső falfelületeit borító vakolatból csak kisebb és nem összefüggő foltok maradtak. Ezeken a meszelésen kívül sem felirat, sem növényi ornamentika nyoma nem látható.

Nagyon valószínű, hogy dzsáminknak téglaburkolatú padozata volt. Ennek „in situ” nyomait azonban nem találtuk, mivel a belső szinteket az újabb időkben igen nagy mértékben megbolygatták.

Az eddigiek során tárgyalt, illetve részleteiben is ismertetett dzsámikon kívül foglalkoznunk kell a továbbiakban néhány – ugyancsak a négyzet alaprajzúak csoportjához tartozó – dzsámi maradványával is, amelyek teljes feltárása még nem történt meg, de az eddigi kutatások nyomán már jelentős részleteiket ismerjük. Ez utóbbiak közül elsőnek kell említenünk Tojgun pasa dzsámijának maradványát a budai Vízivárosban.

Tojgun pasa dzsámija – amely fővárosunk ma már egyetlen ilyen jellegű török épületmaradványa – több szempontból is figyelmet érdemel. Részint azért, mert a róla elnevezett mahalle központja volt, részint pedig azért, mert a hódoltság aránylag korai időszakából származik.⁵⁴³

Dzsáminknak – amely eredetileg négyzet alaprajzú, dobon nyugvó kupolával fedett építmény volt – ma mindössze csak két homlokzati fala van meg, az is jórészt átépítve. Bár a helyén álló templom bővítése alkalmával a XVII. század végén még épségben álló dzsámi falainak egy részét elbontották, alaprajzát mégis sikerült pontosan meghatározni.

Tojgun pasa dzsámiját elsőként Dernschwam említi 1555-ben,⁵⁴⁴ majd néhány évtizeddel később Lubenau – bár ő a dzsámit név szerint nem említi, de annak eléggé részletes leírását nyújtja:

„Den 21. Februarii seindt wir mit den Janicsaren ausgangen, die Stadt zu besehen, und erstlich in der untern Stadt am Wasser zu einer schonen Moskea komen, welche mit Blei bedeckt. Daneben ein hoher Thurm und ein Gang herumb, auf welchem die turkische Pfaffen alle drey Stunden Tag und Nacht zum Gebbett ruffen, weil sie gahr keine Glocken haben. Inwendig hingen viel gleserne Lampen, und stunden zwei groser messings Leuchter; der Boden wahr mitt schönen Tepichen bedeckt und wahr ein hoher, steinerner Predigstul drein; in dieser Moskea leidt der Bassa begraben . . .”⁵⁴⁵

A későbbiekben a nyugatiak közül senki sem említi a dzsámit, amelyre Lubenau e leírását minden kétséget kizáróan vonatkoztathatjuk. A törökök közül ismét csak Evlia Cselebi emlékezik meg róla, de ő is igen röviden. Magáról a dzsámiról – mert a pasa többi itteni alapítványát is felsorolja – mindössze ennyit mond:

„. . .Négy olomtetejű dzsámija van. Dujgun pasa, . . . dzsámijai szépek és művésziek . . .”⁵⁴⁶

Utoljára – nem közvetlenül a visszafoglalás során – Marsigli a már többször is idézett Memoriáléjában a dzsámiról ezt mondja:

„Toighun Bassá Giamisi. Il Tempio di Toighun Bassá; vi restano le mura.”⁵⁴⁷

Marsigli részletes török térképe a dzsámit ugyancsak nem jelzi. Magliar budai játképén⁵⁴⁸ a 33-as jelzés magyarázataként ez áll:

„Tojgun gyamesi. Tempio cosi appellato dall’uccelle.”⁵⁴⁹

Visszatérve Tojgun pasa dzsámijának maradványához és annak további elemzéséhez, mindenekelőtt meg kell említenünk, hogy dzsámink alapjaiban is török épület. A megmaradt két főfala közül a kibla-fal szépen megmunkált homokkőkvaderekből szinte alig látható illesztéssel falazott (63. kép), míg az északnyugati oldal tört kőből állt. Véleményünk szerint a dzsáminak ez utóbbi fala valószínűleg valamelyik – feltételezhetően az 1602. évi – ostrom során nagy részben elpusztult, s azt a későbbiek folyamán már silányabb anyagból építették újjá.

A kutatás alkalmával⁵⁵⁰ megállapítható volt, hogy az ablakok a délkeleti homlokzati falon három szintben helyezkedtek el, és eredetileg a 2–2–1 osztást követték. Ez teljes mértékben egyezik a siklósi Malkocs bej dzsámijának ablakosztásával, illetve homlokzati tagolásával. De e tekintetben analóg a már említett livnói „Glavica” dzsámival⁵⁵¹ is.

A földszinti ablakok – amelyek közül az egyik megmaradt – egyeneszáródású kőkeretes nyílása fölött szamárhátíves felülvilágító ablak is volt, amelyet mélyített tükrű szamárhátív keretezett. Az ívben középen eredetileg egy rozetta volt, amelyet később levéstek. A kőből faragott íveknél gyakori a rozettával vagy más valamilyen mustrával való díszítés. Hagyományai még a szeldzsuk időkre nyúlnak vissza, de alkalmazásával gyakran találkozunk később is a törökországi és a balkáni emlékekben egyaránt. Az emeleti szinten levő kisebb ablaknyílás az előző ablak tengelyében van, a harmadik szinten levő pedig a homlokzat középtengelyében. Mindkettő kőkeret nélküli. A szamárhátíves záródású ablaknyílást mélyített tükrű szegélyezi a vállmagasságtól kezdődően.

A dzsámi északnyugati – bejárati oldalának – homlokzatán ugyancsak hasonló ablakosztás nyomai mutatkoztak, de ezeknek íve és kőkeretének fészke már téglából falazott volt. Az emeleti szint elfalazott ablaknyílása is kimutatható volt a homlokzaton.

Minden bizonnyal a dzsámi tamburjának oldalfalait is ablakok törték át. (64. kép.) Előcsarnoka – az ismert analógiák alapján – feltehetően ugyancsak háromboltszakaszos és nyitott volt. Boltszakaszait alacsony dobon ülő kupolák fedhették, amelyeket a dzsámi kupolájához hasonlóan ólommal vagy cseréppel borítottak.

Minaréja a dzsámi hossz tengelyétől jobbra, az előcsarnoknál – a dzsámi sarkához csatlakoztatva – állott.

A dzsámi belsejében 1970–72-ben végzett kutatás során feltártuk a délkeleti oldalon a földszinti ablakot, amelyben a teljesen ép kőkeret „in situ” megvolt.

Ugyancsak feltártuk az annak közelében levő és kőből faragott mihráb maradványának részletét. Ez utóbbi a tizenkétszög hét oldalával záródik, és boltozatát finom faragású sztalaktit alkotja.

A továbbiakban megállapítható volt a belső szint, és előkerült – a földszinti ablak jobb oldalánál – a minber kőalapozásának csekély részlete.

A másik két dzsámi maradványával kapcsolatban – mindkettő Pécsen van – már előljáróban meg kell említenünk, hogy azok kutatása még korántsem lezárt, és így számos eddig felmerült kérdésre majd csak a teljes feltárás adhat – remélhetőleg – teljes mértékben kielégítő választ.

Sorrendben Ferhád pasa dzsámiját⁵⁵² tárgyaljuk elsőként, mivel a városon belül állott, és feltételezhetően az épület körül levő egyéb alapítványi épületekkel együtt a mahallé központja volt.

A dzsámival korábban Németh Béla is foglalkozott már a pécsi domonkosok kapcsán.⁵⁵³ Foerk pedig felmérte és már említett munkájában közölte⁵⁵⁴ a dzsámi látható maradványainak rajzát.

A XVI. század második felének utolsó évtizedeiben épülhetett Ferhád pasa dzsámija; a magyarországi dzsámik legtöbbjéhez hasonlóan ugyancsak négyzet alaprajzú és tamburon nyugvó kupolával fedett épület volt. Jelenleg meglévő, illetve az utóbbi időben feltárt további részletei is ezt igazolják. Előcsarnoka – immár a hazai és a balkáni analógiák alapján feltételezve – ugyancsak háromboltszakaszos lehetett, minaréja pedig a dzsámi jobb oldalán helyezkedett el.

Említésével csak Evlia Cselebinél – de ott is csak röviden – találkozunk. Dzsáminkról mindössze ennyit mond:

„... Ferhád pasa dzsámija noha szép dzsámi, mégsem igen sokan latogatják, mináretje nagyon magas és ólomtetejű...”⁵⁵⁵

Ugyancsak az ő közléséből tudjuk, hogy a dzsámihoz tartozó alapítványi épületek között egy fürdő és egy derviskolostor is szerepel.⁵⁵⁶

A kibla szerint tájolt dzsámi egyes részleteinek kialakítása tekintetében nagyobb formagazdagsággal találkozunk, mint azt az eddigiekben ismertetett dzsámiknál tapasztalhattuk. Gosztonyi⁵⁵⁷ a század elején az északnyugati homlokzaton feltárt egy nyílást, amelyet azonban – mint az a legutóbbi kutatás⁵⁵⁸ során kiderült – tévesen mint ajtónyílást állított helyre. Ez ugyanis valójában egy félköríves záródású földszinti ablaknyílás volt, amelyhez hasonló záródású másik ablak került elő ettől kis távolságra, ugyanezen a homlokzati falon. Valójában ezek az ablaknyílások csaknem négyzet alakúak voltak, s azokat kőkeret szegélyezte. A szemöldök fölött félköríves felülvilágító ablak volt. Hasonló félköríves lezárású az a kis – jelenleg elfalazott – ablaknyílás is, amely a csegyemelet magasságában látható. Ennek azonban nincs kőkerete.

Az északnyugati homlokzat ezen két ablaknyílása alapján arra kell következtetnünk, hogy itt a középtengelyben elhelyezkedő bejárattól jobbra és balra egyaránt két félköríves felülvilágítóval tagolt, egyébként egyeneszáródású kőkeretes ablak volt.

A további kutatásnak lesz majd a feladata, hogy a többi ablaknyílást is feltárva keresse az épület homlokzati kialakításához hasonló analóg megoldásokat.

A négyszögből a körbe való átmenetet képező saroksztalaktitok (65. kép) magyarországi vonatkozásban az eddigi legváltozatosabb formát mutatják. A sarokíveket hordó, háromszög alaprajzú kőkonzolokat is stukkóból felhordott sztalaktit díszíti. Egyébként ez utóbbi részletek egyértelműen igazolják, hogy a dzsámi térfelfedése kupolával történt.

Az emeleti szint magasságában a dzsámi nyugati sarkánál az épület falát egy ajtónyílásra utaló, szögben hajló vakolt falsík töri meg. Az itt kialakított ajtónyílás vezethetett fel az egykor ezen az oldalon álló karzatra, illetve a minaréba. E kérdést azonban csak a további kutatás lesz hivatva véglegesen eldönteni. Lehetséges, hogy itt is hasonló megoldású volt a karzat és a minaré feljárata, mint a Jakováli Haszán pasa dzsáminál.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az oszlopfőt, amely a dzsámi közvetlen közelében került elő, és a hazai emléanyagban egyedülálló típust képvisel. (66.

kép.) A török építészet klasszikus korának egyik jellemző oszlopfejezete az ún. „baklaval” típus,⁵⁵⁹ amely számos változatban fordul elő épp a XVI. századi építményeknél. Véleményünk szerint ez az oszlopfő a dzsámi előcsarnokának boltíveit tarthatta. Az ilyen fejezetnek ugyanis igen gyakori alkalmazását láthatjuk épp a dzsámik előcsarnokánál.

Az isztambuli Rüsstem pasa⁵⁶⁰ és Pijale pasa⁵⁶¹ dzsámik, továbbá Szokollu Mehmed pasa⁵⁶² dzsámija előcsarnokában épp úgy ott találjuk ennek változatait, mint a szarajevói Ali pasa⁵⁶³ dzsámi és a Kurşumli medresze⁵⁶⁴ oszlopcsarnokánál. Ami azonban valamennyinél döntőbb és egyben a legközelebbi kapcsolatokat tételezi fel, hogy oszlopfőnek csak arányaiban és méreteiben különböző változatát találjuk Ferhád pasa banjalukai dzsámijánál,⁵⁶⁵ aki dzsáminknak is alapítója, és egy időben budai pasa. A két dzsámi építése között – bár arányaiban és típusában e két alkotást nem hasonlíthatjuk össze, részleteiben azonban igen – még egy évtized sincs. Természetesen a további kutatásnak kell majd eldöntenie, hogy ezen kívül még milyen közös formák, illetve részletek találhatók e két dzsámiban.

Az elmondottak alapján, a jelen esettel kapcsolatban szinte önkéntelenül felvetődik a kérdés, hogy vajon a formai és szerkezeti analógiák mögött esetleg azonos építőmestereket vagy iskolákat kell-e keresnünk. Ennek részletes kifejtése azonban e helyen nem feladatunk, annál kevésbé, mivel ez a kérdés nem szűkíthető le csupán a tárgyalt pécsi Ferhád pasa dzsámira és annak közvetlen kapcsolatára.

Valamennyi dzsámink közül talán a pécsi Budai külvárosban állott egykori dzsámiról tudjuk a legkevesebbet. Az is lehetséges, hogy csupáncsak mecset volt, amelyről még Evlia Cselebi sem emlékezik meg, bár ennek az is lehet az oka, hogy a dzsámi csak ottjárta után – a XVII. század hatvanas éveinek esetleg a végén – épült. Még nevét sem ismerjük. Mivel a falakon kívül volt, így még Haiyy térképe sem jelzi.

A dzsámi maradványait az abból a XVIII. században átalakított templom őrizte meg.

Az 1912. évi restaurálás alkalmával előkerült török maradványokkal Szőnyi foglalkozott⁵⁶⁶ részletesebben helyszíni megfigyelései alapján. Szőnyi az előkerült részletek, illetve maradványok alapján az egykori dzsámit négyzet alaprajzú, kupolával fedett épületnek tartja,⁵⁶⁷ és azt méretei alapján a Ferhád pasa dzsámival hasonlítja össze. Gosztonyi⁵⁶⁸ ezzel szemben azt állítja, hogy a dzsámi hosszhasas és síkfödémrel fedett volt. Utoljára Petrovich Ede⁵⁶⁹ foglalkozott az Ágoston téri templommal és ennek kapcsán az ottani török részletekkel, illetve a dzsámival. Petrovich hibásnak tartja⁵⁷⁰ Gosztonyi rekonstrukcióját, és nem fogadja el tájolását sem. A mai templom ugyanis világosan mutatja, hogy helyén olyan török dzsámi állott, amely alapjaiban is török eredetű építmény volt, s amelyet Pécs többi dzsámijaihoz hasonló irányba tájoltak. Ezek szerint a templom jelenlegi hossz-tengelyétől jobbra levő török falmaradvány a kibla-fal, amelynek tengelyében állott a mihráb. Ezt azonban az oldalkápolna építésekor elbontották. Az ezen a homlokzati falon látható számárhátíves záródású és mélyített tükrrel díszített vakablakok arra engednek következtetni, hogy – hasonlóan, mint Gázi Kászim pasa dzsámijának kibla-falán – itt is a mihráb mindkét oldalán két-két földszinti ablaknyílás helyezkedik el. (67. kép.)

A dzsámi török eredetű maradványainak egy része a legutolsó helyreállítás alkalmával⁵⁷¹ semmisült meg, amikor az északnyugati részből bontottak el.

Mint láttuk, dzsáminkat illetően megoszlanak a vélemények, sőt az alapvető megállapításokat tekintve teljesen ellentétesek. A magunk részéről Szőnyi véleményét és Petrovich érvelését elfogadhatónak tartjuk, de a kérdésre a végleges és egyértelmű választ csak a templom török kori részeinek egészére kiterjedő feltárás adhatja meg. Így meg sem kíséreljük, hogy a dzsáminak akár csak elméleti rekonstrukciójával is foglalkozzunk mindaddig, míg feltárására és a vitatott részek tisztázására sor nem kerül.

Hódoltságkori török épületeink igen változó sorsa következtében azok a leginkább megcsonkítva maradtak meg napjainkig. Ezek közül az épületek közül talán a dzsámik szenvedtek a legtöbbet, amelyek minaréja már jóval korábban – általában a XVIII. század első felében – részben vagy teljesen megsemmisült. Hiszen valamennyi közül az eredetiségéből legtöbbet megőrzött pécsi Jakováli Haszán pasa dzsámijának minaréja sem mondható teljesnek és épnek. De e folyamatnak a fordítottjával is találkozunk, amikor a minaré mellől a dzsámi épületét bontják el. Így a dzsámik ismertetésének befejezéséként foglalkoznunk kell a dzsámikhoz szervesen hozzátartozó, de ma már egyedülálló minárékkal is. Ilyen a volt hódoltsági területen mindössze kettő van: az egri és az érdi minaré.

Az egri minaréét azonban nem tekinthetjük teljes mértékben önálló emlékek, már csak azért sem, mivel az elbontott dzsámira vonatkozóan adataink eléggé részletesek.⁵⁷² Ennek figyelembevételével legalább vázlatosan ki kell térnünk arra is, megkísérelve, hogy a minaré és a dzsámi épülete mint szerves egység jusson kifejezésre.

A dzsámiról – amelyhez a minaré tartozott – Evlia Cselebi emlékezik meg egyedül, s nevét is tőle tudjuk. Mindössze ennyit mond:

„...21 városrészi záviéja van, melyek közt híres a Széles utcai mecset, a Kethuda-mecset.”⁵⁷³

E szűkszavú leírásból csak a dzsámi neve és közelebbi helymegjelölése tűnik ki. Gorove,⁵⁷⁴ aki még látta a dzsámít is, azt mondja, hogy az kupolával volt fedve – amely ugyan akkor már kissé hiányos volt. Az épület török ablakai is megvoltak még, és bejárata is felismerhető volt. Így tehát valójában az elpusztult Kethuda dzsámi is a négyzet alaprajzú dzsámik csoportjához tartozott, minaréja pedig, dzsámijaink legtöbbjéhez hasonlóan, jobb oldalon állott. Ringelmann⁵⁷⁵ ezt még számszerű adatokkal is alátámasztja, megadva a dzsámi épületének alpméreteit. Tőle azt is megtudjuk, hogy a minaré az imateremből – annak földszintjéről – nyílt.

A Kethuda dzsámi minaréja tizennégyszög alaprajzú karcsú építmény, amely rozsdavörös színű faragott kváderkövekből épült. Lábazatának oldalfalain tört számárhátíves mélyített tükörmezőt képező díszítés fut körül, amelyek páronként lándzsacsúcs végződésben találkoznak. Hasonló mustra díszíti a prištinai Fátih dzsámi minaréjának lábazatát⁵⁷⁶ is, amellyel több tekintetben igen sok közös vonást mutat. A motívum maga igen gyakori és előfordulásával egyaránt találkozunk a foçai Aladža,⁵⁷⁷ a poçitelji Šišman Ibrahim pasa⁵⁷⁸ dzsámik minaréjánál, ame-

lyeknek trapéz alakú papucsán is ugyanolyan diagonálisan kereszteződő pálcátagok sorát találjuk, mint az egri minárén és a már említett Fátih dzsámi mináréján.

A lábazatot a papucstól körülfutó szögletes párkány, a papucs és a törzs között a választó vonalat pedig félkör keresztmetszetű pálcátag gyűrűje képezi. A Jakováli Haszán dzsáminál és a priština-i Fátih dzsámi mináréjánál is ugyanezt láthatjuk.

A minaré törzsen – amelynek oldallapjai kissé homorúak – az alsó választógyűrű fölött, valamint a felső gyűrű alatt mélyített faragású stilizált geometrikus mintájú szalag fut körbe. A hazai mináréknál ilyen jellegű díszítést nem találunk, viszont ehhez hasonlóak a jugoszláviai mináréknál gyakrabban előfordulnak. Ezeknél azonban inkább növényi vagy stilizált díszítőelemeket találunk. A csak a felső övgyűrű alatti rész növényi ornamentikával való díszítését az érdi minárén is megfigyelhetjük.⁵⁷⁹

A törzset fölül lezáró övgyűrű és a körerkély kezdete közötti keskeny sávban szalagszerűen húzódó, hatoldalú, összenyomott trapéz alakú mustra mélyített tükre látható. Hasonló ornamentikával díszített az érdi minaré is a törzset lezáró övgyűrű és a körerkély indítása közötti szakaszon.

A pécsi Jakováli Haszán dzsámi mináréjának színes csempékből kirakott szalagmustrája is ennek egy változatosabb megoldását képviseli.

A földszinti ajtónyílástól a torony hengeres testében levő csigalépcsőkön jutunk fel a körerkélyre, a mihráb irányába néző félköríves záródású kijáraton. Az erkélyt többszörösen tagolt konzolkoszorú alkotja (68. kép), amely a hazai török építészet emlékei között egyedülálló épületplasztikát képvisel. Hozzá hasonló gazdagon tagolt körkonzol látható a szkopjei Musztafa pasa,⁵⁸⁰ valamint a már sokszor idézett počitelji Šišman Ibrahim⁵⁸¹ dzsámi mináréján. A körerkély alátámasztásának ezzel a megoldásával a törökországi mináréknál gyakran találkozunk mind a kis, mind a nagydzámiknál, sőt a szultáni dzsámik több körerkélyes mináréjánál is gyakorta alkalmazzák. Az isztambuli Szokollu Mehmed⁵⁸² pasa, avagy Báli pasa⁵⁸³ dzsámijának mináréján gazdagabb és díszesebb formában láthatjuk az egri minaré körerkélyének korábbi változatát. De említhetnénk éppígy a mosztári Karadžozbeg⁵⁸⁴ vagy a razgradi Ibrahim dzsámi mináréjának erkélykiképzését is.

A körerkély védőkorlátja eredetileg kőből készült, és valószínűleg ugyancsak díszített volt.

Az erkély fölött emelkedő – és ugyancsak tizennégyszög keresztmetszetű – ún. „kas” azonban már nem teljes magasságában eredeti, hanem a süveggel együtt a XIX. századi kiegészítés műve. Azt már a meglevő motívumok felhasználásával alakították ki.

A másik – ugyancsak egyedül álló – minaré Érdén, az Ófalunak nevezett régi település területén áll. Ez a minaré már egyszerűbb formákat képvisel. A mellette állott dzsámiból csak alapfalak maradtak meg, amelyeket a közelmúltban tártak fel.⁵⁸⁵ Közelebbi adataink a dzsámira vonatkozóan nincsenek, Evlia Cselebi Hamzabég⁵⁸⁶ palánkjával kapcsolatban mindössze ennyit említ:

„A várban húsz deszkatetejű ház és egy dzsámi van.”⁵⁸⁷

A dzsámi alapítójának személye ismeretlen. Építésének idejét az ásatás eredményei alapján Fehér Géza hitelt érdemlően a XVII. századra határozta meg.⁵⁸⁸

A palánk elpusztult és csak később Iszmail budai pasa idejében épült újjá. Otendorff⁵⁸⁹ eléggé részletesen leírja a kis palánkot, de annak dzsámijáról egy szót sem szól, csak egy elpusztult templomot említ a palánkon kívül.

A kőből épült minaré lábazata – hasonlóan többi részletéhez – tizenkétszög keresztmetszetű. Bejárata – amely kissé torzult félköríves záródású – a mai szinttől mintegy 2 m magasságban van. Innen indul a körerkélyre vezető csigalépcsősor. Eszerint a bejáratot a karzaton át lehetett megközelíteni, hasonló módon, mint ahogy a Jakováli Haszán pasa dzsámijánál is láhattuk.

A lábazatot a gúla alakú papucstól egyenes párkány választja el. A törzs indulása fölött valamivel ugyancsak egy pálcátagból álló övgyűrűt találunk, s ugyanez látható a körerkély alakított főpárkány alatt is.

A minaré törzsét a felső övgyűrűből függesztett, stilizált tulipánok mélyítetten faragott mustrája díszíti, míg az övgyűrű és a főpárkány közötti szakaszt, illetve szalagot cartouche-ok ugyancsak mélyített mezeje foglalja el. (69. kép.) Mindkét díszítőelem nemcsak a török kőfaragványokon gyakori, hanem a falfestéseken is. Itt csupán a pécsi Jakováli Haszán pasa dzsámi festésének ornamenseit említjük. A függesztett és stilizált tulipánsornak mint díszítő elemnek alkalmazásával nagyon sok esetben épp a minárékon találkozunk.

A körerkélyt a jelen esetben nem konzolkoszorú képezi, hanem többszörösen tagolt és erősen kiülő főpárkány szélesedik ki és szolgál erkély gyanánt. Ezzel a megoldással találkoztunk a Jakováli Haszán dzsámi minaréjénél is. Számos példáját láthatjuk ennek Jugoszláviában a XVI. század második felében épült török emlékek között.

Meg kell azonban említenünk néhány olyan minarét, amely nemcsak egyes részleteiben vagy díszítésében mutat rokonságot minarénkkel, hanem proporciója tekintetében is a legközelebb áll hozzá. Ilyen az az ugyancsak csonka minaré, amely a dalmáciai török kor emlékeként Drnišben van.⁵⁹⁰ Ennek is hasonló arányai vannak, és tagoltsága minarénktől egyszerűségében tér el. Lábazata egyszerű hasáb, papucs pedig lesarkított, illetve nyolcszögbe átmenő négyzet. Körerkélyt képező főpárkánya is egyszerű profilozású. A másik – amely ugyancsak közel áll az érdi csonka minaréhoz – a már korábban is említett livnói „Glavica” dzsámi minaréja.⁵⁹¹

A magyarországi dzsámikat – a hódoltságkori török építészet emlékeinek e legnagyobb csoportját – az egyes objektumok részletes elemzésén keresztül igyekeztünk megismerni. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az emlékek száma csak a többi török emlékhöz viszonyítva számottevő, mert az elpusztult – csak forrásokból és esetleg ábrázolásból ismert – dzsámik a mai állománynak sokszorosát teszik ki. Mindezek ellenére azonban nem lesz érdektelen néhány olyan kérdés vizsgálata, illetve felvetése, amely már nem az egyes emlékekkel, hanem azok egészével kapcsolatos. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a rendelkezésre álló régészeti, építészettörténeti emlékműanyag csekély volta nem ad módot arra, hogy azokból széles körű és messzemenő, mindenre kiterjedő következtetéseket vonjunk le. Mégis úgy véljük, elegendő és biztos támpontot nyújt ahhoz, hogy épp a dzsámik segít-

ségével a magyarországi török építészet helyét meg tudjuk határozni az oszmán-török építészet egészén belül.

Nem lesz tehát érdektelen, ha a dzsámikkal kapcsolatos vizsgálódásaink eredményeit röviden az alábbiakban megkíséreljük összefoglalni. A magyarországi dzsámik ismertetését megelőzően röviden utaltunk azok fejlődéstörténetére, és foglalkoztunk az egyes nagyobb csoportot képező típusok kialakulásával, elterjedésével.

A magyarországi volt török területeken a dzsámiknak két szempontból történő csoportosítása látszott indokoltnak. Az egyik, hogy átalakított avagy eredeti török építmény-e a kérdéses dzsámi. A másik az alaprajzi elrendezés szerinti csoportosítás. Ez utóbbi azonban az újonnan épült dzsámikra vonatkozik.

Az első szempontból tekintve hazai emlékeinket, meg kell állapítanunk, hogy az átalakításból létrejött dzsámijaink általában két alaprajzi típus között oszlanak meg. Részint megtartják – esetleg lényegtelen módosításokkal – a középkori keresztény templomok korábbi szituációját, vagy azokat téglalap alaprajzú építményekké alakítják.

Az oszmán-török dzsámitípus legelterjedtebb formájának kialakulására – amely a klasszikus korszakban virágzott és terjedt el a magyarországi török területen is – kétségtelenül nagy hatással volt Bizánc elfoglalása, illetve a bizánci eredetű templomok – mindenekelőtt azonban a Hagia Sophia. – Ez szolgált Szinánnak is példaképpül a tulajdonképpeni „isztambuli iskola”, illetve stílus megteremtéséhez. Az oszmán-török monumentális építészetben ez kétségtelenül döntő fordulópontot jelentett.

Ezzel szemben teljesen más volt a helyzet a hódoltsági területen talált középkori gótikus vagy reneszánsz templomokkal, amelyek – bár ugyancsak a monumentális építészetet képviselték – a helyi török építészetre még a legkisebb hatást sem gyakorolták.

Erről a területről tehát semmi hatás sem befolyásolta a fejlődést, aminek az lett a következménye, hogy a hódoltság egész korszaka alatt épült dzsámijainknál nem alakult ki egy bizonyos helyi jelleg, amint azt akár a Balkánon a különböző töröklakta területek építészeti emlékeinél megfigyelhetjük.

A másik – jelen esetben szám szerint a nagyobb – csoportot képviselik a valóban török építkezésű dzsámik. Alaprajz szerint ezeknek két csoportját különböztethettük meg: a téglalap és a négyzet alaprajzúakat. (70. kép.)

A téglalap alaprajzot képviselő egyetlen dzsámi – a szigetvári Szulejmán szultán dzsámija – „L” alakú előcsarnokával és síkfödémével elsősorban a korai oszmán dzsámikra emlékeztet. Feltételezzük, hogy területünkön – amint azt a törökországi és a jugoszláviai vidékeken is megfigyelhetjük – korántsem volt oly általánosan elterjedt, mint a másik alaprajzi típus. Ennek ellenére jelentősége főleg a fából épült dzsámiknál, mivel azok térlefedése kizárólag síkfödémrel történt.

Általánosan elterjedt típust képviselt – ezen belül természetesen az egyes részletek tekintetében számos változattal – a négyzet alaprajz fölé emelt dobon ülő kupolával fedett, háromboltszakaszos, nyitott előcsarnokú, egy minárés dzsámi. Habár ezen a típuson belül az egyes részletformák tekintetében találunk is bizonyos eltéréseket, felfedezhetünk egyedi stílusjegyeket, mégis azt kell mondanunk, hogy a magyarországi dzsámiknak ez a csoportja bizony eléggé egységes képet

mutat. Ugyanis azt tapasztalhatjuk, hogy ezen a XVI–XVII. század folyamán mindinkább általánossá váló alapformán belül az egész Török Birodalom területén szinte számtalan változattal találkozunk.

Az oszmán-török dzsámik e legegyszerűbb és egyben legtipikusabb képviselőjének magyarországi elterjedésében – amint azt eddigi vizsgálódásaink eredményeként megállapíthatjuk – döntő szerepe volt a jugoszláviai török, illetve muzulmánlakta területeknek, elsősorban pedig Bosznia – Hercegovinának és Macedóniának, valamint az ezekkel határos területeknek.

Ez utóbbi megállapítással kapcsolatban azonban szükségesnek tartjuk a kérdés részletesebb kifejtését, és ezzel összefüggésben több gondolat felvetését. Dzsámijaink ez utóbbi csoportja ugyanis elsősorban a már említett területek dzsámijaival tart igen közeli rokonságot. A boszniai és hercegovinai terület dzsámijaival való igen szoros kapcsolat azonban nemcsak az alapformákban, hanem nagyon gyakran a kis részletek összefüggésében is kimutatható. Meglepő az a már említett forma-azonosság, amelyet pécsi és a banjalukai Ferhád pasa dzsámik oszlopfőinél találunk vagy a Jakováli Haszán dzsámi stilizált tulipánjainak teljes formai rokonsága a počitelji Šišman Ibrahim dzsámi kapuzatának díszével. Ugyancsak a két utóbbi dzsámi kapuzatának kialakításánál tapasztalható nemcsak az azonos szerkezeti felépítés, de a részletformák meglepő egyezése is. De sorolhatnánk a példák tömegét, amelyek kétségtelenné teszik, hogy a boszniai török építészet közvetlen kiszármazásának kell tekintenünk a magyarországi hódoltsági török építészet alkotásait, elsősorban pedig a dzsámikat.

Már az egyes épületek ismertetése alkalmával rámutattunk több olyan szerkezeti és formai egyezésre, amelyek túlmutatnak ezeken a tárgyi azonosságokon, de amelyek mögött az összefüggések további szálait keresnünk kell.

Az összefüggések okait nem kívánjuk e helyen teljes mértékben feltárni, de két dologra szeretnénk mégis rámutatni. Több esetben kimutatható, hogy azonos szerkezetű az alapítója a jugoszláviai és a hódoltsági területen épült dzsáminak. Itt ismételtelen a már említett Ferhád pasa dzsámik példájára hivatkoznánk, de sorolhatnánk más példákat is. A másik fontos tényező az, amikor boszniai származású vagy előzőleg ott állomásozott szandzsákbejek, és más magas rangú tisztviselők kerülnek a hódoltsági terület egyes központjaiba. Ezzel kapcsolatban csupán arra utalnánk, hogy a fočai Aladža dzsámit alapító Haszán pasa haláláig budai defterdár volt.⁵⁹² Az ugyancsak fočai Dev Szulejmanbegova dzsámi⁵⁹³ alapítója korábban szintén budai pasa⁵⁹⁴ volt. A sarajevói Ali pasa dzsáminak ugyanaz a Hádím Ali pasa volt az alapítója,⁵⁹⁵ aki két alkalommal is viselte a budai pasa címet.⁵⁹⁶ E kérdéseknek a teljes boszniai és hercegovinai emlékanyagra kiterjedő alapos vizsgálatára lenne szükség ahhoz, hogy a két terület dzsámijai, illetve valamennyi török építménye közötti összefüggéseket teljes mértékben tisztázni lehessen.

A már eddig is példaként említett azonosságok, a közös alapító, a részletekig menő formai egyezések alapján önkéntelenül is felvetődik a mesterek kérdése, illetve maga a műhelykérdés, amely eddig még nemigen merült fel.

A török klasszikus építészet korszakának – de egyáltalán az egész török építészetnek – legnagyobb mestere Szinán volt, akinek egyetlen magyarországi alkotásáról, a nyomtalanul elpusztult budai Musztafa pasa dzsámiról van tudomásunk.⁵⁹⁷ Alkotásait azonban ismerjük Bosznia – Hercegovina és Bulgária terüle-

térő⁵⁹⁸ is. Nem is beszélve arról a számos épületről – köztük igen sok dzsámiról – , amelyeket Törökországban – főleg Isztambulban – épített és amelyek ma is láthatók. Ugyanakkor iskolájának számos tagja volt, akik a XVI. század második felében alapított dzsámik építésénél közreműködtek a balkáni török területeken, s így feltételezhetően a magyarországi hódoltsági részen is.

A XVI. század második felétől kezdődően a szináni iskola által kialakított dzsámítípus stílusában jelentős mértékben különbözik akár a burszai, akár a korai isztambuli stílustól,⁵⁹⁹ de az utóbbiban már megtaláljuk az előzményeit.

Az elmondottak ellenére azonban dzsámijaink vagy azok maradványai között egyetlen olyat sem találunk, amely a klasszikus értelemben vett szináni iskola gazdagon tagolt dzsámijaival mutatna formai rokonságot. Itt elsősorban az olyan részletek meglétét hiányoljuk, mint a centrális kupola dobjának támpillérei, amelyek a szófiai Banjabasi dzsáminál, a szarajevói Hüszrevbég dzsáminál is épp úgy megtalálhatók, mint a Szinán alkotta Szulejmánije dzsáminál. Ezeknek alapgon-dolatát a bizánci templomok – elsősorban a Hagia Sophia – adták. Megjelenésükkel még jóval később is találkozunk a balkáni területeken, így például a XVIII. század elején a šumeni Tombul dzsáminál. Nálunk ugyancsak hiányoznak azok a kisebb dzsámiknál is megtalálható saroktornyocskák, amelyek a kupolának – vízszintes tagolása mellett – fokozottabb vertikális tagoltságot biztosítanak. Ezek a kis tornyok rendszerint zömök építmények, és kupolával fedettek. A razgradi Ibrahim pasa dzsáminál pedig a minaré felső részének – a kasnak és a süvegnek – mintegy többszörös megismétlése.

Magyarországi meglevő dzsámijainknál azonban hiányoznak ezek a fiatornyok, sőt ezekkel még a meglevő ábrázolásainkon sem találkozunk.

Mindezeket tekintetbe véve mégis megállapíthatjuk, hogy hódoltságkori dzsámijaink a legszorosabb formai és szerkezeti rokonságot a bosznia – hercegovinai, valamint a macedóniai dzsámikkal tartják, és lényegében nem mások mint azoknak egy közigazgatásilag szomszédos távolabbi provinciába közvetlenül elszármazott társai. Végeredményként azt is megállapíthatjuk, hogy a számos egyezés, nem egyszer azonosság alapján a magyarországi és a bosznia – hercegovinai dzsámik építőmestereiként azonos személyeket kell feltételeznünk. Ezt a feltételezést az egyes dzsámik közös alapítói, valamint a két határos tartomány vezető rétegei között fennálló családi és személyi kapcsolatok egyaránt indokolttá teszik. A további kutatásnak lesz a feladata mindkét részről a közös, illetve azonos mesterek kérdésének végleges tisztázása.

A magyarországi török építészeti emlékek igen kis számú csoportját alkotják a sír-emlékek, a türbék. Ezeket az építményeket – amelyeket a jelentősebb személyek sírja fölé emeltek, illetve amelybe őket és családtagjaikat is temették – ugyancsak a vallási jellegű épületek közé kell sorolnunk, mivel a halotti kultusz céljait szolgálják. Előfordulásuk a török városokban és településeken, de azokon kívül is igen gyakori. Az egykori Török Birodalom egész területén nagy számban és számos formai változatban megtalálható türbék eredetét Perzsiában kell keresnünk.⁶⁰⁰ Az oszmán-török türbék kialakulására azonban a közvetlen hatást elsősorban a szeldzsuk építészet gyakorolta, ahol ugyancsak megtaláljuk ezeknek a sírépítményeknek⁶⁰¹ gazdag alaprajzi változatait, valamint – a szeldzsuk építészetre általában jellemző – az épület homlokzatának csaknem teljes egészét beborító változatos növényi és geometrikus elemekből alkotott dekorációt.

Nem kívánunk részletesen foglalkozni e helyen az oszmán-török türbe egyes típusainak kialakulásával, annál kevésbé, mivel a magyarországi emléanyagban egyetlen típus van csak képviselve. Röviden meg kell azonban említenünk ennek az egynek – a nyolcszög alaprajzú, kupolával fedett épülettípusnak – a fejlődésében megfigyelhető jelentősebb állomásokat. Mint már említettük, a türbék is a szeldzsuk építészet talajából sarjadtak ki, ahol a nyolcszög alaprajzú típust már igen korán megtaláljuk. Itt csupán az erzurumi Emir Saltuk síremléket⁶⁰² említjük, amely a XII. században épült. Ezek a türbék azonban – nem úgy, mint a későbbi oszmán koriak – rendszerint négyszögű alapépítményen állanak.

Amint a dzsámik fejlődésében Bursza és Iznik volt az a két város, ahol az oszmán-török stílusjegyek kialakultak, úgy a türbék szempontjából is mindkét hely igen jelentős szerepet játszik. Bursza és Iznik különösen a XIV–XV. században játszik fontos szerepet,⁶⁰³ úgy is mint egy egész stíluskorszak megteremtője. A nyolcszög alaprajzú, kupolával fedett türbe típusa ebben az időben alakul ki és él tovább – egészen a XIX. századig – szinte változatlanul. Természetes, hogy e formán belül is találunk bizonyos differenciálódást. Így gyakran hiányzik a nyolcszögű körítőfal és a kupola között a tambur, avagy a türbéhez kis előcsarnok csatlakozik, amint ezt több esetben is láthatjuk. A burszai türbék közül elsőnek talán a Jesil türbét említjük, amely I. Mehmet szultán síremléke, és 1421-ben épült.⁶⁰⁴ Ugyancsak ennek a típusnak a képviselője Musa szultánfi türbéje is, aki 1413-ban halt meg és Jildirim Bajazid szultánnak volt egyik fia.⁶⁰⁵ Ez is oktagonális alaprajzú, de hozzá előcsarnok csatlakozik, a belsőben pedig mihráb is van. Ez utóbbinak belső dekorációját részben a vak, számárhátú falívek alkotják. – Ennek példáit a magyarországi türbékéknél is megtaláljuk. – Ezek a türbék külső és belső kialakításukban egyaránt messze felülmúlják hazai emlékeinket, s azokkal csak

mint azonos alaprajzú és szerkezeti felépítésű épületek tartanak formai rokonságot. Azzal a különbséggel azonban, hogy hazai emlékeinknél hiányzik a tambur és az előcsarnok. Sokkal egyszerűbb homlokzati kialakítást láthatunk a karamáni Eminüddin és Kizlar türbéknél,⁶⁰⁶ amelyek nemcsak alaprajzilag, hanem már külső megjelenésükben is sokkal közelebb állanak a balkáni török területek és a magyarországi hódoltsági terület síremlékeihez.

Az isztambuli szultáni türbék, mint a Szulejmán szultán⁶⁰⁷ vagy III. Murád szultán türbéje⁶⁰⁸ ugyanennek a típusnak monumentális és elsősorban a belső kiképzésében nagyszerű kialakítású képviselői. Ezeknek a XVI. század folyamán épített türbéknél – melyeknek véglegesen kialakult formaváltozataival már csaknem egy évszázaddal korábban találkozunk – balkáni és törökországi képviselői között kell keresnünk hazai emlékeink analógiáit. Különös figyelemmel kell lennünk ez esetben is a boszniai és hercegovinai, valamint a macedóniai anyagra.

Miként a töröklakta más területeken, úgy természetesen a magyarországi hódoltsági területen is másfélszázados uralmuk alatt szép számmal épülhettek türbék is. Sajnos azonban ezeknek csak kisebb hányadát őrizték meg az írott források, és még ennél is kevesebbet az ábrázolások, illetve a veduták. A budai Veli bej⁶⁰⁹ türbéjét – amely nem messze Gül Baba sírjához állott – Marsiglinak Buda környékét ábrázoló térképén⁶¹⁰ is ott találjuk, és a kis épületet Fontana metszetén⁶¹¹ ugyancsak könnyen felismerhetjük, hasonlóan a budai pasa palotájának kertjében levő Ahmed bej türbéjéhez, amelyet Evlia Cselebi is megemlít.⁶¹² A szigetvári Ali pasa türbéjét – ez is kupolával fedett kis síremlék volt – Evlia Cselebin⁶¹³ kívül a többször is idézett Anguissola helyszínrajza az Evlia által említett helyen jelzi.⁶¹⁴ A Szulejmán szultán eltemetett belső részeit őrző türbe – amely véleményünk szerint egy kisebb gótikus templom falát kerítőfalként felhasználva épült – Evlia Cselebin⁶¹⁵ kívül Eszterházy Pál⁶¹⁶ is említi, és annak helyszínrajzát is megörökíti.⁶¹⁷

Az itt említett néhány türbén kívül Evlia Cselebi számos másiknak legalább a nevét megőrizte. Sajnos ezeknek legtöbbször nemcsak hogy elpusztult, hanem jórészt ma már egyáltalán nem is lokalizálható. E tekintetben könnyebb a helyzet ott, ahol akár csak későbbi – XVIII. századi – helyszínrajzok is állanak rendelkezésünkre, így például Gyulán⁶¹⁸ is, ahol Evlia Cselebi a külvárosban levő Ali bég türbéjét⁶¹⁹ említi. A későbbi kutatások feladata marad, hogy az egyes elpusztult türbék helyét pontosan meghatározza, illetve – amennyiben azt a körülmények is lehetővé teszik – feltárja.

A török hódoltság két jelentős városában – Budán és Pécsen – mindössze egy-egy türbe maradt meg, amelyekből megismerhetjük a török építészetnek ezen alkotásait. Elsőként Gül Baba türbéjét említenénk, részint mert az korábbi, részint pedig azért, mert jelentősége ma is túlnő az egykori török tartomány határain.

Gül Babáról, illetve annak bektási kolostoráról, valamint a kis síremlékről már igen korán történik említés.⁶²⁰ Jóval később – több mint egy évszázaddal ezután – Evlia Cselebi az, aki Gül Babáról, a türbéről és annak berendezéséről is részletelesen ír.⁶²¹ A türbéről ezt mondja:

„. . . Maga Gül Baba is ez ólomtetejű kupola alatt, virágok közt van eltemetve. Koporsóját zöld posztó borítja, boldog fején a bektási fénylő korona van.”⁶²²

Körös-körül különféle arab Korán-versekkel van díszítve. Én szegény ez alkalmi verseket írtam: . . . ”⁶²³

1660 körül Behrám Dimiški csupán a Gül Baba tekkét⁶²⁴ említi, de a türbéről meg sem emlékezik. Csaknem Evliával egyidőben Ottendorff is átutazott Budán, és ő is említést tesz Gül Baba sírjáról, amelyről ezt mondja:

„. . . A puskapormalommal és a felső meleg fürdővel szemben szintén kies hegy fekszik, s ezen egy török szentnek a sírja van, kit ők Gül Babának (16), azaz rózsák atyjának neveznek és sok imádsággal és török ceremóniával tisztelnek . . . ”⁶²⁵

Budáról készített helyszínrajzán a türbét távlati képben ábrázolja.⁶²⁶

A későbbiekben itt járt utazók a türbét már egyáltalán nem említik, bár mint Edward Brown is, megfordultak a bektásiak eme kolostorában.⁶²⁷

Gül Baba türbéjének ábrázolásával azonban már több alkalommal találkozunk, éspedig legkorábban azon az 1600 tájáról származó akvarellen, amely egy Budára érkező császári követ fogadását ábrázolja.⁶²⁸ A későbbiek során – főleg az 1686-os visszafoglalás alkalmával – a türbe képe egyre inkább feltűnik a budai vedutákon és helyszínrajzokon. Ott van Marsigliának Buda környékét ábrázoló térképén is.⁶²⁹ Valamennyi ábrázolás közül azonban az a leghívebb, amelyet Fontana rajzán⁶³⁰ láthatunk, ahol jól megfigyelhető a kis, nyolcszög alaprajzú, kupolával fedett építmény.

A türbe épületével már Némethy⁶³¹ foglalkozott, majd a későbbiekben Foerk⁶³² is. A negyvenes évek elején Genthon⁶³³ mintegy összefoglalja és részletesen tárgyalja a korábbi ismeretanyagot. Azóta a síremlékről több kisebb ismertetés is megjelent.⁶³⁴

A nyolcszög alaprajzú, közsámolyon ülő és kupolával fedett türbét (71. kép) a harmadik budai pasa – Jahjapasazáde Mohamed – építtette⁶³⁵ 1543 és 1548 között.⁶³⁶ Homlokzati fala szépen faragott és illesztett homokkő kváderekből épült, s egyetlen dísze az oldalfalakat tagoló lerészsűzött keretbe foglalt mélyített tükrözmezők. A kupola alatt igen egyszerű profilú koronázó párkány fut körül. Ez utóbbi mészkőből faragott. A kupolát – amelyhez a nyolcszögből való átmenetet, a kupolához hasonlóan, ugyancsak téglából falazott csegelyek képezik – ólom borította.⁶³⁷ Az épületet eredetileg csak egyetlen,⁶³⁸ kis méretű, kőkeretes – a homlokzat felől vasráccsal elzárt – ablaknyílás törte át. Fölötte mélyített tükrű szamarhátívvel díszített felülvilágító nyílás van. (72. kép.) Kőkeretes, szegmentíves záródású ajtónyílása fölött ugyancsak szamarhátíves felülvilágító ablakot találunk. (73. kép.)

A türbe belsejének ma már egyetlen díszét azok a vak szamarhátívek képezik, amelyek a falakon sorakoznak. A későbbi átépítések alkalmával a falak eredeti vakolatát teljesen leverték, megsemmisítve ezzel azokat a feliratos emlékeket, amelyekre Evlia is utal.⁶³⁹ Ma már azok az ablaküveg-töredékek sincsenek meg, amelyeken növényi díszítéssel keretezett Korán-idézetek részleteit találták az eredeti ablaknyílás kibontása alkalmával.⁶⁴⁰

Gül Baba türbéjéhez hasonló sír építmények nemcsak Budán, de más nagyobb török városokban is voltak. Ezek közül egyedül a pécsi Idrisz Baba türbéje⁶⁴¹ maradt meg, amelyet egyetlen magyarországi analógiaként említhetünk. Alaprajzi

vonatkozásban analógiáit azonban széles körben megtaláljuk a kisázsiai és az európai török területeken. De elsősorban a jugoszláviai – főleg bosznia–hercegovinai és macedóniai – párhuzamait igyekszünk bemutatni. Ez a típus a Balkánon ugyancsak elterjedt, és szinte a múlt század folyamán is még tovább él. Türbénk és balkáni társai között azonban meg kell említenünk azt a néhány kisebb eltérést, amelyek valójában csak e típuson belüli variációknak tekinthetők. Így a legtöbb esetben a kupola tamburon ül, az épületbelsőt pedig több falifülke is tagolja. Többek között ilyen az egykori budai pasának, Ferhádnak banjalukai türbéje is.⁶⁴² Homlokzata tagoltabb, bejárata pedig sokkal díszesebb, mint Gül Baba türbéjének ajtónyílása. Az alaprajzi egyezésem túl a belső díszeként itt is megtaláljuk a lapos, vak számárhátívsort. Térlefedése tekintetében azonban a rodoszi Dzsanzbek-giraj türbe⁶⁴³ egyezik meg türbénkkel, mivel itt is közvetlenül a körítő falakon – és nem dobon – ül a kupola. Ugyancsak dob nélküli kupolával fedett az isztambuli Mahmut pasa türbe,⁶⁴⁴ amely még a XV. század második feléből származik – 1464-ben épült. Szulejmán szultán isztambuli türbéjénél ugyancsak hiányzik a tambur.

A türbe homlokzati kialakításához nagyban hasonlít a belgrádi várban levő Damad Ali pasa türbe,⁶⁴⁵ amely ugyancsak homokkő kváderekből épült és oldalfalait mélyített tükörmezők tagolják. A hasonló homlokzattal rendelkező Ali pasa türbe alaprajzában és belső kialakításában már távolabb áll Gül Baba türbéjétől.

A másik türbe – amely ugyan a XVIII. századi átépítéstől lényegesen többet szenvedett,⁶⁴⁶ mint budai társa – a pécsi Idrisz Baba sír építménye. (74. kép.) Ez ugyancsak a városon kívül – a mai Rókus-dombon – áll, s körülötte a török időkben temető volt.

Idrisz Baba türbéjéről – magáról Idrisz Babáról is – csak keveset tudunk, mivel a török források nagy része igen szűkszavúan említi. A személyére vonatkozó közlések pedig inkább a legenda, mintsem a történeti realitás alapján állanak. A pécsi születésű Ibrahim Pecsevi – aki őt, mint maga is mondja, személyesen ismerte – egyedül emlékezik meg a sír fölé épített türbéről, s arról a következőket mondja:

„... A mi városunkban, a gyönyörű Pécssett ekkor egy Idrisz apó nevű jövendőmondó volt, kinek néhány csodatétele nyilvánosságra jutott és szentnek tartották. Jelenleg a sírja fölé magas kupolát építettek...”⁶⁴⁷

Evlia Cselebi Idrisz Baba sírját topográfiailag ugyan eléggé jól meghatározza, de a türbéről nem tesz említést. Sírjáról azt mondja, hogy búcsújáró hely, s így ír róla:

„... A Szigetvári kapun kívül déli irányba⁶⁴⁸ hajló főút jobb oldalán... hegyes földön, egy igazhitű tudós orvos volt... sírja fölött kupola, vagy másféle épület nincs, csupán egy hosszú márványkő van... Idrisz Baba búcsújáró helye; ez az ember 1000. esztendőben⁶⁴⁹ élt s az öregek többféle csodáiról beszélnek.”⁶⁵⁰

Evliának a sírral kapcsolatos közlése teljesen téves, és feltételezhetjük, hogy azt nem is személyes élmény alapján írja le. Az ő és Pecsevi sorainak egybevetéséből

mindössze annyi derül ki, hogy a türbe feltehetőleg a XVI. század végén épülhetett, illetve annál semmi esetre sem korábban.

A türbét – amely kápolna, majd lőportorony is volt⁶⁵¹ – legkorábban csak az 1763-ban készült Pruner Ignác-féle rajzról, illetve annak egy száz évvel későbbi litográfiájáról ismerjük.⁶⁵² A rajzon mint Szt. Rókus kápolnája szerepel.

Idrisz Baba türbéje nyolcszög alaprajzú, félgömbkupolával fedett kis építmény (75. kép), amely nyers kőből falazott. Kupolája ugyancsak kőből készült. A türbe homlokzati falait két szintben elhelyezkedő ablaknyílások törik át. Az alsó szinten csaknem négyzet alakú és kis méretű ablaknyílások vannak, amelyek fölött mélyített tükrű, téglából falazott számráthátív ül. A második szintet kör alakú ablakok képezik, amelyeket mélyített síkban falazott téglagyűrű szegélyez. Ilyen körablakokkal a magyarországi emléanyagban csak türbénknél találkozunk, de az a balkáni és a törökországi épületeken – főleg dzsámiknál – nem ritka. Így ilyen láthatunk a szófiai Banjabaši dzsáminál vagy a livnoi „Glavica” dzsámi⁶⁵³ tamburján éppúgy, mint a szarajevói Hüszrevbég dzsáminál.⁶⁵⁴ Az isztambuli dzsámik közül is többen megtaláljuk az alkalmazását. A Szulejmánije épületén⁶⁵⁵ többszörösen is ismétlődik, és Bali pasa akszaraji dzsámiján is⁶⁵⁶ ott találjuk, hasonlóan, mint az edirnekapui Mihrimah dzsáminál.⁶⁵⁷ Korai alkalmazásával is találkozunk a II. Bajazid idején épült Csambazzáde Naszuh bej iskola épületén,⁶⁵⁸ ahol részben mint a tamburt áttörő ablaktípus jelenik meg, mindenkor mélyített gyűrűvel szegélyezetten.

Bejárati ajtónyílása egyeneszáródású volt, s azt eredetileg – feltételezhetően – egyszerű kőhasábokból készült keret szegélyezte. A mai bejárat gótikus keretköve a XVIII. századi átépítéskor került jelenlegi helyére.⁶⁵⁹

A belső tér díszítését is szolgálta egyben ez a téglából készült számráthátú, vak ívsor – mint Gül Baba türbéjében is –, amely a kupolához való átmenetet képezi. (76. kép.) Belső fala – az elfalazott ajtónyílásban előkerült „in situ” vakolatmaradványok bizonyága szerint – vakolt és meszelt volt. Feliratok is díszítették.⁶⁶⁰

A magyarországi török sír építményeknek e két – ma még álló – képviselője alapján természetesen nem alkothatunk hiteles és általános képet hódoltságkori türbéinkről. Annyit azonban mégis megállapíthatunk az analógiák segítségével, hogy türbéink a jugoszláviai anyaghoz viszonyítva önállóbb, de egyben szerényebb alkotások. Önálló jellegüket elsősorban nem alaprajzi elrendezésük, hanem térlefedésüknek a tambur nélküli megoldása adja, másodsorban pedig mind a homlokzat, mind a belső tér igen szerény és egyszerű tagolása. Elmondhatjuk azonban, hogy türbéink ennek ellenére is szervesen kapcsolódnak a balkáni török építészet köréhez, amellyel számos közös vonásuk felismerhető.

A török építészet valamennyi emléke között talán a fürdőépületek azok, amelyek már a hódoltság korában is az általános érdeklődés középpontjában álltak. Ezt tapasztaljuk ugyanis nemcsak a török, de főleg az európai utazók leírásait olvasva, ahol a török fürdőknek gyakran igen részletes és pontos ismertetésével találkozunk.⁶⁶¹ Érdeklődésük odáig terjed, hogy az épületet – a leírásán túmenően – rajzban is megörökítik.

A fürdők iránti érdeklődés a későbbiekben azt eredményezte, hogy tudományos feldolgozásuk már igen korán megindult, amely kezdetben csak egy-egy szűkebb terület anyagának ismertetésére szorítkozott – mint Linzbauernek⁶⁶² a budai fürdőkről írott tanulmánya –, de már a XIX. század elején jelentős szerepet juttatva benne török eredetű fürdőinknek. A későbbiek során – különösen századunk első évtizedeiben – a török fürdők irodalma egyre inkább a téma, illetve egy nagyobb területi egység monografikus feldolgozására törekszik. A burszai fürdőt Wilde⁶⁶³ munkájában eléggé röviden, de átfogóan tárgyalja, míg Glück részletes és külön tanulmányt szentel Konstantinápoly fürdőinek.⁶⁶⁴ Különösen jelentős egy másik tanulmánya, amelyben igen széles alapokból kiindulva vizsgálja a török fürdők eredetének kérdését.⁶⁶⁵ Nem sokkal később jelenik meg Klinghardtnek⁶⁶⁶ a török fürdőkről szóló munkája, amely azonban sajnos csak a törökországi – leginkább a kisázsiai területen levő – fürdőt ismerteti, említés nélkül hagyva akár a Balkán ilyen jellegű emlékeit is. Szőnyi,⁶⁶⁷ bár a pécsi Ferhád pasa fürdőjét ismerteti, mégis – Klinghardt nyomán – összefüggéseiben is igyekszik vizsgálni a kérdést. Az összefoglaló munkák között – melyek az újabb időkben jelentek meg – különös figyelmet érdemel Kreševljakovičnak⁶⁶⁸ a boszniai és hercegovinai török fürdőkről írott műve, amely teljes történeti keresztmetszetet nyújt a kérdéses területről. A magyarországi fürdőkről az újabban megjelent munkákban⁶⁶⁹ legfeljebb csak igen szűkszavú és a régebbi irodalmon alapuló utalásokat találunk.

Hódoltságskori török fürdőink részletes tárgyalását megelőzően azért tartottuk szükségesnek a fentiek előrebocsátását, mivel a továbbiakban nem kívánunk foglalkozni a török fürdők eredetének és kialakulásának kérdésével, s arra legfeljebb csak egyes esetekben kívánunk utalni a hazai emlékekkel kapcsolatosan.

Mint már említettük, a török időkből származó írott forrásaink a fürdőkről – a leggyakrabban a budai termálfürdőkről – már igen korán említést tesznek. Ezek a tudósítások azonban – bár igen jó megfigyelést tükröznek – nem minden esetben vonatkoztathatók konkrétan valamely fürdő épületére. A budai fürdőt Wernher⁶⁷⁰ említi legkorábban az európaiak közül, de a török forrásokban alig néhány évvel a foglalás után már találkozunk nemcsak az épületekkel, hanem

azok javításával is.⁶⁷¹ Gerlach, aki a későbbiekben látogatja meg a budai és pesti fürdőket, ezekről a következőkben számol be:

„Aztán megnéztünk egy szép fürdőt. Gömbölyű kőépület ólomfedélzettel, a falakból meleg víz csurog ki, s kellő közepén terem van, melyben nyakáig ér az embernek a hév víz . . .”⁶⁷²

Majd tovább folytatva a pesti gőzfürdőt írja le:

„ . . . 20-kán az urak megannyian Pestre hajóztak, s itt veres márványból épült szép fürdőt vettek szemügyre, melyet fűteni kell, hogy a falból kiömlő víz jó meleg legyen.”⁶⁷³

A következőkben ismét valamelyik budai fürdőről ír, ismertetve annak beosztását is:

„Visszajövet Budára itt is egy szép, nagy és terjedelmes, az imént említettnek módjára épült, ólommal fedett (mások pléhkel) fürdőt tekintettünk meg, mely három teremből áll. A hátsónak közepén üreg van néhány lépcsővel, nagy mennyiségű vízzel. Oldalt, fenn szép kútsóból foly válúba a víz, melynek minden budai fürdőben nehéz kénzsaga van . . .”⁶⁷⁴

Nem sokkal ezután Lubenau — aki átutazóban volt Budán egy császári követéssel — a Gellérthegy alatti fürdők egyikét látogatta meg, és a következőkben számol be róla:

„Nach diesem sei wier unter den Gerhardtts Bergk in das warme Badt komen, welches von sich selber warm ist, und da es entspringet, ist es so heis, das man ein Schwein drein bruhen kan, und schwemmen ein Hauffen Frosche unverhindert lebendigkt drein; wan ich es selber nicht gesehen, wurde ich es nicht gleuben. Es wirdt auch noch wol mancher sein Gespött draus haben, seindt aber unser wol dreisigk Perschonen dabei gewesen, die es gesehen. Dieses Badt ist nach turkischer Ahrt aufs herlichste von lautter gehauenen Steinen gebauet und hatt Stufen, das ein jeder, so tif er wil, hineinsteigen kan, auch darein schwemmen. Das Wasser ist gantz himmelblau wie der ungrische Victriol und hatt einen starcken Geruch nach Schwebel; umb das Badt hatt es rundt herumb sonderbahre kleine Beder, da einer allein drin baden kan, nach Art des grosen Bades gebauet, und wirdt nur ein blau Tuch vor die Thur gehengt, wan jemand drein badet. Es hatt solcher Beder noch mehr alda, aber nicht so kostlich gebauet wie dieses . . .”⁶⁷⁵

Wratislaw, aki 1591-ben II. Rudolf császár követeként utazik Konstantinápolyba, ugyancsak igen részletes leírását adja a budai Víziváros valamelyik fürdőjének,⁶⁷⁶ s ezzel kapcsolatosan utal a törökországi fürdőkre is.

A török források már alig néhány évvel a foglalást követően egyre sűrűbben tesznek említést a hódoltsági terület egyik-másik városának fürdőjéről. Tudomá-

sunk van már 1555-ből Szegeden egy „fürdőház”-ról,⁶⁷⁷ amelyet – valószínűleg azért, mert már régebbi épület volt – 1557-ben javítani kellett.⁶⁷⁸ 1558-ban törté-
nik említés egy bizonyos Veli nevű személy budavári fürdőjéről.⁶⁷⁹ Lehetséges,
hogy személye azonos azzal a Veli bejjel, akinek több alkotása – köztük a mai
Császár fürdő elődje – volt Budán.⁶⁸⁰ De az említett budavári fürdőt – amely
talán a mai Úri utca 49. számú épület telkén állott,⁶⁸¹ a „Kirba” dzsámi mellett,
és a vár egyetlen közfürdője volt mindvégig – már Velit megelőzően egy Jusuf
bin Durmis nevű török bérelte 1557. július 25-től.⁶⁸² Később ezt a fürdőt 1559-ben
bizonyos Szinán, majd 1560-ban egy Merdzsán nevű ember bérelte ki.⁶⁸³ 1562-ben
hallunk első ízben Budán a „császári fürdő” bérletéről,⁶⁸⁴ de magát a fürdőt nem
ismerjük közelebbről, bérlői azonban még az 1565–1570 közötti időből is személy
szerint ismeretesek.⁶⁸⁵ A budai kincstári fürdőt – amely talán azonos lehetett az
előbb említett császári fürdővel – 1562–1563-ban javítják, s ezalatt annak üze-
meltetését szüneteltetik.⁶⁸⁶

Güzeldze Rüsztém pasa alapítványaként 1563-ban több fürdő is szerepel, így
a pesti ikerfürdő, „çifhamam”, az esztergomi, székesfehérvári fürdők, valamint
Lippán levő fürdője,⁶⁸⁷ amelyekre az adott időben már mint régebbi épületekre
hivatkoznak.

Mivel pedig „Tolna városában a muzulmánok már annyira megsokasodtak,
hogy . . . fürdőre is szükség van”,⁶⁸⁸ ezért Szulejmán szultán 1564-ben elrendeli
ott egy fürdő építését „a seriatnak megfelelően”.⁶⁸⁹

Vácott 1570–1580 között „László pap házából”⁶⁹⁰ – amely középkori eredetű
épület volt – alakítanak ki fürdőt.

A magyarországi török tartomány fürdőire vonatkozó adataink a XVII. század
második felében ismét gyakoribbak. Behrám Dimiški Szolnokon Bektás pasa für-
dőjét említi,⁶⁹¹ de ugyancsak megemlékezik a budai Veli bej fürdőjéről is, továbbá a
tatai és esztergomi hévizekről.⁶⁹² A budai fürdők egyikét – mely a Gellérthegy
alatt van és amelyet ő „Szobota héviz”-nek nevez – röviden le is írja, illetve szól
az ott álló fürdőépületről:

„A Kürsz Eljás-hévizet Sobota-héviznek is nevezik . . . Forrása felett egy kőku-
pola, mellette üveges veranda és kupolás mosdóterem áll. A mosdóteremben
egy nagy medence van, e körül nyolc fülke, melyek mindegyikében szüntelenül
folyik a víz, amely aztán két malomkereket hajt . . .”⁶⁹³

Ugyancsak Behrám Dimiški tesz említést Székesfehérvár leírása alkalmával az ott
látott két fürdőről.⁶⁹⁴ Ezek egyike valószínűleg a már említett Güzeldze Rüsztém
pasa fürdője volt, míg a másik talán az, amelyről ez idő tájt Evlia Cselebi ugyan
nem tesz említést, de egy jóval korábbi ábrázoláson – La Vergne Székesfehérvár
1601. évi visszafoglalását ábrázoló rajzán⁶⁹⁵ – ott láthatunk a Víziváros terüle-
tén.⁶⁹⁶

Ottendorff, aki császári követként utazik át hazánkon 1663-ban, Buda fürdőiről
az alábbiakban nyilatkozik:

„A külváros házai igen silányak . . . de a Vérkapu mellett van egy szép fürdő . . .
A pompás meleg fürdők, melyeket Musztafa basa újított meg, a külvároson

kívül vannak. Az egyik talán ezer lépésre a Vérkapu előtt fekszik . . . A másik nem messze van a hajóhídtól, melyen az ember Pestre megy át . . .”⁶⁹⁷

Sajnálatos azonban, hogy Ottendorff további útja során Budán kívül már sehol sem említi a fürdőket.

Mint általában a hódoltsági terület török építészeti emlékeire vonatkozóan, most is Evlia Cselebi az, aki a fürdőkről a legtöbb figyelmet érdemlő adattal szolgál. Bár kétségtelen, hogy a legtöbb adat inkább csak topográfiai jellegű, a jelentősebb török településeknél mégis tőle tudjuk meg az egyes fürdők nevét, de nemegyszer ismerteti őket részleteiben is, mint ezt Buda⁶⁹⁸ és Eger⁶⁹⁹ fürdőinél láthatjuk. Néhol – mint Tolna⁷⁰⁰ vagy Nógrád esetében⁷⁰¹ – utal a fürdő épületének állapotára is. Cselebi azonban nemcsak a közfürdőket említi, hanem tekintettel van a magánfürdőkre is, mint azt a budai pasa szerájának leírásában⁷⁰² olvashatjuk vagy mint Eger leírásánál mondja: „A városban levő házak közül hétszáz lakásban és palotában van fürdő . . .”⁷⁰³

Kjátib Cselebi, a törökök másik kiváló történetírója munkájában csupán futólag és egyetlen alkalommal említi a „Buda határában” levő hévfürdőt,⁷⁰⁴ amely minden bizonnyal nem lehet más, mint Veli bej fürdője, a mai Császár fürdő.

Ottendorff és Evlia Cselebi mellett – csaknem ugyanabban az időben – császári követként Auer Ferdinánd is átutazott a töröklakta országrészen. Budai tartózkodása alkalmával a Gellérthegy alatti fürdőt igen szemléletesen írja le,⁷⁰⁵ amelyből kétségtelenül a mai Rudas fürdőre ismerünk.

Különösen a budai fürdőkre vonatkozó nyugati források száma jelentős, s közülük a továbbiakban még Edward Brown tudósítását emelnénk ki – 1668 – 1670 között járt Budán –, aki általánosságban a következőket mondja:

„A város rendkívül sokat veszített hajdani fényéből, azonban néhány csinos mecsetje és számos fürdője van. A nyolc fürdő közül néhányban fürödtem is.”⁷⁰⁶

A török fürdők hódoltsághoz tartozó állapotára vonatkozó tudósítások sorát – Buda vonatkozásában – Marsigli zárja le, aki a már többször idézett Memorialéjában tételesen és név szerint felsorolva Buda valamennyi fürdőjét, azok ostrom utáni állapotáról is rövid leírást ad. De ezen túlmenően egy másik munkájában⁷⁰⁷ a fürdők rajzát is közli.

A török uralom megszűntével – a többi török épülethez hasonlóan – a fürdőknek is igen változatos lesz a sorsa. Épületüket különféle célokra átalakítva még egy ideig használják a XVIII. század folyamán, majd azok vagy maguktól összeomolnak, vagy pedig lebontják őket. Ez történt az egi Valide szultána fürdővel⁷⁰⁸ és ez lett a sorsa a pécsi Ferhád pasa fürdőjének is.⁷⁰⁹ De ugyanezt a folyamatot figyelhetjük meg szinte valamennyi török fürdőknél – mindenekelőtt a hamamnál, a gőzfürdőknél – amelyeknek rendeltetészerű használata szinte a török uralommal egyidőben szűnhetett meg. Nem sokkal voltak azonban szerencsésebbek a hévfürdők sem, mert közülük egyedül Budán találunk – ott is mindössze négyet – olyanokat, amelyeket ugyan jelentős mértékben megnagyobbítottak és átalakítottak, de – részben megőrizve eredeti török részleteket – ma is fürdőként működnek.

Az írott források mellett – amelyek még a török kor utáni századokban is igen gyakran tesznek említést a török fürdők egyikéről-másikáról – a városképi ábrázolások is őrzik emléküket.⁷¹⁰ Ez utóbbiak segítségével ezek az elpusztult építmények legalább részben rekonstruálhatók, maradványaik helye pedig – a helyszínrajzi adatok egybevetése alapján – majdnem mindig teljes biztonsággal meghatározható.

Mielőtt azonban rátérnénk tulajdonképpeni tárgyunk – a magyarországi török fürdők és azok maradványainak – részletes ismertetésére, nem mulaszthatjuk el, hogy ezt megelőzően – ha röviden is – legalább általánosságban utaljunk a török fürdők főbb típusaira, s ezen keresztül azok szerkezeti felépítésére. Ezzel kapcsolatban érintenünk kell olyan kérdéseket is, mint az egyes típusok vízellátása vagy fűtése, illetve azok alaprajzi elrendezése. Szerkezeti felépítésük szerint csoportosítva hazai emlékanyagunkat elsőként a köz-, majd pedig a magánfürdőkkel foglalkozunk.

A török fürdőknek két nagy csoportját különböztethetjük meg szerkezeti felépítésük alapján. Az egyik csoportot a hév- vagy termálfürdők alkotják, amelyek ilidzsa vagy kaplidzsa⁷¹¹ néven ismeretesek, míg a másik csoportba a gőzfürdők tartoznak. Ez utóbbi neve hamam.⁷¹² Eredetileg mindkét típus megtalálható volt a magyarországi hódoltsági területen, a hamam pedig különösen ott, ahol – hévizek híján – nem volt meg az ilidzse építésének lehetősége. Bár a két alaptípus közötti különbség a vízellátás és a fűtés megoldásának különbözőségéből ered, a fürdőépület alaprajzi elrendezésében, illetve helyiségeinek beosztásában nagyon sok közös vonást – gyakran teljes azonosságot is találunk. Az előbbieken említett beosztásbeli azonosság következtében elsősorban tehát azokat az alapvetően szükséges helyiségeket ismertetnénk, amelyek mind a termál, mind a gőzfürdőkben megvannak, és az épület rendeltetésszerű használatát biztosítják.

Mindkét török fürdőtípusnál – hasonlóan, mint az a római fürdőknél is szokásos volt⁷¹³ – a funkció szempontjából egymást követően az alábbi három helyiséget találjuk: 1. az előcsarnok, 2. előtér vagy átmeneti helyiség, 3. a tulajdonképpeni fürdőhelyiség. Az említett helyiségeken kívül természetesen – a fürdő nagyságától függően – még számos kisebb helyiség és mellékhelyiség is volt.

A fürdőknek ez az alaprajzi beosztása már Gyliusnak is feltűnt, aki 72 évvel Isztambul elfoglalása után⁷¹⁴ járva a városban igen nagy részletességgel írta le a Csukur hamamot.⁷¹⁵ Ennek során a fürdő beosztására vonatkozóan az alábbiakat mondja:

„In primo aditu habent Apodyterium, a quo patet introitus in Tepidarium, ex Tepidario in Caldarium, quibus . . .”⁷¹⁶

Hasonlóképpen egy fél évszázaddal később Lubenaunak is feltűnt a török és a római fürdők közötti részbeni azonosság.⁷¹⁷

A török fürdő első helyiségeként az előcsarnokot – az apodytheriumot – említjük, amelyet a törökök „camekán”-nak⁷¹⁸ neveznek. Kreševljaković⁷¹⁹ a fürdőnek ezt a részét „šadván”-nak mondja. Ez vetkőzőhelyiségül szolgál a fürdő vendégei számára, s rendszerint nagy, négyzet alaprajzú, kupolával fedett épületrész, amelyet esetleg több szintben elhelyezkedő ablaknyílások világítanak meg. Kövel

burkolt padozatának közepén gyakran csorgókutat is találunk, amelynek neve fiskiya.⁷²⁰ Minden valószínűség szerint innen ered e helyiségnek a már említett šadrván elnevezése is, mivel az ugyancsak kutat jelent.

Lubenau Isztambul fürdőinek általános leírása kapcsán eléggé részletesen és szemléltetően írja le a fürdő előcsarnokát, és mondja el annak rendeltetését.

„Ein igliches Badt hatt zwei unterschiedliche, runde Gebau mitt Cubis oder gewelbten, kuglichten Dechern. Das erste, da man hinein gehet ist von den alten Römern Apodiarium⁷²¹ genennet worden, in welchen mah sich auf hohen und ziemlich breitten gemauerten Bencken so rundt gebauet, mit schönen Teppichen und turkischen Tapezereien umleget, darauf auszeucht; es hatt auch ein Gerust oben, da man die Hembde und Leinwandt kan aufhencken, welche die Menner umgehabt, wan die Badeknecht dieselben wider gewaschen haben; . . . In der Mitten dieses Theils hatt es einen springenden Brunnen, in einem marmelsteinen Kasten oder Troge eingefasset, daraus sie jedem, so so aus dem Bade gehet, Fuswasser geben, und trincken auch daraus . . .”⁷²²

A budai fürdők előcsarnokáról és annak berendezéséről hasonlóképpen tájékoztat Auer János Ferdinánd, aki – mint a fürdő további helyiségeinek ismertetése során kitűnik – a mai Rudas fürdő – a törökök Jesil direkli ilidzsaszijának⁷²³ – azóta elpusztult apodytheriumát írja le röviden, a következőképpen:

„. . . Baldt von dar kommet man als wie in ein absonderlih Vorstattl, alwo unter den St. Gallen – Berg etliche warme Bäder entspriessen, so ganz kolppicht mit Blei bedeket, . . . inwendig haben sie ein grosses Zimmer mit Bühnen, welche mit zierlich geflochtenen Daken und Teppichen bedeket, worauf man sih aus und anziehet; . . .”⁷²⁴

Wratislaw, ha röviden is emlékezik meg a budai fürdőkről, de azoknak igen nagy jelentőséget tulajdonít a török, mohamedán élet szempontjából; mint mondja: „a Korán előírása értelmében . . . naponta meg kell fürödniök . . .”⁷²⁵ Az előcsarnokról, illetve az öltözőhelyiségről – amelyet ő tornácnak mond – a következőket írja:

„. . . a fürdőszobák előtt nagy tornácok vannak, hol padok állnak, a fürdővendégek ruháit itt őrzik. A tornác közepén széles márvány medence látható . . .”⁷²⁶

A magyarországi török fürdők elpusztult előcsarnokaiban állott – sokszor igen gazdagon díszített és tagolt – kutak egyikére utal Evlia Cselebi is, amikor a pécsi Kászim pasa fürdőjéről emlékezik meg:

„. . . E fürdőnek vetkőző helye nagy, magas kupolájú hely, melynek közepén egy darab fehér márványból egy nagy medence van, hogy az leírhatatlan . . .”⁷²⁷

Mínthogy a fürdő előcsarnoka – amelyet csaknem minden esetben tamburon nyugvó félgömbkupola zár le – egyben az öltözőhelyiség szerepét is betölti, így tekintettel kellett lenni arra, hogy az a nők vagy a férfiak használatára készült-e,

vagy pedig azt mindkét nem felváltva használta. A falakat áttörő ablaknyílások elhelyezése ugyanis ettől is függött, mivel a női fürdők esetében az alsó szinten hiányoztak az ablakok, a bejárat pedig nem a főútra néző homlokzat közepén helyezkedett el.⁷²⁸

Az előcsarnok fűtésére vagy a padlószintbe mélyített és falazott tűzhelyet képeztek ki vagy pedig mangalt használtak.⁷²⁹

Az előcsarnokból keskeny ajtón át jutunk a fürdő második helyiségébe, melyet a törökök „soğukluk”-nak⁷³⁰ neveznek; ez a rómaiak tepidariumának felel meg. A falak mentén itt – miként már az előcsarnokban is – gyakran épített szofákat, ülőpadokat találunk. Ugyanis szokásos volt, hogy a téli hideg időben ezt a helyiséget előcsarnokként is használják.⁷³¹ Ez a helyiség átmenetet képez az előcsarnok és a tulajdonképpeni fürdő között, s ennek megfelelően hőmérséklete is melegebb, mint az öltözőteremé. A soğukluk megvilágítására már nem a homlokzati ablaknyílások szolgálnak – mivel ezt a helyiséget mosakodás céljára is használják –, hanem a kis kupolákkal vagy teknőboltozattal fedett helyiség a boltozatot esetleg több sorban is áttörő, rendszerint hatszög keresztmetszetű felülvilágító nyílásokon át kapja a fényt. A szükséges vizet falikutak szolgáltatták, amelyek előtt kőből faragott, díszített mosdómedencék állottak.⁷³² Ezt nevezik „kurna”-nak a törökök.⁷³³ Gyakori, hogy ez a helyiség kisebb cellákra van osztva vagy kisebb kamrákkal áll kapcsolatban, ahol a látogató a rituális jellegű mosakodását végezheti. Ugyancsak ehhez csatlakozik a fürdő egyéb célra szolgáló mellékhelyisége is.

A helyiség fűtése attól függ, hogy az termál vagy gőzfürdő-e.

A már korábban idézett Lubenau e helyiségről csak néhány szóval emlékezik meg, amikor Isztambul fürdőit általánosságban ismerteti.⁷³⁴ Auer Ferdinánd a mai Rudas fürdő ezen átmeneti helyiségéről az alábbiakat mondja:

„... hernach ein klein Camerl, worin kalt und warm Wasser zum Abkühlen und Abschwaben, wie auch der Nothdurffts-Ort vorhanden ist; . . .”⁷³⁵

A török fürdő harmadik, s egyben legfontosabb része a caldarium⁷³⁶ – a muzulmán harara⁷³⁷ – maga a tulajdonképpeni meleg fürdőhelyiség, amelybe a soğukluktól egy kis ajtónyíláson át juthatunk be. Itt azonban már alapvető eltérés van az ilidzsa és a hamam között. Mindenekelőtt azonban azokat a közös vonásokat ismertetnénk, amelyek egyaránt megtalálhatók a hamamnál és az ilidzsánál.

A harara⁷³⁸ a leggyakrabban egy nagyméretű, négyzet alaprajzú helyiség, amelyet dobon nyugvó kupola fed le. Belső térkiképzése azonban már több változatot mutat. Alaprajzi elrendezése alapján Eyice⁷³⁹ hat típust állapít meg, figyelembe véve az összekötő helyiséget is. Magyarországi fürdőink között azonban csupán az első két típus képviselőit találjuk meg, valamint az alaptípusok variánsát. A Eyicénél „a”-val jelzett típust a kilencosztagú tér elrendezésű megoldás képviseli, amelynél a befoglaló négyzet sarkaiban egy-egy cella helyezkedik el. Ennek példáját láthatjuk az egri Valide szultána fürdőnél⁷⁴⁰ is, míg a másik típus változatát a budai Király fürdő kupolacsarnoka⁷⁴¹ képviseli. Ez utóbbiak részletes ismertetésére azonban az egyes világlékek tárgyalása során fogunk kitérni.

A helyiség világítását itt is a kupolába vágott felülvilágító ablakok nyújtják, amelyek – a kupola centrumában levőt kivéve – üveggel vannak lefedve. A

kupola középpontjában levő nyitott felülvilágító nyílásokon távozik el a fürdőhelyiségben keletkezett nagymennyiségű gőz. E szellőzőnyílás fölé igen sok esetben kis lanternát is építettek, amelyet azután nyitott ablaknyílások törtek át.

A fürdéshez szükséges vizet mindkét esetben a falikutak szolgáltatták, melyek mindegyike előtt itt is ott találjuk a kurnát – a mosdómedencét.⁷⁴² A padozatot kőburkolat – rendszerint márvány – fedte, amelyen a víz lefolyt a szennyvízlevezető csatorna irányába. A falak mentén itt is megtaláljuk a szofákat – az épített padokat.

Mint már korábban említettük, a fürdőknek ez a helyisége az, amely alapvető eltérést mutat – a sok egyezés ellenére is – szerkezeti felépítésben és funkcionális tekintetben egyaránt. Az ilidzsa hararájának centrumában ugyanis mindig ott találjuk a – rendszerint nyolcszögű, ritkábban kör alaprajzú és többlépcsős – fürdőmedencét,⁷⁴³ míg a hamamban ez teljesen ismeretlen. Helyét itt egy ugyancsak nyolcszögű márvány emelvény foglalja el,⁷⁴⁴ amely a masszázs céljára szolgál. Tisztálkodásra tulajdonképpen az iszlám előírása szerint csak a folyóvíz alkalmas⁷⁴⁵ s ezt a célt szolgálják a falikutak. Az ilidzsék azonban nemcsak tisztasági, hanem elsősorban gyógyfürdők, ahol – épp a gyógyulás céljából – szükséges volt a vízben való hosszabb tartózkodás is.

Hasonlóképpen más fűtési módja van az ilidzsának és más fűtési rendszere a hamam „sicaklik”-jának.⁷⁴⁶ E kérdésre, valamint e két fürdőtípus vízellátásának részletesebb ismertetésére a továbbiakban fogunk rátérni. Ezt megelőzően azonban néhány hódoltságkori utazó idevonatkozó leírása alapján megkíséreljük, hogy legalább vázlatos képet nyújtsunk részint az ilidzsa, részint pedig a hamam hararájáról és némiképp az ott folyó életről.

A már idézett Gyllius – aki egy évvel a mohácsi vész előtt járt Isztambulban – így írja le a Csukur hamam caldariumát, amely mintegy előképe a század negyvenes éveitől kezdődően épülő magyarországi török fürdők eme helyiségének:

„... A Tepidario una porta aditum praestat in Caldarium. Tertium membrum, quod constat octo arcubus sustentibus hemisphaerium, efficientibus octo cellas extra magnum hemisphaerium recedentes circumdantibus Caldarium in ambitu continens circiter nonaginta pedes, habens solum marmore stratum quod medium efficit velut suggestum octogonum in circuitu continentem quinquaginta septem pedes et dodrantem altum duos pedes et quattuor digitos, quem circumdat alveus discurrens inter octogonum et pavementum, quo additur in cellas tam altum, quam octogonum. Cellae quattuor interiores, positae in quattuor angulis, quoquo versus sunt latae undecim pedes et tres digitos . . .”⁷⁴⁷

Lubenau ugyancsak Isztambul fürdőinek általános leírása során – részletezve a fürdőélet egyes mozzanatait – a következőket mondja a fürdő ezen helyiségéről:

„... ; von dannen gehen sie in das grose Badt hienauf; den solches etwas höher und in Form eines halben Cirkels, mit viel runden Glasfenstern, sonderlich dazu gemacht und gewelbt, gebauet, das das Licht also durch das Dach einfeldt. In dem entspringet, gleicher gestaldt, in Marmorstein eingefasset, ein

lustiger wasserreicher Brun. Zunehest dabei ligt eine breite und lange marmorsteine Tafel auf vier runden Kugeln; auf solche plegen sie sich, nachdem sie wol geschwitzet und sie in einer weiten, marmorsteinen Wannen abgewaschen haben . . . ”⁷⁴⁸

Mindkét leírásból nyilvánvalóvá válik, hogy itt a hamam hararájáról van szó. Ugyancsak szemléletesen írja le az egyik budai fürdőt, amely a Gellérthegy lábánál fekszik. Minden valószínűség szerint ez a mai Rudas fürdő lehetett. Ezen keresztül mutatja be egy ilidzsa fürdőhelyiségét.

„ . . . Dieses Badt ist nach turkischer Ahrt aufs herlichts von lautter gehauenen Steinen gebauet und hatt Stuffen, das ein jeder, so tif er wil, hineinsteigen kan, auch darein schwemmen. Das Wasser ist gantz himmelblau . . . ”⁷⁴⁹

Ugyancsak hasonlóan nyilatkozik Lubenau a burszai termálfürdőkről – amelyeknek különösen a meleg vizét írja le igen nagy részletességgel –, és feltűnik neki annak úszásra is alkalmas medencéje. Mindezekről a következőket mondja:

„ . . . Zu nehest neben dieser Moskea des Sultan Murathis des Ersten seindt die warmen Beder, turkisch Caglize⁷⁵⁰ genandt, . . . Wier seind alle in dieses Badt gangen . . . Man kan auf Stafeln von gehauenen Steinen so tif hinein gehen, als man wil, auch darein schwimmen . . . ”⁷⁵¹

Wratislaw az egyik Buda-vízivárosi fürdőbe ellátogatva különös figyelmet szentel ezen ilidzsa fürdőmedencéjének, és tüzetesen leírja a fürdőzés körülményeit is.

„ . . . itt kell lemenni az alsó fürdőszobába, melynek belseje kerek kápolnához hasonlít és tarka márvánnyal van kirakva. A fürdőmedence kerülete 43 lépés, mélysége pedig csak akkora, hogy a középtermetű embereknek nyakáig ér a víz. Ha azonban valaki nem akar oly mélyen vízben lenni, az az itt létező márványpadokra, vagyis lépcsőkre állhat, ilyen lépcsősor három van, az elsőn a víz mellig, a másodikon a test közepéig, a harmadikon pedig térdig ér. Aki azonban úszni akarna itt, azt is megteheti . . . ”⁷⁵²

Auer Ferdinánd a törökök Jesil direkli ilidzsaszijának⁷⁵³ – a mai Rudas fürdőnek – már korábban is idézett leírása során a hararáról ezeket mondja:

„ . . . hernach das warme Badt, so von grosen rotten Marmorstein gemacht, dessen Gewölb dergleichen schön ausgeheuene dike Seullen unterhalten, umb und umb ist es gantz zu, über sich aber hat es allerhandt Farb Gläser zu lichten, in dises steigt man, als wie in einen grossen runden Wasser-Kasten, auf marmorsteinern Staffeln, so umb und umb herrühren und deren man sih zum tieff undt seucht sitzen bedienen kann, hinein, Untter sich ist es ingleichen mit Marmorstein gepflastert, über sich aber rinnt das warme Baadt gantz rauhendt undt heiss aus einen Löwen-Maul ob einer Marmornen Seullen heraus, ist überaus shön zu sehen, undt sehr gesundt zu brauchen . . . ”⁷⁵⁴

A két alapvető fürdőtípus – az ilidzsa és a hamam – e három egymást funkcionálisan is követő helyiségének nagyrészt a XVI–XVII. századi, s főleg nyugati források alapján történő rövid ismertetése után – mint azt már korábban is említettük – részletesen kell foglalkoznunk mindkettőnek a vízellátási rendszerével, valamint – elsősorban a hamam – fűtőberendezésével.

A vízellátást, valamint a vízhálózatnak magában a fürdő épületében való kialakítását vizsgáljuk meg először a termálfürdőknél – az ilidzsáknál –, amelyeknek a magyarországi emléanyagban több, köztük igen jó példáját is megtaláljuk. Természetes, hogy termálfürdők elsősorban ott létesülnek, ahol hőforrások fakadnak, de hangsúlyoznunk kell azt is, hogy ez nem egyedüli lehetőség azok építésére. Kétségtelen, hogy a kisázsiai Bursza már az ókorban is⁷⁵⁵ ismert gyógyító erejű hőforrásai miatt lett a török uralom alatt is híressé ilidzsáiról, az Eski és a Jeni kaplicáról. Nem véletlen az sem, hogy a budai török fürdők – melyeknek jó része ilidzsa volt – az északi és a déli hévizek körül létesültek, s részint már a középkor folyamán is használták őket. Az itt létesült fürdők melegvízellátását tehát a helyi források biztosították, amelyek vizét agyagcsöveken keresztül vezették be a fürdő épületébe. E nagyobb átmérőjű nyomóvezetékéről ágaztatták azután le azt a falba süllyesztett – és ugyancsak agyagcsövekből kialakított – hálózati rendszert, amely a caldarium és a tepidarium, illetve a harara és a soğukluk falikutjait táplálta. E vízhálózati rendszer nyomait találtuk meg a mai Rácfürdő⁷⁵⁶ és a Rudas fürdő⁷⁵⁷ egyes falszakaszaiban, valamint csaknem teljes összefüggő maradványát tártuk fel a Király fürdőben.⁷⁵⁸ (77. kép.)

Mielőtt a fürdő épületének belső vízhálózatával részletesebben foglalkoznánk, ki kell térnünk azoknak az ilidzsáknak a vízellátására is, amelyek a forrástól jóval távolabb épültek. Ennek eddig egyetlen magyarországi példája az előbb említett Király fürdő – a török Horozkapu ilidzsaszi. Ez a termálfürdő – amely a fallal védett Vízivárosban épült – vizét a falon kívül fakadó hőforrások egyikéből kapta és kapja ma is, amelyet a törökök forrásfoglalattal vettek körül. Innen vezették azután a felszín alatt habarcsba ágyazott, majd a föld nyomása ellen téglával nyeregteretűhöz hasonlóan lefedett agyagcsövekből épített vezetéken az épülethez.⁷⁵⁹ E vízvezeték csöveinek átmérője mintegy kétszerese a fali hálózat csöveinek.

A nyomóvezeték csatlakozása a fürdőépülethez eddigi megfigyeléseink szerint a hararához csatlakozó kamrák irányából történik. Az eddig kutatott budai termálfürdőknél ugyanis ezek a kisebb – magánfürdés céljaira szolgáló – cellák minden esetben a fürdő hossz tengelyének vonalában, a sicaklikot követően helyezkednek el. A fürdőnek ezt a részét – amely mindkét típusnál egyaránt megtalálható – nevezik „halvet”-nak.⁷⁶⁰

A falakban a cirkulációs rendszer alapján elhelyezett csőhálózat a fürdőnek csak az ún. vizes részét fogja közre, vagyis utolsó helyiségként még a tepidariumon vezet keresztül. A vízhálózat tehát az előcsarnokra – amelynek ettől függetlenül kútja van – már nem terjed át.

A falban húzódó, habarcsba ágyazott csővezeték csupán a falikutak kifolyónyílásai szakítják meg. Ezek a falikutak a leggyakrabban egyszerű díszítésű – ritkábban díszesebb – falba illesztett kőtáblák,⁷⁶¹ vagy kivételes esetekben valamely másodlagosan erre a célra felhasznált középkori eredetű faragvány.⁷⁶² A

harara medencéjét feltöltő kifolyó oszlopszerűen van kialakítva, amelyből kővályú vezet a medence fölé. Ilyen volt a Rudas fürdőben is.⁷⁶³ De néha erre a célra egy-egy díszesen faragott, oroszlánfejet ábrázoló vízköpő szolgált, amint azt Auer⁷⁶⁴ vagy Evlia Cselebi említi⁷⁶⁵ és amint azt egy török miniatúra ábrázolásán is láthatjuk.⁷⁶⁶

A hamam vízellátása lényegesen komplikáltabb volt, már csak azért is, mert itt a fürdővizet fel is kellett melegíteni. Így természetszerűleg kapcsolódik témánkhoz a hamam melegvíz szolgáltatásának és fűtésének a kérdése. Ezért mindkettőt egymással szoros összefüggésben kell tárgyalnunk, mivel a fűtőberendezés a hamamnál kettős célt szolgált. Az ilidzsánál a falakban állandóan cirkuláló és a falikutakból éjjel-nappal folyó termálvíz, valamint a nagy párolgási felülettel rendelkező medence biztosítja a fürdőhelyiségek megfelelő temperaturáját. A hamamnál viszont a fűtést kell elsődlegesen biztosítani ahhoz, hogy a víz elérhesse a fürdéshez szükséges hőfokot.

A nagy összefoglaló munkák, mint Glück⁷⁶⁷ vagy Klinghardt⁷⁶⁸ törökországi fürdőkről vagy Kreševljakovićnak a boszniai és hercegovinai fürdőkről⁷⁶⁹ írott munkái igen részletesen foglalkoznak a hamam fűtőrendszerének kérdésével. Szőnyi is érinti e kérdést a pécsi Ferhád pasa hamam maradványainak ismertetése során.⁷⁷⁰ Ezért a továbbiakban ezt a kérdést csak vázlatosan ismertetjük.

A hamam fűtőberendezése – a kulhan⁷⁷¹ – minden esetben a hararához csatlakozó részben van. Ez rendszerint két helyiségből – a kazánházból és a kis fűtőkamrából áll, ahová a fűtőkemence tüzelőnyílása nyílik. Mindkét helyiség belső szintje mélyebben fekszik a harara szintjénél. A hosszoldallal a hararához csatlakozó kazánház közepét foglalja el a kör alakú kemence, amelyből sugarasan kiágazó fűtőcsatornák nyílnak a fürdő hararája irányában. A kemence – amely kőből falazott – nyitott felső részét egy vörösrézből készült, peremével a nyílásba illesztett félgömb alakú betét zárta le. A kemence, illetve a síkfödémmel lefedett fűtőcsatornák fölötti teret kváderekből falazott dongaboltozat zárja le, amelynek oldalát a hideg víz feltöltésére szolgáló hengeres nyílás töri át. E dongaboltozat közepén is egy hengeres nyílás van, amely kéményszerűen a szabadba vezet. Ennek biztosító szerepe volt, mert ezen keresztül távozott a fölösleges gőz.

Az előbb említett kemence fölötti dongaboltozatos tér tulajdonképpen a bojler szerepét tölti be, amennyiben ezt folyamatosan utána töltik hideg vízzel, amely itt felmelegedve a harara irányában levő agyagcsővezetéken át bekerül a falban levő csőhálózatba, hogy azután azon keresztül eljusson a falikutak kifolyónyílásához.

A hideg vizet rendszerint kút szolgáltatja, amelyből a vizet vagy egyenesen vezetik oda, vagy pedig egy áttemelő szerkezettel továbbítják.⁷⁷²

A fürdőhelyiségek – soğukluk, harara, halvet – vízellátása itt is az ilidzsáknál szokott módon történik. A különbség mindössze annyi, hogy a hamamnál a meleg víz mellett párhuzamosan egy másik csővezetéken hideg víz is áramlik a falikutak másik kifolyónyílásához.

A hamamnál a fűtőberendezésnek csak egyik szerepe, hogy a vizet melegítse, a másik, hogy a fürdők helyiségeit – az előcsarnok kivételével – fűtse. Ezt a kérdést a törökök – bizánci átvétellel – hasonló módon oldották meg, mint a rómaiak. Ők is hypocaustum rendszerű fűtést alkalmaztak; Vitruvius ezt részletesen leírja a római fürdők építésével kapcsolatban.⁷⁷³ Mint már említettük, a meleg

levegő a kemencéből sugarasan szétágazó fűtőcsatornákon keresztül – a padozat alatt – áramlott szét a fűtendő helyiségekbe. Ezért a hararának, a soğukluknak, valamint a halvetnek nevezett kamráknak és egyéb helyiségeknek a padozata téglából épült pillérekre nyugodott, míg az egyes helyiségek főfalait a fűtőtér szintjén boltozott falnyílások törték át. A téglapillérekre azután háromrétegű burkolatot hordtak fel. A meleg levegővel, illetve az abba még meglevő szennyezett égéstermékkel közvetlenül érintkező fedlapok gnejszből készültek. Erre egy téglaréteg, majd pedig harmadikként márvány vagy más egyéb kőburkolat került, amint azt egy miletoszi fürdőnél is láthatjuk.⁷⁷⁴ A füstöt és a füstgázokat a falban felmenő kürtőkön keresztül vezették ki a szabadba. A rómaiaktól eltérően a törökök a helyiségek felmenő falait nem használták fel fűtésre, s azokban nem találunk a római tubákhoz hasonló csatornahálózatot.

Török kori forrásaink között nem egyet találunk, amely utal a hamam – illetve a török gőzfürdő – fűtési rendszerére, és annak technikai megoldását több-kevesebb részletességgel ismerteti. Erről Isztambul fürdőinek és fürdőéletének leírása során Lubenau is említést tesz, s a következőket mondja:

„ . . . Das Feuer wirdt unter der Erden durch sonderbahre Röhren in alle Kemmerlein und das gantze Badt gefuhret . . . ”⁷⁷⁵

A fürdőt állandó jelleggel fűtötték, ezzel csak a nagyobb javítások idejére álltak le. Hosszabb szünet után a kazán felfűtéséhez 10 kocsi fára volt szükség.⁷⁷⁶

A török fürdőknek e két alaptípuson kívül – amelyek elsősorban szerkezeti felépítésükben különböznek – más szempontból való csoportosítását is ismerjük. Önálló csoportként kell figyelembe vennünk az ikerfürdőket – çifhamam –, amelyeknél az egyik traktus a legtöbb esetben a másiknak tükörképe, s ahol az egyik rész a férfiak, a másik pedig a nők számára szolgált. Mindkét résznek külön bejárata volt.

Az ikerfürdők között egyaránt megtalálható a hamam és az ilidza.⁷⁷⁷

Ugyancsak külön csoportként kell említenünk a magánfürdőket, amelyek rendszerint a paloták – szerájok – szerves részét alkották, s amelynek magyarországi előfordulása is ismeretes.⁷⁷⁸

További csoportosításra ad lehetőséget – amint azt Semavi Eyice kimutatta⁷⁷⁹ – a harara és a soğukluk alaprajzi elrendezése. Ez esetben elsősorban a harara – sicaklik – belső térkialakítása képezi az egyes csoportok megállapításának alapját. Az Eyicénél „a”-val jelzett négy sarokkamrás típus, valamint a „b” jelzésű csillag alakú sicaklik⁷⁸⁰ egyaránt képviselve van a magyarországi török fürdők között. Amíg azonban a négy sarokkamrás megoldást elsősorban a hamamnál találjuk meg, addig a csillagforma inkább termálfürdőink alaprajzi elrendezésére jellemző. (78. kép.)

Azokat a közfürdőket, amelyek – az időbeosztástól függően – egyaránt szolgálnak a férfiak és a nők számára, nem tekinthetjük önálló csoportnak, s így azokat a már említett szempontok valamelyike szerinti csoportba soroljuk.

A fentiekben röviden vázoltuk a török fürdők egyes, hazánkban is előforduló típusait. A következőkben e szempontok figyelembevételével rátérünk az egyes fürdők részletes ismertetésére. Vizsgálódásaink tárgyául elsőként – minthogy ezek vannak többségben – a termálfürdőket választjuk.

Mint már említettük, ilidzsák – termálfürdők – építésére ott volt lehetőség, ahol hőforrások fakadtak, avagy azok közelében, ahonnan azok vizét még aránylag kis hővesztés mellett el lehetett vezetni. Ez utóbbinak példáját a budai Király fürdőnél láthatjuk.⁷⁸¹ A termálfürdők kettős célt szolgáltak: gyógyításra és tisztálkodásra. A magyarországi török tartomány számos olyan városát vagy jelentősebb települését ismerjük, amelyek gyógyvizei eleve kedvező lehetőséget nyújtottak a törököknek fürdők építésére. E tekintetben elsősorban Buda volt az, ahol az ilidzsák egész sora épült, de Esztergom, Tata és Eger hévizei is kitűnő lehetőséget biztosítottak e fürdők létesítésére. A török utazók leírásaikban mindig nagy figyelmet szentelnek a meleg forrásoknak. Buda hévizeiről nemcsak Evlia Cselebi tesz említést és írja le az ott levő fürdőket,⁷⁸² hanem azokról Behram Dimiški⁷⁸³ is megemlékezik. Asik Mehmed munkájában⁷⁸⁴ a tatai, valamint a budai meleg forrásokot ismerteti, az egri termálfüvedről pedig ismét Evlia Cselebi⁷⁸⁵ emlékezik meg.

Hódoltságkori török fürdőink közül a legtöbb termálfürdőt kétségtelenül Budán találjuk. Ezek nagy része a középkori eredetű Felhézven – a Vízivároستól északra –, valamint a déli meleg forrásoknál, a török Tabánban épült. A falakon belül csupán a mai Király fürdő – Horozkapu ilidzsája – volt az egyetlen ilyen fürdő. Tekintettel arra, hogy a magyarországi török termálfürdők közül a Király fürdő az, amely a lehetőség adta kereteken belül a legteljesebb mértékben feltárt, így elsőként ezt ismertetve mutatnánk be e típusnak sajátosságait.

A török kori Kakaskapu fürdőjének első említésével Evlia Cselebinél találkozunk, aki a következőket mondja róla:

„A Khorosz kapu ilidzséje: A kapun belül van, kicsi és hasznos fürdő. Nyolc boltív fölé van építve, keramittal fedett, rózsaszínű kupolája van. Egész a közepén levő medencéjének négy oldalán orozlán-szajakból éjjel-nappal tiszta meleg víz folyik. Azonban nagyon meleg, úgyhogy az ember abba be nem mehet . . .”⁷⁸⁶

Csaknem ugyanebben az időben a császári követségben Isztambulba igyekvő Ottendorff Budán áthaladva a város rövid topográfiai ismertetése során teljes biztonsággal csak a „Horroskapa”-t – vagyis a Kakaskaput – említi, térképének magyarázatában azt a 8-as számmal jelölve.⁷⁸⁷ A továbbiakban azt írja, hogy a kapu mellett – amelyet itt tévesen Vérkapunak nevez – „van egy szép fürdő (9) és egy nagy vendégfogadó (10)”.⁷⁸⁸ E megjegyzése kétségtelenül a mai Király fürdőre értendő, habár azt nem említi név szerint, de erre mutat a helyszínrajz jelzése is.

Fürdőink gyakori említésével ezután csak Buda visszafoglalásának idején találkozunk ismét. Marsigli Memoriáléjában a fürdők között harmadikként emlékezik meg róla, s azt mondja:

„Kapili Ilige Horos Capusine Jakin. Il Bagno d’aqua calda minerale, presso la Porta del Gallo, coperto di mattoni; resta intieramente.”⁷⁸⁹

Marsigli a fürdőt Kapili Ilige – azaz Kaplu Ilidzse – néven említi, a Horoszkapu – vagyis Kakaskapu – közelében van. Ugyanilyen néven találjuk – illetve annak némi változatával – a Marsigli-féle Budát ábrázoló térképen is. Itt mint „Kaplu ilidseszi” szerepel.⁷⁹⁰

A fürdő épületének legkorábbi ábrázolását egy 1600-as évekből származó akvarell őrizte meg, amely a Budára érkező császári követ fogadását örökítette meg.⁷⁹¹ A későbbi időkből számos városképi ábrázoláson – melyek főleg az 1684–1686-os ostromok idején, s azokat követően készültek – a fürdő képe csak igen ritkán jelenik meg. Ábrázolása azonban csak a legritkább esetben autentikus. A XVIII. század elején – 1728-ban – készült Rosenfeldt-féle rajzon⁷⁹² még jól kivehető a fürdő nagyméretű kupolája.

A Budáról készült helyszínrajzok közül egyedül De la Vigne-nél⁷⁹³ ismerhető fel a fürdő nemcsak a jelzet, hanem az alaprajz alapján is. (1. kép.)

A mai Király fürdő jelenleg helyreállított formájában – az elpusztult eredeti előcsarnok kivételével – nagyrészt napjainkig megőrizte török kori alaprajzi elrendezését és architektúráját. (79. kép.)

A fürdő török kori előcsarnoka a mai épület déli – barokk – részének helyén állott, ott ahol a feltárások során előkerült különböző falmaradványok alapján az előcsarnokon belül még más kisebb helyiségeket is feltételezhetünk. Az sem kizárt dolog azonban, hogy ezek a falmaradványok valójában az előcsarnok egykori üléspadainak – szofáinak – maradványai. Feltételezésünk szerint az előcsarnok nagy, négyzet alaprajzú, kupolával fedett helyiség volt, amely méretében a nagymedencét magába foglaló kupolacsarnokkal lehetett azonos. Középpontjában rendszerint díszes csorgókút volt, amelynek létét számos analógia alapján⁷⁹⁴ itt ugyancsak feltételeznünk kell.

A belső tér megvilágítására a homlokzati falakat két szintben áttörő ablaknyílások szolgálták, melyeknek maradványát a fürdő nyugati fala még ma is őrzi. Az alsó szinten kőkeret nélküli és egyeneszáródású nagyobb ablakok voltak, míg velük azonos tengelyen az emeleti szinten kőből készült kisebb számráthátves nyílásokat találtunk. Hasonlóan a kupola tamburját is ablaknyílások tagolhatták, mint azt a burszai Indzsile hamamnál⁷⁹⁵ vagy a prizreni Mahmud pasa çifthamamnál – ikerfürdőnél – is láthatjuk. Ez utóbbinál mindkét előcsarnok kupolatamburját ablaknyílások törik át.

Az épület bejáratának – amely délről nyílt – maradványai nem kerültek elő. Analógiák alapján feltételezhetjük, hogy az nemigen lehetett díszesebb kialakítású, hiszen a belső terében igen gazdag kiképzésű szkopjei Daud pasa hamamnak is egyszerű bejáratú kapuja van.⁷⁹⁶

Az előcsarnokból eredetileg kis ajtónyílás vezetett át a tepidariumnak nevezett második helyiségbe. A török kori Király fürdőnek ez a helyisége – soğukluk vagy kapaluk néven ismeretes – hosszanti irányú, keskeny téglalap alaprajzú, s azt részben az eredeti teknőboltozat, részben pedig egy szakaszon barokk kori dongaboltozat fedi. A soğukluk az előcsarnokhoz képest lényegesen alacsonyabb része volt a fürdőnek. Világítását a teknőboltozat gerincén húzódó hatszögű felülvilágító nyílásokon át nyerte.⁷⁹⁷

A fürdőnek ez a része – a kapaluk – már az ún. vizes részhez tartozott, ahol falikutak és mosdómedencék voltak. Erre a helyiségnek a hararával közös falában előkerült agyagsó vízvezeték maradványai engednek következtetni. Feltételezésünk szerint a későbbi dongaboltozattal fedett szakaszon lehetett a W.C.-csoport is elhelyezve, amely – mint az az izniki Hadzsi Hamza hamamnál⁷⁹⁸ is, valamint az izmiti Orta hamamnál látható – rendszerint ebből a részből nyílik.

A soğukluktól kis méretű, félköríves záródású ajtónyílás vezet a fürdő legfontosabb részébe, a nagymedencét magába foglaló kupolacsarnokba. Ennek neve harara.

A harara az előcsarnokhoz hasonló nagyméretű, négyzet alaprajzú helyiség, amelyet ugyancsak dobon nyugvó félgömbkupola fed. A kupolát – melyet több sorban koncentrikusan elhelyezkedő hatszög keresztmetszetű felülvilágító nyílások törnek át – nyolc, fejezet nélküli zömök falpilléren nyugvó csúcsív tartja. Az erős kiülésű falpillérek által kialakított falifülkék a helyiség közepén levő nyolcszögű több lépcsős medence körül csillag alakban, illetve sugarasan helyezkednek el. Ez az alaprajzi elrendezés a már korábban említett Eyice-féle csoportosításban a „b”-vel jelölt típusnak felel meg. Ennek számos törökországi példáját sorolja fel a szerző.⁷⁹⁹ A hararából a fürdő hossz tengelyének irányában egyedül az északi részen nyitott falíven át jutunk az északraól csatlakozó helyiségek egyikébe.

A falifülkék középtengelyében – kivéve a déli bejárati oldalt – voltak a falikutak, és itt kerültek elő az eredetileg bizonyára díszesen faragott mosdómedencék – kurnák – levéselt maradványai.⁸⁰⁰ (80. kép.) A fülkék pillér melletti részén a lábathoz épített ülőpadokat találunk. Az északi nyitott falív alatt pedig mindkét oldalon, a falpillér teljes hosszában, nagyméretű ülőpad – szofa – van. A bejárati részben – a déli oldalon – ezek az ülőpadok hiányoznak.

A harara középpontját elfoglaló háromlépcsős vízmedence lépcsőzete eredetileg vörösmárvánnyal váltakozó fehér mészkőből készült, míg a medencefenék, valamint a helyiségek padozata ugyancsak vörösmárvány lapokkal volt burkolva.

A hararához északi irányban csatlakozó további három kisebb helyiség közül a két szélsőt alacsony, dobon ülő kupola fedte, míg a középsőt ugyancsak dobon nyugvó teknőboltozat zárta le. (79. kép.) A kupolákat, valamint a középső rész boltozatát felülvilágító nyílások törnek át. A két sarokhelyiségben a négyszögből a kupolába vezető átmenetet az egyben díszítésül is szolgáló, enyhén kiülő számárhátú falívek képezik. Ehhez hasonlólt láthatunk ugyancsak a budai Császár fürdő sarokhelyiségeiben.

Eredetileg mindhárom északi helyiségben falikutak voltak a hozzájuk tartozó kurnákkal, közülük azonban csak a középsőben levő, számárhátívvel díszített falikút maradt meg, a mosdómedence azonban elpusztult. Hasonlóképpen megsemmisültek – a későbbi medencék építésekor – a falazott ülőpadok is.

A fürdőnek ez utóbbi részében levő két sarokkamra feltételezésünk szerint magánfürdő, illetve depilatorium lehetett, amelynek céljára rendszerint minden fürdőben egy kisebb zárható helyiség szolgált.⁸⁰¹ A török fürdőknek ezt a helyiségét Lubenau is említi Isztambul fürdőinek általános leírása során. Miután igen részletesen elbeszélte a hararában történő fürdést, a következőket mondja:

„Nach solchem gehet man in ein kleines und zimlich warmes Kemmerlein, welcher es viel rundt umb das Badt hatt, und wan in einem Kemmerlein Leutte seindt, so hengkt man ein blau Tuch vor die Thuer, damit nicht andere hineingehen; den sich die Turcken gantz darein entblösen . . .”⁸⁰²

Röviden szólunk kell a fürdő török kori fűtési rendszeréről és vízellátásáról. Az előcsarnok – camken – fűtésére rendszerint mangal vagy falazott szabdátűzhely szolgált, mint azt a burszai Bit Pazar hamamnál is megfigyelhetjük.⁸⁰³

Az itt előkerült nagyszámú zöldmázás kályhaszem azonban arra enged következtetni, hogy az előcsarnokot a lakóházakban használatos szemeskályha vagy kemence fűtötte.

A vizes helyiségek fűtésére kizárólagosan a magas hőfokú termálvíz szolgált, amely a falikutakból állandóan folyva, a medence nagy felületéről párologva biztosította a fürdéshez szükséges hőmérsékletet. Ehhez járult még a falba épített vízvezetékálózatban cirkuláló melegvíz, amely a falak egy részének átfűtését biztosította. (81. kép.)

Az egykori Kakaskapu fürdője a Víziváros falain kívül az attól északra fekvő Felhévízről, a mai Lukács fürdő kertjében levő forráskútból nyerte a termálvizet. A vizet a fürdőig habarcs- és téglaköpennyel védett 34 cm hosszú és 14 cm átmérőjű agyagcső idomokból készült nyomóvezetéken juttatták el.⁸⁰⁴ Ennek nyomvonalát a mai Frankel Leó és Fő utca vonalát követte.

Fürdők – amelyet eredetileg ólommal, később a XVII. század folyamán kúp-cseréppel burkolt kupolák sora fedett – alaprajzi elrendezését tekintve a magyarországi ilidzsék alaptípusának tekinthető. Helyiségei közös tengelyen helyezkednek el, s azok belső térkialakítása igen egyszerű. A csillag alakban elhelyezkedő, hét falifülkés hararája igen gyakori megoldás, különösen az ilidzséknél. Számos analógiával találkozunk elsősorban a törökországi emléanyagban, de változatát megtaláljuk a budai Rácfürdőnél is.

Ezt a típust képviseli a jenisehiri cifthamam férfi része⁸⁰⁵ nyolc falifülkés változattal, továbbá az izmiti Jeni Dzsuma hamam,⁸⁰⁶ amely Pertev pasa hamam néven is ismert, s 1579-ben épült.⁸⁰⁷ A burszai Bit Pazar vagy Daud pasa hamam⁸⁰⁸ az Indzsile hamam⁸⁰⁹ míg az ugyancsak burszai Eski és Jeni kaplicák⁸¹⁰ ennek az alaptípusnak egy részben bővített, illetve gazdagabb változatát mutatják.

A burszai Incile hamamnál további alaprajzi azonosságot is találunk. Így a Király fürdőnek a hararából nyíló három kisebb kamrája itt is hasonló alaprajzi elrendezésben csatlakozik.⁸¹¹

A fentiekben részletesen elemzett Király fürdőhöz – a török Horoszkapu ilidzséhez – alaprajzi elrendezés tekintetében is a legközelebb álló másik budai termálfürdőnk a már ugyancsak említett mai Rác vagy Imre fürdő. (82. kép.)

A fürdőre vonatkozóan a török korból csak igen kis számú adat áll rendelkezésünkre. Evlia Cselebi Debbaghane ilidzséje néven említi, s magára az épületre vonatkozóan a következőket mondja:

„Debbágháne ilidzséje: a város területén belül ólomtetejű, díszes fürdő. Ennek a vize is mérsékelt. Vize kénes... Számos külön rekeszű, nyolc medencéjű fürdő ez...”⁸¹²

Bár Ottendorff Buda több fürdőjéről is megemlékezik,⁸¹³ fürdőnkről nem tesz említést, s azt helyszínrajzán sem jelöli.

Behrám Dimiški⁸¹⁴ a déli hévízeknél egy Kürz Éliás nevű fürdőt ír le – amelyet Sobota ilidzsé néven is említ – s ott egy, a mai Rác fürdő hararájához hasonló fürdőteremről beszél. Leírását a jelenleg tárgyalt fürdőnkre vonatkoztathatjuk. Erről a következőket írja:

„A Kürz Eljas hévvizet Sobota Héviznek is nevezik. Vízében a tojás megfő. Nemi betegségek ellen használják. Forrása felett egy kőkupola van, mellette üveges veranda és kupolás mosdóterem áll. A mosdóteremben egy nagy medence van, e körül nyolc fülke, melyek mindegyikében szüntelenül folyik a víz, amely aztán két malomkereket hajt . . .”⁸¹⁵

Az 1686-os visszafoglalás idején Marsigli a már többször idézett Memorialéjában említ egy „Chiuzzuk Ilige”-t – azaz Kücsük ilidzsét – , amelyet térképén a jelenlegi Rác fürdő helyén jelöl.⁸¹⁶ A fürdőt röviden így jellemzi:

„Chiuzzuk Ilige. Il Piccolo bagno d’acqua calda minerale, qual’ é il piu profittevole, é molto stimato, per esser di gran rimedio a gl’ inferni; é tutto coperto di piombo, che da buona rendita ogn’anno; é rimasto illeso.”⁸¹⁷

Marsigliának a budai fürdőkről adott rajzai között – amelyek legnagyobb részt a hararát mutatják be – a III-as jelzésű „Balneum Rascianorum” néven szerepel. A rajzon fürdönk hararájához hasonló kialakítású épületrész láthatunk.⁸¹⁸ Ma is használatos elnevezése úgy látszik erre az időre vezethető vissza.

A török kori Rác, illetve „Kis fürdő” – Kücsük ilidzse – alaprajzi elrendezése a Király fürdőhöz hasonlóan szintén hosszanti téglalap volt. A fürdőben eddig csupán kisebb mértékű feltárások voltak, s így török kori alaprajza ma még teljes részletességgel nem ismert. Ezzel kapcsolatosan több vonatkozásban is csak következtetésekre vagyunk utalva. Így elsősorban a fürdő előcsarnokát illetően, amely az analógiák alapján ugyancsak egy nagy, négyzet alaprajzú, kupolával fedett helyiség lehetett, de a XVIII. századi átépítések egyike alkalmával nagyrészt elpusztulhatott.⁸¹⁹

A fürdő tepidáriuma azonban az átépítések ellenére is – részben természetesen ugyancsak átalakítva – jól megőrizte eredeti alakját. A keskeny, téglalap alaprajzú helyiség – amely dongaboltozattal fedett – hosszanti oldalával csatlakozik a nagymedencét magába foglaló kupolacsarnokhoz, a hararához.

A sikklik – hasonlóan, mint a már hivatkozott Király fürdőnél – kupolával fedett, amelyet fejezet nélküli falpillérek nyugvó szárnható falívek hordanak. (83. kép.) Alaprajza szintén csillag alakú. Az aránylag keskeny kiülésű falpillérek alkotta falívekben eredetileg falikutak voltak, a hozzátartozó kő mosdómedencékkel.

A helyiség közepét nyolcszög alaprajzú, többlépcsős vízmedence foglalja el. A medence fölé emelkedő és egyszerű élszedett lemezzel szegélyezett dobon ülő kupola centrumát eredetileg is – valószínűleg a mainál kisebb átmérőjű – kör alakú nyílás törte át, amely feltételezésünk szerint lanternában folytatódott. Hasonló megoldást láthatunk a Nilufer Hatun imaretnél,⁸²⁰ valamint ezt találjuk az isztambuli Ayasofya hamamnál is.⁸²¹ Ez utóbbinál magát a lanternát is a kupolához hasonló világítónyílások törik át. De számos példáját találjuk annak, amikor a kupola említett nyílása fölött nincs lanterna, mint például a burszai Eski Kaplicánál, vagy az ugyancsak ottani Jeni Kaplicánál és a Bit Pazar hamamnál.⁸²² Maga a nyílás nem minden esetben szolgál bevilágító ablak gyanánt, miként a már említett Eski Kaplicánál, hanem a fürdőhelyiségből ezen át távozik a fölösleges gőz is.

A Rác fürdő hararájának kupoláját csupán az említett egyetlen nyílás töri át, s a Király fürdőnél, valamint más budai fürdőinknél látható felülvilágító nyílások itt teljesen hiányoznak. Ehelyett – amint az a fürdő 1958. évi részleges feltárása során kiderült⁸²³ – a kupolacsarnokot a helyiség falába vágott, kívül kőkeretes, kis méretű szamarhátíves ablaknyíláson át világították meg. Ennek példájával sehol sem találkozunk a hazai emlékeinknél, s a hararának ily módon történő megvilágításáról az isztambuli fürdőkkel foglalkozó jelentős munkájában Glück⁸²⁴ sem tesz említést. Glück szerint ablakokkal csupán a camkent – azaz előcsarnokot – világították meg. Marsigli-nak a fürdő kupolacsarnokáról készült és a fentiekben már említett rajzából kitűnik, hogy a kupolán valóban mindössze csak a középső, kör alakú nyílás volt, ő azonban a falakat áttörő ablakokat nem jelöli. Itt tehát kétségkívül egyedülálló megoldás, amelynek törökországi példáival sem találkoztunk még eddig.

A hararához északi irányban három kisebb fürdőkamrából álló rész csatlakozik, amelyek egyikének részletéből megállapítható, hogy azok csaknem teljesen azonos megoldásúak lehettek, mint a Király fürdő kis kupolákkal fedett Ganz utcai helyiségei.⁸²⁵

A fürdő vízellátását itt is a falba épített és agyagcsövekből készült vízvezeték-hálózat biztosította, amelyből a vizet falikutak segítségével vezették ki a mosdó-medencékhez.

Az egyes helyiségek fűtése a termálfürdők fűtéséhez hasonló módon történt itt is. Arra vonatkozóan, hogy az előcsarnok fűtése szemeskályhával vagy mangal segítségével történt-e, csak a további kutatások adhatnak választ.

Az épületet – amint azt Marsigli is mondja – ólommal fedték, egyes részeket azonban az itt előkerült kúpcseréptöredékek tanúsága szerint cseréppel burkoltak be. Ezt feltehetően a boltozott részekenél alkalmazhatták.

Ahhoz azonban, hogy a mai Rudas fürdő – illetve az egykori török Kücsük ilidzse – XVI–XVII. századi képét teljes hitelességgel megrajzolhassuk, vagy azt a Király fürdőhöz hasonlóan részletezzük, még nagyobb arányú feltárásokra van szükség.

Ugyancsak a Tabán területén, de a Duna mentén – nem messze a mai Rác fürdőtől – állott a törökök egy másik – belső architektúrájában talán a legváltozatosabban kialakított – fürdője, a jelenleg is működő Rudas fürdő. A törökök a fürdőt Jesil direkli ilidzsaszinak – azaz Zöldoszlopos fürdőnek – nevezték, ahogyan azt Evlia Cselebi⁸²⁶ és Marsigli⁸²⁷ egyaránt említi. (84. kép.)

A Szokollu Musztafa budai pasa alapítványaként létesült fürdőről a török korban is számos forrás emlékezik meg, s ebből az időből való annak első ábrázolása is.⁸²⁸ A leírások közül elsőként Lubenaunak a közlését említjük arról a Gellérthegy alatt álló fürdőről, amely nem kétséges, hogy a mai Rudas fürdővel azonos. Lubenau erről az alábbiakat mondja:

„Nach diesem sei wier unter Gerhardtts-Bergk in das warme Badt komen, welches von sich selber warm ist . . . Dieses Badt ist nach turkischer Ahrt auß herlichste von lautter gehauenem Steinen gebauet und hatt Stufen das ein jeder, so tif er wil, hineinsteigen kan, auch darein schwemmen . . . umb das Badt hatt es rundt herumb sonderbahre kleine Beder, da einer allein drin baden kan, nach

Art des grossen Bades gebauet, und wirdt nur ein blau Tuch vor die Thur gehengt, wan jemandts drein badet. Es hatt solcher Beder noch mehr alda, aber nicht so kostlich gebauet, wie dieses . . .”⁸²⁹

A XVII. század második felében – csaknem egyidőben – több nyugati és török említés történik fürdőnkőről. Ezek a leírások azonban igen szűkszavúak. Evlia Cselebi így emlékezik meg a Jesil direkli ilidzsasziról:

„A Jesil direkli ilidzse: Debbaghane külvárosban van a Duna partján; nyolc boltíve fölött magas kerek kupola van; cseréppel fedett lévén, benne vízmedence van, amelynek kerülete kétszáz lépés. Nagyon tiszta s a vízmedencébe öt fokozatú széles lépcsőkön kell lemenni . . . A nyolc boltív alatt nyolc hánefi medence van; . . . Kupolájának négy sarkát deszkaszindely fedi. Egy zöld oszlopa van, ezért nevezik zöld oszloposnak.”⁸³⁰

Bár az Evlia Cselebi által említett zöld oszlopot ma nem találjuk a fürdőben, leírását mégis fürdőnkre kell vonatkoztatnunk, mivel ez az egyetlen olyan fürdő, amelynek kupoláját valóban oszlopokon nyugvó boltívek tartják.

Az 1663-ban Budán járt Ottendorff a fürdő nevének említése nélkül – de azt helyszínrajzán pontosan megjelölve – röviden csak ennyit mond:

„A pompás meleg fürdők, melyeket Musztafa basa újított meg, a külvároson kívül vannak . . . A másik (13) nem messze van a hajóhídtól, melyen az ember Pestre megy át . . .”⁸³¹

Ottendorff is, hasonlóan, mint Istvánfi⁸³² ezt a fürdőt Musztafa pasa alkotásaként említi.

Auer Ferdinándnak 1664-ben történt budai utazása alkalmával leírt Gellérthegy alatti fürdőről ugyancsak ráismerünk az egykori Zöldoszlopos fürdőre, illetve annak ma is meglévő hararájára. A viszonylag részletesebb leírás a következő:

„Baldt von dar kommet man als wie in ein absonderlih Vorstattl, alwo untter den St. Gallen-Berg etliche warme Bäder entspriessen, so gantz kolppicht mit Blei bedeket, alten Kirchen, oder grossen Kappellen gleich hersehendt, inwendig haben sie ein grosses Zimmer mit Bühnen, welche mit zierlich geflochtenen Daken und Teppichen bedeket, worauf man sih aus und anziehet; hernach ein klein Camerl, worin kalt und warm Wasser zum Abkülhen und Abschwaben, wie auch der Nothdurffst-Ohrtr vorhanden ist; hernach das warme Badt, so von grossen rotten Marmorsteinen gemacht, dessen Gewölb dergleichen schön ausgehauene dike Seullen unterhalten, umb und umb ist es gantz zu, über sich aber hat es allerhandt Farb Gläser zur lichten, in dises steigt man, als wie gossen runden Wasser-Kasten, auf marmorsteinern Staffeln, so umb und umb herrühren und derer man sih zum tieff undt seucht sitzen bedienen kann hinein. Untter sich ist es ingleichen mit Marmorstein gepflastert, über sich aber rinnt das warme Baadt gantz rauchendt undt heiss aus einen Löwen-Maul ob einer Marmornen Seullen heraus, ist überaus schön zu sehen, undt sehr gesundt zu brauchen . . .”⁸³³

Behrám Dimiški Budáról szóló rövid tudósításában ugyan megemlékezik a déli hévizeknél levő fürdőkről,⁸³⁴ de az itteni fürdők leírásának egyike sem azonosítható a Jesil direkli ilidzsével.

Ugyancsak a XVII. század második felében itt járt utazók közül Edward Brown az, aki mint orvos, különös érdeklődéssel fordul a magyarországi török fürdők és fürdőkultúra felé. Ennek kapcsán ír a budai melegfürdőkről is. Leírása – amely azonban nem mentes a topográfiai tévedésektől – a következőket mondja:

„... Buda gyönyörű fekvésű és igen nagy város; ... Legpompásabb a Szolimán szultán által széppé tett Velibey fürdő, a négy sarkán és közepén kiemelkedő kupolákat tizenkét hatalmas oszlop tartja.⁸³⁵ Közéleben látható a Szt. Gellért hegy ...”⁸³⁶

Brown munkájában⁸³⁷ nemcsak leírja a fürdőt, hanem azt rajzban is megörökíti.⁸³⁸ A fürdő hararájának vázlatos rajzán – amely azt közel sem ábrázolja valami műszaki pontossággal – a kör alakú medence körül jelzi a kupolát tartó oszlopokat, számuk azonban itt sem pontos.

A visszafoglalás idején ismét Marsiglinál találkozunk fürdőnkkel, a Jesil direkli ilidzsaszival. A már oly sokszor idézett Memoriáléjában erről a következőket mondja:

„5. Jesil Direkli Ilige. Il Bagno d'acqua calda minerale con colonne verdi; e coperto con mattoni; intieramente resta.”⁸³⁹

A zöld oszlopot ő is említi. Részletes török térképén⁸⁴⁰ a fürdőt ugyancsak megtaláljuk.

Buda fürdőinek ugyancsak Marsigli-féle ábrázolásai között is mindjárt második-ként szerepel a „Balneum ad Pontem”-nek nevezett fürdő.⁸⁴¹ Az itt is kör alakúnak ábrázolt medence körül a kupola oszlopok – és nem falpillérek – által tartott boltíveken nyugszik.

Alaprajzi jelzését az 1684–86-os ostromok során és az azt követően készült helyszínrajzokon csaknem mindenütt megtaláljuk. Az ebből az időből származó veduták között is több olyat találunk, amely fürdőnk épületét ábrázolja. Ezek legnagyobb része azonban nem tekinthető autentikusnak.

A Rudas fürdő jelen állapotában egyedül a török kori kupolacsarnokot – a hararát – őrizte meg nagyrészt eredeti belső architektúrájában s részben külső megjelenésében is. Alaprajz tekintetében azonban számolnunk kell a fürdőnek ebben a részében is az olyan jelentősebb átalakításokkal, melyek a török kori állapotot – ha nem is tömegében, de belső térkialakításában – figyelemre méltó módon megváltoztatták.⁸⁴²

A török kori zöldoszlopos fürdő alaprajza (85. kép) eredetileg eddig tárgyalt fürdőinkhez hasonlóan téglalap volt, hosszanti oldalával a Dunával párhuzamosan húzódott. Abban a kérdésben, hogy e fürdő előcsarnoka eredetileg milyen lehetett, csak az analógiák alapján történő következtetésekre vagyunk utalva. Erre, valamint a török épület egészének alaprajzára vonatkozóan csak egy nagyobb arányú feltárás adhat választ.

Feltételezésünk szerint az előcsarnok ebben az esetben is egy nagyobb — a harara méreteivel egyező — négyzet alaprajzú, dobon ülő kupolával fedett helyiség lehetett. A fürdő mai épületkomplexumának az egykori előcsarnok helyét elfoglaló traktusát, így annak falméreteit is vizsgálva — a nagyarányú beépítettség dacára is — arra a következtetésre jutottunk, hogy a nagymedencét magába foglaló kupolacsarnok alaprajzi méretének megfelelő területet lehatároló főfalak vastagsága a harara zárófalainak falvastagságával egyező. Ez feltételezésünket csak megerősíti.

Az előcsarnok homlokzatát ablaknyílásokkal törhették át itt is, hasonlóan mint az izniki Hadzsi Hamza hamamnál⁸⁴³ vagy a burszai Incile⁸⁴⁴ és Bit Pazar hamamoknál.⁸⁴⁵ Ez utóbbinál azonban az ablaknyílások a legfelső szint magasságában helyezkednek el. De ezt tapasztaljuk a gebzei Musztafa pasa hamamnál⁸⁴⁶ is és a szkopjei Daud pasa hamam előcsarnokánál.⁸⁴⁷ Valószínű, hogy itt használhatták fel azokat az üveglakokat, amelyekről Istvánfi nyomán Fekete⁸⁴⁸ is említést tesz, amikor Musztafa pasa fürdőépítkezéseiről beszél.

A fürdő második — középső — helyiségének, a tepidariumnak alaprajza a jelenlegi épületben már szembetűnőbb. Ez az épület hossz tengelyére merőlegesen elhelyezkedő traktus jelenleg három — középen négyzet, a széleken téglalap alaprajzú — helyiségre tagolódik. Bár a fürdő 1832. évi átépítésének tervrajzán⁸⁴⁹ ezen a részen más térkialakítás figyelhető meg, mégis azt kell feltételeznünk, hogy a jelenlegi állapot, ha nem is az eredeti, de ahhoz mindenesetre a legközelebb álló. A dongaboltozattal fedett helyiségek belső terében török építészeti műformák ma nem láthatók.

A soğuklukból a sicaklikba — az említett helyiségből a fürdő kupolacsarnokába — az épület hossz tengelyében levő átjárón keresztül jutunk be.

A sicaklik — caldarium — négyzet alaprajzú helyiség, amelynek közepét a nyolcszögű, ötlépcsős vízmedence foglalja el. Fölötte emelkedik a kupola, amelyet egyszerű, díszítés nélküli nyolc oszlopon nyugvó csúcsíves kőhevederek tartanak. (86. kép.) A félgömb kupola körüli teret nyolcszögben forduló dongaboltozatos folyosó veszi körül, a sarkokban pedig gazdag kialakítású sztalaktit boltozatok képezik a négyszögből a nyolcszögbe való átmenetet. (87. kép.)

A kupola alacsony tamburon ül, héjazatát több sorban koncentrikusan elhelyezkedő hatszögű felülvilágító nyílások törik át. Ezek azonban már a Czigler-féle átalakítás eredményei.⁸⁵⁰ A nyílások eredetileg palack alakúak voltak. Ezekről a fürdő leírása során Auer Ferdinánd is külön megemlékezik,⁸⁵¹ mondván, hogy a terem színes üvegeken át kapta a világo sságot.

A dongaboltozatos körfolyosó boltívét is felülvilágító nyílások sora törte át. Valószínűleg hasonló módon történt — mint a Király fürdőnél is — az összekötő középső helyiség, a soğukluk megvilágítása is.

A kupolát tartó hevedereket hordó monolith oszlopok sokszög alakú — a medence felől annak vonalát követő — kőszámlayon ülnek, fejezetük pedig díszítés nélküli, egyszerű kőlapok.

A harara négy sarkában, a sztalaktitboltozatok alatt levő többlépcsős kis sokszög alakú fürdőmedencék részben vagy egészben a török utáni átalakítások során — bizonyára a XVIII. század elején történő nagyobb átalakítás alkalmával⁸⁵² — keletkezettek. Az is lehetséges azonban, hogy eredetileg e négyzet alaprajzú

harara sarkaiban oldalkamrák voltak és nem vízmedencék, hanem falikutak és kőből faragott mosdómedencék.

A hararához északról korábban még három helyiség csatlakozott, ezeket azonban – mivel romosak voltak – az utolsó helyreállítás során lebontották.⁸⁵³

Ezek is hasonló fürdőkamrák voltak, mint a Király illetve a Rácfürdőnél. Bár ezek elpusztultak, a hararából a középső helyiségbe vezető kőkeretes elfalazott ajtónyílás ma is megvan, és áll az északnyugati kamra zárófalanak egy részlete is. Az elfalazott bejárat ún. „Bursa íves”⁸⁵⁴ kőkerete (88. kép), valamint az említett zárófalban levő török eredetű „in situ” vízvezeték agyagsöve alapján⁸⁵⁵ fel kell tételeznünk e csatlakozó rész egészének török eredetét. E kérdés végleges eldöntése azonban a későbbi kutatás, illetve régészeti feltárás feladata.

A budai Jesil direkli ilidzse, bár sok rokonvonást mutat az eddig tárgyalt magyarországi társaival, caldariumának megoldásával mégis egyedülálló a hazai emlékeink között. Olyan megoldást, ahol a harara kupolája oszlopokon, illetve arra támaszkodó íveken nyugszik, a törökországi emlékek között is csak igen keveset találunk. Ritka előfordulása miatt Eyicének a harara alapján történő tipológiai táblázatában⁸⁵⁶ sem szerepel, noha azt kétségtelenül önálló alaptípusnak kell tekintenünk.

Fürdőnk legközelebbi analógiája – egyben annak előzményeként kell számon tartanunk – a burszai Eski Kaplicát.⁸⁵⁷ A kupolát tartó boltívek itt is a kör alakú medencét nyolcszögben körülfogó oszlopokon nyugszanak. Ezek lábazat nélküliek ugyan, de fejezetük gazdagon díszített bizánci munka. Hasonló alaprajzi elrendezésű hararaként mutatja be Klinghardt az egyik eszikehíri Kaplicát⁸⁵⁸ amelynél ugyancsak nyolc oszlopot láthatunk, de itt azok a kör alakú medence körül és a négy félkörös sarokkamra irányában párosan helyezkednek el, ily módon szabályos térközüket alkotva. Ezek a sarokkamrák, épp úgy, mint a burszai Eski Kaplicánál, tulajdonképpen nem egyebek, mint nagyobb méretű falifülkék. Ilyen alapon Eyice ezeket is a csillag formájú sicaklik csoportjába sorolja.⁸⁵⁹

Ha feltételezzük, hogy a hararában eredetileg négy sarokkamra is volt, úgy azt ebben az esetben – nem tekintve most a kupolát tartó oszlopokat – a négy sarokkamrás tipushoz kellene sorolnunk. Genthon, elfogadva e feltételezést, épp ezért említi a Rudas fürdő legközelebbi rokonaként az izniki Hadzsi Hamza és a burszai Persembe hamamokat.⁸⁶⁰ Mindkettő valóban jellegzetes képviselője az említett típusnak, akként tartja számon Eyice is a már több ízben idézett munkájában.⁸⁶¹ Edward Brown említett vázlatán úgy tűnik, mintha a négyzetes tér belső sarkain valóban egy-egy kisebb helyiség lenne. Amennyiben azt elfogadjuk, úgy fürdőnk ténylegesen közeli kapcsolatba hozható az előbb hivatkozott két törökországi hamammal. Mindezek ellenére azonban legfeljebb mint e csoport változatát – illetve sajátos magyarországi megnyilvánulását – tarthatjuk számon.

A fürdő vízellátása, valamint helyiségeinek fűtése a többi budai termálfürdőhöz hasonló módon történt.

Mint az eddigiekből is kiténik, a budai török ilidzsék az alaprajzi elrendezést tekintve korántsem olyan típusépületek, hogy egyes esetekben ne mutatnának az alaptípuson belül is – mindenekelőtt a harara tekintetében – jelentős alaprajzi változatokat.

A budai – de egyben a még ma is meglévő magyarországi – ilidzsék utolsó emlékeként tárgyaljuk a következőkben a Császár fürdőt – a törökök Veli bej fürdőjét –, amely egyike volt Buda legismertebb fürdőinek.⁸⁶² Alapítója Szokollu Musztafa idejében, az 1570-es években hatvani szandzsákbej volt.⁸⁶³ Fürdőnkőről – amely az északi hévizek mellett épült – számos említés történik a XVII. század folyamán. Valamennyi forrás kizárólag Veli bej fürdője néven nevezi. A fürdőre vonatkozó leírások egyes szerzőknél igen vázlatosak, másoknál viszont más hasonló objektumok leírásával keverednek.

Nevét ugyan nem említi Ottendorff, de kétségtelenül erre a fürdőre utal, amikor ezt mondja:

„A pompás meleg fürdők, melyeket Musztafa pasa újjátott meg, a külvároson kívül vannak. Az egyik (11) talán ezer lépésre a Vérkapu⁸⁶⁴ előtt fekszik, s ennek közelében szép, négy tornyú és fallal körülvett puskapormalom (12) van . . .”⁸⁶⁵

A mellékelt helyszínrajz a fürdő épületét a lőpormalomtól északra helyezi el, ott ahol ma a Császárfürdő török kori része áll.

Ugyancsak ebben az időben említi Veli bég fürdőjét Evlia Cselebi is, leírása itt eléggé zavaros.⁸⁶⁶ Tőle a fürdő épületéről semmit sem tudunk meg, helyére vonatkozóan pedig csak közvetett utalást nyújt:

„A Baruthane ilidzséje: Veli bég fürdőjének a közelében van, nem olyan díszes . . .”⁸⁶⁷

Egy másik helyen, Gül Baba kolostorával kapcsolatosan említi, hogy

„ . . . A Khoroz kapun kívül Veli bég fürdője közelében . . .” van.⁸⁶⁸

Veli bej fürdőjéről a másik török forrás, Behrárn Dimiški a következőket mondja:

„ . . . Egy másik hévizet, mely a város egyik végén fakad Veli bej hévizének neveznek. Vize mérsékelten meleg . . . E héviz felett is nagy kőkupola, emellett üveges veranda és kupolás mosdóterem áll. E teremben egy nagy medence s e körül tizenhat fürke van, melyek mindegyikében vízscap van felszerelve . . .”⁸⁶⁹

Edward Brown Buda leírása alkalmával Veli bej fürdőjéről⁸⁷⁰ csak röviden tesz említést. Leírása csak részben helytálló, és – a négy sarokkupola kivételével – inkább a Rudas fürdőre illik. Megállapítása topográfiai vonatkozásban is téves, mert Veli bej fürdőjét a Gellérthegy közelében levőnek mondja.⁸⁷¹

„ . . . Legpompásabb a Szolimán szultán által széppé tett Velibey fürdő, közelében látható a Szt. Gellért hegy . . .”⁸⁷²

Az 1684-es budai ostrom alkalmával Szilahtár csupán névleg – részletesebb leírás nélkül – említi Veli bej fürdőjét.⁸⁷³

Az 1686-os visszafoglalás idején s azt követően a fürdőre vonatkozó adataink egyre gyakoribbak és topográfiai és más vonatkozásban is teljesebb értékűek,

mint a korábbiak voltak. Elsősorban Marsigli Memoriáléjának ide vonatkozó része, valamint a most már autentikusnak tekinthető helyszínrajzok szolgálnak jó felvilágosítással.

Marsigli a fürdőről a következőket mondja:

„I. Veli Bei Iligesi. Il Bagno dell’ acqua calda minerale di Veli Bei. Questo e il piu principale, e piu magnifico; vi sono fontane dentro, non solo d’acqua calda naturale, che scaturisce in tre parti, e forma gli bagni, ma anco d’acqua fresca, che si puo aprire e chiuder a piacere. Nel mezzo e tanto largo, che vi si puo natare dentro. E fatto con gradini di scala. Resta intieramente illeso: e coperto con mattoni, e fabricato di pietra.”⁸⁷⁴

A helyszínrajzok közül elsősorban De la Vigne térképe,⁸⁷⁵ a Marsigli-féle török térkép,⁸⁷⁶ valamint Marsiglinak az 1686-os ostrom során készített egyik helyszínvázlata⁸⁷⁷ nyújtanak jó tájékozódást. Ez utóbbin könnyen felismerhető a Császár fürdő jelenleg is meglévő török részének vázlatos alaprajza. A helyszínrajzon ehhez egy nagy téglalap alaprajzú épületrész csatlakozik nyugati irányban, amely az előcsarnok lehetett.

A Budát ábrázoló veduták csaknem mindegyikén a középkori Felhévíz területén ott találjuk a meleg fürdőket, de közülük egyik sem tekinthető a Veli bej fürdő autentikus ábrázolásának. Az egyes vedutákon inkább az épület karakterét érzékeltető kupolás építményt láthatunk. Gyakori az olyan ábrázolás is, amelyen a fürdő egy kisebb és egy nagyobb, külön-külön sátozottóval fedett épületből áll. Így mutatja be Siebmacher⁸⁷⁸ és Dilich⁸⁷⁹ avagy Keller⁸⁸⁰ metszete, míg Fontana nagyméretű városképén nagykupolás épületként tűnik fel, amely egy féltetővel fedett négyszögű építmény közepén áll.⁸⁸¹ Magliar vedutáján⁸⁸² azonban Veli bej fürdője kupolákkal fedett négy saroktornyos épület, hasonlóan mint a már korábban említett Marsigli-féle alaprajzon. Ez utóbbi két ábrázolást összevetve a Császár fürdő török kori részének mai alaprajzával, egyre inkább kétségtelenné válik a jelenlegi török résznek az egykori Veli bej fürdőjével való azonossága. Nagyon valószínű tehát az, hogy a fürdőben levő török felirat szövege az épületnek csupán Szokollu Musztafa pasa által történt átépítésére vagy javítására vonatkozik.⁸⁸³

Valamennyi ábrázolás közül ki kell azonban emelnünk Fischer von Erlach művét,⁸⁸⁴ amely fürdőnknek jó műszaki felmérésen alapuló alap-, metszet- és nézetrajzát adja alig néhány évtizeddel a visszafoglalás után. Neve itt már Kaiserbad, azaz Császár fürdő. Ez utóbbi ábrázolásokra igen gyakran történik majd hivatkozás még a továbbiakban.

Az írott forrásanyag, valamint az ábrázolások vázlatos ismertetését követően ismerkedjünk meg magával a fürdő megmaradt török részével.

Fürdőnk – amint a következőkben látni fogjuk – a magyarországi török területen levő ilidzsék igen érdekes és a harara szempontjából az eddigiektől eltérő alaprajzi típust képvisel. (89. kép.)

A három fő részre tagolódnó fürdőépület előcsarnoka már csak azért sem ismeretes, mivel az már Fischer von Erlach idejében sem volt meg, s így ezért annak alaprajza sem tünteti fel. Arra vonatkozóan, hogy az milyen volt, csak feltételezésekre vagyunk utalva, mivel a Marsiglinál található alaprajzi vázlat sem nyújt

kellő és hiteles támpontot. Nagyon valószínű azonban, hogy ez is hasonló négyzet alaprajzú, kupolával fedett nagyméretű helyiség lehetett, mint a gebzei Musztafa pasa haman⁸⁸⁵ vagy a burszai Jeni Kaplica⁸⁸⁶ előcsarnoka. Bejárata talán az előtte haladó főútról nyílhatott.

A feltételezett előcsarnokból egy keskeny téglalap alaprajzú és lapos dongaboltozattal fedett helyiségbe jutunk. Ez volt a tepidarium, amely ma a török rész kezdetét jelenti.

A soğukluk ma egyetlen teret képező helyisége eredetileg osztott lehetett. Fischer von Erlach alaprajzán még osztott teret láthatunk, de a rajzon az is jól megfigyelhető, hogy a bejárattól jobbra levő osztófalak már későbbi eredetűek. Ugyanis csak a balra levő rész osztófala azonos falvastagságú a fürdő többi falával. Ezek szerint – ha ezt egy későbbi feltárás nem módosítja – a tepidarium két-harmad-egyharmad arányban volt megosztva. Belső kialakításában teljesen egyszerű.

Vizsgálódásaink szempontjából azonban legérdekesebb Veli bej fürdőjének épiségben megmaradt hararája. Ennek alaprajza szabályos négyzet, belső kialakításában pedig a kilencosztású térmegoldást követi, de mindezek ellenére ugyanakkor a Eyicénél ismertetett⁸⁸⁷ „a” és „b” típusok sajátos keverékét egyesíti. Magának a belsőnek a kilencosztású tér elvén alapuló kialakítása révén fürdönket a négy sarokkamrás típusba – Eyicénél ez az „a”-val jelölt⁸⁸⁸ – kell sorolnunk, noha annak centrális része – ahol a nyolcszög alakú nagymedence is van – csillag alakban elhelyezkedő falifülkékkel tagolt alaprajzot mutat. Itt minden második falifülke közepét széles bejárati nyílás töri át. (90. kép.) A bejáratok a hasonló módon elhelyezkedő keskeny téglalap alakú és teknőboltozattal fedett oldalhelyiségekbe vezetnek. (91. kép.) A négy sarokkamra mindegyike négyzet alaprajzú és kupolával fedett, s eredetileg – amint az Fischer von Erlach alaprajzán is látható – a két hosszanti irányú keresztkamra két végén nyílt a bejáratuk. Ezt később módosították, illetve azok falán újabb átjárókat nyitottak.

A sicakliknak a kilencosztású tér elve alapján kialakított alaprajzi formája – amint azt már korábban a Rudas fürdő esetében is kiemeltük – a hazai emlékenyokban elsősorban nem az ilidzse, hanem a hamam jellemző formája. E kettőnek a kölcsönhatásából született alaprajzi megoldás pedig egyedülálló az ismert magyarországi anyagban.

A centrális teret, valamint a négy sarokhelyiséget alacsony, dobon ülő félgömbkupola fedi. A sarokhelyiségek kupolái a kis kiülésű számárhátú falíveken nyugszanak, a sarokátmeneteket pedig egyszerű csegelyek képezik, hasonlóan, mint a Király fürdő oldalkamráinál. Ugyane megoldással találkoztunk a Gül Baba és Idrisz Baba türbéinél is. Ezek a falívek alkotják a helyiségek egyetlen díszítő elemét.

A középső nagy kupola hatalmas kőhevedereken nyugszik, amelyeket falazott sztalaktitfejezetes kőpillérek támasztanak alá. Fischer von Erlachnak az épület metszetét ábrázoló képén a kupolát csillag alakú felülvilágító nyílások törik át, jelenleg azonban a belső tér megvilágítására lanterna szolgál. Az ábrázolás helyességét csak a későbbi feltárások igazolhatják.

A kereszt alakban elhelyezkedő oldalfülkéket – eyvánokat – ugyancsak alacsony dobon ülő teknő-, illetve dongaboltozatok zárják le. Ezeknél a sarokátmenek-

teket egyszerű fogsor-díszes saroksztalaktitok alkotják. Hasonló képzésű sztalaktit-boltozattal hazai emlékeink között egyedül itt és Güzeldzse Rüsttem székesfehérvári fürdőjénél találkozunk, alkalmazása azonban gyakori a török építészetben. A livnói „Glavica” dzsámi kupolaátmeneteit ugyancsak ilyen formából alakított sztalaktitboltozatok alkotják.⁸⁸⁹

A kupolák intradosza teljesen síma és dísztelen, csupán a délnyugati sarokkamra kupoláján fut körbe egy sáslevelekből alkotott széles szalag, a kupola centrumát pedig csillag alakú felülvilágító töri át. Az egyes helyiségek eredeti világítására vonatkozóan csak a feltárások adhatnak választ, mivel a jelenlegi ablaknyílások, valamint a Fischer von Erlach ábrázoláson látható keskeny lőrészszerű nyílások is újabb keletűek már, visszafoglalás utáni időben készültek.

A harara centrumát képező nyolcszögű vízmedence ötlépcsős. Ilyennek ábrázolja azt Fischer von Erlach is. Alaprajzán az átlós irányban elhelyezkedő két sarokkamrában is jelez egy-egy négyzet alakú, többlépcsős medencét. Ezeknek egyike ma is megvan, de már átalakítva. Feltételezésünk szerint e két medence is már a visszafoglalás után létesülhetett. A kérdést azonban csak a későbbi kutatás lesz hivatott eldönteni.

Veli bej fürdőjének, a mai Császár fürdő török részének vizellátása a falakban húzódó vízvezetékhalózat segítségével történhetett. Ennek rendszere, továbbá a falikutak és mosdómedencék elhelyezkedése azonban majd csak a feltárások eredményeként válik ismertté. Addig csak feltételezésekre vagyunk utalva. Figyelembe véve a nagyszámú analógiát, és ismerve a Király fürdő vízrendszerét⁸⁹⁰ véleményünk szerint a falikutak és a mosdómedencék részben a soğuklukban, nagyobb számban pedig a harara oldalkamrában és sarokhelyiségeiben lehettek.

Az ún. vizes helyiségek fűtésére itt is – miként a többi ilidzsénél – a víz szolgált, míg az előcsarnokot épített kályha vagy szabad tüzelésű mangal melegíthette.

Összegezve a fürdőről eddig elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy noha a belső részletek kevésbé voltak olyan díszesek, mint mondjuk az egykori Jesil direkli ilidzsaszi, alaprajzi szempontból viszont valamennyi ismert hévfürdő között a leggazdagabb térkialakítású. Két alaprajzi típus kölcsönhatásából létrejött hararájával pedig egyedülálló valamennyi magyarországi emlék között.

Bár Marsigli az eddig tárgyalt ilidzséken kívül Budával kapcsolatban még többről is tesz említést Memorialjában,⁸⁹¹ ezekről azonban az írott forrásokon kívül más ismereteink nincsenek.

A magyarországi török területeken nagyobb mértékben elterjedt típus volt azonban a hamam, vagyis a gőzfürdő. Annak ellenére, hogy az írott forrásokban⁸⁹² említett fürdőink nagy része ez utóbbi csoportot képviseli, közülük ma már alig néhánynak maradványa ismeretes.⁸⁹³ Szerkezeti felépítésük ismeretének hiányában a hamamok mint üzemelő fürdők megszűntek a hódoltságot követően, és gyors pusztulásnak indultak.

A magyarországi hamam típusú fürdők egyik legjobb állapotban megmaradt, s a feltárások eredményeként csaknem teljes szerkezeti felépítésében ismert példánya az egi Valide szultána fürdő.

Valide szultána fürdőjének – amely feltehetően a XVII. század legelején épült, s alapítója Arnaut pasa volt⁸⁹⁴ – egyetlen név szerinti említésével Evlia Cselebinél találkozunk. Ő a fürdőt röviden így jellemzi:

„Füüdője van kettő: egyik a belső vár kapuja alatt a hídfőnél; ez Valide szultána füüdője, mely nagyon szép, kellemes vízű, hat kamrájú füüdője; egész kupoláját vörös keramit fedi . . .”⁸⁹⁵

A török korból származó további említésével többé nem találkozunk. E korból vagy azt követő időből származó helyszínrajzot vagy olyan vedutát, amely a füüdőt jelezné, nem ismerünk.

Az 1687. december 17-i visszafoglalás során épségben maradt füüdőt – mivel az „jelentős bevételt hoz”⁸⁹⁶ – továbbra is fenntartják. Ez azonban csak igen rövid ideig tartott, s az a XVIII. század derekán már olyan rossz állapotban volt, hogy arról 1765 után többet már említés sem történik.⁸⁹⁷ Ez ideig is nem mint füüdő működött, hanem mindenféle más egyéb célra használták fel e török épületet.

A Valide szultána füüdő azonban nem tűnt el teljesen. Rommaradványait az ezek felhasználásával készült építmény napjainkig – az 1958. évi ásatás megkezdéséig – fenntartotta.⁸⁹⁸

Mint már említettük, a hamamnál is megtaláljuk a hármas alaprajzi beosztást, azaz az apodytherium, a tepidarium és a caldarium egymást követő helyiségeit. A hamamnál azonban ezekhez csatlakozik még a kazánt és a fűtőkamrát magába foglaló helyiség, a praefurnium, a külhan.⁸⁹⁹

Valide szultána füüdőjének alaprajza – hasonlóan a korábban ismertetett ilidzsekhez – hosszanti téglalap. (92. kép.) Méreteiben is csaknem hasonló, és alaprajzi elrendezés tekintetében is hozzá legközelebb álló a vranjei ún. Stari hamam,⁹⁰⁰ valamint alaprajzi elrendezését és belső tereosztását illetően az izniki Hadzi Hamza hamam,⁹⁰¹ továbbá csekély eltéréstől eltekintve a prizreni Mahmud pasa hamam.⁹⁰²

Az előcsarnok – camekan – az említett analógiák alapján, valamint a feltárások eddigi eredményeiből következtethetően egy négyzet alaprajzú, kupolával fedett, nagy méretű helyiség lehetett. A helyiség közepén feltehetően csorgókút is volt, miként azt az említett füüdők előcsarnokainál is láthatjuk. A falakat vagy a kupolát eredetileg festés díszítette. Erre engednek ugyanis következtetni az előcsarnok szomszédságában levő helyiségeknek, a tepidariumnak a feltárása során előkerült vakolattöredékek, amelyeken fehér alapon vörössel festett számráthíves részletek töredékei voltak láthatók.⁹⁰³ Bejárata valószínűleg az épület tengelyében nyílt, de az is lehetséges – miként az említett füüdők közül a Hadzi Hamza és a vranjei Stari hamamnál –, hogy az oldalhomlokzaton volt. A bejárat elhelyezése ugyanis mindkét megoldásban igen gyakori.

A belső tér megvilágítására az oldalfalakat egy vagy több szintben áttörő ablaknyílások szolgálták. A kupoladobot ugyancsak kis méretű ablaknyílások tagolhatták.

Az előcsarnokból az épület tengelyében levő keskeny ajtónyíláson át jutunk a soğuklukba. A füüdőnek ez a helyisége igen keskeny, s feltehetően annak nyugati végét a mellék helyiség foglalta el. Az itt előkerült töredékek alapján ugyanis a helyiség e részének ilyen jellegű rendeltetésére következtethetünk. A padozat alatt húzódó fűtőcsatornák segítségével az épületnek ezt a helyiségét már fűtötték, az azonban, hogy a falikutak és a hozzájuk tartozó mosdómedencék hol állottak, az eddigiek során nem volt megállapítható.

A hararába — amely kilencosztású teret képez — ugyancsak a fürdő hossz- tengelyében nyíló bejáraton át jutunk be. A négyzetbe foglalt kilencosztású tér közepén azonban itt a vízmedence helyét az ugyancsak nyolcszög alakú — és a padozattól kiemelkedő — „göbek taşi” foglalja el.⁹⁰⁴ (93. kép.) Helye az erősen lepusztult padozat ellenére itt igen jól meghatározható.

A kilencosztású tér négy sarkában egy-egy kisebb fürdőkamra helyezkedik el, melyek mindegyikének bejárata — valószínűleg félköríves záródású ajtónyílások — a lesarkított és a helyiség központja felé néző oldalon van. Az Eyice-féle csoportosítás szerint⁹⁰⁵ a négy sarokkamrás típusba tartozó fürdőknek igen nagyszámú analógiájával találkozunk mind a törökországi, mind a balkáni emléanyagban. A már említett vranjei hamamon és a prizreni Mehmed pasa hamamon kívül a bulgáriai Tirnovoban levő Baš hamam⁹⁰⁶ is e csoportot képviseli. A törökországiak közül az eddig említett izniki Hadzsi Hamza és a burszai Persembe hamamon kívül az isztambuli Bayazid hamam⁹⁰⁷ is e csoportba tartozik, épp úgy, mint azok, amelyeket a továbbiakban Eyice ugyancsak felsorol.⁹⁰⁸

Ez a harara típus, mint látjuk, igen széles elterjedést mutat, s azt már igen korán megtaláljuk. Az egi Valide hamam hararájával szinte egyező alaprajzi elrendezést mutat már az az Aniban levő egyik fürdő,⁹⁰⁹ amely még a IX. században épült, továbbá a bitlisi Hüsrev pasa hamamnak⁹¹⁰ mind a férfi, mind a női szárnya. E típusnak többféle változata ismeretes aszerint, hogy az oldalkamrák alakja milyen és azok hogy helyezkednek el, illetve azok egyikének a többi helyiséggel milyen kapcsolata van. Ilyen — az egi fürdő tervéhez hasonló — megoldással találkozunk a bakui Hadzsi hamamnál,⁹¹¹ valamint a bitlisi Han hamamnál,⁹¹² míg az ugyancsak bitlisi El Aman han hamamjának⁹¹³ hararájában két téglalap és két négyzet alaprajzú sarokkamrát találunk.

A sarokhelyiségeket alacsony tamburon ülő kis kupolák fedték, amelyekhez a sarokátmenetet számárhátíves tölcserboltozatok képezik; ezek eredetileg valószínűleg díszítettek voltak. Ugyanezt a megoldást láthatjuk a már említett izniki Hadzsi Hamza hamam kupolájának sarokátmeneténél.⁹¹⁴

A sarokkamrák között kereszt alakban elhelyezkedő fülkék — e típusnak Eyice szerint is⁹¹⁵ másik jellemzője — donga- vagy teknőboltozattal fedettek lehettek, míg a tér centrális része kupolával zárult. Ez utóbbi a sarokkamrák falain támaszkodó számárhátíveken nyugodhatott, amint azt a tirnovoi Baš hamamnál, valamint Johann Erder akvarelljén is⁹¹⁶ láthatjuk.

Fürdőknek viszonylag legjobban megmaradt része a harara, és így a teljes feltárás eredményeként annak részletei is oly mértékig ismertek, hogy az az említett analógiák segítségével csaknem teljes hitelességgel rekonstruálható.

A következőkben visszatérve ismét a sarokkamrákra, megállapítható, hogy azok mindegyikében egy-egy nagyméretű számárhátíves falifülke volt, hasonlóan, mint a vranjei Stari hamamban is. Megállapítható volt továbbá a falikutak és a mosdómedencék pontos elhelyezése is. Helyüket a padozat maradványán és az oldalfalon látható lenyomatuk jelezte. Ezek szerint a sarokkamrák mindegyikében egy-egy — az épület hosszanti falánál álló — mosdómedence volt, míg a keresztfülkék közül csupán a hossz tengelyre merőlegesen fekvő kettőben találtuk meg annak nyomát. A mosdómedencéknek és így a falikutaknak is teljesen egyező az elhelyezése, mint a vranjei Stari hamamban. Feltehető azonban az is, hogy a praefurnium felől csat-

lakozó oldalon is lehettek mosdómedencék – amint az a burszai Persembe hamamnál is látható⁹¹⁷ –, ennek nyoma azonban nem volt kimutatható.

A kutatás során sikerült a vízvezetékálózat egy részét is nyomon követni az épület két hosszanti főfalában, a nyomokban előkerült agyagcsőtöredékek „in situ” maradványai alapján.

A sicaklik megvilágítása bizonyára itt is az oldalkamrák és a centrum fölötti kupolába vágott felülvilágítókön át történhetett, mint azt már több ízben is láthattuk. A keresztfülkék, valamint a soğukluk boltozatát is hasonló felülvilágítók törhették át.

A fürdő helyiségei közül a harara egyes részein és az egyik sarokkamrában maradtak meg a több rétegű padozat kisebb összefüggő részletei. (94. kép.) A padozat alapját téglapilléreken nyugvó nagyméretű szabályos kőlapok képezik – ezek egyben a fűtőcsatornák fedőlapjai is. Erre kerül aztán rá a több rétegű téglapadozat, amelyben keskeny csatornák húzódnak. A téglát enyhe lejtésű kőburkolat borítja.

A padozaton vagy a helyiségek fala mentén épített ülőpadok nyomaira nem találtunk. Lehetséges, hogy egy-egy nagyobb kőtömbből vagy esetleg fából voltak.

A víz melegítésére és egyben az épület vizes helyiségeinek a fűtésére szolgáló két részből álló traktus – amely a hararához csatlakozik – fürdőnknek a legjobban elpusztult része. A hararához közös főfallal csatlakozó helyiség felső része volt a víztartály – hazna⁹¹⁸ –, alatta pedig a tüzelőtér helyezkedett el. Ez utóbbi rész a külhan.⁹¹⁹ (95. kép.) Ehhez csatlakozott azután a félig földbe süllyesztett fűtőkamra.

Az épületnek ebből a részből csak a fűtőkemence padlószint alatti része maradt meg, az abból sugarasan szerteágazó fűtőcsatornákkal. Maga a kemence – amelynek a fűtőkamrából nyíló szája is pontosan meghatározható volt – és az eredetileg dongaboltozattal fedett fűtőkamra is szépen megdolgozott kőkváderekből falazott volt. Egyébként maga az egész fürdőépület a padozatot tartó pillérektől, a kupolák héjazatától, valamint a szamárhátas téglaboltívektől eltételezve ugyancsak faragott kövekből épült.

A hamam fűtőrendszerét szemléletes módon mutatja be Klinghardt a török fürdőkről írott munkájában.⁹²⁰ Hasonló módon épült és hasonló rendszer szerint a Valide szultána fürdő fűtőberendezése is. Ugyanilyen fűtőberendezéssel működtek az eddigiekben analógiaként felsorolt törökországi hamamok és ugyanezzel találkozunk a prizreni Mehmed pasa fürdőnél⁹²¹ éppúgy, mint a bácsi török fürdőben is.⁹²²

A magyarországi területen állott számos hamam közül az egi Valide szultána fürdő maradványa kétségtelenül a legjelentősebb, mivel e típust ez őrizte meg a legépebben. A rajta kívül még ismert néhány gőzfürdőből csak kisebb részleteket őriztek meg az évszázadok. Jó részük egyáltalán nem vagy csak igen kis mértékben kutatott, feltárva pedig egyik sincsen.

Figyelemre méltó a székesfehérvári Güzeldzse Rüsztlem pasa fürdője,⁹²³ amely ugyancsak hamam volt. (96. kép.) Alapítója – aki e fürdőt az 1550-es évek végén vagy a 60-as évek legelején építtette – Rüsztlem budai pasa⁹²⁴ volt. Alapítványai között több más fürdő is szerepel.⁹²⁵

Rüsztlem pasa fürdőjéről Evlia Cselebi név szerint nem tesz említést, s magáról a fürdőről mindössze ennyit mond:

„A várban éppen 1100 alacsonyabb-magasabb téglapítkezésű szép ház van . . . Utcái mind kővel vannak fedve . . . van, továbbá szép fürdője . . .”⁹²⁶

Behrám Dimiški → aki Evlia Cselebivel egy idő tájt írja le Székesfehérvárt – rövid közlésében két fürdőről tesz említést,⁹²⁷ de egyiket sem nevezi meg, s azok közelebbi helyéről sem szól.

A város falain belül állott fürdő – amelynek maradványait a Jókai utca 2. számú ház falában láthatjuk beépítve – korábbi ásatása is nyilvánvalóvá tette, hogy e maradványok valaha fürdőhöz tartoztak, amely viszont Güzeldzse Rüsztlem pasa fürdője volt.⁹²⁸

Az épület helyén végzett kisebb feltárással sikerült bizonyos alaprajzi kérdéseket tisztázni, valamint a fürdőről ennek kapcsán újabb ismereteket szerezni.

A ma is álló sarokrészlet a fürdő sicaklikjának – a caldariumnak – maradványa. A fürdő hararája ugyanis nem a kilencosztású térkialakítás elve szerint épített, hanem csillag alakú alaprajzot mutat. A hararának kis méretű falifülkái vannak, s azokat erős kiülésű falpilléreken nyugvó boltozatok, illetve kupola fedte.

A Rüsztlem pasa fürdő hararájának alaprajza hatágú csillag alakzatot képez és mint ilyen a magyarországi hamamok között az egyetlen. Semavi Eyice már idézett munkájában ezt a típust az ún. „b” csoport egyik változataként említi.⁹²⁹ Hasonló csillag alaprajzú caldariumot találunk a törökországi hamamok jó részénél is. Ezek közül csupán a burszai Indzsile⁹³⁰ és Bit Pazar hamamokat,⁹³¹ valamint az isztambuli Kilic Ali pasa hamamot⁹³² említenénk, mely utóbbinak hararája ugyancsak hatágú csillag alakot képez. Ugyanezen típust képviseli az isztambuli Küçk Ayasofya hamam⁹³³ is – melynek azonban az alaprajza hétágú csillag – valamint a Tahtakale hamam.⁹³⁴

A fürdő vízvezetékrendszerének csak kisebb részletei kerültek elő, s a rendszer a hamam jó része fölött álló újabb épületek miatt nem volt nyomon követhető. Annyit azonban sikerült megállapítani, hogy a főfalban kettős nyomóvezeték húzó-dott – egyik a hideg, másik a meleg víz számára –, s a két vezeték nem azonos kaliberű agyagcsövekből állott. Nem volt továbbá megállapítható a falikutak és mosdómedencék pontos helye sem. Ezek feltételezésünk szerint a falifülkék, illetve a csillag szárainak tengelyében lehettek.

Rüsztlem pasa hamamjának további helyiségeire vonatkozóan az eddigi feltárások alapján még korai lenne messzemenő következtetésekbe bocsátkozni. Nem lenne helyes csupán feltételezések alapján a fürdő rekonstrukcióját akár csak elméletileg is megkísérelni. Annyi azonban kétségtelenül megállapítható, hogy a fürdő-épület jelentékeny kiterjedésű volt, s ez a hamam típusát tekintve az ún. „b” csoportba tartozott. Ez utóbbi az anyaországi emlékek között igen gyakori, míg a magyarországi emlékek között ez az egyetlen képviselője.

A közfürdők még egy álló maradványát ismerjük Gyuláról.⁹³⁵ Ez is gőzfürdő volt. A fürdőről a török korból közelebbi ismereteink nincsenek. Evlia Cselebi Gyula vára és városának leírása során nem említi, csak annyit mond, hogy „tizenegy fürdője” van,⁹³⁶ de közülük egyet sem nevez meg. Alapítóját és építésének közelebbi idejét sem ismerjük. Mindkettő tekintetében csak feltételezésekre vagyunk utalva.

A fürdőt – amely épségben élte túl a visszafoglalást – a XVIII. század elejétől kezdődően imaház céljára használták fel.⁹³⁷ Rosenfeldt 1722-ben készült rajzán még a kupolákkal fedett, jó állapotban levő fürdőt látjuk.⁹³⁸ A látkép és a helyszínrajz az Evlia Cselebinél említett Ali pasa dzsámi és türbe⁹³⁹ közelében tünteti fel a fürdőt is. Ennek alapján megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy ez a fürdő ugyancsak Ali pasa alapítványai közé tartozhatott.⁹⁴⁰ E feltevést elfogadva építési ideje is közelebről meghatározható; a XVI. század második felére tehető.

Az egykori török fürdő maradványait ma az általános iskola épülete őrzi,⁹⁴¹ amelyet még a XIX. század elején alakítottak ki az akkor már romos épületből.⁹⁴²

A kutatás során előkerült a fürdő egyik helyiségének padozata, alatta a fűtőcsatornák járataival és a padozatot tartó pillérek maradványaival. Ez utóbbi kétségtelenné teszi, hogy e fürdő is hamam volt. Arra vonatkozóan azonban, hogy az előkerült részletek melyik helyiséghez tartozhattak, csak feltételezésekre vagyunk utalva, de annyi kétségtelenül megállapítható, hogy az nem az előcsarnok volt.

A további kutatásnak és a teljes feltárásnak lesz majd a feladata, hogy a fürdő eredeti alaprajzát tisztázza, és szerkezeti felépítésére vonatkozóan további és részletes tájékoztatást nyújtson.

A magyarországi hamamok közül – bár annak még maradványai is elpusztultak⁹⁴³ – mégis meg kell említenünk a pécsi Ferhád pasa fürdőjét,⁹⁴⁴ amely ikerfürdő – çifhamam – volt. A fürdő 1774. évi alaprajza⁹⁴⁵ ezt kétségtelenné teszi, míg a maradványok elbontása során készített felmérési rajzok⁹⁴⁶ azt bizonyítják, hogy hamam volt.

Fürdőnkhez hasonló ikerfürdőkről – amelyben az egyik a férfi, a másik a női rész – a magyarországi török tartomány több városában is említést tesznek az írott források. Ilyen fürdő volt Güzeldzse Rüsttem pasa pesti fürdője,⁹⁴⁷ s ilyen lehetett a Marsigli Memoriáléjában a fürdők felsorolásánál utolsóként említett két budai fürdő is.⁹⁴⁸ Előfordulásuk a törökországi fürdők között is gyakori, és megtaláljuk őket a balkáni török emlékek között is. Valamennyiük között legrégebb az isztambuli Çukur hamam,⁹⁴⁹ amely 1463–1471 között épült. A hamamnak ugyanebbe a csoportjába tartozik – számos más társával együtt – az ugyancsak isztambuli Ayasofya⁹⁵⁰ és a Küçük Ayasofya⁹⁵¹ hamam, továbbá az ugyancsak isztambuli Bajazid,⁹⁵² a Kizlar agasi⁹⁵³ és az Edirnekapi (Mihrimah) hamamok,⁹⁵⁴ valamint a jenisehiri çifhamam,⁹⁵⁵ hogy többet ne is említsünk.

A balkániaiak közül csupán a prizreni Mehmed pasa,⁹⁵⁶ valamint a szarajevói Gázi Hüsrev bég⁹⁵⁷ hamamot említjük.

A közfürdők különféle fajtáinak ismertetése után foglalkoznunk kell a magánfürdőkkel is. Ugyanis a nagyobb házakban, palotákban volt fürdő is az épületnek egy külön szárnyában. Erre vonatkozóan Wratislaw is ezt mondja:

„... Az előkelő urak szép kerteket, fürdőket... készítettek széképületeik mellé.”⁹⁵⁸

A palotákban – szerájokban – levő magánfürdők szinte kivétel nélkül hamam típusúak voltak, méreteikben azonban a közfürdőknél jóval kisebbek. Ilyen magánfürdő volt a budai pasák palotájában is.⁹⁵⁹

Esztergom – Vízivárosban Horváth István kutatásai során az Óvoda utca 8. sz. épületben ugyancsak előkerült egy magánfürdő jelentős maradványa. A több helyiségből álló fürdő falai mintegy négy méter magasságban – részben a jelenlegi felszín alatt – állanak. Az ásatás során több helyiség, valamint a fürdő kőlapokkal burkolt nyolcszögű medencéje is előkerült. Horváth megállapításai szerint a fürdő az 1593 és 1595 közötti időben épült.⁹⁶⁰

A budai pasaszeráj fürdőjéről Evlia Cselebi emlékezik meg elsőként a palota rövid leírása során, s arról a következőket mondja:

„. . . Kétszáz szűkszobás, szűk udvarú egy fürdőjű, kertnélküli palota ez. Kara Murad pasa e palotában nem fért el, ezért kibővítette és kijavította azt . . .”⁹⁶¹

A fürdőről sem a török Behrám Dimiški, sem pedig az itt járt nyugati utazók nem tudósítanak. Csak az 1686-os visszafoglalás során készült Marsigli-féle Memoráléban találkozunk annak lexikális rövidségű leírásával:

„8. Pascia Serainde Uzziurnali Hamam; Il Bagno nell palazzo del Vesiro di Buda; questo anche come sopra tre conche; e arso, ma si puo restaurare.”⁹⁶²

Ugyancsak nem szerepel a fürdő a Marsigli-féle török térképen, sem Haiüy⁹⁶³ és De la Vigne⁹⁶⁴ helyszínrajzain, annak ellenére, hogy ezek mindegyike bizonyos részletességgel tünteti fel a budai pasapalota helyét és épületkomplexumát. De nem látható a nagy számban készült és ebből az időből származó vedutákon sem, amelyek magát a palotát mint kiemelt épületet ábrázolják. Hiányzik Fontana vedutájáról⁹⁶⁵ is, amely pedig északról mutatja be – ebben a szárnyban volt a fürdő is – a palotát és a hozzá csatlakozó Szeráj dzsámit, valamint az udvarban állott Ahmed bég türbéjét.⁹⁶⁶

A magánfürdőknél is, éppúgy mint a közfürdőknél, megtaláljuk az épület három fő helyiségét, valamint a fűtőberendezést.

A palota északi szárnyában – közel a bejárati kapuhoz – állott a XVI. század legvégén vagy a XVII. század legelején épült földszintes fürdőépület. A visszafoglaláskor leégett, de még helyreállítható állapotban maradt⁹⁶⁷ épületmaradványra 1734-ben ráépült a karmeliták kolostora.⁹⁶⁸ Ennek következtében mind a palota, mind a fürdő egyes részei megsemmisültek. Egy részük pedig a ráépült falak miatt a kutatás alkalmával nem volt hozzáférhető. Mindezek ellenére a feltárt maradványok viszonylag jó állapotban maradtak meg, olyannyira, hogy ezek alapján, analógiák segítségével legalábbis elméletileg rekonstruálható a fürdő.

A hamam eredetileg téglalap alaprajzú (97. kép) és nagyjából kelet–nyugati tájolású épület volt. Valamennyi hazai közfürdőnkhez hasonlóan előcsarnoka ennek is elpusztult a helyére épült szerkezeti főfalak nagy kiterjedésű alapozása következtében. A fürdőnek ez a helyisége a palota keleti szárnyával állott kapcsolatban, és bejárata onnan nyílhatott.

Bár a második helyiségnek – a soğukluknak – részben felmenő falai is megvoltak, alaprajzi kiterjedése mégsem volt pontosan meghatározható. Padozata – amely alatt keskeny szennyvízvezető csatorna húzódott – vörösmárvány lapokkal volt burkolva.

A fürdő valamennyi helyisége közül a harara a legfigyelemreméltóbb. Ez négyzetbe szerkesztett nyolcszög alaprajzú, eléggé kis méretű helyiség. Hossztengelyében levő keskeny ajtónyílás képezte a bejáratot, amely eredetileg félköríves záródású lehetett.

A harara sem maradt meg teljes épségben, mivel annak egy részét beépítették a kolostor falába.

A négyyszögből a nyolcszögű belső térbe való átmenetet a fűtőtér sarkaiban téglából falazott lapos boltívek képezték. (98. kép.) A padozatot a fűtőtérben szabályos rendben sűrűn elhelyezett égetett agyagpillérek tartották. A pilléreket hasított kőlapok fedték, amelyeket vörösmárvánnyal burkoltak. (99. kép.) A meleg levegő nyugati irányból csatlakozó, alacsony boltívű széles csatornán át áramlott be a padozat alatti térbe. A helyiség falában téglából falazott függőleges járat a füstgázok elvezetésére és egyben melegítésére is szolgált.

A fürdő vízellátását biztosító haznából – tartályból – a falikúthoz a melegvíz ugyancsak a nyugati oldalon előkerült kis átmérőjű agyagsővezetéken át jutott el. Maga a falikút és a hozzá tartozó mosdómedence már nem volt meg.

Arra nézve, hogy a vízhálózat átterjedt-e a tepidariumra, bizonyítékunk nincsen. Valószínű azonban, hogy igen, bár ennek az ugyancsak „vizes” helyiségnek külön fűtése nincsen. A harara fűtőtéréből ugyanis a soğuklukba átvezető fűtőjáratok nincsenek. Feltehető, hogy mindkét helyiséget a harara látta el meleggel.

Szerencsés körülmények folytán igen jó állapotban maradt meg a hamam fűtőberendezése, a kemence – külhan –, a hazna alapja és a lejtős lejáratú fűtőkamra. (100. kép.) A fürdőnek ez utóbbi helyiségei, illetve traktusa a közfürdőknél szokásos módon ugyancsak részben föld alá süllyesztett volt.

A kis méretű kör alakú kemence kőkváderekből épült, amelyeknek kötőanyaga nem habarcs, hanem agyag volt. Oldalfalain szabálytalanul elhelyezett keskeny nyílások szolgálták a meleg kiáramlására. A hararába nyíló fűtőcsatornával szemben találjuk a szintén agyagba ágyazott kőkerettel szegélyezett tüzelőnyílást. A kemence homlokzata fölött kis kiülésű téglaboltív volt, amelynek megmaradt boltvállai jelzik a kemence előtti falifülke létét.

A kemence felső nyílását eredetileg – amint az analógiák is mutatják⁹⁶⁹ – félgömb alakú rézedény fedte le, amelynek helyét a kemence felső részén levő és ma is jól látható agyaglenyomat őrizte meg.

A melegítendő víz tárolására szolgáló hazna – ez a kemence fölötti részben volt – ugyancsak agyagba rakott téglából falazott. E részből azonban igen csekély maradványok vannak meg, a felépítménye pedig teljesen hiányzik.

Feltételezésünk szerint a fürdőnek két kazánja és kettős haznája lehetett, amire a barokk kori falba beépített maradványok tüzetesebb vizsgálata enged következtetni. A már eddig ismertetett kemence egyik oldalnyílása egy ugyancsak kör alaprajzú belső térbe nyílik, ugyanakkor pedig a falikút helyét jelölő és a haznából kivezető vízvezetékcső a helyiség – s egyben a víztartály – középső tengelyében van. Sajnos e kérdés behatóbb vizsgálata – a második kemence feltárása – nem volt megoldható. Az észlelt maradványok korábbi feltételezésünket erősítik.

Az épület maradványainak ismertetése után megkíséreljük bemutatni, hogy milyen lehetett ennek a palotának a magánfürdője.

A budai pasák várbeli palotájához hasonló jelentősebb épületekkel – melyekhez fürdő is tartozott – többnyire az anyaországi török emlékanyagban találko-

zunk. Kisebb számban a balkáni országokban is megtaláljuk őket, de ezek mind korban, mind jellegben különböznek törökországi társaiktól és tárgyalt épületeinktől.

A budai pasaszerájhoz alaprajzi elrendezésében is hasonló a samszuni Köprülü palota, amelynek egyik oldalszárnyában helyezkedik el a kupolával fedett caldariumu magánfürdő.⁹⁷⁰ Az egyik kütahyai palota⁹⁷¹ épületének ugyancsak egyik oldalszárnyát képezi annak fürdője. Az egyik edirnei régi palotában – az ún. Vezir konak-ban⁹⁷² – a fürdő szintén a szerájnak egy külön részét foglalja el. Az egyes említett paloták fürdőinek alaprajzát áttekintve valamennyinél megtaláljuk az apodytheriumot, tepidariumot és a caldariumot, továbbá a hamam jellegzetes fűtőberendezését, a praefurniumot.

Már a közfürdőknél is tapasztalható volt, hogy a fürdés technológiai folyamatainak sorrendjében követték egymást alaprajzi elrendezés tekintetében a helyiségek. Ugyanez figyelhető meg a magánfürdőknél is. Ezek a magánfürdők azonban sok esetben nemcsak a legszükségesebb helyiségekre korlátozódtak, s ugyanakkor belső kiképzésük is gazdag és változatos formákat mutat. Ezt figyelhetjük meg az isztambuli Jerebatan szeráj magánfürdőjének változatos alaprajzán is.⁹⁷³

Fürdőnk alaprajzi elrendezését tekintve legközelebbi rokonságot a már említett edirnei Vezir konak fürdőjével mutat, s részben a miletoszi ún. „Magánfürdő a színháznál” az, amely hozzá legközelebb áll, valamint az ugyancsak miletoszi „Majorsági fürdő”.⁹⁷⁴ Az említett fürdők hararájának alaprajza azonban kivétel nélkül négyzet.

A pasapalota fürdőjének sicaklikja eredetileg feltehetően a samszuni Köprülü palota magánfürdőjéhez hasonlóan alacsony dobon ülő kupolával fedett volt. A helyiség világítását itt is – miként az említett fürdőnél, valamint az edirnei palota fürdőjénél – a kupola héjazatába vágott felülvilágító nyílásokon át nyerte. A Jerebatan szeráji magánfürdőnél ennek nyomát sem találjuk.

Belső díszítése a kupolát tartó kis kiülésű vak szamarhátívsor lehetett, hasonlóan, mint a samszuni fürdőnél.

A soğukluk hosszanti téglalap alakú helyiségének lefedése tekintetében csupán feltételezésekre vagyunk utalva, mivel annak több módja is lehetséges. Elképzelhető ugyanis dongaboltozattal – mint ezt a Jerebatan szeráj fürdőnél is láthatjuk –, teknőboltozattal vagy olyan nyomott ívű boltozattal, amely külső megjelenésében vízszintes síkot mutat. Világítása ennek is – hasonlóan a miletoszi „Magánfürdő a színháznál” megoldásához – a boltozatba vágott felülvilágító nyílásokon át történt. Ugyanezt látjuk az edirnei palota fürdőjénél is, bár ebben az esetben a soğuklukot felülvilágítókkal áttört két kis kupola fedi le.

Az előcsarnokra – a camekanra – nézve egyáltalán nincs semmi támpontunk. Valószínűleg ez lehetett a fürdő legegyszerűbb része, amely már a palotabelsőhöz csatlakozott. Belső homlokzatát falifülkék tagolhatták. Lefedése – az eddig elmondottak alapján – síkfödémmel történhetett, ugyanúgy, mint az a samszuni Köprülü palota fürdőjének alaprajzán is megfigyelhető. Nagyon valószínű az is, hogy az északi palotaszárny egyik földszinti helyisége volt az előcsarnok. Fűtőrendszere semmiben sem különbözött az általánosan ismert köz- és magánfürdők szokásos megoldásától, hacsak abban nem, hogy itt ikerkazán volt, a fűtőkamrákban pedig falifülkék.

A magyarországi volt török tartomány egyik feltárt budai magánfürdőjéről eddig elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy az lényegében nem különbözött sem rendszerében, sem formai kialakításában a Török Birodalom európai és ázsiai területein egyaránt elterjedt magánfürdőtől. Ami az ismertett analógiáktól való kisebb-nagyobb eltérést jelentett, ez esetben csak a típuson belüli és általánosan megszokott variáció, nem pedig valami – a szorosabban vett magyarországi területen belül kialakult – helyi sajátosságra vezethető vissza. Ennek azonban végleges és egyértelmű eldöntésére a ma rendelkezésre álló ismert anyag közel sem elegendő.

Tanulmányunk bevezetésében említettük, hogy munkánk során csupán azokkal az emlékekkel kívánunk foglalkozni, amelyek valamilyen formában ma is meglévő objektumok. Nem hagyhatjuk azonban említés nélkül a magánfürdőknek egy másik csoportját, mert előfordulása igen gyakori volt mind a balkáni, mind a magyarországi török területen. Ez volt a „kályhás” fürdő, amelyről Evlia Cselebi több alkalommal is említést tesz. Pest város nevezetességeinek leírása során ezt mondja:

„Van ugyan két gőzfürdője, de gőzfürdőre szükség nincs, mivel a tél zordon-sága miatt valamennyi házban kályha van s fürdő módjára fűtött házak. Minden kályha mellé egy mosdó szobácska van állítva . . . ”⁹⁷⁵

Ugyancsak Evlia Cselebi említi Gyulával kapcsolatban:

„. . . Az asszonyok . . . ki nem mennek, még fürdőzni is csak otthon, kályhával melegített fürdőbe mennek . . . ”⁹⁷⁶

Eger fürdőinek ismertetése alkalmával a magánfürdőről is megemlékezik, s azokról így ír:

„A városban levő házak közül hétszáz lakásban és palotában van fürdő, miként ezt az előkelők dicsekedve beszélnek, s az előkelők mind azokba a fürdőkbe mennek . . . ”⁹⁷⁷

A magánfürdőknek ez a fajtája különösen nagy számban található Bosznia – Hercegovina területén még ma is. Kreševljaković nagy tanulmányában ennek a témának külön alfejezetet is szentel.⁹⁷⁸

A magyarországi török fürdők és maradványaik ismertetését és részletesebb tanulmányozását követően megkíséreljük az elmondottak rövid összegezését.

Az anyaországi és balkáni emlékanyaggal való összehasonlítás alapján megállapítható volt, hogy az egykori magyarországi török területen valamennyi török fürdőtípus – ilidzse és hamam – egyaránt ismert és elterjedt volt. Természetesen a hamam szélesebb körű elterjedését mutathatjuk ki – nagyobb arányú pusztulásuk ellenére is.

A hamamnak olyan változataival is találkoztunk, mint a cifthamam és a magánfürdő.

A két főtípuson belül behatóan foglalkoztunk az alaprajzi elrendezés kérdésével, a harara belső térkialakításának különböző változataival. Figyelembe véve Semavi

Eyice e vonatkozású rendszerezését,⁹⁷⁹ megállapíthattuk, hogy az ott felsorolt hat alaprajzi típus közül hazai emlékanyagunkban mindössze kettő található meg. Az egyik az „a”-val jelzett négy sarokkamrás és kereszt alakú, négyfülkés típuscsoport, a másik pedig a „b”-vel jelzett csillag alakú sicaklik típus. (78. kép.) E két fő csoporton belül több helyi változattal is találkozunk, elsősorban a csillag alaprajzú hararáknál.

A törökországi fürdők mindkét típusánál általános a csillag alaprajzú harara. Ezzel szemben a hazai emlékanyagban inkább az ilidzséknél gyakoribb a csillagforma, míg a két hamam megoszlik e két típus között. Meg kell azonban emlétenünk a két alaprajzi típus egy épületen belül történő keveredését, amit a mai Császár fürdő hararájánál láthatunk.

A magyar anyagban egyedi megoldást képvisel a Rudas fürdő oszlopcsarnokos hararája, amelynek korai előképe a klasszikus kisázsiai – közelebről a burszai – Eski Kaplica. Amennyiben pedig a harara négy sarokkamrás volt – amely feltételezésre már korábban utaltunk –, úgy viszont az isztambuli Szulejmanije hamam-mal⁹⁸⁰ mutat formai rokonságot. Így azt – időben is – fürdők közvetlen elődjeként tarthatjuk számon.

Ugyancsak egyedülálló a pasapalota magánfürdőjének nyolcszög alaprajzú hararája is. Hasonlót mind ez ideig nem találtunk sem az anyaországi, sem a balkáni fürdők között. Eyice csoportosításából is hiányzik, bár ő csak a közfürdőket vette rendszerének alapjául. A magunk részéről önálló típusnak kell tekintenünk, amely legfeljebb igen távoli rokonságot tart a csillag alaprajzú hararákkal, amelyeknél a befoglaló forma ugyancsak négyszögbe szerkesztett sokszög.

A magyarországi török fürdők egyik jellegzetessége, hogy helyiségei egy hosszanti fő tengelyen helyezkednek el. Az egyes fürdőépületek formái – amelyeknek alaprajza csaknem minden esetben szabályos téglalap – az anyaországi monumentális fürdőknek mondhatni arányosan kisebbített és leegyszerűsített változatai. Belső beosztásukban inkább csak a funkcionálisan szükséges helyiségekre szorítkoznak. Ezt figyelhetjük meg a hamamoknál, valamint az ilidzséknél egyaránt, ahol a hararához csatlakozó három kis fürdőhelyiség tulajdonképpen a kilencosztású tér alkotta sarokkamrák szerepét tölti be.

A belső részletek kialakítását a nemes egyszerűség jellemzi. A dekoratív elemek olyan formagazdagságával, mint azt a nagyobb anyaországi fürdőknel láthatjuk, itt csak elvétve találkozunk, mint pl. a Rudas és Császár fürdőknél.

Ismertetett fürdőink az egi Valide szultána és a pasapalota fürdőjétől eltérően nagyrészt a XVI. század második felében épültek. Ez az időszak volt a török építészet klasszikus korszaka,⁹⁸¹ amelyben számos monumentális alkotás született. A korszak nagyobbik fele ugyanakkor egybe esik a törököknek az újonnan elfoglalt magyarországi területeken történő berendezkedésének idejével is. Ez a körülmény bizonyos tekintetben a meghódított területen jelentkező új igények miatt már a kezdeti időszakban fokozottabb építő tevékenységet jelentett.

A fürdők – függetlenül attól, hogy melyik típushoz tartoztak – alapjaikban is török építmények voltak.

BEFEJEZÉS

AZ ALAPÍTÓ-MEGRENDELŐ, MŰHELY ÉS MESTER KÉRDÉSE A MAGYARORSZAGI TÖRÖK ÉPÍTÉSZETBEN

A törökök magyarországi építőtevékenysége másfél százados uralmuk alatt kétségkívül sokkal nagyobb és jelentősebb volt, mint azt a ma is még álló, avagy maradványaiiban feltárt emlékeink alapján feltételezhetjük. Az írott török és nyugati források az egyes magyarországi nagyobb török városok és települések ismertetése kapcsán a különféle – elsősorban egyházi jellegű – török építmények egész soráról tesznek említést. Gyakran a dzsámik, fürdők, derviskolostorok, medreszék, valamint más építmények több-kevesebb részletességgel történő leírásaival is találkozunk, s ezt figyelhetjük meg a katonai jellegű s elsősorban védelmi célokat szolgáló létesítmények esetében is.

A forrásokhoz hasonlóan az egyes városképi ábrázolások is – amelyek különösen a visszafoglalás idején és az egyes ostromok során jelentek meg igen nagy számban – a török építmények egész sorát – köztük többnyire a dzsámikat, türbékét, fürdőket, valamint a városokat övező falakat és bástyákat – tüntetik fel. A visszafoglalás idején, vagy közvetlenül azt követően készült helyszínrajzokon ugyancsak számos – jellegzetesen török – épület és építmény alaprajzi jelzésével találkozunk, amelyek elsősorban a dzsámik, fürdők, türbék és a közutak helyét jelölik ma is jól felhasználható műszaki pontossággal.

Az írott források mellett azonban – legyenek azok bármilyen kimerítőek is az egyes épületekre vonatkozóan – számos kérdés van, amelyre vonatkozóan csakis a helyszíni feltárások eredményeinek ismerete alapján kaphatunk választ. Így többek között arra – hacsak az egyes forrás azt külön is nem említi –, hogy a kérdéses dzsámi alapjaiban is már eredeti török építmény, avagy azt egy korábbi keresztény templomból vagy más egyéb célt szolgáló épületből alakították át erre a célra. Ennek ismerete ugyanis igen jelentős szempont a magyarországi török építészet értékelésében, illetve megítélésében.

Bár a veduták ábrázolásai – noha ezek egy része nem tekinthető autentikusnak –, valamint a helyszínrajzok ez utóbbi vonatkozásban biztosabb támpontot nyújtanak a további kutatáshoz, önmagukban mégsem vezetnek minden tekintetben eredményre.

Az egyes emlékek feltárása, illetve kutatása során végzett beható vizsgálódások is – amelyek elsősorban morfológiai jellegűek vagy stíluskritikai elemzések – csak egy-egy részletkérdés megoldását teszik lehetővé, míg a mindenre kiterjedő – a széles körű forrásanyagra és a tárgyi emlékanyagra egyaránt támaszkodó – komplex kutatás lehetővé teszi olyan kérdések felvetését is, kik voltak az egyes jóléti intézmények, illetve épületek alapítói, milyenek voltak családi és hivatali kapcsolataik. Ennek nyomán eljutunk a magyarországi török építmények létrehozásában közreműködött építőműhelyek és mesterek kérdéséhez. A továbbiakban ezek-

nek a kérdéseknek a vizsgálatával szeretnénk meghatározni a magyarországi török építészet helyét és szerepét az oszmán-török építészetben. A kérdések sokoldalú megközelítése és beható elemzése ugyanis nemcsak lehetővé, hanem szükségszerűvé is teszi a magyarországi török építészetéről eddig alkotott vélemények értékelését.

Mielőtt azonban rátérnénk az egyes kérdések részletes ismertetésére, néhány olyan szempontot szeretnénk előrebocsátani, amelyek a későbbiekben véleményünk megalkotásában jelentős szerepet játszottak.

Elsőként talán abból induljunk ki, hogy a magyarországi török területeken a hódoltság kezdetén nincs, de a későbbiek során sem alakul ki egy olyan török, illetve az autochton lakosságból az iszlámra tért vezető társadalmi réteg, mint amit Bosznia – Hercegovina esetében megfigyelhetünk. A magyarországi török területen egyáltalán nem tapasztalható – még kisebb mértékben sem – az iszlámra való áttérés, mint ahogy pl. a bosnyák nemesség, s ennek következményeként a lakosság nagy többsége esetében történt. Ennek következtében tehát sem a török berendezkedés kezdeti szakaszában, sem pedig azt követően nem alakul ki – illetve nincs meg – az új vezető réteg, a helyi lakosság és a terület között az a szoros kapcsolat, mint a boszniai török tartományban. Ez a körülmény, valamint a két tartomány részben közös földrajzi határa jelentős szerepet biztosított a bosnyákoknak, illetve a boszniai törököknek az újonnan meghódított magyarországi török tartomány későbbi életében is.

A berendezkedés kezdeti időszakában az új tartomány katonai, polgári és vallási tisztviselői nagyrészt a közeli tartományokból – jórészt ugyancsak Boszniából – kerültek ide, s hasonlóan az egyre nagyobb számban betelepülő lakosság is, amelynek jelentős része szintén mohamedán volt. Az új vezető rétegnek és a betelepült lakosságnak volt meg csupán a társadalmi és vallási igénye az újonnan létesítendő intézményekre. Import volt tehát nemcsak a vezető réteg és a lakosság nagy része – főleg a katonaság és az őket később is követő kereskedők és iparosok – s maga az iszlám is, amely az egyes építmények legnagyobb részét életre hívta. Itt sohasem alakult ki egy olyan összetételű népesség, amely olyan vezető családokat termelt volna ki, mint amilyen a boszniai Sokolovičok, Malkočevičok vagy Jahjaoğluk voltak. A magyarországi hódoltsági területen – amelynek valójában csak a stratégiai fontosságú, de ugyanakkor gazdasági és kulturális tekintetben is jelentős városaiban volt csak török, mohamedán lakosság – az iszlámon épült török kultúra nem tudott gyökeret eresztetni, s mindvégig megtartotta import jellegét. E sajátos helyzet mint alapvető körülmény határozta meg magát az egész korszakot, s így természetesen azon belül annak építőtevékenységét is.

A betelepülők mihamarabb igyekeztek megteremteni a korábbi lakhelyükhöz hasonló létfeltételeiket, és kialakítani a régihez hasonló környezetüket. Ennek érdekében az újonnan ide helyezett magasabb rangú tisztviselők – elsősorban a pasák – kegyes alapítványokat tettek a régiből átalakítandó – legtöbbször azonban újonnan építendő – egyházi épületek létesítésére. Ezek az oszmán-török stílusban épült dzsámik, fürdők, medreszék, türbék és más egyéb létesítmények nagymértékben hozzájárultak az új – a mohamedán – városkép kialakításához, amelyen azonban mindvégig átütött a középkor maradványa.

A magyarországi hódoltsági terület és a boszniai vilajet között egyre szorosabbá váló kapcsolat alakult ki, amely nemcsak a lakosság, hanem a vezető réteg családi

és hivatali életében is jelentős szerepet játszott. Az újonnan települtek – köztük azok is, akik alapítványaikkal gazdagították az új tartományt – elsősorban korábbi lakó- vagy állomáshelyükkel maradtak továbbra is kapcsolatban, s ez a kapcsolat – akár családi, akár hivatalos volt – igen komoly mértékben kihatott itteni tevékenységükre is.

A magyarországi török építészeti emlékek egy nagyobb csoportjának – a dzsámiknak, türbéknek és fürdőeknek – az előzőekben történt részletes ismertetése és beható elemzése után az ezekkel kapcsolatos megállapításainkat az alábbiakban foglalhatjuk röviden össze. Vizsgálódásunk tárgyául éppen azért választottuk e három – és hazai emlékeink között számszerűleg is kiemelkedő – épületcsoportot, mivel ezek az oszmán-török építészetnek olyan jellegzetes és ma is álló alkotásai, amelyeknek a mélyreható elemzése nyomán felvetődő további kérdések messzebbmenő következtetésekhez vezethetnek.

Elsőként a dzsámikat vizsgálva – e tekintetben csak az újonnan építetteket figyelembe véve – megállapíthatjuk, hogy a hódoltsági területen legáltalánosabban elterjedt típust a négyzet alaprajzú, kívül nyolcszögű, belül kör alakú dobon nyugvó félgömbkupolával fedett dzsámi képviselte, amelynek főhomlokzatához háromboltszakaszos – részben vagy egészben nyitott – kis kupolákkal fedett előcsarnok csatlakozott. Mináréja a jobb oldalon állott, és az épület sarkához vagy az előcsarnokhoz csatlakozott.

Az alapjaiban is török építésű téglalap alaprajzú típust hazánkban egyedül a szigetvári Szulejmán szultán dzsámi képviseli. Az eredetileg síkfödémes, sátor tetővel fedett dzsámihoz „L” alakú előcsarnok csatlakozik, amely csak a délkeleti oldalon zárt. Mináréja a jobb sarkon csatlakozott a dzsámihoz.

Az a korábbi vélemény, amely szerint a magyarországi török területen két- vagy többminárs dzsámi is volt, tévedésen alapul. Erre vonatkozólag a XVI–XVII. századi török vagy nyugati forrásokban sem találunk utalást, és az egyes városképi ábrázolásokon sem fordul elő ilyen dzsámiábrázolás.

Ennek oka véleményünk szerint abban keresendő, hogy a magyarországi török területen nem születtek olyan monumentális dzsámik, mint a birodalom más részeiben épült szultáni dzsámik voltak.

A balkáni és a törökországi dzsámiknál gyakori a dzsámin kívül az előcsarnokban is kialakított – rendszerint két – mihrábfülke. Az előcsarnokban kialakított mihráb egyetlen hazai példája ismét a szigetvári Szulejmán szultán dzsámiban van, amelynek előcsarnoka délkeleti végében állott egy imafülke.

A dzsámik belső terét a dekoratívan kialakított mihrábon kívül több helyen falifülkék tagolták. A falakat gyakran csak egyszerű meszelés takarta, vagy – még az olyan díszesebb épületeknél is, mint amilyen a székesfehérvári Szt. Anna-kápolnából kialakított mecset volt vagy mint a pécsi Jakováli Haszán pasa dzsámi – polichrom festésű növényi ornamentika és a Koránból vett idézetek kalligrafikus feliratai díszítették a falakat. Az anyaország más területein ebben az időben általánosan használt izniki falicsempék alkalmazása a hódoltsági területen egyáltalán nem ismeretes. Ilyen maradványok sem „in situ”, sem pedig kisleletanyagként nem kerültek elő. A falicsempék alkalmazásának hiánya a magyarországi dzsámik belső terének díszítésénél véleményünk szerint abban keresendő, hogy az ilyen izniki vagy kütahyai falicsempék előállítására, valamint nagy mennyiségben való szállítása

igen költséges lehetett, s az útviszonyok miatt — ilyen távoli területekre — igen kockázatos is. Hasonlóképpen nem mutatható ki alkalmazásuk az Edirnéből nyugatra fekvő balkáni területeken sem. A csempeburkolatot itt is azok mintakincsét utánzó színes falfestés helyettesíti, amint az jól megfigyelhető a foçai Aladža dzsámi magas művészi fokon álló festményein.

A Jakováli Haszán dzsámi — magyarországi viszonylatban igen jelentős díszítő-festésének és feliratainak — mestereit, mivel a dzsámihoz kolostor is tartozott, első-sorban annak dervisei között kell keresnünk.

A ma is álló két türbe — a budai és a pécsi — egyaránt nyolcszög alaprajzú, dob nélküli kupolával fedett egyszerű építmény, s mint ilyen a legáltalánosabban elterjedt típusozathoz tartozik.

Ismét egy nagyobb számú csoportját képezik a vizsgált emlékműnek a fürdők. Területünkön a török fürdő mindkét fajtája — a termál- és a gőzfürdő — egyaránt megtalálható, bár kétségtelen, hogy eredetileg ez utóbbi volt nagyobb számban. E két — egymástól szerkezeti felépítésében és rendszerében alapvetően különböző — fő típuson belül a törököknél igencsak gyakori ikerfürdőre is több példát találunk a magyarországi fürdők között.

A közfürdőkön kívül a török forrásokban — elsősorban Evlia Cselebinél — említett magánfürdők közül a budai pasák vári palotájának gőzfürdőjét ismertettük részletesen.

A közfürdők — a Király fürdő kivételével valamennyinek az előcsarnoka elpusztult, vagy még fel nem tárt — a rekonstruálható alaprajz szerint eredetileg hosszanti téglalap alaprajzú építmények voltak. A római és bizánci fürdők beosztásához hasonlóan mindkét típusú fürdőnél egyaránt megtaláljuk a három egymáshoz csatlakozó helyiséget, az apodythermiumot, tepidariumot és a caldariumot. A gőzfürdőknél ez utóbbihoz még a fűtőberendezés, a praefurnium csatlakozik, a magyarországi termálfürdők sajátosságaként pedig ugyancsak a caldariumhoz három kisebb, egymásba nyíló, kupolával fedett fürdőkamra.

A caldarium alaprajzát tekintve — függetlenül attól, hogy maga a fürdő mely típusozathoz tartozik — a csillag alakú és a négy sarokkamrás típus egyaránt előfordul, bár ez utóbbi inkább a hamamra — a gőzfürdőre — jellemző.

A pasapalota magánfürdőjének caldariuma a közfürdőkétől eltérően négyzetbe foglalt nyolcszög alaprajzot mutat.

A hazai török építészet emlékeinek stíluskritikai elemzése eredményeként megállapítható, hogy egyes épületek — de különösen a dzsámik — tekintetében igen sok formai részletazonosságot, alaprajzi egyezést találunk a hódoltsági területen fennmaradt vagy feltárt maradványok és a bosznia–hercegovinai terület azonos jellegű építményei között. Amint az a további vizsgálódások során több esetben is kiderült, az azonosság nemcsak az épületek között mutatható ki, hanem esetenként megállapítható az alapítványtevő személyének azonossága is. E megfontolásból, illetve megállapításból kiindulva szükséges a továbbiakban foglalkoznunk az egyes alapítványtevők személyével és kapcsolataival. Így elsősorban a magyarországi dzsámik, fürdők, medreszék, derviskolostorok és türbék alapítóinak, illetve építetőinek — ideértve, habár csak részben is az egyes jelentősebb elpusztult épületek donátorait is — családi és hivatali, s ezen keresztül társadalmi kapcsolatait kell nyomom követnünk, hogy azután ezeknek ismeretében megkíséreljük felvetni az

egykor itt működő műhelyek, valamint mesterek kérdését. Mindenekelőtt azonban az első alapvető kérdéssel – az alapítók kapcsolataival – kell foglalkoznunk.

Amikor a magyarországi török építészeti emlékanyag számban is a legjelentősebb részét kitevő dzsámikat vizsgáltuk és elemeztük, stíluskritikai alapon keresve azok legközelebbi analógiáit, több ízben az is megállapítható volt a közös alapító személyéről, hogy rendszerint hosszabb-rövidebb ideig valamilyen magasabb tisztiséget viselt egyik vagy másik nagyobb hódoltsági városban, s nem egyszer a budai pasa rangját is viselte. Ezek a személyek alapítványaikat a birodalom különböző helyein, de legtöbbször szülőföldjükön vagy korábbi állomáshelyükön tették meg, gyakran pedig egyidőben több helyen is. Már első tekintetre feltűnik – ami azonban egyáltalán nem meglepő –, hogy a közös alapítók jórészt a boszniai vilajet jelentősebb családjainak köréből kerültek ki. Családtörténeti vizsgálódásainkat azonban szélesebb körre is ki kell terjesztenünk – természetesen az egyes személyektől függően –, az olyan esetekre is, amikor az alapítványt tevő létesítményeit csupán írott vagy ábrázolt forrásokból ismerjük mind a magyarországi török területről, mind a birodalom más részeiből. Ugyancsak foglalkoznunk kell azokkal a személyekkel is, akiknek alapítványai a hódoltsági területről nem ismeretesek, de itt hivatalt viseltek, bosznia-hercegovinai vagy más környező vilajetben létesített alapítványai azonban a hazai emlékanyagunk analógiául szolgáltak.

Az elmondottak illusztrálására az alábbi néhány példa szolgáljon. A ma is álló legnagyobb magyarországi dzsámi alapítója az a Kászim pasa volt, aki 1526-tól eszéki,⁹⁸² majd 1541-től mohácsi⁹⁸³ szandzsákbej. Pécs 1543. évi elfoglalásától kezdve 1548-ig – amikor budai pasává nevezik ki⁹⁸⁴ – pécsi szandzsákbej volt. Kászim pasának Péccsel való szoros kapcsolatára Evlia Cselebi is utal, amikor őt a Pecsevili melléknévvel illeti.⁹⁸⁵ Kászim 1551-ig volt budai pasa, majd másodízben 1557 és 1558 között viselte e rangot.⁹⁸⁶ A közbeeső időben azonban 1551–52-ben székesfehérvári,⁹⁸⁷ 1552–57 között pedig temesvári pasa lesz.⁹⁸⁸ 1558-ban egy rövid időre – mindössze néhány napra – boszniai pasa is volt,⁹⁸⁹ majd 1563–64 között másodízben – haláláig – ismét temesvári pasa. A magyarországi török területen a már említett pécsi dzsámiján kívül az annak közelében állott fürdőnek ugyancsak ő volt az alapítója, valamint Evlia Cselebi említi még Kászim pasa csorgóját is Péccset.⁹⁹⁰ Eszéki alapítványai között a legjelentősebb lehetett az ugyancsak Kászim pasa dzsámi, amely emléktáblájának Evlia Cselebinél megőrzött szövege szerint 1558-ban épült,⁹⁹¹ s a róla elnevezett mahalle központját képezte. Ugyancsak az ő alapítványához tartozott itt még egy medresze és egy csorgó,⁹⁹² valamint a dzsámi közelében álló türbéje.⁹⁹³

Kászim pasa eszéki dzsámija, amint annak feliratából kitűnik, nem eszéki szandzsákbejsége idején, hanem jóval később épült, s építése éppen az idő tájt fejeződött be, amikor temesvári vagy boszniai pasa volt.

A másik ugyancsak pécsi dzsámi Ferhád pasának, a híres boszniai Sokolovič familia sarjának alapítványa, aki hosszú ideig – 1558. június végéig – volt – csupán rövid megszakításokkal – boszniai pasa. 1588. november 28-án budai pasává nevezik ki, s az is marad 1590 szeptemberéig, megöletéséig.⁹⁹⁴ A már említett pécsi dzsámin kívül az itteni alapítványához még egy fürdő és egy tekke is tartozott.⁹⁹⁵ Ugyancsak az ő alapítványa a banjalukai Ferhád pasa dzsámi, amely 1579-ben épült,⁹⁹⁶ valamint annak az udvarán álló türbéje.

Tojgun pasa – ő két alkalommal is viselte a budai pasa címet⁹⁹⁷ – legjelentősebb alapítványa volt a budai Vízivárosban levő dzsámija, valamint egy medresze, egy fürdő⁹⁹⁸ és egy mekteb,⁹⁹⁹ melyek mindegyike a róla elnevezett mahalléban volt. Belgrádban egy hán ugyancsak az ő alapítványa volt.¹⁰⁰⁰

A szarajevói Hádım Ali pasa dzsáminak az alapítója kezdetben boszniai pasa, majd két ízben budai pasa is volt, majd ezt követően ismét boszniai váli.¹⁰⁰¹ Amikor szarajevói dzsámija épül – 1561-ben – másodízben boszniai pasa.¹⁰⁰² Arról, hogy a hódoltsági területen alapítványai lettek volna, nincs tudomásunk.

Valamennyi budai pasa közül a legnagyobb építkezések – köztük az egyik legjelentősebb is – Szokollu – Sokolovič Musztafa nevéhez fűződnek, aki Szulejmán szultán nagyvezírnek, Mehmednek unokaöccse volt. Musztafa pasa 1546-ban mint temesvári defterdár került Magyarországra – illetve az itteni török területre –, később pedig füleki, klisszai, ezt követően pedig szegedi szandzsákbej volt. Szegedről ismét Boszniába helyezték át, majd ezután 1566-tól 1578-ig történt megöletéséig viselte a budai pasa rangját.¹⁰⁰³

Musztafa pasa számos alapítványt tett a magyarországi török tartomány különböző városaiban. Pesten egy dzsámit, két fürdőt és egy karavánszerájt építtetett, s ezeken kívül Földvár, Paks, Esztergom, Koppány, Simontornya, Tolna, Szeged, Fülek, Szécsény és Nógrád helységekben alapított dzsámi, fürdő és hán tette ismertté nevét.¹⁰⁰⁴ Budai alapítványairól külön is meg kell emlékeznünk, ahol az ismert fürdőkön kívül egy medresét¹⁰⁰⁵ építtetett a Nagy dzsámi mellett,¹⁰⁰⁶ továbbá a Tabánban a mai Katalin-templom helyén egy dzsámit.¹⁰⁰⁷ Ugyancsak itt, a Tabánban, kijavíttatta a már korábban épült Ibrahim csausz dzsámiját, valamint az itt épült dzsámijával szemben egy hánt és ugyancsak egy iskolát építtetett. A Baruthane mahalléban az Omár dzsámit és fürdőt, a Kaptián mahalléban – amely valószínűleg a későbbi Oszmán bej mahalléval volt azonos – az Oszmán bej dzsámit és ugyancsak egy fürdőt építtetett.¹⁰⁰⁸ Nagyarányú építő tevékenységéről Pecsevi is megemlékezik, s legfőképp budai alapítványait dicséri, amelyek között a dzsámik, fürdők és hánok mellett a medreszék és imaretek is szerepelnek.¹⁰⁰⁹

Musztafa pasa alapítványa volt a közeli Eszéken is az ottani külvárosban álló, s róla elnevezett Musztafa pasa dzsámi¹⁰¹⁰ – amelynek azonban közelebbi építési ideje nem ismeretes –, továbbá egy medresze¹⁰¹¹ és dzsámija mellett álló türbéje.¹⁰¹²

Memi pasának Péccsett egy dzsámi¹⁰¹³ – amelyet a ferencesek templomából építtetett át –, valamint egy fürdő és egy csorgókút¹⁰¹⁴ tartozott az alapítványai közé. Evlia Cselebi szerint Mitrovicán az alsó csarsuban álló Memi bég dzsámi¹⁰¹⁵ és az annak közelében álló türbe ugyancsak az ő alapítványa volt.¹⁰¹⁶

Szufi Szinán ugyancsak két alkalommal volt budai pasa,¹⁰¹⁷ egy ideig pedig az egri, majd a temesvári pasa rangját viselte. Közben azonban hosszabb ideig tartózkodott Isztambulban és az anyaországi török területeken. Szinán Szokollu Mehmed nagyvezírnek volt a veje.¹⁰¹⁸

Szufi Szinán pasának több alapítványa is ismeretes, amelyek közül elsőként Čajnicában a csarsuban álló és 1568-ban épült dzsámiját említjük, valamint annak közelében álló türbéjét. A prizreni Szinán pasa dzsámi ugyancsak az ő alapítványa.¹⁰¹⁹ Nagyon valószínű, hogy a pesti Szinán bej dzsámi¹⁰²⁰ – amelyet Fekete a ferencesek templomának helyén tételez fel¹⁰²¹ – ugyancsak az ő alapítványa lehetett.

Az 1557–58-ban épült mosztári Karadžobég dzsámi alapítója az a Hadzsi Mehmed pasa¹⁰²² volt, aki korábban a boszniai, majd egy rövid ideig a budai pasa címet viselte,¹⁰²³ s itt is halt meg. A dzsámihoz tartozó medresze is az ő alapítványa volt.¹⁰²⁴ Ma is álló dzsámijáról Evlia Cselebi is említést tesz.¹⁰²⁵

Güzeldzse Rüsztlem budai pasának – aki korábban szendrői bég és temesvári pasa is volt¹⁰²⁶ – volt az alapítványa Esztergom várában egy dzsámi, valamint ugyanitt egy fürdő, Pesten egy ikerfürdő, valamint egy másik fürdő Székesfehérvárott. Ozorán kútja, Lippán pedig ugyancsak egy fürdő¹⁰²⁷ tartozott alapítványai közé. Budán ugyancsak volt egy Rüsztlem pasa dzsámi¹⁰²⁸ és egy tekke,¹⁰²⁹ amelyek minden bizonnyal ugyancsak az említett Rüsztlem pasa alapítványai voltak, mivel a másfélszázados török uralom idején egyetlen Rüsztlem nevű budai pasa volt.

A siklói Malkocs bej dzsámi alapítója klisza szandzsákbej volt,¹⁰³⁰ akinek ez volt az egyetlen ismert magyarországi alapítványa. Istvánffy tévesen mint pécsi és temesvári béget említi.¹⁰³¹

Lala Mehmed – aki két ízben is volt Budai pasa¹⁰³² – a livnói ún. „Begluk” dzsáminak volt az alapítója, amely 1567–68-ban épült.¹⁰³³

Az 1550–51-ben épült fočai Aladža dzsáminak Haszan bin Juszuf budai defterdár volt az alapítója,¹⁰³⁴ aki haláláig töltötte be ezt a tisztét.¹⁰³⁵ Magyarországi alapítványai azonban nem ismeretesek.

A fentiekben csak vázolt – a két török tartomány között fennállott – személyi és történeti kapcsolatok ismeretében nem lesz érdektelen, ha az alapítványtevők egymás közötti rokoni kapcsolataiba is némi betekintést nyerünk. Korábban már említettük a Szokollu–Sokolovič családot, amely egyike volt azoknak a bosnyák származású családoknak, amelyek igen jelentős szerepet játszottak nemcsak a magyarországi török terület, de az egész oszmán birodalom szempontjából is. Ebből a családból származott a Szulejmán szultán idején nagyvezíri rangot elért Mehmed és annak unokaöccse, Musztafa, ki 12 éven át töretlenül viselte a budai pasa címet.¹⁰³⁶ Ugyancsak Sokolovič volt Ferhád budai pasa is,¹⁰³⁷ aki a pécsi születésű Ibrahim Pecsevi történetírónak anyai ágon nagybátyja volt.¹⁰³⁸

A másik igen jelentős boszniai család a Jahja familia volt, amelyből több budai pasa is származott, köztük Kücsük Báli utóda, Mehmed és Arszlán pasák,¹⁰³⁹ s innen származott Szufi Mehmed pasa is.¹⁰⁴⁰ De ugyancsak előkelő boszniai családok sarja volt Murteza pasa, aki Nezeviben született,¹⁰⁴¹ továbbá Musa budai pasa, aki ugyancsak a Foča közelében fekvő Vikočáról származott.¹⁰⁴²

Mint e néhány példából is kitűnik, a magyarországi török tartomány vezető személyiségei – legelsősorban pedig a budai pasák és az egyes jelentősebb központok szandzsákbejei – a legközvetlenebb rokoni kapcsolatban állottak egymással, nem egyszer apáról fiúra szálltak ezek a méltóságok.

Az alapítványtevők, illetve családi és rokoni kapcsolataik ismeretében most már fel kell vetnünk a magyarországi török területeken – különösen pedig a berendezkedés kezdeti korszakára vonatkozóan – működő építőműhely és mesterek kérdését, különösen olyan esetekben, ha az alapítók személye közös.

A magyarországi török építészeti emlékek nagy részének keletkezési kora jórészt a XVI. század második fele, amely viszont egybeesik az oszmán művészet ún. „klasszikus” stíluskorával.¹⁰⁴³ Az építészetben ezt a fénykort Szinán és a színáni iskola működése jelenti.

Mivel a XVI. század második fele, főleg annak első évtizedei jelentik a berendezkedés korszakát a magyarországi török tartomány nagy részének területén, s ezzel egyben annak velejárójaként a fokozott építőtevékenységet, különösen az alapítványi létesítmények esetében látszik kizártnak, s a későbbiekben sem feltételezhető – főleg a nagyobb munkáknál – a helyi műhelyek és mesterek közreműködése. Tudomásunk van arról, hogy az egyes nagyobb török városok helyőrségében rendszerint egy-egy építőmester – mimár – is működött. Evlia Cselebi a nagyobb városok tisztviselőinek felsorolásában ezt említi is.¹⁰⁴⁴ Közülük különböző időkből egyesek nevét is ismerjük,¹⁰⁴⁵ azt azonban nem tudjuk, hogy ezek hatásköre csak a már meglévő épületek karbantartására, illetve a javítási munkák irányítására terjedt-e ki, avagy egyszerűen csak építészetrendészeti felügyeletet gyakoroltak. Valószínű, hogy feladatuk elsősorban a katonai – védelmi jellegű – építmények karbantartása volt.

Az egyes nagyobb ostromok pusztításai után a helyreállítási munkákhoz vagy más nagyobb építkezésekhez a közeli tartományból vagy esetleg Isztambulból hoztak egy-egy építő mestert a munkák irányítására és vezetésére. Így az 1684-es budai ostrom után a vár erődítményeinek és a várfalaknak a helyreállítására Isztambulból Sziavus aga építő mestert küldték ki.¹⁰⁴⁶ Bár az egyes helyőrségekben volt egy-egy építőmester, ennek ellenére mégis fel kell tételeznünk, hogy a jelentősebb magyarországi építkezésekhez – így elsősorban a dzsámik, fürdők, medreszék és egyéb alapítványi épületek létesítéséhez – a közelebbi tartományból, minden valószínűség szerint leginkább Bosznia – Hercegovinából, hozták el alkalmasszerűen az ott már korábban működő műhelyek egy-egy mesterét a műhely tagjainak egy részével együtt. De az sem kizárt, hogy a műhelynek itt működő részlege valamelyik fiatalabb mester irányítása mellett dolgozott. Ha figyelembe vesszük az egyes alapítók s egyben természetesen az építetők bosznia-hercegovinai hivatali és nem kis mértékben családi kapcsolatait, úgy feltételezésünk indokoltnak látszik.

A bosznia – hercegovinai területen a XVI. század folyamán működött építőmesterekről és azok egyes alkotásairól eddigi ismereteink igen szerények. A fočai Aladža dzsámi építőmestereként Evlia Cselebi egy Ramadan aga nevű személyt említi,¹⁰⁴⁷ akiről azonban semmi közelebbi tudomásunk nincs. Ugyancsak ő említi azt is, hogy Szinán helyetteseként működött, és huszonegy dzsámit épített.¹⁰⁴⁸ Ezen kívül azonban egyetlen más forrás sem emlékezik meg róla.

A mosztári nagy hid és Makarska erődítményének építőmestere – aki a szináni iskolához tartozott – Hajruddin volt.¹⁰⁴⁹ Arról azonban egyáltalán nincs tudomásunk, hogy akár Ramadan aga, akár pedig Hajruddin közreműködött volna a magyarországi török alapítványi épületek építkezéseinél.

Biztos tudomásunk van azonban magának a nagy Mimár Szinánnak magyarországi működéséről. Ő volt a budai Musztafa pasa dzsámi – amely Szokollu Musztafa pasa alapítványa volt – építőmestere, amint az munkáinak jegyzékéből is¹⁰⁵⁰ kitér. Evlia Cselebi szerint azonban az esztergomi főtemplom dzsámivá alakításában is közreműködött, illetve annak munkálatait vezette.¹⁰⁵¹ Több alkotása ismert ugyancsak Bosznia – Hercegovinából és a távolabbi balkáni vidékekről, bár munkásságának igazi központját Isztambul jelenti.

A budai Musztafa dzsámitól eltekintve sajnos egyetlen magyarországi dzsámi vagy egyéb alapítványi épület mesterét mind ez ideig nem ismerjük. Fel kell azon-

ban tételeznünk a korábbiakban már említett Ramadan aga, valamint Hajruddin esetleges közreműködését a hódoltsági területen is. Mindezeket figyelembe véve, valamint az egyes alapítványtevők, illetve építetők személyi – családi és hivatali – körülményeit és kapcsolatait is megvizsgálva a tárgyi emléktárgy stíluskritikai elemzésének megállapításaival egybehangzóan azt mondhatjuk, hogy a magyarországi török építészetben jelentős szerepe volt a bosznia–hercegovinai műhelyeknek és ezen keresztül is a szináni iskola építőmestereinek.

Végeredményként tehát megállapíthatjuk, hogy a magyarországi török tartomány építőművészete nem nevezhető önállóknak, hanem a legközvetlenebbül kapcsolódik a bosznia–hercegovinai emléktárgyhoz, amellyel szerves egységet képez, s mint ilyen, e tartomány egyik regionális területének tekinthető. Helyét ennek figyelembevételével jelölhetjük meg az oszmán-török építészetben.

RÖVIDÍTÉSEK

AÉ

Arseven, L'art Turc
Arseven, Türk sanatı tarihi
Aslanapa, Karaman
Aslanapa, Türk sanatı
Ayverdi, Yugoslavya'da

Bejtić, Povijest

Bejtić, Spomenici

Bud. Rég.
Čelić, Kuršumlija

Čelić, Počitelj

Dercsényi, Pécs

Eyice, Istanbul
Fekete, Budapest
Fekete, Esztergom

Fekete, Gyöngyös

Fekete, Vác

Fekete—Káldy, Budai

Fitz, Székesfehérvár
Foerk, Török emlékek

Gerő, Buda
Gerő, Esztergom

Gerő, Pécs
Gerő, Török építészet

Glück, Die Bäder Konstantinopels
Gosztonyi, A várostemplom

Haas, Baranya
Haraszi—Pethő, Útikalandok

Archaeológiai Értesítő

Arseven, E. C., L'art Turc. Istanbul 1939.
Arseven, E. C., Türk sanatı tarihi IX. Istanbul é. n.
Aslanapa, Oktay, Karaman devri sanatı. Istanbul 1950.
Aslanapa, Oktay, Türk sanatı. Istanbul é. n.
Ayverdi, E. Hakki, Yugoslavya'da Türk Âbideleri ve Vakifleri Ankara 1957. Klny.

Bejtić, Alija, Povijest i unjetnost Foče na Drini. Naše Starine III. Sarajevo 1956.

Bejtić, Alija, Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini. Prilozi III—IV—V. 1952—53. Sarajevo 1953.
Budapest Régiségei

Čelić, Džemal, Kuršumlija medrese u Sarajevu. Zbornik zaštite spomenika kulture. IV—V. 1953—54. Beograd 1955.
Čelić, Džemal, Počitelj na Neretvi. Naše Starine VII. Sarajevo 1960.

Dercsényi D.—Pogány F.—Szentkirályi Z., Pécs. Bp. 1966.

Eyice, Semavi, Istanbul. Istanbul 1955.

Fekete Lajos, Budapest a törökkorban. Bp. 1944.

Fekete Lajos, Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp. 1943.

Fekete Lajos, Gyöngyös város levéltárának török iratai. Levéltári Közlemények X—XI.

Fekete Lajos, A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján. Bp. 1942.

Fekete Lajos—Káldy-Nagy Gyula, Budai török számadáskönyvek 1550—1580. Bp. 1962.

Fitz J.—Császár L.—Papp I., Székesfehérvár. Bp. 1966.

Foerk Ernő, Török emlékek Magyarországon. A Budapesti Magyar Állami Felső Építő Ipariskola 1917. évi szüneti felvételei VI. Bp. 1918.

Gerő Győző, Buda török műemlékei. Bp. 1957.

Gerő Győző, Az Esztergom-Vízivárosi Özicseli Hadzsi Ibrahim dzsámi. Archaeológiai Értesítő 92. Bp. 1965.

Gerő Győző, Pécs török műemlékei. Bp. 1960.

Gerő Győző, Török építészeti emlékek Magyarországon. Bp. 1976.

Glück, H., Probleme des Wölbungsbaues. I. Die Bäder Konstantinopels. Wien 1921.

Gosztonyi Gyula, A várostemplom építéstörténete. Pécs é. n.

Haas Mihály, Baranya. Pécs 1845.

Haraszi S.—Pethő T., Útikalandok a régi Magyarországon. Bp. 1963.

- Hermann, Budáról Belgrádba
 Hermann Egyed, Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorff Henrik képes útleírása. Pécs 1943.
- JPM Évkönyve
 Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs
- Káldy-Nagy, Baranya
 Káldy-Nagy Gyula, Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp. 1960.
- Karácson, Evlia Cselebi I.
 Karácson Imre, Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660—1664. Bp. 1904.
- Karácson, Evlia Cselebi II.
 Karácson Imre, Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664—1666. Bp. 1908.
- Karácson, Török történetírók
 Karácson Imre, Török történetírók III. 1566—1659. Bp. 1916. (Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta: Szekfű Gyula.)
- Károlyi—Wellmann, Buda és Pest
 Károlyi Árpád—Wellmann Imre, Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1936.
- Klinghardt, Türkische Bäder
 Klinghardt, Karl, Türkische Bäder. Stuttgart 1927.
- Lukinich, Auer J. Ferdinánd naplója
 Lukinich Imre, Auer János Ferdinánd pozsonyi nemes polgárnak héttoronyi fogságában írt naplója 1664. Bp. 1923.
- Marsigli, Memoriale
 Veress Endre, Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684—1686-iki ostromairól. Budapest Régiségei IX. Bp. 1903.
- MÉ
 Művészettörténeti Értesítő
- Molnár, Szigetvár
 Molnár József, Szigetvár török műemlékei. Bp. 1958.
- OL Kam. Lt. Acta Jes.
 Országos Levéltár Kamarai Levéltár Acta Jesuitica
- Öz, Istanbul
 Öz, Tahsin, Istanbul camileri I. Ankara 1962.
- PBMEÉ
 Pécs—Baranya megyei Múzeumi Egyesület Évkönyve
- Perényi, Jugoszlávia
 Perényi J.—Arató E., Jugoszlávia története. (Kézirat.) Bp. 1965.
- Perényi, Kelet-Európa
 Arató E.—Niederhauser E.—Perényi J.—I. Tóth Z., A kelet-európai országok története. I. rész. Kezdetől a kapitalizmus koráig. (Kézirat.) Bp. 1967.
- Redžić, Aladža džamija
 Redžić, Hüsref, Arhitektonska Konzervacija, Aladža džamije u Foči. Naše Starine X. Sarajevo 1965.
- Redžić, „Glavica” džamija
 Redžić, Hüsref, Restauratorskokonzervatorski radovi na „Glavici” džamija u Livno. Naše Starine X. Sarajevo 1965.
- Sahm, Beschreibung
 Sahm, W., Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau. Königsberg 1912—1914—1915—1920.
- Szamota, Régi utazások
 Szamota István, Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Bp. 1891.
- Thury, Török történetírók I.
 Thury József, Török történetírók I. Bp. 1893.
- Thury, Török történetírók II.
 Thury József, Török történetírók II. Bp. 1896.
- Török—Magyar Oklevéltár
 Karácson Imre, Török—Magyar Oklevéltár 1533—1789, (Szerkesztette: Thállóczy L.—Krcsmárik J.—Szekfű Gy.) Bp. 1914.
- Velics—Kammerer, Defterek I.
 Velics A.—Kammerer E., Magyarországi török kincstári defterek I. 1543—1635. Bp. 1886.
- Velics—Kammerer, Defterek II.
 Velics A.—Kammerer E., Magyarországi török kincstári defterek II. 1540—1639. Bp. 1890.
- Wehr, Arabisches Wörterbuch
 Wehr, H., Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart. Leipzig 1952.
- VŰ
 Vasárnapi Újság
- Zbornik
 Zbornik zaštite spomenika kulture. (Kötetenként jelölve.)
- Zdravković, Izbor građe
 Zdravković, Ivan, Izbor građe za proučavanje spomenika islamske arhitekture u Jugoslaviji. Beograd 1964.
- Zlatev, Bulgarskite gradove
 Zlatev, Todor, Bulgarskite gradove po. r. Dunav prez epohata na vizrazsdaneto. Szofija 1962.

- ¹ *Fekete*, Budapest 53., 281.; *Thaly K.*, A budai mufti könyvtára az 1684 és 1686 években. Magyar Könyvszemle 1896, 338 kk.
- ² *Marsigli*, Memoriale 134. kk.
- ³ *Tollius, J.*, Epistolae itinerariae. Amsterdam 1700. A munka 198. lapjához mellékelte rézmetszet.
- ⁴ *Fischer von Erlach*, Entwurf einer historischen Architectur . . . Amsterdam 1726. c. művében megjelent rézmetszet a budai Császár fürdőről és közös lapon a Pesti mecset és a Burszai mecset képe. Mint önálló metszetek a BTM gyűjteményében.
- ⁵ A budai fürdőkre vonatkozó bibliográfiát jelentetett meg a Fővárosi Könyvtár az alábbi címen: Buda és Pest fürdőinek és gyógyforrásainak irodalma. Bp. é. n.
- ⁶ *Hammer, J. P.*, Geschichte des Osmanischen Reiches. Pest 1834.
- ⁷ *Hammer, J. P.*, Szigetvári arab, török és perzsa feliratok. Akadémiai Értesítő 1844.
- ⁸ *Linzbauer, F.*, Die warmen Heilquellen der Hauptstadt Ofen. Pest 1837.
- ⁹ VÚ — A budai Sáros fürdő. 1866, 187. kk.
- ¹⁰ VÚ — A Ráczfürdő Budán. 1864, 241. kk.
- ¹¹ VÚ — *Erődi Béla*, Gül Baba sírkápolnája Budán. 1873, 416. kk.
- ¹² Erre vonatkozólag utalok az Akadémia archaeológiai bizottságának az ÁE I. (1869) 35. oldalán megjelent jegyzőkönyvének idevonatkozó részére.
- ¹³ A fürdő romjairól készített vázlata az OMF Tervtárában, „Rómer gyűjtemény” megnevezés alatt. A rajz közölve: *Dercsényi D.* — *Voit P.*, Heves megye Műemlékei I. Bp. 1972.
- ¹⁴ *Némethy L.*, Török mecsetek Budán. Bp. 1878.
- ¹⁵ Uo. 28.
- ¹⁶ *Gorove L.*, Eger városának története. Eger 1826. Újabb kiadása 1876-ban jelent meg.
- ¹⁷ *Mogyorossy J.*, Gyula hajdan és most. Gyula 1858.
- ¹⁸ *Haas*, Baranya.
- ¹⁹ *Csemegi J.*, A budavári Főtemplom. Bp. 1955. Csemegi ebben közli Schuleknek azokat a felmérési rajzait — 19. és 36. képek —, amelyek török részleteket ábrázolnak. A restaurálás során készült fényképek ugyancsak több török részletet örökítettek meg.
- ²⁰ *Hampel J.*, AÉ I. (1869) 318. Rövid híradás a bástya bontásáról.
- ²¹ *Gerő Gy.*, Bud. Rég. XVII (1956) 268.
- ²² *Dercsényi*, Pécs 177.
- ²³ Horváth Antal, az AÉ pécsi levelezője ennek egyik úttörője, aki már a múlt század végén az általa végzett leletmentéseknél a régészeti leletekre is figyelmet szentel. — AÉ (1885) 237.
- ²⁴ *Gerecze P.*, Magyarország műemlékei. Bp. 1906.
- ²⁵ *Gubitz K.*, A bácsi török fürdő romjai. A Bács-megyei Tört. Társulat Évkönyve. 1910. 19. kk.
- ²⁶ *Omer Feridun*, Budai török emlék. AÉ XXXIII (1913) 411. kk.
- ²⁷ *Szőnyi O.*, A régi puskaporos torony restaurálása. PBMEÉ VI. Pécs 1913, 124.
- ²⁸ *Szőnyi O.*, A restaurált budai külvárosi templom. Dunántúl 1912. szept. 16. és dec. 25.
- ²⁹ *Szőnyi O.*, Pécs török emlékei. Dunántúl. 1916. 105. szám. (május 7.) 3.; 107. szám. (május 10.) 3.; 108. szám. (május 11.) 2. kk.
- ³⁰ *Szőnyi O.*, Török kútmedencék Baranyában. PBMEÉ X (1928) 30. kk.
- ³¹ *Gosztonyi Gy.*, Pécs törökkori vízvezetéke. Majorossy Imre Múzeum Értesítője. Pécs 1941, 30. kk.
- ³² *Szőnyi O.*, Ferhád pasa fürdője Pécsen. Historia (1928) 232. kk.

³³ Szőnyi O., Pécs városa Evlia Cselebi tükrében. AÉ XLII (1928) 241. kk.

³⁴ Foerk, Török emlékek.

³⁵ Nem szerepel sem a siklósi Malkocs bej dzsámi, amelynek emelet magasságú falai ma is állanak, sem pedig a budai várnegyed egyetlen török eredetű rondellája.

³⁶ Gül Baba sírjának a harmincas években történt feltárása elsősorban a sír hitelesítését és a talált csontvázak antropológiai vizsgálatát célozta.

³⁷ Gosztonyi, A városteplom.

³⁸ Genthon I., Török műemlékek. Függelék Fekete, Budapest, 315. kk.

³⁹ Uo. 350.

⁴⁰ A pécsi Jakováli Haszán dzsámi helyreállítást megelőző feltárását 1955-ben, a csatlakozó mevlevi kolostor ásatait pedig 1968–69-ben folytattam. A dzsámira vonatkozóan I. Gerő, Pécs 22. kk.; Gerő Gy., Pécs törökkori emlékei. Pécs 1962, 66. kk.; Gerő, Török építészet 16. kk.

⁴¹ A szigetvári várban levő Szulejmán szultán dzsámi feltárását 1960–61-ben végeztem. Erre vonatkozóan I. Gerő Gy., A szigetvári Szulejmán szultán dzsámi. Műemlékvédelem X Bp. (1966) 2. 111. kk.; továbbá: Gerő, Török építészet 19. kk.

⁴² Az ugyancsak szigetvári Ali pasa dzsámi kutatását és jórészt teljes feltárását az 1967–1968-as években végeztem.

⁴³ Ennek feltárását Kováts Valéria végezte.

⁴⁴ A vár több éven át folyó feltárását Kováts Valéria és Papp László vezették.

⁴⁵ A Király fürdő feltárására annak helyreállítása kapcsán került sor 1955-ben. A feltárással kapcsolatosan I. Gerő Gy., Bud. Rég. XVIII (1958) 587. kk. A kutatások 1958-ban fejeződtek be a fürdő belső helyiségeiben. Erre ugyancsak Gerő Gy. Bud. Rég. XX (1963) 137. kk.

⁴⁶ Gül Baba türbéjének kutatására az épület 1962. évi helyreállítása alkalmával került sor.

⁴⁷ A türbe feltárását és a sír ásátását 1961-ben végeztem.

⁴⁸ A dzsámi feltárását 1969-ben kezdtem el, s az érdemi feltárás 1976-ban fejeződött be.

⁴⁹ Az egri Valide fürdő teljes feltárását célzó ásátás 1958-ban kezdődött, majd néhány évi szünet után — 1962-ben — ismét folytatódott. Teljes feltárását azonban a mai napig sem sikerült befejeznem. A fürdő 1958. évi ásátására vonatkozólag I. Gerő Gy., Az egri vár híradója (1962) 2. számában megjelent rövid tájékoztatást, továbbá: Gerő, Török építészet 34. kk.

⁵⁰ A budai polgári lakóházak helyreállítását megelőzően több éven át folytattam a feltárásokat, amelyeket a BTM munkatársai végeztek. Erre vonatkozólag I. Bud. Rég. XIX (1959); XX (1963); Gerő, Török építészet 34. kk.

⁵¹ A nyugati várfalszakasz kutatása során annak több részlete és a rondellák mindegyike török eredetűnek bizonyult. Hasonlóképpen jelentős török maradványok kerültek felszínre a keleti oldalon folyó ásátások alkalmával. Ezeket a kutatásokat 1960–63 között végeztem.

⁵² A pasapalota ásatait 1961–68 között rendszeresen, évente több hónapon át folytattam. Az épület teljes feltárásának lehetősége azonban nem volt megoldható.

⁵³ Az elmúlt két évtized során kisebb kutatásokat végeztem a budai Rác fürdőben, a volt Tojgun pasa dzsámi épületében, a pécsi Ferhád pasa dzsámi maradványainál.

⁵⁴ Azok a leletmentési munkák, amelyek során török épületmaradványok kerültek elő, leginkább a budai várnegyedben vagy a Vízivárosban folytak.

⁵⁵ Gerő, Buda 21. kk.; valamint a 45. jegyzetben már említett munkák.

⁵⁶ Gerő Gy., A szigetvári Szulejmán szultán dzsámi. Műemlékvédelem X Bp. (1966) 2. 111. kk.

⁵⁷ Kováts V., Sziget várának kutatástörténetéhez. Klny. A JPM 1966. évi Évkönyvéből. Pécs, 1967, 207. kk.

⁵⁸ Gerő Gy. Bud. Rég. XX (1963) 553. kk.

⁵⁹ Ezek a kisebb anyagközlések — Molnár J., Oszmán-török mosdómedencék Magyarországon. MÉ. (1957) 3–4.; Molnár J., A Rudas gyógyfürdő építéstörténete. Műemlékvédelem XIII (1969) 1. 22. kk. — leginkább egy-egy objektumra vagy az anyag egy szűkebb tárgykörére vonatkoznak.

⁶⁰ Ezekre vonatkozólag I. Gerő Gy. 40. és 55. jegyzetben i. m.

⁶¹ Molnár, Szigetvár; Molnár J., Eger török műemlékei. Bp. 1961.

⁶² Aslanapa, O., Macaristan'da türk abideleri. „Tarih dergisi” Istanbul 1950, 325. kk.

⁶³ Arseven, C. E., Türk sanatı tarihi 658. kk.

⁶⁴ Magyarország története II. 1962, 44.

⁶⁵ *Fekete*, Budapest 2.

⁶⁶ *Perényi*, Kelet-Európa 47.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo. 56.

⁶⁹ Magyarország története II. 44.; *Perényi*, Kelet-Európa, 49.

⁷⁰ *Perényi*, Kelet-Európa 51.

⁷¹ *Perényi*, Jugoszlávia 39.

⁷² Uo.

⁷³ Uo. 40.

⁷⁴ Uo. 39.

⁷⁵ Pest lakosai egy részének a birodalomba történő áttelepítését 1526-ban *Kemálpaszáde* is említi Mohácsnéme című művében. Erre vonatkozóan l. *Thury*, Török történetírók I., 265. — Az 1541-es foglalás után arról értesülünk, hogy a pesti keresztényeket a birodalomba telepítik, és helyettük a török idegeneket telepít le. *Kollányi F.*, Regeszták a római és pármái levéltárakból. Történelmi Tár VI. Bp. 1905, 345.

⁷⁶ Tebrisz 1514-ben történt elfoglalása után I. Szelim perzsa fazekasokat telepít át Törökországba. Erre vonatkozóan l. *Talbot Rice, D.*, Die Kunst des Islam. Berlin é. n. 192. kk. (A szerző Islamic Art c. Londonban 1965-ben megjelent könyvének német kiadása.)

⁷⁷ Magyarország története II. 48.

⁷⁸ Uo. 46.

⁷⁹ A keresztények templomainak javítása vagy új épület építése minden esetben engedélyhez volt kötve. Erre vonatkozólag l. *Fekete*, Gyöngyös. A gyöngyösi több alkalommal kéri templomuk javítását és egy új iskola építését. Az engedélyt a kért munkákra meg is kapják.

⁸⁰ *Fekete*, Gyöngyös 79. 1683-ban a gyöngyösi kéri az egri bejlerbejt, hogy városukat sövénnel bekeríthessék, mert félnek a tatároktól. Erre az engedélyt megkapták.

⁸¹ Magyarország története II. 269.

⁸² Uo. 50.

⁸³ *Fekete*, Budapest 170.

⁸⁴ Uo. 173.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Uo. 175. Ezek voltak a Boszniából is ismert „keresztény szpáhik”. Erre l. *Perényi*, Jugoszlávia 37.

⁸⁷ *Fekete*, Budapest 178. Aki a készpénzt kezelte, az volt a mal defterdári, akit a törökök egyszerűen csak defterárnak neveztek. A másik a „birtok defterdár” — timár defterdári — volt.

⁸⁸ *Fekete*, Budapest 181.

⁸⁹ *Fekete*, Gyöngyös 35.

⁹⁰ Evlia Cselebi a nagyobb városok tisztviselői között említi a főépítőmestert. Ilyen volt Budán, Pécsen, Szigetváron, Kanizsán, Esztergomban, Székesfehérváron, Simontornyan és még számos más helyen. *Karácson*, Evlia Cselebi I, 195., 234., 268., 491., 504., *Karácson*, Evlia Cselebi II. 38., 48.

⁹¹ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 232.

⁹² Az egyes edényformákat jelölő elnevezések közül csak az általánosan ismerteket és egyes vidékeken még ma is használtakat említjük: ilyenek az ibrik, a findzsa, a tepszi.

⁹³ Magyarország története II. 51.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ A budavári török őrseg 1543. évi zsoldjegyzékében a haddádok — kovácsok — és az ácsok — neddzsárok — dzsemáetjében 1 kovácsot és 3 ácsot találunk. Mindannyioknak a zsoldja fejenként és naponta 7 akce volt. L. *Velics—Kammerer*, Defterek I. 18. — 1549-ben a budai várban a haddádok dzsemáetjében három, a neddzsárokéban pedig nyolc fő volt, akik napi 6—7 akce zsoldot kaptak. L. *Velics—Kammerer*, Defterek II. 77. — Ezzel szemben ugyanebben az időben a pesti várban 9 ács és 5 kovács volt a két csoportban. Valamennyien napi 7 akce illetményt kaptak. L. *Velics—Kammerer*, Defterek II. 79. — Lehetséges, hogy az itteni ácsok és kovácsok magasabb létszámát nemcsak a város esetlegesen több faerődítménye indokolja, hanem elsősorban a pesti rév, ahol az ácsok a hajókat is javították. Erre vonatkozólag l. *Fekete—Káldy*, Budai 542.

⁹⁶ *Fekete*, Budapest 126.

⁹⁷ Az esztergomi várban az 1549. jan. 29. és 1550. jan. 29. közötti időszakban a műtefferrikák csoportja 5 főből állott, akik közül 1 csatornás, 2 kőműves, 1 raktáros és 1 ács volt. Közülük a legmagasabb zsoldja — napi 15 akcse — a csatornásnak volt, míg a kőműveseknek csak napi 10, a raktárosnak napi 8 akcse volt az illetménye. Legkevesebbet — napi 7 akcsét — kapott az ács. L. *Velics—Kammerer*, *Defterek* II. 84. — Érdekes, hogy az említettek közül négyet — a két kőművest, a raktárost és az ácsot — Abdullahnak hívták. Az Abdullah jelképes apai név azoknál szokott szerepelni, akik a muzulmán hitre áttértek, de az apjuk még nem volt muzulmán. Erre vonatkozólag l. *Fekete*, *Esztergom* 33. (a jegyzetben).

⁹⁸ *Velics—Kammerer*, *Defterek* II. 28. Ebben az 1544. évi zsoldlajstromban az esztergomi várban a haddádok csoportjában szereplő 6 fő között két ács, egy szekeres és egy kőműves van, akiket név szerint is említ. A nevek után ítélve mindegyik más nemzetiségű. Mátyás, a kőműves, német (ezt a defter külön is említi), az egyik ács, Miklós, bizonyára magyar, a másik — Niko — talán szerb vagy más balkáni eredetű, míg a fuvaros — Leonardo — a neve után ítélve valószínűleg olasz eredetű, aki azonban muzulmánna lett. A kőműves és a fuvaros napi 10 akcse zsoldot kap. Mindkét ácsnak a zsoldja ugyan napi 7 akcsében van megállapítva, a magyar azonban ennek ellenére 10 akcsét kapott.

⁹⁹ A szegedi fürdő javításával kapcsolatosan az ácsok mellett az ott dolgozó kőművest is említi a defter. L. *Velics—Kammerer*, *Defterek* II. 190. A kőműveseknek az ott végzett munkáért 300 akcsét fizettek ki. Mivel nem tudjuk, hogy hányan és mennyi ideig dolgoztak ezen a munkán, így az egy főre eső napi keresetet sem tudjuk megállapítani.

¹⁰⁰ A pesti vár egyik kovácsát 1559-ben Györgyének, egy másikat pedig Budán 1580-ban Damjának hívnak. Mindkét név balkáni eredetű szlávokat takar. L. *Fekete—Káldy*, *Budai* 265., 435.

¹⁰¹ Uo. 492.

¹⁰² A hajóácsok mellett dolgozó cigány kovácsok napi bére 3 akcse. *Fekete—Káldy*, *Budai* 492.

¹⁰³ Uo. 406. — Az 1559. évi bejegyzésben szereplő mind a négy pesti ácsnak török, muzulmán neve van.

¹⁰⁴ Pécssett az 1554. évi dzsizje defter négy olyan magyar ácsot említ, akik a várban dolgoztak. Erre vonatkozólag l. *Káldy—Nagy*, *Baranya* 14.

¹⁰⁵ *Fekete—Káldy*, *Budai* 316.

¹⁰⁶ A pesti vár főhajóácsáról az 1560-as év folyamán több alkalommal is történik említés. Uo. 492., 513., 542.

¹⁰⁷ Uo. 370. — Egy 1559. évi febr. 20. bejegyzés szerint a pesti hajóácsok közül néhányan a tatai vár javításán dolgoznak.

¹⁰⁸ *Fekete*, *Gyöngyös* 12. — A gyöngyösi ácsok és kovácsok Eger és Hatvan várainak helyreállításán dolgoztak, sőt még Budára is kirendelték őket.

¹⁰⁹ Magyarország története II. 51.

¹¹⁰ Musztafa budai pasa 1578. április 9-i levele a komáromi kapitányhoz faanyag és tetőcséprép miatt. *Eckhart—Szekfű—Takács*, *A budai basák magyar nyelvű levelezése* I. Bp. 1915, 153.

¹¹¹ *Fekete*, Budapest 287. (9. jegyzet) 1572-ben a budai Bűjük dzsámi — a mai Mátyás-templom — fedéséhez szükséges ólomlemezeket Belgrádból hozatták.

¹¹² A budai török számadáskönyvekben 1571-ben hét, 1572-ben összesen tíz, 1573-ban pedig huszontét alkalommal találunk vámtételként bejegyezve részben kocsikon, ritkábban tutajon szállított deszkát. 1580-ban mindössze öt olyan nap volt, amikor deszka került elvámolásra. A kérdéses négy év alatt összesen 44 olyan nap volt, amikor naponta egy vagy legfeljebb két kereskedő vámolattatta el néhány kocsi deszkáját. Ezekre vonatkozóan l. *Fekete—Káldy*, *Budai* 57., 76., 78., 81. kk., 97., 101., 136., 143. kk., 150., 154. kk., 158., 181., 183., 185., 188., 190. kk., 194., 197. kk., 205. kk., 251., 255. kk., 263.

¹¹³ Uo. 49., 53., 57., 62., 64., 67., 78., 81. kk., 97., 101., 144., 150., 153. kk., 181. kk., 184. kk., 187. kk., 190. kk., 199., 243., 248., 255., 257., 262. kk.

¹¹⁴ Uo. 97., 101., 144., 257.

¹¹⁵ Köztük ilyen nevek találhatóak, mint Varga Máté, Kis János, Fekete János és Petre, Kados Benedek, vagy csak egyszerűen a keresztnév szerepel, mint György, Imre, János, Ferenc stb.

¹¹⁶ Ebben a bejegyzésben van az egyetlen nem magyar nevű — bizonyos Radván —, aki valószínűleg balkáni származású volt. L. *Fekete—Káldy*, Budai, 144.

¹¹⁷ Imre 1571—72-ben több alkalommal szerepel. Istvánt 1572-ben és 1573-ban ugyancsak ott találjuk.

¹¹⁸ Köztük az egyetlen, aki nem volt magyar, a már említett Radván.

¹¹⁹ A mohamedán világban az egyházi alapítványt az arab eredetű vakf (pl. efkáf) szóval jelölik. *Wehr, H.*, Arabisches Wörterbuch II. 970. kk. Waqf (pl. auqaf) — fromme Stiftung.

¹²⁰ *Fekete*, Budapest 257.

¹²¹ Ilyen alapítványi épületek voltak Tojgun pasa boltjai a budai Vízivárosban. Erre vonatkozóan l. *Fekete—Káldy*, Budai 210. Hasonlóképpen a váci Kászim bej mecset alapítványát képező házak, amelyek azelőtt keresztény magyarok házai voltak. Erre vonatkozóan l. *Fekete*, Vác 61—62., 194—196. tételek.

¹²² Szokollu Musztafa építtette a budai fürdők egy tekintélyes részét, ezen kívül Budán dzsámit, medreszét létesített. A szigetvári vár építése is az ő nevéhez fűződik.

¹²³ Tojgun pasa alapítása volt Budán a nevét viselő dzsámi a Vízivárosban és a róla nevezett mahalléban levő medresze, fürdő és üzletek. Rüsstem pasának volt az alapítványa az egyik székesfehérvári fürdő, valamint a pesti „kettős fürdő”; Esztergomban és Lippán fürdője, más-más malmai voltak. Erre vonatkozólag l. bővebben: Török—Magyar Oklevéltár 42.

¹²⁴ Megjelölésükre szolgál az arab haira (pl. hairat) szó többes száma, amely a mohamedán világban bizonyos — legtöbbször vallási jellegű — közintézmények, illetve létesítmények közös megnevezését jelenti. *Wehr*, Arabisches Wörterbuch I. 240. A szó jelentése: Gutes, gute Tat, gute Sache; többesben: Güter, Schätze, Gottesgaben.

¹²⁵ Az iszlámban jelentős szerepe volt mindig a tudományoknak, és azokat a vallás kiegészítő részének tekintették. *Goldziher I.*, Az iszlám. Bp. 1881, 303.

¹²⁶ Tojgun pasa Banjalukában karavánszerájt, Ferhád budai pasa Banjalukában, Ali pasa Csataldzsában dzsámit építtetett a XVI. században. L. *Fekete*, Budapest 289. (54. jegyzet). *Ayverdi*, Yugoslavya'da 63. kk.

¹²⁷ Uo. 274., 289. (45. jegyzet).

¹²⁸ Uo. 274.

¹²⁹ A mohamedánok általában — így a törökök is — az ilyen vagyonekezelőket mütevellinek nevezték. A szó arab eredetű és a waliya gyökből származik. *Wehr*, Arabisches Wörterbuch II. 976.

¹³⁰ *Fekete*, Budapest 262.; *Goldziher I.*, Az iszlám. Bp., 1881, 328.

¹³¹ Elnevezése arab eredetű és a ğam'a tőből származik: (*Wehr*, Arabisches Wörterbuch I. 121.) ğam'a sammeln, einsammeln, vereinen, zusammenbringen.

¹³² Arab eredetű szó, amely a sağada gyökből származik. *Wehr*, Arabisches Wörterbuch I. 361. — A mesdzsid jelentése: minden olyan hely, ahol leborulni, vagyis imát mondani lehet. Az alapszó jelentése a szótár szerint: sich zu Boden neigen, sich niederwerfen, prosternieren, anbeten.

¹³³ *Goldziher I.*, Az iszlám. Bp. 1881, 159.

¹³⁴ Ez a pénteki prédikáció, amely két részből állott. Az első rész volt az „intő prédikáció”, a másik a „tulajdonságok szónoklata”. Ez utóbbi kifejezetten politikai tartalmú beszéd volt. Erről bővebben l. *Goldziher I.*, Az iszlám. Bp. 1881, 333. kk.

¹³⁵ Ilyen volt Budán a Büjükk dzsámi, az Orta dzsámi, majd 1596-tól kezdve a Fethijje dzsámi. *Fekete*, Budapest 262. — Az államilag dotált dzsámik kiadásait és a személyzetének illetményét pénztári naplókban tartották nyilván.

¹³⁶ A chutbe elmondására szolgáló külön szószék neve minber, ugyancsak arab eredetű. (*Wehr*, Arabisches Wörterbuch II. 835.) Minbar (pl. manabir) Kanzel, Rednerpult. A szó gyöke: nabara, melynek jelentése: heben, die Stimme heben, betonen, anschreien.

¹³⁷ Az arab népetimológia a mihrab szót a harb — háború — szóból származtatja, és az imádkozók sorait a katonaság soraival, az imám szerepét pedig a hadvezérével azonosítja. L. *Goldziher I.*, Az iszlám. Bp. 1881, 339.

¹³⁸ Uo. 332.

¹³⁹ Ennek török neve a kürszü, amely általában széket jelent. Az arabban — jelentése azonos — kursi (pl. karasin) alakban fordul elő. (*Wehr*, Arabisches Wörterbuch II. 731.) Fából faragott magas szék, amelyet talán a magyarban használatos prédikálószéknek lehetne nevezni.

¹⁴⁰ Az arabban manar és manara (pl. manawir, mana'ir) fordul elő. Eredeti jelentése: világítótorony. *Wehr*, Arabisches Wörterbuch II. 897.

¹⁴¹ Uo. I. 10. Mu'addin Gebetsrufer, Muezzin. A szó az adina gyökből származik, amelynek egyik jelentése: aufrufen zum Gebet.

¹⁴² A sadirván elnevezés a magyarba — Pécs és környékének vidékén — „sandervár” alakban került át és napjainkban is ismeretes. L. *Szabó Pál Zoltán*, A török Pécs. Pécs 1958, 29. (2. kiadás *Ruzsás L.* átdolgozásában.)

¹⁴³ *Goldziher I.*, Előadások az iszlámról. Bp. 1912, 150.

¹⁴⁴ *Fekete*, Budapest 271.

¹⁴⁵ Uo. 268.

¹⁴⁶ Rövid életrajzát I. *Önder, M.*, Mevlána Müzesi Rehberi. Istanbul 1962, 2. kk.: a mevleviekre és Dzseláleddin Rumira vonatkozóan I. bővebben *Önder M.*, Mevlána Sehri Konya. Ankara 1971. (2. kiadás.)

¹⁴⁷ Az 1968–69-ben végzett ásatásom során a volt derviskolostor falmaradványait megtaláltam.

¹⁴⁸ Ezt a külön helyiséget „mejdán”-nak nevezik. Gül Baba budai bektás ikolostorával kapcsolatban Evlia Cselebi is említi. (*Karácson*, Evlia Cselebi I. 248.) — „Semaháne”-nak is, illetve „mejdán-i-semahanesi”-nak is szokták nevezni.

¹⁴⁹ Az elnevezés arab eredetű, és azt a helyet jelenti, ahol „az írást végzik”. A mekteb szó a kataba gyökből származik, amelynek alapjelentése: írni. (*Wehr*, Arabisches Wörterbuch II. 723.) Kataba — schreiben, niederschreiben. (Uo. 724.) Maktab (pl. makatib) — Schreibstube, Schule, Elementarschule.

¹⁵⁰ A budai Musztafa pasa medresze könyvtárában ugyanis építészeti szakkönyvek is voltak. Erre vonatkozóan I. *Thaly K.*, A budai mufti könyvtára az 1684. és 1686. években. Magyar Könyvszemle Bp. 1896, 339.

¹⁵¹ *Fekete*, Budapest 281.

¹⁵² Uo. 281.; *Thaly K.* 87. jegyzetben i. m.

¹⁵³ *Fekete*, Budapest 173.

¹⁵⁴ A budai várnegyedről 1687-ben Haüy által készített helyszínrajz utcahálózatának középkori eredetét a lakóépületeken végzett régészeti feltárások és falkutatások eredményei is alátámasztották. Az épületek utcai frontja a lakóházak legtöbbjének esetében még a gótikus formákat őrizte meg. Az az eltérés, amely az 1687-es fölmérés és a mai állapot között mutatkozik, a XVIII. és főleg a későbbi századok városrendezésének hatására jött létre. — A térkép fénymásolata a BTM rajztárában. Eredetije a bécsi Staatsarchivban. Fotokópiája a Hadtörténeti Intézet térképtárában.

¹⁵⁵ Haüynek ugyancsak 1687-ben Pécsről készített helyszínrajza jelzi a beépítési határokat, illetve a város utcahálózatát és tereit. Ezek — éppúgy, mint Budán — nagyrészt még a mai helyszínrajzzal is megegyeznek, természetesen kisebb eltérésektől eltekintve. Az a néhány középkori homlokzati részlet, amely Pécsen ismeretes — habár nem oly mértékben, mint a budai várnegyed lakóházai — állításunkat igazolja. L. erre vonatkozóan még: *Dercsényi*, Pécs 44. — Haüy térképének fotokópiája az OMF Tervtárában. Eredetije a karlsruhei Hofkammerarchivban található.

¹⁵⁶ A visszafoglalás után a budai Vízivárosról készült legkorábbi helyszínrajz, amely a terület utcahálózatát és a jelentősebb épületeket is jelöli, N. M. De la Vigne munkája. A térképre vonatkozóan I. *Rózsa Gy.*, Buda és Pest régi látképei. Bp. 1963, 69. (21.) A térkép eredeti példánya a BTM gyűjteményében. — Kisebbségi eltérésektől eltekintve — amelyek az utóbbi száz esztendő alatt történt különböző városrendezési elgondolások megvalósításaként jöttek létre — a Vízi-város beépítettsége csaknem a legújabb időkig nagyrészt még a török előtti állapotokat őrizte. Ez a feltevés azonban ezen a területen még nem teljes mértékben igazolt, mivel az ismert középkori épületmaradványok csaknem kizárólagosan egy útvonal mellett helyezkednek el, és számuk még igen csekély.

¹⁵⁷ Az 1689-ben visszafoglalt Szigetvárt L. Anguissola mérte fel elsőként, aki felmérésén, illetve a vár és a város helyszínrajzán egyaránt jelölte az utcákat — ha nem is teljes részletességgel — és a fontosabb török épületeket. A város főterén álló és ma is meglévő Ali pasa dzsámi épületének tengelye és a várost átszelő főútvonal iránya közötti eltérés arra enged következtetni, hogy az utcák elrendezése még a középkori állapotot tükrözi. A helyszínrajz fotokópiája az

OMF Tervtárában. Eredetije a bécsi Heeresarchivban. Legutóbb közölte: *Papp László*, Szigetvár XVI—XVII. századi erősség-rendszerének ábrázolásai. Klny. a JPM Évkönyvéből. Pécs 1965, 216.

¹⁵⁸ *Kováts V.*, Sziget várának kutatástörténetéhez. Klny. a JPM Évkönyvéből. Pécs 1966, 226.; l. még a 215. oldalon a 4. és 5. rajzot, amelyek a török és a középkori vár kiterjedését hasonlítják össze.

¹⁵⁹ Mivel a dzsámik, ha újonnan épültek is, rendszerint valamelyik keresztény templom helyén vagy annak közvetlen közelében létesültek, megtartva ezzel a terület korábbi központjának szerepét. Így Tojgun pasa dzsámija a középkori ágostonrendiek temploma és kolostora helyén, az Oszmán bej dzsámi pedig a Szt. Péter-templom közelében épült.

¹⁶⁰ *Fekete*, Budapest 83.

¹⁶¹ Így pl. a budai várban a török időkben a mai Országház utcát „Hamam jolu”-nak — Fűrődő útnak —, a mai Üri utca északi részét pedig „Toprak kuleszi jolu”-nak — Földbástya útjának — nevezték. *Fekete*, Budapest 82.; l. még Marsigli részletes térképét. Uo. LVIII. tábla.

¹⁶² Budán ismeretes volt a Báli pasa mejdáni — Báli pasa tere —, az Orta dzsámi mejdáni — az Orta dzsámi tere —, továbbá a Tophane mejdáni — Ágyuraktár tere, valamint a Toprak kuleszi mejdáni — a Toprak bástya tere. Uo. 81. és LVIII. tábla.

¹⁶³ Arab eredetű szó, amely a halla gyökből származik; (*Wehr*, Arabisches Wörterbuch I. 179.) mahalla (pl. mahallät)-Absteigeort, Lagerplatz, Lager; Stadtviertel. Uo. 181.

¹⁶⁴ Ettől az általános szokástól azonban eltérő mahalle elnevezésekkel is találkozunk. A budai palota nyugati zvingerében létesített török negyed neve — amelynek központját pedig Murád pasa dzsámija képezte — „Jeni mahalle” volt. L. *Fekete*, Budapest 83. és LVIII. tábla. (Marsigli részletes török térképe.)

¹⁶⁵ Evlia Cselebi a Vízivárosban több mahallét is megnevez, s ezek közül a Musztafa pasa, Tojgun pasa, a Hadzsi Szefer, továbbá az Oszmán bej mahallék mindegyikének központja az azonos nevű dzsámi. L. *Karácson*, Evlia Cselebi I. 246.; *Fekete*, Budapest 93.

¹⁶⁶ Marsigli Budát ábrázoló részletes török térképét — amelynek eredetijét a bolognai levéltár őrzi — elsőként közölte *Veress E. L. Marsigli*, Memoriale. A térkép fotokópiája a 142. lap után mellékelve; szövegmagyarázat a 143. kk. oldalakon található.

¹⁶⁷ Kaposváron például három „iszlám városrészt” említ, Egerben ugyancsak 10 iszlám és 7 keresztény városrészt mond, de azokat külön nem nevezi meg. Az egyes mahallékre vonatkozóan általában a legtöbb esetben csak hasonló utalásokat találunk Evliánál. L. *Karácson*, Evlia Cselebi II. 35., 118.

¹⁶⁸ Így valószínű, hogy Pécssett a Gázi Kászim pasa dzsámi környékét Kászim pasa mahallének hívták, vagy a Memi pasa dzsámi körüli városrész ugyancsak Memi pasa nevét viselte. L. *Karácson*, Evlia Cselebi I. 196. kk. Hasonló lehetett a helyzet a szigetvári Ali pasa dzsámival is, amely feltételezhetően a nevét viselő mahalle központját képezte. Uo. 494.

¹⁶⁹ Pécs ismert és topográfiailag pontosan elhelyezhető dzsámijai szerint a városban — a falakon belüli területen, de a vár kivételével — a következő mahallékat kell feltételeznünk: Elhadzsi Huszein, Memi, Gázi Kászim, Ferhád pasa mahalle. Uo. 197.

¹⁷⁰ Ilyen megfontolások alapján nevezték a törökök a mai Táncsics utcának a Bécsi kapu felé eső szakaszát az ottani zsidók után Jahudiler mahalleszinek. *Fekete*, Budapest 83. és LVIII. tábla. (Marsigli részletes török térképe.) — Vagy ugyancsak Budán — a Vízivárosban — a mai Fő utca északi végén a koptok mahalléjának nevezték azt a városrészt, amelyben a cigányok laktak. L. *Fekete*, Budapest 92.

¹⁷¹ Talán a legtömörebben fejezi ki ezt a gondolatot Dzselaálzáde Musztafa, aki Klisz várának elfoglalása alkalmával ezt mondja: „... megnyílván a győzelem kapuja, a vár elfoglaltatott. Tornyaira feltűzték az iszlám győzelmes zászlait; tornyait minaretekké, templomait mecsetekké alakították át s az ezán éneklése után imádkoztak...” *Thury*, Török történetírók II. 224.

¹⁷² Igen részletesen írja le Dzselaálzáde, különösen Buda elfoglalása után, a mai Mátyás-templom — amelyet ő mindössze egy nagy templomnak nevez — dzsámivá történő átalakítását. Ugyancsak ilyen szemléltető módon beszél el az esztergomi templomok kitakarítását és átalakítását is. L. *Thury*, Török történetírók II. 231., 245. kk.

¹⁷³ Az egyes városok elfoglalásával kapcsolatban a többi török történetíróhoz hasonlóan Evlia Cselebi is említi a templomok dzsámivá történő átalakítását. Figyelemre méltó az eszter-

gomi vár dzsámijának — amely egy kupolával fedett templom volt — igen részletes leírása, amelynek átalakítását Cselebi Mimár Szinán munkájának mondja. L. *Karácson*, Evlia Cselebi I. 272. kk.

¹⁷⁴ Az esztergomi várban levő templomról Lubenau is eléggé részletes leírást ad, elmondva, hogy a törökök azt dzsámivá alakították, a templom kápolnájába pedig — ez a Bakócz-kápolna — egy szöszéket, minbert építettek be. L. *Sahm*, Beschreibung I—II. Ottendorff a budai templomok közül néhányat megemlít, mondván, hogy azokat a török mecsetekké alakította át. L. *Hermann*, Budáról Belgrádba 34., 84. — Ez utóbbi az eredeti ortográfiával kiadott német szöveg.

¹⁷⁵ *Fekete*. Budapest 274.

¹⁷⁶ Az átalakítás kezdetben csak a templomok belső részeire terjedt ki, és csak olyan mértékben, amennyire azt a mohamedán liturgia megkívánta. Ez a belső felszerelés — szobrok, oltárképek, padok, kegytárgyak stb. — eltávolításából, valamint a freskók lemeszeléséből, a mihráb és a minber elhelyezéséből, Korán-idézetek felfestéséből vagy a táblákra írt szövegek felerősítéséből állott. A középkori budavári Nagyboldogasszony-templom dzsámivá alakítását szemléltetően ismerteti Dszelálzade Musztafa. L. *Thury*, Török történetírók II. 231.

¹⁷⁷ A pécsi Gázi Kászim pasa dzsámi részint a helyén állott középkori Szent Bertalan-templom köveiből épült. L. *Gosztonyi*, A várostemplom. Egyébként a mohamedán építészetben gyakori jelenség, hogy a korábbi épületek — igen gyakran épp templomok — faragott köveit használgák fel dzsámik építéséhez. L. *Goldziher I.*, Az iszlám. Bp. 1881, 279.

¹⁷⁸ A templom maradványait — egy részlete a dzsámi kerítéséként még a XVII. század végén is állott — Gosztonyi Gyula tárta fel a Kászim pasa dzsámi restaurálása alkalmával. Erre vonatkozóan l. *Gosztonyi Gy.*, A pécsi Szent Bertalan-plébániatemplom feltárása. Technika (1940) 4.; *Gosztonyi*, A várostemplom 17. kk.; *Dercsényi*, Pécs 36.

¹⁷⁹ Szigetvárnak ez az ábrázolása Wilhelm Dillichnek — aki krónikáit maga illusztrálta — Ungarische Cronica . . . c. 1600-ban Kasselben megjelent munkájában látott napvilágot. L. Szigetvár ábrázolásaira vonatkozóan általában is *Papp L.* 157. jegyzetben i. m.

¹⁸⁰ Sibmachernek ez a metszete Ortelius Chronológiája 1602-es nürnbergi kiadásában jelent meg. L. *Papp L.* i. m. 237., 240.

¹⁸¹ W. P. Zimmermann ostromképe Dillbaum: Eikonographia . . . c. Augsburgban 1605-ben kiadott munkájának illusztrációjaként jelent meg. L. *Papp L.* i. m. 240.

¹⁸² *Goldziher I.*, Az iszlám. Bp. 1881, 278.

¹⁸³ Az Ayasofya építéstörténetére vonatkozóan l. *Öz*, Istanbul 26. kk., *Eyice*, Istanbul 13. kk. Ez utóbbi rövid bibliográfiát is ad.

¹⁸⁴ A budavári Szulejmán szultán dzsámit a török korban Bűjük dzsáminak vagy Eszki dzsáminak is nevezték. *Fekete*, Budapest 86. és a „Helyszínrajz” fejezethez tartozó 68. jegyzet. Marsigli részletes török térképén „Bűjük dzsámi” néven szerepel, Evlia Cselebinél pedig „Szulejmán khán dzsámija”. L. *Karácson*, Evlia Cselebi I. 242.

¹⁸⁵ Uo. 198. A dzsámi leírása kétségtelenné teszi, hogy ez nem más, mint a pécsi várban ma is álló székesegyház épülete.

¹⁸⁶ A várban levő egyetlen dzsámít — amely már a szultán halálát követően épült — Evlia „Szulejmán khán” dzsámijának mondja. Uo. 494.

¹⁸⁷ A budai templomok közül a Mátyás-templom, a csak a XVI. század végén átalakított Mária-Magdolna vagy a középkori Szent György-templomból átalakított Orta dzsámi az 1686-os ostrommal kapcsolatos és hitelesnek elfogadható vedutákon továbbra is a gótikus formákat őrzik. Az első két esetben ezek a részletek részben vagy egészen máig is megmaradtak.

¹⁸⁸ Az esztergomi Bakócz-kápolna a visszafoglalásig s azt követően a mai napig megtartotta eredeti renaissance belső architecturáját, annak ellenére, hogy — amint Lubenau és Evlia Cselebi is említik — a törökök dzsáminak használták.

¹⁸⁹ *Fekete*, Budapest 261., 287. oldal 8. jegyzet. — A Nagyboldogasszony-templom Schulek által történt restaurálása alkalmával előkerültek a templom déli hosszházának homlokzatán a gótikus ablakokba beépült kisebb csúcsíves török ablakok. L. ezzel kapcsolatban *Csemegi*, A budavári főtemplom. Bp. 1955, 27—31. képek. Ezekon a fényképeken jól látható az emeleti szint magasságában kialakított ablakosor.

¹⁹⁰ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 199.

¹⁹¹ A Szent György-templomból alakított Orta dzsáminak 1555-ben épített minaréja volt.

Fekete, Budapest 287. oldal 11. jegyzet. Fontana vedutáján egyébként jól látható a gótikus templomtest mellett emelkedő „oszmáni” minaré.

¹⁹² Ezt a fajta adót a törökök „reszm-i kilisza”-nak nevezték. *Fekete—Káldy*, Budai 606. — 1559—60-ban egy bizonyos Andrija diák — aki a budai várban lakott — volt ennek az adónak a „Buduni vilajet”-ben a bérlője. Uo. 390., 444., 500.

¹⁹³ *Dercsényi*, Pécs 170.

¹⁹⁴ *Fekete*, Budapest 87.

¹⁹⁵ *Velics—Kammerer*, Defterek II. 23. — Ahmed műsztafiz boltja Székesfehérváron azelőtt templom volt. De ugyancsak felhasználták a templomokat raktáraknak is.

¹⁹⁶ Így történt ez Pécsen a már Szulejmán dzsámivá alakított székesegyházzal is, amely a XVII. század folyamán raktár volt. L. *Karácson*, Evlia Cselebi I. 199. Talán csak átmenetileg, de a budai Orta dzsámi kórház céljára is szolgált. L. *Fekete*, Budapest 303.

¹⁹⁷ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 243. Evlia ezt a budai pasák palotája mellett álló Szeráj dzsámival kapcsolatosan mondja, amelyiket a ferencesek templomából alakítottak dzsámivá, és mináret építettek hozzá.

¹⁹⁸ Tojgun két izben is volt budai pasa. Először 1553. februártól 1556. februárig, majd ismét 1558. novembertől 1559. júniusig. *Gévay A.*, A budai pasák. Bécs 1841, 6.

¹⁹⁹ Tojgun pasa vakufjához egy dzsámi, egy fürdő, egy medresze, valamint üzletek tartoztak. *Karácson*, Evlia Cselebi I. 247. A boltokra vonatkozóan l. *Fekete—Káldy*, Budai 210.

²⁰⁰ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 247.; *Fekete*, Budapest 281.

²⁰¹ Budán Evlia Cselebi szerint híresebb medreszék a Musztafa pasa és Tojgun pasa medresze voltak. *Karácson*, Evlia Cselebi I. 243., 247.

²⁰² Uo. 200. Evlia Jakováli Haszán pasa és Memi pasa medreszéjét említi név szerint a jelesebbek közül, továbbá utal a várbeli középkori egyetemre is.

²⁰³ Uo. 492. Két medreszét említ, de egyiket sem nevezi meg közelebbről.

²⁰⁴ Székesfehérvár három medreszéje közül egyiket sem nevezi meg. *Karácson*, Evlia Cselebi II. 47.

²⁰⁵ A szarajevói „Kuršumli” medreszét 1537-ben az a Gázi Hüsrev bej alapította, akinek alapítványa a nevének ma is viselő szarajevói nagydzsámi. L. *Bejtici*, Spomenici 250. kk. A medresze részletesebb leírását l. *Zdravković*, Izbor grade 112. kk.; *Čelić*, Kuršumlija 257. kk. Fekete helyesen az ő alapításának tartja az 1555-ben már említett budai Hüsrev pasa dzsámit is, amelyet a domonkosok Szent János templomából alakították át. *Fekete*, Budapest 87.

²⁰⁶ *Čelić*, Počitelj 30. kk.

²⁰⁷ Budán a török uralom végén Marsigli összesen kilenc fürdőt talált és vett jegyzékbe. *Marsigli*, Memoriale 136. kk.

²⁰⁸ *Fekete*, Vác 62.

²⁰⁹ A fürdőt — amelyet Evlia Cselebi említ — De la Vigne vízvárosi helyszínrajza is jelöli. L. *Károlyi—Wellmann*, Buda és Pest 163., uo. 2. jegyzet, valamint IV. térképmelléklet. A fürdő épületét a mai Ponty utca és Farkasbíró utca, valamint a Pala utca által határolt területen — pontosabban a Pala és a Farkasbíró utcák találkozásánál levő északnyugati saroktelken — kell keresnünk.

²¹⁰ Török—Magyar Oklevéltár. 60.

²¹¹ De admirandis Hungariae aquis . . . c. munkájában az 1551-ben Budán járt Wernher György jelentős figyelmet fordított a budai meleg fürdőkre. *Wernher, G.*, De admirandis Hungariae aquis . . .

²¹² Gerlach naplóját kiadta *Szalay L.*, Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest 1861, 209. kk. (Utazás Pozsonyból Nándorfehérvárra a Dunán 1573.) Gerlach röviden leírja valamelyik budai ilidzsét és a pesti hamamot. I. m. 218. kk.

²¹³ Wratislaw az egyik budai fürdőt és részben magát a fürdőben zajló életet is szemléltetően írja le. L. *Szamota*, Régi utazások, 193. — Újabban az idevonatkozó részt kiadta *Haraszi—Pethő*, Útikalandok 94. kk.

²¹⁴ *Sahm*, Beschreibung 81.

²¹⁵ *Szamota*, Régi utazások 329.; *Haraszi—Pethő*, Útikalandok 141. A budai fürdők közül Brown a Veli bej fürdőt találta a legszebbnek.

²¹⁶ Behrám Dimiški — aki az 1660-as évekből tudósít — Székesfehérváron két fürdőről tesz említést. *Fekete L.*, A hódoltságkori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei.

Hadtörténelmi közlemények XXXI (1930) 140. Ugyancsak több budai fürdőt is említ — köztük Veli bej fürdőjét — valamivel részletesebben. Uo. 134. kk. Kjátib Cselebi a Buda határában levő Hévfürdőt említi, amely alatt a mai Császár fürdőt kell értenünk. *Karácson*, Török történetírók III. Bp. 1916, 219.

²¹⁷ Evlia Cselebi a budai fürdők közül részletes leírását adja a tabáni fürdőknek, valamint a mai Király fürdőnek. A pécsi Kászim pasa és a Memi pasa fürdőket ugyancsak méltatja hosszabban-rövidebben, továbbá az egri Valide fürdőt. L. *Karácson*, Evlia Cselebi I. 247. kk.; I.1118.

²¹⁸ Császári követ fogadását ábrázoló akvarell Buda látképével. Eredetije a BTM gyűjteményében. Lt.sz.: 28.199.; *Rózsa Gy.*, Buda és Pest régi látképei. Bp. 1963, 285. és XXII. tábla. Közölve *Fekete*, Budapest LXXV. tábla. A képen a mai Király és a Rudas fürdő épületének ábrázolása érdemel figyelmet. Mindkettő kupolacsarnokánál jelzi a kupola felülvilágító nyílásait, ezt a jellegzetes és egyedül használatos megoldást csak a fürdőknél találjuk.

²¹⁹ La Vergne mérnökkari tiszti rajzán — amely az 1601. évi ostrom után közvetlenül készült — a Vizivárosban 7. számmal jelzett épületről a legenda a következőket mondja: „Das Türkische Badt sambt dem Wasser Stadt”. Ha azonban a szöveg nem is jelezné az épület rendeltetését, ezt elárulná hármas tagoltsága és egész jellege. A teljes hitelességet csaknem megközelítő ábrázoláson ugyanis jól látható a fürdő előcsarnoka — amely sátor tetővel fedett —, majd az összekötő helyiség és az ahhoz csatlakozó és kupolával fedett tulajdonképpeni fürdőhelyiség. A képet közli *Fitz*, Székesfehérvár 20. l. 19. kép. Feliratának szövege téves. A képhez tartozó felirat a 21. képhez írott szöveg.

²²⁰ Ottendorffnál „Bezesten” néven fordul elő: *Hermann*, Budáról Belgrádba 34.; Marsigli már többször idézett részletes török térképén „Bedsztán” néven szerepel. Bud. Rég. IX (1906) 145. (a magyarázó szövegben a 42. pont alatt).

²²¹ Bedesztánt Evlia Cselebi csak az olyan nagyobb városokban említ, mint Buda, Pécs vagy Eszék. Ottendorff a belgrádi bedesztánt írja le részletesebben.

²²² Ezekre vonatkozólag I. *Bejtíc*, Spomenici 265. kk. („Bezistani” címszó alatt.) A bulgáriai anyagra I. *Zlatev*, T., Bulgarszkij grad prez epohata na vizrazsdaneto. Szofija 1955, 79. kk. („Beziszteni” címszónál.)

²²³ A budai bedesztán helyét Marsigli már e vonatkozásban is idézett részletes török térképe alapján a mai Tárnok utca és Szentháromság tér délkeleti sarkán — a jelenlegi park területén — kell keresnünk.

²²⁴ Forrásainkban egyaránt előfordul mind a két néven. Az európai forrásokban a karaván-szeráj használata az általános, ilyen változatokban mint „karvaszaljákok” — Tassi Gáspár levelében — vagy Lubenaunál „Caravassarayen”. Ezzel szemben Auer naplójában rendszeresen a „Chan”-t említi.

²²⁵ *Lukinich*, Auer J. Ferdinánd naplója 175. Auer igen részletesen írja le azt a hánt, amelyben Belgrádban ő maga is lakott.

²²⁶ Marsigli részletes török térképe. Bud. Rég. IX (1906) 20-as számmal jelzett felirat, amelynek helyes olvasata Feketétől származik: „A Jesil direkli (melletti) hán”. *Fekete*, Budapest 408. — A budai török számadáskönyvek 1571-ben említik Sábánt, a „Peste-i karaván-szeráj” gazdáját. *Fekete—Káldy*, Budai 114.

²²⁷ Uo. 210.

²²⁸ Pécsről azt mondja, hogy „400 mesterember boltja” van, Budán a várban 300 boltot mond, míg Siklóson mindössze 40-et említ. Számai itt is néhol túlzók. *Karácson*, Evlia Cselebi I. 201., 243., 481.

²²⁹ A szó mai jelentése „népkonyha”, eredetileg azonban általában a különféle kegyes alapítványok együttesét jelentette. *Eyice*, Istanbul 127.

²³⁰ Evlia említi a pécsi Jakováli Haszán dzsámi melletti imáretet, Budával kapcsolatban pedig többről is említést tesz. *Karácson*, Evlia Cselebi I. 200., 249. kk.

²³¹ *Sahm*, Beschreibung 292. Lubenau itt eléggé részletesen említi az imaret funkcióját. Ő is, miként Vratislav — aki szintén részletesen beszél róla — mint kórházat írja le, amelyben ez a szokás — ti. az áttutazók élelmezése. Ez utóbbit I. *Szamota*, Régi utazások 210. kk.

²³² *Marsigli*, Memoriale 140. Marsigli itt az Orta dzsámi melletti imaretet írja le, mint a török Buda egyik érdekes intézményét.

²³³ A török ezt a síremléket — mauzóleumot — Türbe névvel jelöli. (*Alderson*, A. D.—*Fahir Iz.*, The Concise Oxford Turkish Dictionary. Oxford 1959, 345.); türbe — Tomb, grave,

mausoleum. A szó arab eredetű, a tariba gyökből származik, aminek a jelentése: porzani, beporozni (*Wehr*, Arabisches Wörterbuch I. 81.); tariba — staubig, bestaubt sein; IV. jelentésében Mit Erde oder Staub bedecken. — Turba (pl. turab) Staub, Erde, Erdboden; átvitt értelemben: Grab, Grabmal.

²³⁴ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 243.

²³⁵ Uo. 494.

²³⁶ Veli bej türbéjét — amely a mai Rózsadombon, Gül Baba türbéjétől nem messze állott — Marsigli másik török térképe jelöli. Azonban az eredeti térképen a latin betűkkel írott legenda és a török helymegjelölések között a két türbénél számcseré történt. Közölve: *Marsigli*, Memoriale 148. oldal után következő melléklet, szövege: 148. kk. (Budavár és környékének térképe.) Veli bej türbéjét, illetve a közelében levő és a nevét viselő erődítményt Sziláhtár is említi. L. *Fekete L.*, Budavár 1684.-ik évi ostroma. Hadtörténelmi Közlemények XXXIX Bp. (1938) 99. kk.

²³⁷ Úgy látszik, hogy Evlia Cselebi nem járt Idrisz Baba sírjánál — bár azt, mint búcsújáró helyet említi —, mert kifejezetten azt írja, hogy: „Sírja fölött kupola, vagy másféle épület nincs . . .” *Karácson*, Evlia Cselebi I. 203.

²³⁸ Merian látképén ugyancsak találkozunk a két türbének a képével, amelyet már korábban megtalálunk a Dilich- és a Sibmacher-féle vedutákon is. Valamennyi ábrázolás megegyezik abban, hogy a mai Naphegy keleti lejtőjén húzódó török temető egyik türbéje kör alaprajzú és valamiféle kupolával van fedve, míg a másik négyzet alaprajzú és sátor tetővel fedett építmény. — Az egyes vedutákra vonatkozóan l. *Rózsa Gy.*, Buda és Pest régi látképei. Bp. 1963. Dilich, 44. és XII. tábla; Sibmacher, 44. és XIII. tábla; Merian, 48. és XXIII. tábla. Egyébként Gül Baba és Veli bej türbéit valamennyi ábrázolás közül a leghitelesebben Fontana metszete tünteti fel. L. uo. 78. és XXXIII. tábla.

²³⁹ Sibmachernek a tatai vár 1597. évi ostromát ábrázoló metszetén mint visszatérő motívumot ott láthatjuk némi változtatással, de hasonló környezetben az előzőekben említett három vedután látható két türbét. A metszetet közli: *Jenei F.*, A tatai vár. Bp. 1956, 18. 8. kép.

²⁴⁰ A török a derviskolostort általában tekkének vagy dergáhnak nevezi. „Dergah” — Court of a king, dervish convent: „tekke” — Dervish convent. *Alderson, A. D.* — *Fahir Iz.*, The Concise Oxford Turkish Dictionary. Oxford 1959, 75., 329. — Az arabban takiya (pl. takāyā) Kloster. L. *Wehr*, Arabisches Wörterbuch 85.

²⁴¹ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 200.

²⁴² A derviskolostor maradványai a mostani Megyei Kórház udvarában a dzsámi előtti területen kerültek elő 1969. évi ásátásaim során.

²⁴³ Így Szathmáry György pécsi püspök nyári palotáját a törökök derviskolostorrá alakították át, illetve erre a célra használták. L. *Szabó P. Z.*, A török Pécs. (2. kiadás) Pécs 1958, 27.; *Gerő*, Pécs 38. A derviskolostor nyomán a városnak azt a részét, ahol a volt Szathmáry-palota romjai állanak, ma is Tettyének nevezik.

²⁴⁴ Az előkerült falmaradványok vastagsága — a felmenő fal egy építészeti rőf, azaz 76 cm széles — alapján tételezzük fel a kolostor emeletes voltát.

²⁴⁵ Ilyenekre még ma is találunk példát a balkáni török területeken, közülük csak a tetovói Szerzem Ali Baba bektási kolostorát említjük. L. *Zdravković*, Izbor grade 101. kk.

²⁴⁶ *Bejtić*, Spomenici 252. kk.: „Tekije” címszó alatt. A cikk felsorolja a jelentősebb irodalmat is. — A témával kapcsolatosan l. még *Mujezinović, M.* — *Biško, M.*, Konzervacija Hadži — Sinanove Tekije u Sarajevu. „Naše Starine” VI. Szarajevo 1959, 161 kk.

²⁴⁷ Evlia Cselebi említi Buda leírásánál az erkélyes és mindenféle festményekkel díszes lakóházakat, amelyek még a török előtti időkből származtak és amelyekből még ottjártakor igen sok megvolt. *Karácson*, Evlia Cselebi I. 239. A nyugati utazók is utalnak a város régebbi épületeinek korábbi szépségére, amely azonban a török idők alatt erősen megkopott. Egyébként a várbeli lakóházak több éven át folytatott kutatásának eredményei nagyrészt Evlia — kissé ugyan szóvirágos — leírásának igazát bizonyítják. Valóban több gótikus lakóház erkélyének maradványa került elő épp úgy, mint festett homlokzatok. Ilyen festett házak — mint amilyen a Tárnok utca 14. számú lakóház is — Szokollu Musztafa pasa vakufjában is voltak, s azok „alaca evler” néven szerepeltek. Ez utóbbi adatot ezúton is köszönöm néhai Fekete Lajosnak, volt professzoromnak.

²⁴⁸ A török városok legnagyobb ellensége volt — épp a faépületek miatt — a tűzvész és a földrengés. Budát igen gyakran sújtotta hol tűzvész, hol löporrobbanás, amely fölért egy földrengés erejével. De Pest sem volt sokkal szerencsésebb helyzetben. L. *Fekete*, Budapest 108. kk.

²⁴⁹ Ezzel kapcsolatban a számos utazó közül csupán Gerlachot említenénk, aki azt mondja, hogy a török sem Budán vagy Pesten és Esztergomban semmit sem hoz helyre, ha valami pusztulásnak indult. *Szalay L.*, Adalékok a Magyar Nemzet történetéhez a XVI. században. Pest 1861. 218. Véleményét Wratislaw Budával kapcsolatosan csak alátámasztja. L. *Szamota*, Régi utazások 195. kk.

²⁵⁰ *Nagy L.*, Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai. Bp. 1961. Klny. a Bud. Rég. XIV. kötetéből. A kérdés szempontjából külön figyelmet érdemel a közölt két térképen a kifejezetten török épületek és az anyaga után csak sejtethetően török épületek megoszlása a város területén.

²⁵¹ *Fekete*, Vác. L. az egyes házak részletes leírását, figyelemmel a tulajdonosokra, illetve a ház korábbi tulajdonosára. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a magyarok házainak egy része azonos módon és anyagból épült, mint a török tulajdonosok épülete.

²⁵² Kaposvár házait fából épültek mondja. L. *Karácson*, Evlia Cselebi I. 507. — Pesten kőből épült házakat említ, amelyek deszkazsindellyel vannak fedve. Uo. 259. — Budán a „Debágháne külváros” házairól azt mondja, hogy „csakis téglapépületű, deszkatetejű, kétemeletes” épületek. Uo. 244. kk.

²⁵³ Kanizsán a pasa palotáján kívül több lakóházat említ, és az egyiknek — amelyhez hasonlók voltak a többiek is — részletesebben közli a beosztását is. Uo. 507. — Hasonlóan külön tesz említést Szigetváron is néhány házról. Uo. 491.

²⁵⁴ *Szamota*, Régi utazások 196.

²⁵⁵ Evlia Cselebi említi, hogy a pécsi várban volt középkori egyetem épületét a katonaság laktanyának használja. *Karácson*, Evlia Cselebi I. 200. — A budai janicsárlaktanyák részben a Báli pasa terén — amely a királyi palota előtt terült el — és az egyes várkapuk közelében — a mai Fortuna és Országház utcákban — lehettek. *Fekete*, Budapest 81., 85.

²⁵⁶ Ezek a tereken álló közutak szabadon álló kis kútházak vagy egyszerű kutak voltak. A török ezeket „sebil”-nek nevezi. L. *Eyice*, Istanbul 128.

²⁵⁷ Ez is közút, amely azonban nem szabadon álló építmény, hanem falhoz csatlakozik. Az ilyen kútnak a török neve *çeşme*. Uo. 126.

²⁵⁸ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 243.

²⁵⁹ Evlia kis túlzással negyvenhét csorgót említ Pécsen. Uo. 201.

²⁶⁰ A budai várnegyed nyugati védőfalát tagoló, illetve erősítő rondellák mindegyike — a Kászim pasa bástyától az északnyugati sarkon álló Földbástyaig — török eredetű építmény.

²⁶¹ A Vizivárost övező védőfalat még Arslán pasa építtette 1565—1566-ban. *Fekete*, Budapest 90.

²⁶² Ilyenek egyike volt a Tolna megyei Jeni Palánka, amelyet 1596-ban Mohammed szultán parancsára létesítettek. Hasonlóképpen török alapítású palánk volt Hamzabég szeráji — a mai Érd-Ófalu —, amelyet Szulejmán szultán rendelete értelmében Hamza simontornyai bej építtetett. *Karácson*, Evlia Cselebi I. 206., 213.

²⁶³ A budai erődrendszer 1684—86. évi állapotát feltüntető városképekre vonatkozóan I. *Rózsa Gy.*, Buda és Pest régi látképei. Bp. 1963. A hitelesség szempontjából különösen figyelmet érdemelnek Hallart, de la Vigne, Fontana rajzai.

²⁶⁴ Az isztambuli bizánci templomokból átalakított dzsámikra vonatkozóan különösen figyelmet érdemel *Óz*, Istanbul; *Gurlitt C.*, Die Baukunst Konstantinopels. Berlin 1912. (1. kötet szöveg; 2. kötet tábla.)

²⁶⁵ A bizánci kilencosztású térképezés jut jelentős szerephez a török építészetben részint a nagydzsámik, illetve a szultáni dzsámik építése során, részint pedig a fürdők fürdőhelyiségének — a *harara*-nak — kialakításánál.

²⁶⁶ Ezt a megoldást láthatjuk a pécsi Memi pasa dzsámijánál, ahol a már említett Haüy-féle helyszínrajz jól kiemeli az előcsarnok két szofáját. L. *Gerő*, Pécs 13. 6. kép.

²⁶⁷ Ilyenné alakították a budavári ferencesek középkori templomából a Pasa dzsámít, az ugyancsak középkori Szent György-templomból az Orta dzsámít, amint azt Haüy budavári helyszínrajzán láthatjuk és amit a Pasa dzsámi esetében a feltárások is igazoltak.

²⁶⁸ *Haas*, Baranya 302. kk.

- ²⁶⁹ Uo. 302.: *Dercsényi*, Pécs 42.
- ²⁷⁰ *Fitz*, Székesfehérvár 30.
- ²⁷¹ *Marosi A.*, Adatok a Szent Anna-kápolnából. Székesfehérvári Szemle 5 (1935) 33. — A kápolnát ma Szent Anna-kápolna néven ismerik.
- ²⁷² *Genthon I.*, Török műemlékek. *Fekete*, Budapest 329. kk.
- ²⁷³ *Csemegi J.*, A budavári Főtemplom (Bp. 1954.) c. munkájában több alkalommal is utal a Schulek által feltárt török részletekre és egyben az ezekkel kapcsolatos irodalmat is közli. A következőkben az egyes részletek tárgyalásánál külön-külön is hivatkozunk rá.
- ²⁷⁴ Dzselaázádenál I. *Thury*, Török történetírók II. 231. kk.
- ²⁷⁵ *Fekete*, Budapest 287. oldal 9. jegyzet.
- ²⁷⁶ Uo. 37., 39.
- ²⁷⁷ *Csemegi J.*, A budavári Főtemplom. Bp. 1954, 126. oldal 69. jegyzet; valamint I. a 36. képet.
- ²⁷⁸ *Némethy L.*, Török mecsetek Budán. Bp. 1878, 28.
- ²⁷⁹ Közölve *Csemegi* i. m. 49. 19. kép. Az eredeti felmérésről készült másolat a BTM rajz-tárában.
- ²⁸⁰ *Csemegi J.*, A budavári Főtemplom. Bp. 1954, 149. kép. Ugyancsak közölve *Gerő*, Buda 11. 6. kép.
- ²⁸¹ *Némethy L.*, Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári templom történelme. Esztergom 1876, 101.
- ²⁸² *Takács M.*, A budavári Mátyás-templom. Bp. 1940, 16.; *Csemegi* i. m. 124. oldal 67., 68. jegyzet.
- ²⁸³ *Gerő*, Esztergom 215. — A dzsámi alapítója nevének helyes olvasatára ifj. Fehér Géza volt szíves felhívni figyelmemet. A Karácson által Özicselinek olvasott szó helyesen „Uzsiceli”-nek — vagyis Uzičéből való-nak — hangzik. Ugyancsak Fehér Géza volt szíves közölni azt is, hogy az egyik XVII. sz. eleji török összeírásban Esztergommal kapcsolatban szerepel egy Uzičeli Hadzsi Ibrahim, akinek személye talán azonos lehet dzsámink alapítójával. Fehér Gézának ezúton mondok köszönetet az adatok szíves átengedéséért.
- ²⁸⁴ Uo. 214. Képe: 215. 11., 12. — A dzsámi-val kapcsolatos újabb részletek előkerülésére vonatkozóan I. *Horváth István*, Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 23. Bp. (1970) 82.
- ²⁸⁵ *Fekete*, Budapest 87.
- ²⁸⁶ Az ásatást ezen a területen 1966-ban végeztem, ez alkalommal a középkori templom a nyolcszög három oldalával záródó szentélyének maradványa került elő, a mai Várszínháztól keletre.
- ²⁸⁷ A templom apszisát levágó — és a mai Várszínház keleti zárófalát képező — észak—déli irányú fal török eredetűnek bizonyult.
- ²⁸⁸ *Eyice*, Istanbul II. tábla. Az isztambuli dzsámitípusok táblázatában „M”-el jelölve a téglalap alaprajzú dzsámi.
- ²⁸⁹ *Gerő*, Buda 6.
- ²⁹⁰ A fočai Aladža dzsámi minberjének ugyanezzel a mintával díszített korlátja van. Erre vonatkozóan I. *Redžić*, Aladža džamija. 110. 7. kép.
- ²⁹¹ *Arseven*, L'art Turc. 190. kk.
- ²⁹² Uo. a 191. oldalon a 18-as típusként jelölt Firuz aga dzsámi, amelytől dzsámijaink csak a minaré elhelyezésében térnek el. Dzsámijainknál ugyanis a minaré kivétel nélkül az épület jobb oldalán helyezkedik el.
- ²⁹³ *Aslanapa*, Türk sanati 140.
- ²⁹⁴ Uo. Ez a „C”-vel jelzett típus, amely a legelterjedtebb volt a törökországi kisebb dzsámik esetében, valamint Bosznia—Hercegovina és Macedónia, továbbá egyéb balkáni töröklakta területeken.
- ²⁹⁵ *Eyice*, Istanbul. A II. táblán „B”-vel jelzett típus.
- ²⁹⁶ Uo. „M”-mel jelezve.
- ²⁹⁷ *Zdravković*, Izbor građe 90.
- ²⁹⁸ *Aslanapa*, Türk sanati 142.
- ²⁹⁹ *Arseven*, L'art Turc 190. Ezt a típust „C”-vel jelöli.
- ³⁰⁰ Eyciénél részint önálló csoportként szerepelnek olyanok is, amelyek Arsevennél csak mint azonos csoporton belüli variációk vannak feltüntetve.

³⁰¹ Az ugyanezt a típust képviselő szkopjei Isza bej dzsámi Zdravković véleménye szerint fel-tételezhetően 1475-ben épült. *Zdravković*, i. m. 90.; Aslanapa még korábbi példáit említi. Aslanapa i. m. 134.

³⁰² *Zdravković*, Izbor građe 90.

³⁰³ *Bejtić*, Spomenici 246.

³⁰⁴ *Fekete*, Budapest 87.

³⁰⁵ *Zdravković*, Izbor građe 123. kk.

³⁰⁶ *Gévay A.*, A budai pasák. Bécs 1841, 14.

³⁰⁷ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 197., 201.

³⁰⁸ Az európai területen ebből az időből származik a legtöbb emléke.

³⁰⁹ *Arseven*, L'art Turc 140. kk. Tulajdonképpen az 1417. év a dzsámi újjáépítésének dátuma, mert az eredetileg még 1304-ben létesült.

³¹⁰ *Wilde, H.*, Brussa. Berlin 1909, 36. kk.

³¹¹ Uo. 12. kk., 51. kk.: *Aslanapa*, Türk sanatı 122. kk.

³¹² Uo. 116., 118. Az előkép természetesen nem kronológiai tekintetben értendő, hanem az alapforma elnevezéséül szolgáló alaprajz vonatkozásában.

³¹³ Uo. 116., 118., 209. kép. (alaprajz)

³¹⁴ A szeldzsuk birodalom romjain kialakult ugyancsak török és mohamedán oszmán művészet kétségtelenül első keleti hatásként épp a rokon szeldzsuk művészettől kapta a legtöbbet, sőt mondhatni, hogy egyenesen abból sarjadt ki.

³¹⁵ *Aslanapa*, Karaman 8.

³¹⁶ Uo. 14.

³¹⁷ Uo. 14., 19.

³¹⁸ *Aslanapa*, Türk sanatı 58.

³¹⁹ Uo. 54. kk.

³²⁰ *Arseven*, L'art Turc 73. Ez az oszmán építészet első nagy stílusorszaka.

³²¹ *Zdravković*, Izbor građe 93. kk.

³²² *Öz*, Istanbul 159.

³²³ *Arseven*, L'art Turc 140.

³²⁴ *Aslanapa*, Türk sanatı 113.

³²⁵ *Minetti, H.*, Osmanische provinziäle Baukunst auf dem Balkan. Hannover 1923, 16. kk.

³²⁶ *Bejtić*, Povijest 53.

³²⁷ Uo. 54. kk.

³²⁸ *Zlatev*, Bulgarskite gradove 37.

³²⁹ Főleg a kisebb vidéki dzsámik őrizték meg ezt az alaprajzi formát, a fából építettek pedig szinte kivétel nélkül ezt a formát követik.

³³⁰ *Aslanapa*, Türk sanatı 113. Alaprajzát I. uo. 195. kép.

³³¹ *Arseven*, L'art Turc 73. — Ez a korszak 1325-től 1501-ig tartott.

³³² *Aslanapa*, Karaman 31.

³³³ I. Bajezid szultán — akinek mellékneve „Jildirim”, azaz villám volt — 1389—1402 között uralkodott. Az ankarai csatában 1402-ben Timur fogságába került.

³³⁴ *Wilde, H.*, Brussa. Berlin 1909, 61. kk.

³³⁵ *Aslanapa*, Türk sanatı 115.

³³⁶ *Aslanapa*, Karaman 43. kk.

³³⁷ Uo. 105. kk.

³³⁸ Uo. 133. kk.

³³⁹ A törökök II. Mehmed szultánt, aki 1444—1481 között ült a szultáni trónon, Konstantinápoly elfoglalásáért a „Fátih” — Győzedelmes — melléknévvel illették.

³⁴⁰ *Minetti, H.*, Osmanische provinziäle Baukunst auf dem Balkan. Hannover 1923, 21. kk.; *Arseven*, Türk sanatı tarihi 673. Minetti után közli az alaprajzot és a látképet.

³⁴¹ *Zdravković*, Izbor građe 58. kk.

³⁴² *Aslanapa*, Türk sanatı 140. Az ún. „C” típus képviselője.

³⁴³ *Öz*, Istanbul 61.

³⁴⁴ *Zdravković*, Izbor građe 87. kk.

³⁴⁵ *Aslanapa*, Türk sanatı 143.; *Öz*, Istanbul 61.

³⁴⁶ *Bejtić*, Povijest 62. kk.

- ³⁴⁷ *Zdravković*, Izbor građe 126. kk.; *Redžić*, Aladža džamija 105. kk.
- ³⁴⁸ *Bejtić*, Spomenici 246. *Zdravković* szerint két évvel korábban — 1548-ban — épült volna a dzsámi. L. *Zdravković* i. m. 127.
- ³⁴⁹ *Zdravković*, Izbor građe 133. kk.
- ³⁵⁰ *Thury J.*, Szigetvár elfoglalása 1566-ban. Hadtörténelmi Közlemények (1891).
- ³⁵¹ Török — Magyar Oklevéltár 93. (1568. szeptember 24.)
- ³⁵² Az épület feltárása során egyetlen építési periódust lehetett csak meghatározni. Átépitésnek, de még kisebb utólagos javításnak a nyomai sem mutatkoztak.
- ³⁵³ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 494.
- ³⁵⁴ *Fekete L.*, A hódoltságkori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. Hadtörténelmi Közlemények XXXI (1930) 141.
- ³⁵⁵ *Németh B.*, Szigetvár története. Pécs 1903, 42. kk.
- ³⁵⁶ *Haas*, Baranya 337. kk.
- ³⁵⁷ *Hammer J.*, Némely Pécs környékén található török, arab és perzsa feliratokról. Magyar Akadémiai Értesítő 1844. 55. kk.
- ³⁵⁸ *Hal P.*, Szigetvár 1688 és 1689-ben. Szigetvár 1939, 15., 17.
- ³⁵⁹ *Foerk*, Török emlékek 14. és 27—29. tábla. Foerk itt tévesen a várban levő dzsámit nevezi Ali pasa dzsámijának.
- ³⁶⁰ *Molnár*, Szigetvár 18. kk. A dzsáminak a 9. képen bemutatott rekonstruált alaprajza helytelen, teljes tévedésen alapul.
- ³⁶¹ *Gerő Gy.*, A szigetvári Szulejmán szultán dzsámi. Műemlékvédelem X Bp. (1966) 2. 111. kk.
- ³⁶² *Minetti, H.*, Osmanische provinziäle Baukunst auf dem Balkan. Hannover 1903, 20.
- ³⁶³ *Arseven*, Türk sanatı tarihi 673. Képét Minetti nyomán közli.
- ³⁶⁴ *Bejtić*, Povijest 53. kk.
- ³⁶⁵ *Zdravković*, Izbor građe 27. kk.
- ³⁶⁶ *Gerő*, Esztergom 214.
- ³⁶⁷ *Molnár*, Szigetvár 18. Mivel a dzsámi épületének sem imatermében, sem pedig a jelenlegi padlasterében sarokátmenetnek nyomai még a feltárás előtt sem voltak észlelhetők, így e feltevés eleve minden alapot nélkülözött. Ha ugyanis a kupolával és közbeiktatott nyolcszög keresztmetszetű dobbal képzeljük el a centrális tér lefedését, úgy a sarokátmenetek levésett maradványainak a padlasterben látszaniuk kellett volna. A feltárás eredményei ezt teljes mértékben megdöntötték. L. *Gerő Gy.*, A szigetvári Szulejmán szultán dzsámi. Műemlékvédelem X Bp. (1966) 2. 112. és 4. kép.
- ³⁶⁸ Az alapozásnak ez a módja a mocsaras területeken a törököknél általános volt. Evlia Cselebi is többször utal erre.
- ³⁶⁹ Az ugyancsak szigetvári Ali pasa dzsámi földszinti ablaksora fölötti szamarhátíves lezárásnak az imaterem felőli, belső homlokzaton stukkóból kialakított profilja azonos a Szulejmán szultán dzsámijában láthatóval.
- ³⁷⁰ Az 1575-ben épült dzsámi jelenleg múzeum.
- ³⁷¹ *Redžić*, „Glavica” džamija 101. 4. kép.
- ³⁷² *Gerő*, Esztergom 214.
- ³⁷³ *Zdravković*, Izbor građe 60. L. az alaprajzot.
- ³⁷⁴ Uo. 66. kk. L. az alaprajzot és metszetet.
- ³⁷⁵ Uo. 134. L. az alaprajzot.
- ³⁷⁶ A medresének ezt a nagy előadótermét dershane-nak nevezik. L. *Eyice*, Istanbul 127.
- ³⁷⁷ *Čelić*, Kuršumlija 262. 4. kép.
- ³⁷⁸ Ezt a törökök „kadınlar mahfili”-nek, azaz nők emelvényének nevezik. L. *Eyice*, Istanbul 126.
- ³⁷⁹ *Zdravković*, Izbor građe 60. L. az alaprajzot.
- ³⁸⁰ Uo. 29. kk.
- ³⁸¹ *Gerő*, Pécs 30.
- ³⁸² *Redžić*, Aladža džamija 106. 2. kép.
- ³⁸³ *Bejtić*, Spomenici 245. L. a dzsámi épületének metszetrajzát.
- ³⁸⁴ *Zlatev*, Bulgarskite gradove 64. 60. kép.
- ³⁸⁵ *Aslanapa*, Karaman 35. L. az alaprajzot.

- ³⁸⁶ Uo. 17. 15. kép. L. az alaprajzot.
- ³⁸⁷ Uo. 108. kk. L. a dzsámi alaprajzát: 152. kép.
- ³⁸⁸ *Wilde, H.*, Brussa. Berlin 1909. 3. Fig. 1.
- ³⁸⁹ *Gurlitt, C.*, Die Baukunst Konstantinopels. Berlin 1912.
- ³⁹⁰ *Aslanapa*, Türk sanatı 116. kk. L. a képeket is.
- ³⁹¹ *Zdravković*, Izbor grade 125. L. az alaprajzot.
- ³⁹² *Zlatev*, Bulgarskite gradove, 64. 60. kép. Itt a dzsámmal szervesen egybeépült oratórium-ban is van egy mihráb.
- ³⁹³ A feliratok feltárására az imateremben 1960-ban, az előcsarnokban pedig 1962-ben került sor. Az előkerült feliratok részletes epigráfiai elemzésétől jelen munkánkban eltekintünk.
- ³⁹⁴ A leggyakrabban előforduló két Korán-citátum fordítását az alábbiakban adjuk: 1. Allahnak az irgalmasnak és a könyörületesnek a nevében; 2. Allahhoz menekülünk a megkövezendő sátólól.
- ³⁹⁵ *Haas*, Baranya 337. kk. Néhányukat német fordításban is közli. *L. Haas, M.*, Gedenkbuch der kaiserlichen freien Stadt Fünfkirchen. Fünfkirchen 1851, 129. kk.
- ³⁹⁶ *Marosi A.*, Adatok a Szent Anna-kápolnából. Székesfehérvári Szemle (1935) 5. 33. Marosi azonban csak a falfestést, valamint a papirosra frott török szöveget említi bővebben.
- ³⁹⁷ Bulgáriai tanulmányutam során alkalmam volt e feliratokat a helyszínen tanulmányozni.
- ³⁹⁸ *Karácson*, Evlia Cselebi II. 109.
- ³⁹⁹ Uo. I. 278.
- ⁴⁰⁰ Uo. 246.
- ⁴⁰¹ Így nevezik a dzsámik előcsarnokának a bejárat szintjénél magasabban fekvő és attól mindkét oldalon kiemelkedő részét. A szofa jelentése általában kőpad.
- ⁴⁰² *Karácson*, Evlia Cselebi I. 196. kk.
- ⁴⁰³ *Fekete L.*, A hódoltságkori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. Hadtörténelmi Közlemények XXXI (1930) 141.
- ⁴⁰⁴ A helyszínrajz — amely már több esetben is közölve volt — a karlsruhei udvari levéltárban van. *Dercsényi*, Pécs 44. 37. kép. és 82. jegyzet.
- ⁴⁰⁵ *Gosztonyi*, A városteplom 22.
- ⁴⁰⁶ *Németh B.*, Baranya Szt. Istvántól a jelen korig. (Megjelent: Várady F., Baranya múltja és jelenje. Pécs 1896,421.)
- ⁴⁰⁷ *Gosztonyi*, A városteplom 38.
- ⁴⁰⁸ Uo. 51. kk.
- ⁴⁰⁹ Uo. 28. 14. kép. Mivel Gosztonyi a feltárás eredményeit teljes részletességgel publikálta a már többször idézett munkájában, feladatunknak ezzel kapcsolatban inkább csak a tévedések korrigálását, valamint a dzsámi értékelését tekintjük. Egyébként maga Gosztonyi is ez utóbbiban jelöli meg a további kutatások feladatát.
- ⁴¹⁰ Ezek jelenleg is a pécsi Janus Pannonius Múzeum gyűjteményében találhatóak, ahová a volt Városi Múzeum anyagaként kerültek. A két db gipsz ablakkeret-törödéék leltári száma: 1727. (1940. II. 8.) A kb. mintegy 148 db fehér és színes üvegtörödéék leltári száma: 1899. (1940. II. 29.) Ezek az üvegtörödéékek a törmelékből és a dzsámi padozatáról kerültek elő.
- ⁴¹¹ *Gosztonyi*, A városteplom 28.
- ⁴¹² *Čelić*, Počitelj 26. L. az „A”-val jelzett alap, metszet és nézetrajzot.
- ⁴¹³ *Čelić*, Kuršumlija 266.
- ⁴¹⁴ *Gosztonyi*, A városteplom 28. rajzát l. a 34. oldalon.
- ⁴¹⁵ Uo. 27.
- ⁴¹⁶ Uo. 27.
- ⁴¹⁷ *Foerk*, Török emlékek 13. és 17. tábla; *Németh B.*, A pécsi Dominikánus-ház története. Pécs 1903, 6. kk. (L. a dzsámi későbbi történetére vonatkozóan is.)
- ⁴¹⁸ *Bejtić*, Spomenici IV. tábla rajza (260. oldal után): a dzsámibelső.
- ⁴¹⁹ Ezek után rendszerint a négy első kalifa — Omár, Oszmán, Abubekr és Ali — neve következett.
- ⁴²⁰ *Gosztonyi*, A városteplom 27.
- ⁴²¹ A volt Városi Múzeum leltárkönyvének bejegyzése: „818. — Széchenyi téren 1939 nyarán a belvárosi templom bővítési munkálatainál előkerült leletek: . . . d/49. db. török faragott kő.” Jelenleg ezek a Janus Pannonius Múzeum kőtárában vannak elhelyezve.

- ⁴²² *Redžić*, „Glavica” džamija 102. és 5. kép.
- ⁴²³ *Zdravković*, Izbor građe 59. kk. L. a fényképet és az alaprajzot.
- ⁴²⁴ *Arseven*, L'art Turc 73.
- ⁴²⁵ *Arseven*, Türk sanati tarihi 684. 1461. kép.
- ⁴²⁶ *Arseven*, L'art Turc 73. A burszai stílusorszak 1326—1501-ig tart.
- ⁴²⁷ *Aslanapa*, Karaman 105. Uo. 147. kép.
- ⁴²⁸ *Gosztonyi*, A várostemplom 27.
- ⁴²⁹ Ennek számos példájával találkozunk a törökországi és a balkáni emléanyagban egyaránt. Itt csupán a mosztári Karadjozbég, a fočai Aladža, a szarajevói Ali pasa, a počitelji Sišman Ibrahim dzsámikat említjük, amelyeknél az említett karzatelhelyezést láthatjuk.
- ⁴³⁰ *Gosztonyi*, A várostemplom 26., 16. 4. számú alaprajz.
- ⁴³¹ A 421. jegyzetben említett leltárkönyvből szereplő 49 db faragott török építészeti tagozat.
- ⁴³² *Gerő Gy.*, Pécs törökkori emlékei. Pécs 1962, 71.
- ⁴³³ *Gosztonyi*, A várostemplom 26. kk.
- ⁴³⁴ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 197.
- ⁴³⁵ Gosztonyi az északnyugati főhomlokzaton előkerült két falívet vette figyelembe — amelyekből csak részletek hiányoztak —, de figyelmen kívül hagyta, hogy a Procopius-féle diadalív kialakítása alkalmával történt kiváltás miatt a középső szakaszon a falívet elbontották. Ugyanakkor helyes volt a bejáratnak a főhomlokzat tengelyében való elhelyezése.
- ⁴³⁶ *Zdravković*, Izbor građe 52.
- ⁴³⁷ *Redžić*, Aladža džamija 105. kk. 112.; I. még 5., 9. kép.
- ⁴³⁸ *Čelić*, Počitelj 22. kk.
- ⁴³⁹ *Zdravković*, Izbor građe 87. kk.
- ⁴⁴⁰ Uo. 123. kk.
- ⁴⁴¹ Uo. 133. kk.
- ⁴⁴² *Zlatev*, Bulgarskite gradove 61. kk. és 60—62. kép.
- ⁴⁴³ *Aslanapa*, Türk sanati 152. kk., 160.; ugyanitt I. a képeket.
- ⁴⁴⁴ Annak ellenére, hogy a Gosztonyi-féle feltárás során csak egy minarének az alapfala került elő, a rekonstrukció kapcsán mégis — teljesen alaptalanul — két minaréret akartak felépíteni. Egnél több minaréret csak a szultáni dzsámiknál lehet építeni, Kászim pasa dzsámija pedig nem volt az.
- ⁴⁴⁵ *Gosztonyi*, A várostemplom 30.
- ⁴⁴⁶ *Zdravković*, Izbor građe 51. kk.
- ⁴⁴⁷ Uo. 93. kk.
- ⁴⁴⁸ *Gosztonyi*, A várostemplom 30.
- ⁴⁴⁹ *Gerő*, Pécs 24.
- ⁴⁵⁰ *Eyice*, Istanbul 125. A harim vagy avlu fallal körülkerített udvart — a dzsámi udvarát — jelenti.
- ⁴⁵¹ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 197.
- ⁴⁵² A vízivárosi Tojgun pasa dzsámi feltárása 1970-ben kezdődött meg vezetéssel és 1972-ben fejeződött be.
- ⁴⁵³ *Zdravković*, Izbor građe 140. kk.
- ⁴⁵⁴ *Čelić*, Počitelj 28. kk.
- ⁴⁵⁵ *Redžić*, „Glavica” džamija 101. és 4. kép.
- ⁴⁵⁶ *Gerő*, Pécs 30.
- ⁴⁵⁷ *Redžić*, Aladža džamija 108. 5. kép.
- ⁴⁵⁸ *Gerő*, Pécs 30., 21. kép.
- ⁴⁵⁹ *Gosztonyi*, A várostemplom 28.
- ⁴⁶⁰ *Tarnóczy T.*, Vitruvius vázái és a modern teremakusztika. Kép- és hangtechnika XII Bp. (1966) 72. kk.
- ⁴⁶¹ Uo. 74.
- ⁴⁶² A pécsi Ferhád pasa dzsámi maradványainál ennek nyomai már korábban is láthatók voltak, de az 1969. évi kutatás alkalmával újabbak is előkerültek. A siklósi Malkocs bej dzsámi feltárása alkalmával — ugyancsak 1969-ben a csegelyekben találtam ezeknek az edényeknek a maradványait.

- ⁴⁶³ *Gosztonyi, A* városteplom 28.
- ⁴⁶⁴ *Gerő, Gy.*, A szigetvári Szulejmán szultán dzsámi. Műemlékvédelem X Bp. (1966) 2. 114.
- ⁴⁶⁵ *Fekete*, Budapest LXXXIII. és LXXXIV. táblák. Fordításuk szövegét l. 412. kk.
- ⁴⁶⁶ *Aslanapa*, Türkische Fliesen und Keramik in Anatolien. Isztambul 1965, 44–45. kép.
- ⁴⁶⁷ A török művészet a növényi ornamensek két nagy csoportját különbözteti meg. Az egyik csoportot a zoomorf ábrázolások adják, amelyek annyira stilizáltak, hogy már teljesen növényi ábrázolásként hatnak. Ez az ún. „rumi”. A másik csoport az ún. „hatayi”, amely a belső-ázsiai hatásokat tükrözi. Mindkettőre vonatkozóan l. *Arseven*, L'art Turc 226.
- ⁴⁶⁸ *Kajmaković*, Konzervatorsko-restauratorski radovi na ornamentima Aladže džamije u Foči. Naše Starine VII Szarajevo (1960) 113. kk.
- ⁴⁶⁹ *Aslanapa*, Osmanlilar devrinde Kütahya Cinileri. Isztambul 1949, 85.; uo. 81. kép. Ez utóbbi gazdagabb a részletekben, de kompozíció tekintetében sokkal lazább.
- ⁴⁷⁰ *Mujezinović, M.*, Kaligrafski zapisi u Sinanovoj tekiji u Sarajevu i njihova konzervacija. Naše Starine V Szarajevo (1958) 97. L. a két rajzot.
- ⁴⁷¹ E kérdésnek a tisztázása a további — és kifejezetten ebben az irányban történő — kutatás eredményétől függ. Feltevésünket épp az említett analógiára alapozzuk.
- ⁴⁷² A boszniai és hercegovinai dzsámik feliratos emléktábláinak szövegét nagyrészt közli *Mujezinović*, Turski natpisi u Sarajevu iz XVI. vijeka. Prilozi II (1951) Szarajevo 1952, 95. kk. Uő. Turski natpisi XVI. vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine. Prilozi III–IV (1952–53.) Szarajevo 1953, 455. kk.
- ⁴⁷³ Több elpusztult felirat szövegét őrizte meg Evlia Cselebi. Így többek között a pécsi Hadzi Hüszejn pasa dzsámi, az esztergomi Mehkeme dzsámi, a siklói Szulejmán khán dzsámi, valamint a szigetvári Ali pasa dzsámi — utóbbi épülete ma is áll — feliratát ismerjük. L. *Karácson*, Evlia Cselebi I. 197., 278., 480., 494.
- ⁴⁷⁴ *Gerő Gy.*, Pécs törökkori emlékei. Bp. 1962, 71.
- ⁴⁷⁵ *Čelić*, Počitelj 23. L. a bejárat képét.
- ⁴⁷⁶ Az 1968. évi feltárás alkalmával a mai kórház épülete alatt az előcsarnoknak további részleteit sikerült feltárnom.
- ⁴⁷⁷ OLKam. Lt. Acta Jes. — Coll. Quinqueecl. Fasc. 1. Fol. 73–74. Num. 8. — Sziget, 1694. nov. 22. — Az adatért Jankovich Miklósnak ezúton mondok köszönetet.
- ⁴⁷⁸ *Karácson*, Evlia Cselebi II. 118. Így nevezi Evlia a Széles utcai dzsámit.
- ⁴⁷⁹ *Čelić*, Počitelj 22. L. a rajzot.
- ⁴⁸⁰ *Redžić*, Aladža džamija 111. 9. kép.
- ⁴⁸¹ *Zdravković*, Izbor građe 133. L. a képet.
- ⁴⁸² *Eyice, S.*, Istanbul minareleri. Kiny. Isztambul 1963, 40. kk.
- ⁴⁸³ *Gerő L.*, Eger. Bp. 1954, 29.
- ⁴⁸⁴ *Csányi K.*, Az érdi minarett. Technika (1942) 3. Műemlékvédelmi szemle 7. 95. kk.
- ⁴⁸⁵ *Čelić*, Počitelj 22. L. a dzsámi homlokzati rajzát a mináréval.
- ⁴⁸⁶ *Redžić*, „Glavica” džamija 100.
- ⁴⁸⁷ Az egykori tekke falának részleteit az 1969. évi ásátás és az 1970. évi leletmentés alkalmával találtam meg.
- ⁴⁸⁸ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 200. kk.
- ⁴⁸⁹ Uo. 200.
- ⁴⁹⁰ *Bejtić*, Spomenici 253. kk. L. az épület alaprajzát.; *Eyice*, Istanbul 126.
- ⁴⁹¹ *Bejtić*, Spomenici 254.
- ⁴⁹² *Bejtić*, Povijest 65. kk. Alaprajzát l. a 64. oldalon.
- ⁴⁹³ *Mujezinović, M.* — *Biško, M.*, Konzervacija Hadži Sinanove tekije u Sarajevu. Naše Starine VI Szarajevo (1959) 164. L. az alaprajzot.
- ⁴⁹⁴ *Dercsényi*, Pécs 201.
- ⁴⁹⁵ *Németh B.*, Szigetvár története. Pécs 1903, 319., 340., 343., 378. kk.
- ⁴⁹⁶ *Szőnyi O.*, A szigetvári templom kibővítése. PBMEÉ IV (1911) 1. 21. kk.
- ⁴⁹⁷ *Foerk*, Török emlékek 13. és 21–26. táblák. Foerk tulajdonképpen az Ali pasa és a Szulejmán szultán dzsámit felcseréli, s így valójában a szöveg fordítva értendő.
- ⁴⁹⁸ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 492., 494. — A hidzsra szerinti 997. az 1588–1589 novembere közötti időnek felel meg. Evlia Cselebi a tájolás tekintetében téved, amennyiben a kapu nem az általa mondott délkeleti, hanem az északnyugati oldalon — a főhomlokzaton — van.

⁴⁹⁹ *Fekete L.*, A hódoltságkori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. Hadtörténelmi Közlemények XXXI (1930) 141.

⁵⁰⁰ *Papp L.*, Szigetvár XVI.—XVII. századi erősségrendszere és ábrázolásai. JPM Évkönyve 1965. Kny. 216. 2. kép.

⁵⁰¹ A dzsámi épületének feltárását 1967—1968-ban, két szakaszban végeztem. A minaré alapfalainak feltárására 1968 nyarán került sor.

⁵⁰² Sztehlónak a kiblafal homlokzatáról készítet vizslatán az eredeti — még az elbontás előtt látható — ablakok fel voltak tüntetve. A vázlatrajz az OMF Tervtárában.

⁵⁰³ A mostani templom padlásterében 1968-ban folytatott kutatás alkalmával a feltöltésből épségben levő néhány török kúpcserép, valamint azok töredékei kerültek elő. Feltevéssünk ezekre a leletekre és az analog megoldásokra alapoztuk.

⁵⁰⁴ *Arseven, L'art Turc* 158.: *Öz*, Istanbul 32. kk.

⁵⁰⁵ *Zdravković*, Izbor građe 120. L. a képet.

⁵⁰⁶ *Redžić*, Aladža džamija 106. kk. 3—4. kép.

⁵⁰⁷ *Szőnyi O.*, A szigetvári templom kibővítése. PBMEÉ IV (1911) 21. kk.

⁵⁰⁸ *Čipan, B.*, Zaštita spomenika kulture u Makedonije. Zbornik IV—V. 1953—1954. Belgrád 1955, 320. L. a 13. sz. rajzot.

⁵⁰⁹ *Zdravković*, Izbor građe 134. L. az alaprajzot.

⁵¹⁰ *Čelić*, Počitelj. 24. L. az alaprajzot.

⁵¹¹ Igen valószínű, hogy a dzsámit tanteremnek is — derthane — használhatták, vagy esetleg darülhadisz, illetve darülkurra is lehetett.

⁵¹² *Čelić*, Počitelj 30.

⁵¹³ *Zdravković*, Izbor građe 135. L. a rajzot.

⁵¹⁴ *Bejtić*, Spomenici. 245. és IV. tábla.

⁵¹⁵ *Szőnyi O.*, A szigetvári templom kibővítése. PBMEÉ IV (1911) 21. kk.

⁵¹⁶ A nagyrészt a barokk kori elfalazásokból, illetve a barokk falakból kiváltott kőanyag a Janus Pannónius Múzeum gyűjteményében került elhelyezésre.

⁵¹⁷ *Redžić*, Aladža džamija 108. 5. kép.

⁵¹⁸ *Nenadović, S. M.—Pavlović, D. St.*, Pregled rada zavoda za zaštitu u naučno proučavanju spomenika kulture NR. Srbije. (1950—1953.) Zbornik IV—V. 1953—1954. Belgrád 1955, 367. 19. ábra.

⁵¹⁹ *Čelić*, Kuršumlija 265.

⁵²⁰ *Gévay A.*, A budai pasák. Bécs 1841, 14.

⁵²¹ *Biško, M.*, Konzervacija objekata u kompleksu Ferhadije džamije u Banjoj Luci. Naše Starine VII. (1960) Szarajevo 84. kk. L. a bejárat fényképe.

⁵²² *Arseven*, Türk sanati tarihi 693. 1495. kép.

⁵²³ Az előkerült oszlopdob töredéke alapján annak átmérője kb. 50 cm lehetett. A sarok téglapillére eddigi megfigyeléseink szerint — bár ez csak a teljes kibontás során állítható teljes biztonsággal — „in situ” került elő.

⁵²⁴ *Aslanapa*, Türk sanati 116. kk.

⁵²⁵ A kupola extradosán szabályos sorokat képező legömbölyített fejű szögek, valamint egyes esetekben a szögek alatt található ólomlemez maradvány ennek kétségtelen bizonyítéka.

⁵²⁶ *Zdravković*, Izbor građe 52. L. az alaprajzot.

⁵²⁷ *Németh B.*, Szigetvár története. Pécs 1903, 343., 378. — Foerk téved, amikor azt mondja, hogy ez volt — nála a Szulejmán szultán dzsámi — az egyetlen olyan magyarországi dzsámi, amelynek két minaréja volt. Tévedésének alapját a padlástérben részben még ma is meglevő barokk toronymaradványok képezik, amelyek az imatermet lefedő kupola északnyugati oldalán a tambur két sarkán emelkednek. Valószínű, hogy e két torony az első nagyobb templommá alakítás során épülhetett fel, s azt később — a jelenlegi torony építéskor — visszabontották. L. *Foerk*, Török emlékek 13.

⁵²⁸ *Genthon I.*, Magyarország művészeti emlékei I. Dunántúl. Bp. 1959, 291. A dzsámi épületének feltárását 1969-ben kezdtem meg, s ez alkalommal az épület belső részleteit sikerült csaknem teljes mértékben kibontani a későbbi vakolat alól.

⁵²⁹ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 481.

⁵³⁰ *Šabanović, H.*, Nadpisi na nadgrobnim spomenicima Malkočbega i njegovog sina Džafer bega. Prilozi II (1951) Szarajevo 1952, 255. kk.

⁵³¹ Dzsámink ábrázolását Rohbock rajza alapján G. Heisinger metszette. Megjelent Darmstadtban, ahol G. G. Lange nyomdájában készült, mint annak kiadványa. Felirata magyar és német nyelvű. „Hajdani mecset Siklóson — Ehemalige Moschee in Siklós.” XIX. század dereka.

⁵³² *Stanić, R.* — *Sandžaktar, M.*, Konzervacija Karađoz-begove medrese u Mostaru. Naše Starine XI Szarajevo (1967) 88. 1. kép.

⁵³³ *Zdravković*, Izbor građe 53. L. a képet.

⁵⁴⁴ *Čelić*, Počitelj 18. L. a rajzot.

⁵³⁵ *Zdravković*, Izbor građe 135. L. az épület metszetrajzát.

⁵³⁶ *Čelić*, Počitelj. L. a metszetrajzot.

⁵³⁷ *Redžić*, Aladža džamija 106. 3. kép.

⁵³⁸ *Bejtlić*, Spomenici 245. L. az épület keresztmetszetét.

⁵³⁹ *Zdravković*, Izbor građe 125. L. az alaprajzot.

⁵⁴⁰ Uo. 60.

⁵⁴¹ *Zlatev*, Bulgarskite gradove 64., 10. kép.

⁵⁴² *Tarnóczy T.*, Vitruvius és a modern teremakusztika. Kép- és Hangtechnika XII (1966) 3. 72. kk.

⁵⁴³ *Gévay A.*, A budai pasák. Bécs 1841, 7. Tojgun pasa a dzsámit feltehetőleg az első budai pasasága idején — azaz 1553—56 között — építtette.

⁵⁴⁴ *Fekete*, Budapest 92., 116. oldal 104. jegyzet.

⁵⁴⁵ *Sahm*, Beschreibung I. 80.

⁵⁴⁶ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 247.

⁵⁴⁷ *Marsigli*, Memoriale 136.

⁵⁴⁸ Magliar helyszínrajzát közli: *Marsigli*, Memoriale 150. oldal után következő melléklet.

⁵⁴⁹ Uo. 33-as jelzéssel a legendában. Tojgun pasa neve valóban kapcsolatos a madárral, mivel az „súlyomfiat” jelent. L. *Gévay* i. m. 7. a 6. oldalhoz tartozó 1. jegyzet.

⁵⁵⁰ A dzsámi homlokzati feltárását még 1960-ban kezdtem meg, de ez alkalommal a kutatás csak nagyrészt tájékoztató jelleggel történt az épület külső helyreállítási terveinek előkészítése-ként. A kutatás folytatására 1970—72-ben került ismét sor.

⁵⁵¹ *Redžić*, „Glavica” džamija 104.

⁵⁵² Alapítója valószínűleg az a Ferhád pasa, aki budai és boszniai pasa is volt és a híres boszniai Sokolovič — Szokollu familia sarja. Az ő alapítása a banjalukai Ferhád pasa dzsámi.

⁵⁵³ *Németh B.*, A pécsi Dominikánus-ház története. Pécs 1903, 6. kk.

⁵⁵⁴ *Foerk*, Török emlékek 13. és 17. tábla.

⁵⁵⁵ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 197.

⁵⁵⁶ Uo. 201. A fürdőről l. *Szőnyi O.*, Ferhád pasa fürdője Pécsen. Historia I. (1928) 32. kk.

⁵⁵⁷ *Gosztonyi Gy.* Pécs 1763-ban. Pécs 1944, 27.

⁵⁵⁸ A dzsámi részleges kutatását az 1969. év folyamán kezdtem meg.

⁵⁵⁹ A török művészettörténetben így nevezik ezt az oszlopfőtípust, amelyet rombusz alakú ismétlődő elemekből szerkesztettek. E típusnak számos formavariációja ismeretes, alkalmazása a XVI. század második felében igen gyakori. L. *Arseven* Türk sanati tarihi 681., 680. 1445—1446. kép.

⁵⁶⁰ *Arseven*, L'art Turc 172. 326. kép.

⁵⁶¹ *Gurlitt, C.*, Die Baukunst Konstantinopels. Berlin 1912.

⁵⁶² *Aslanapa*, Türk sanati 143., 276. kép.

⁵⁶³ *Zdravković*, Izbor građe 120. L. a képet.

⁵⁶⁴ *Čelić*, Kuršumlija 264. 5. kép.

⁵⁶⁵ *Biško, M.*, Konzervacija objekata u kompleksu Ferhadije džamije u Bonjoj Luci. Naše Starine VII Szarajevo (1960) 82. L. a rajzot.

⁵⁶⁶ *Szőnyi O.*, A pécs—budai külvárosi templom restaurálása. Dunántúl 1912. IX. 6.

⁵⁶⁷ Uo. 1912. XII. 25.

⁵⁶⁸ *Gosztonyi Gy.*, A török hódoltság építészeti emlékei Pécsen. 1942. Kézirat. — A kézirat idevonatkozó részét Petrovich Ede nyomán használtam, akinek ezért itt mondok köszönetet.

⁵⁶⁹ *Petrovich E.*, A Szent Ágostonról nevezett pécs—budai külvárosi plébánia története. Pécs 1952. Kézirat. — Ezúton köszönöm Petrovich Ede káptalani levéltárosnak, hogy volt szíves kéziratát rendelkezésemre bocsájtani.

⁵⁷⁰ Uo. 31.

- ⁵⁷¹ Uo. 139. kk.
- ⁵⁷² Ringelhann, B., Az 1841-ben lebontott egri mecset (dzsámi) pontos méretei. Műemlékvédelem VII (1963) 2. 81. kk.
- ⁵⁷³ Karácson, Evlia Cselebi I. 118.
- ⁵⁷⁴ Gorove L., Eger városának története. Tudományos Gyűjtemény. 1828. A jelen munkában az 1876-os kiadását használtuk. 239.
- ⁵⁷⁵ Ringelhann B., Az 1841-ben lebontott egri mecset (dzsámi) pontos méretei. Műemlékvédelem. VII (1963) 2. 82.
- ⁵⁷⁶ Zdravković, Izbor građe 59. L. a képet.
- ⁵⁷⁷ Redžić, Aladža džamija 111. 9. kép.
- ⁵⁷⁸ Čelić, Počitelj 18. L. a rajzot.
- ⁵⁷⁹ Az érdi minaret. Technika (1942) 3.; Műemlékvédelmi Szemle 7. 95.
- ⁵⁸⁰ Zdravković, Izbor građe 87. L. a képet.
- ⁵⁸¹ Čelić, Počitelj 20. kk. L. a képeket.
- ⁵⁸² Eyice, S., Istanbul minareleri. Isztambul 1963. Kiny. 102. 62. kép.
- ⁵⁸³ Uo. 63. kép.
- ⁵⁸⁴ Zdravković, Izbor građe 133. L. a képet.
- ⁵⁸⁵ A dzsámi maradványainak feltárását ifj. Fehér Géza vezette. *Fehér Géza* jelentései: Régészeti Füzetek Ser. I. No. 15. Bp. 1963, 67. kk.; No. 16. Bp. 1964, 74.; No. 18. Bp. 1965, 65.; No. 19. Bp. 1966, 59.
- ⁵⁸⁶ A mai Érd-Ófalu helyén állott Hamzabég palánkot Szulejmán szultán parancsára Hamza simontornyai bég építtette.
- ⁵⁸⁷ Karácson, Evlia Cselebi I. 213.
- ⁵⁸⁸ Uo. 213.; Gévay A., A budai pasák. Bécs 1841, 44. kk. 1660 májustól—1663 februárig. — Fehér Géza az elpusztult első — a XVI. században épült — palánk árkanak feltöltésében találta meg a minaréhoz tartozó dzsámi alapfalait. L. *Fehér Géza* jelentései: Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 15. Bp. 1963, 67. kk. (Érd-Ófalu alatt.)
- ⁵⁸⁹ Hermann, Budáról Belgrádba 37. kk.
- ⁵⁹⁰ Zdravković, Izbor građe 144.
- ⁵⁹¹ Redžić, „Glavica” džamija 102.
- ⁵⁹² Redžić, Aladža džamija 105.
- ⁵⁹³ Bejtić, Povijest 62.
- ⁵⁹⁴ Gévay A., A budai pasák. Bécs 1841, 19.
- ⁵⁹⁵ Zdravković, Izbor građe 122.
- ⁵⁹⁶ Gévay A., A budai pasák. Bécs 1841, 7.
- ⁵⁹⁷ Arseven, L'art Turc 293.
- ⁵⁹⁸ Uo. 292.
- ⁵⁹⁹ Redžić, Aladža džamija 108.
- ⁶⁰⁰ Talbot Rice, D., Die Kunst des Islam. Berlin 1967, 168.
- ⁶⁰¹ Ezeket a korai sírépítményeket a törökök és a szakirodalom „kümbed”, „kümbet” néven nevezi, ami kupolát, sírboltot jelent. L. *Alderson A. D.* — *Fahir Iz*, The Concise Oxford Dictionary. Oxford 1959, 208.
- ⁶⁰² Aslanapa, Türk sanatı 78.
- ⁶⁰³ Uo. 169.
- ⁶⁰⁴ Wilde, H., Brussa. Berlin 1909, 63.
- ⁶⁰⁵ Uo. 68.
- ⁶⁰⁶ Aslanapa, Karaman 95. kk.
- ⁶⁰⁷ Diez, E., Die Kunst der islamischen Völker. Potsdam é. n. 112. 150. kép.
- ⁶⁰⁸ Aslanapa, Türk sanatı 175. 328. kép.
- ⁶⁰⁹ Veli bej az 1570-es években hatvani szandzsákbej volt, akinek nevéhez több budai fürdő és más épület, illetve építmény alapítása fűződik. Ezekre vonatkozóan l. *Fekete*, Budapest 275.; *Fekete L.*, Budavár 1684-ik évi ostroma. Hadtörténeti Közlemények XXXIX (1938) 100.
- ⁶¹⁰ Marsigli, Memoriale. Melléklet a 148. oldal után; 150. oldal 10. szám.
- ⁶¹¹ Rózsa Gy., Buda és Pest régi látképei. Bp. 1963, 78. és XXXIII. tábla.
- ⁶¹² Karácson, Evlia Cselebi I. 253.
- ⁶¹³ Uo. 494.

- ⁶¹⁴ Papp L., Szigetvár XVI—XVII. századi erősségrendszere és ábrázolásai. Klny. JPM Évkönyve. 1965, 216. 2. kép.
- ⁶¹⁵ Karácson, Evlia Cselebi I. 486., 530.
- ⁶¹⁶ Bubics Zs., Eszterházy Pál Mars Hungaricusa. Budapest 1895, 43—44.
- ⁶¹⁷ Uo. 44.
- ⁶¹⁸ Karácsonyi J., Békés vármegye története I. Gyula 1896, 170. és 326. oldal után következő tábla: uo. II. 344. oldal után következő tábla. — Az L. F. Rosenfelt készítette helyszínrajzon és látképen az „O”-val jelzett kis kápolna volt Ali bég türbéje. Hasonló a helyzet a mellette álló — és a legenda szerint „egészen újonnan épített” — templommal is, amely eredetileg dzsámi volt, mint azt a látképen megfigyelhető mellette emelkedő minaré is bizonyítja. Ez utóbbi épületet mindkét rajzon — az alaprajzon és a látképen egyaránt — „N” betű jelzi.
- ⁶¹⁹ Karácson, Evlia Cselebi II. 229.
- ⁶²⁰ Némethy L., Török mecsetek Budán. Bp. 1878, 77. — Elsőként Wernher említi 1551-ben, aki a türbétől és kolostorról ír, nem említve Gül Baba nevét.
- ⁶²¹ Karácson, Evlia Cselebi I. 229., 249., 253.
- ⁶²² A bektási dervisek süvegét nevezik „tádzs”-nak, azaz koronának.
- ⁶²³ Karácson, Evlia Cselebi I. 249.
- ⁶²⁴ Fekete L., A hódoltságkori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. Hadtörténelmi Közlemények XXXI (1930) 135. oldal 67. jegyzet.
- ⁶²⁵ Hermann, Budáról Belgrádba 34.
- ⁶²⁶ Uo. 35. A képen a türbe 16-os számmal jelölve.
- ⁶²⁷ Szamota, Régi utazások 330. kk.
- ⁶²⁸ Rózsa Gy., Budapest régi látképei. Bp. 1963, 285. és XXII. tábla.
- ⁶²⁹ Marsigli, Memoriale. Melléklet a 148. oldal után. A legendában és a térkép számozásában a Gül Baba és Veli bej türbe számozása fel van cserélve.
- ⁶³⁰ Rózsa Gy., Buda és Pest régi látképei. Bp. 1963, 78. és XXXIII. tábla.
- ⁶³¹ Némethy L., Török mecsetek Budán. Bp. 1878, 77. kk.
- ⁶³² Foerk E., A török hódoltság műemlékei. Budapest Műemlékei Bp. 1924, 114. (Szerk.: Lechner I.)
- ⁶³³ Fekete, Budapest 334. kk. (Függelék: Genthon I., Török műemlékek.)
- ⁶³⁴ Gerő, Buda 13. kk.
- ⁶³⁵ Fekete, Budapest 271.
- ⁶³⁶ Gévay A., A budai pasák. Bécs 1841, 6.
- ⁶³⁷ Fekete, Budapest 337.
- ⁶³⁸ Uo. 336.
- ⁶³⁹ Karácson, Evlia Cselebi I. 249.
- ⁶⁴⁰ Fekete, Budapest 336.
- ⁶⁴¹ Gerő, Pécs 34—37.
- ⁶⁴² Biško, M., Konservacija objekata u kompleksu Ferhadije džamije u Banjo Luci. Naše Starine VII Szarajevo (1960) 84. kk.
- ⁶⁴³ Arseven, Türk sanati tarihi 669. 1402. kép.
- ⁶⁴⁴ Aslanapa, Türk sanati 174., 173. 326. kép.
- ⁶⁴⁵ Zdravković, Izbor građe 22. L. a képet.
- ⁶⁴⁶ Gerő, Pécs 36. kk.; Szabó P. Z., A török Pécs. (2. kiadás. Átd.: Ruzsás L.) Pécs 1958, 31.; Gerő Gy., Török építészet 28. kk.
- ⁶⁴⁷ Török történetírók III. 1566—1659. Bp. 1916, 88. (A kötet Karácson halálát követően Szekfű Gyula szerkesztésében jelent meg.)
- ⁶⁴⁸ Evlia Cselebi itt elvéri az irányt, mivel az út valójában nyugati irányban van.
- ⁶⁴⁹ A hidzsra 1000. éve az i. sz. 1591. év.
- ⁶⁵⁰ Karácson, Evlia Cselebi I. 203.
- ⁶⁵¹ Szőnyi O., Útmutató a városban és a környéken. Pécs é. n. 83.
- ⁶⁵² Gosztonyi Gy., Pécs 1763-ban. Pécs 1944, 6. kk.
- ⁶⁵³ Redžić, „Glavica” džamija 104. 7. kép.
- ⁶⁵⁴ Zdravković, Izbor građe 168.
- ⁶⁵⁵ Arseven, L'art Turc 166. 316. kép.
- ⁶⁵⁶ Uo. 158. 310. kép.

- ⁶⁵⁷ Öz, Istanbul 43. kép.
- ⁶⁵⁸ *Aslanapa*, Karaman 130. 177. kép.
- ⁶⁵⁹ *Gerő Gy.*, Pécs törökkori emlékei. Pécs 1962, 82.
- ⁶⁶⁰ A feltárások az eredeti török vakolaton előkerült feliratmaradványok a helyreállítás alkalmával megsemmisültek.
- ⁶⁶¹ Reinhold Lubenau a burszai, Gyllius az isztambuli fürdők közül. a Csukur hamamnak adja igen részletes leírását „De Constantinopoleos topographia” c. művében. (Idézve: *Glück*, Die Bäder Konstantinopels 61. kk.) A magyarországi török fürdőkről Lubenau is megemlékezik, valamint az angol Edward Brown, továbbá Wratiszlav és még sokan mások. A törökök között elsősorban az oly sokszor idézett Evlia Cselebit, valamint Behrám Dimiškit említjük. A fürdőkről szóló fejezetben gyakran történik hivatkozás az említett forrásokra.
- ⁶⁶² *Linzbauer, F. X.*, Die warmen Heilquellen der Hauptstadt Ofen. Pest 1837.
- ⁶⁶³ Wilde, H., Brussa. Berlin 1909, 90. kk.
- ⁶⁶⁴ *Glück*, Die Bäder Konstantinopels. A mű első részében a fürdők általános szerkezeti felépítését tárgyalja, a második részben pedig az isztambuli fürdők rövid leírását adja egyenként.
- ⁶⁶⁵ *Glück, H.*, Ursprung und Entwicklung des islamischen Bades. Berichte des Forschungsinstitutes für Osten und Orient III. Wien 1923. 93. kk.
- ⁶⁶⁶ *Klinghardt, K.*, Türkische Bäder.
- ⁶⁶⁷ *Szőnyi O.*, Ferhád pasa fürdője Pécssett. Historia Budapest (1928) 2. 32. kk.
- ⁶⁶⁸ *Kreševljaković, H.*, Banje u Bosni i Hercegovini. (1462—1916) Szarajevo 1952.
- ⁶⁶⁹ *Aslanapa, O.*, Macaristan’ da türk abideleri. „Tarih Dergisi.” Istanbul 1950, 331. kk.; *Arseven*, Türk sanati tarihi 659. kk.
- ⁶⁷⁰ *Wernher, G.*, De admirandis Hungariae aquis hypomnometation, 1561. c. munkája idevonatkozó részének kivonatát I. Buda és Pest fürdőinek és gyógyforrásainak irodalma. Budapest é. n. 2.
- ⁶⁷¹ *Velics—Kammerer*, Defterek II. 47. XXX. tábla. A székesfehérvári fürdő már 1545-ben javításra szorult.
- ⁶⁷² *Szalay L.*, Adalékok a Magyar Nemzet történetéhez a XVI. században. (Utazás Pozsonyból Nándorfehérvárra a Dunán. Gerlach István útinaplója 1573—1578.) Pest 1861, 218.
- ⁶⁷³ Uo. 219.
- ⁶⁷⁴ Uo. 219.
- ⁶⁷⁵ *Sahm*, Beschreibung T. 81.
- ⁶⁷⁶ *Szamota*, Régi utazások 193. kk.
- ⁶⁷⁷ *Velics—Kammerer*, Defterek I. 89. LXVIII. tábla.
- ⁶⁷⁸ *Velics—Kammerer*, Defterek II. 199. XCV. tábla.
- ⁶⁷⁹ *Fekete—Káldy*, Budai 324. A naplóbejegyzésben 1558. szeptember 24-től még ugyanezen évben hat alkalommal, a következőben pedig két ízben találkozunk nevével, illetve mint a budai vár fürdőjének bérlőjével. I. uo. 331. kk. 335., 344., 346., 369., 396.
- ⁶⁸⁰ *Fekete*, Budapest — Veli bejnek Budán fürdője (96.), tornya (76.), meterrisze (96.), tekkéje (98., 270.), valamint türbéje volt (96., 117., 275.).
- ⁶⁸¹ Uo. 87. kk. A térképen jelzett épület (a mellékleten — 409. oldal — 65. számmal jelölve) tulajdonképpen a Kirba dzsámi, amely mellett a dzsámi nevét adó fürdő — a Kirba hamam — állott.
- ⁶⁸² *Fekete—Káldy*, Budai 328.
- ⁶⁸³ Uo. 426., 465.
- ⁶⁸⁴ *Velics—Kammerer*, Defterek I. 142. kk. CVI. tábla.
- ⁶⁸⁵ Uo. II. 349.
- ⁶⁸⁶ Uo. II. 287. kk.
- ⁶⁸⁷ Török—Magyar Oklevéltár 43.
- ⁶⁸⁸ Uo. 60.
- ⁶⁸⁹ Uo. 60.
- ⁶⁹⁰ *Fekete*, Vác 62.
- ⁶⁹¹ *Fekete L.*, A hódoltságkori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. Hadtörténelmi Közlemények XXXI Bp. (1930) I—II. 16.
- ⁶⁹² Uo. III—IV. 137., 140.

- ⁶⁹³ Uo. 135.
- ⁶⁹⁴ Uo. 140.
- ⁶⁹⁵ Közölve: *Fitz*, Székesfehérvár 20. 19. kép.
- ⁶⁹⁶ A fürdő épületét a képen jelző 7. szám alatt a hozzátartozó legendában a következő szöveg olvasható: „Das Türkische Badt sambt dem Wasser Stadt.”
- ⁶⁹⁷ *Hermann*, Budáról Belgrádba 36.
- ⁶⁹⁸ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 247. kk.
- ⁶⁹⁹ Uo. II. 118.
- ⁷⁰⁰ Uo. I. 207.
- ⁷⁰¹ Uo. 385.
- ⁷⁰² Uo. 238.
- ⁷⁰³ Uo. 118.
- ⁷⁰⁴ Török történetírók III. 1566—1659. (Szerk.: Szekfű Gy.) Bp. 1916, 219.; *Cselebi*, *Kjátib*, Fezlike . . .
- ⁷⁰⁵ *Lukinich*, Auer J. Ferdinánd naplója 150.
- ⁷⁰⁶ *Szamota*, Régi utazások 329.
- ⁷⁰⁷ *Marsigli*, Danubius Pannonico — Mysicus I. 1726. 46. (Közli: Veress E., Bud. Rég. IX Bp. (1906) 139.)
- ⁷⁰⁸ *Soós I.*, Újabb adatok az egri török fürdőről és török iskoláról. Az egri vár híradója 1962. 4. 23. kk.
- ⁷⁰⁹ *Szőnyi O.*, Ferhád pasa fürdője Pécsent. Historia I. Bp. (1928.) 2. 32. kk.
- ⁷¹⁰ Leopold Franz Rosenfeldt 1722-ben készített rajza Gyuláról. Közölve: *Mogyoróssy J.*, Gyula hajdan és most történeti és statisztikai vázlatokban. Gyula 1858.
- ⁷¹¹ *Klinghardt*, Türkische Bäder 8.
- ⁷¹² A „hamam” jelentése általánosan fürdő, speciális vonatkozásban azonban a török gőzfürdő megnevezése használja. *Hamam* — Bath, esp. a Turkish bath. *Alderson, A. D.—Fahir Iz*, The Concise Oxford Turkish Dictionary. Oxford, 1959. 125.
- ⁷¹³ *Glück, H.*, Ursprung und Entwicklung des islamischen Bades. Berichte des Forschungsinstitutes für Osten und Orient III. Wien 1923, 95.
- ⁷¹⁴ *Gyllius*, Des Constantinopoleos topographia . . . 1632-es kiadás lib. IV. cap. 2. p. 274. (Ezt használta fel Glück is a továbbiakban gyakran idézett művében, s ennek nyomán idézem én is.)
- ⁷¹⁵ Glück, Die Bäder Konstantinopels 61. kk.
- ⁷¹⁶ Uo. 61.
- ⁷¹⁷ *Sahm*, Beschreibung I. 169.
- ⁷¹⁸ *Camekan* — dressing-room of a bath. *Alderson, A. D.—Fahir Iz*, The Concise Oxford Turkish Dictionary. Oxford 1959, 49.
- ⁷¹⁹ *Kreševljakovič, H.*, Banje u Bosni i Hercegovini. (1462—1916.) II. kiadás. Sarajevo 1952, 25.
- ⁷²⁰ *Fiskiye* — Jet of water, fountain. *Alderson, A. D.—Fahir Iz*, The Concise Oxford Turkish Dictionary. Oxford 1959, 104.
- ⁷²¹ *Sahm*, Beschreibung I. 169.
- ⁷²² Uo. 169.
- ⁷²³ *Fekete*, Budapest 95.
- ⁷²⁴ *Lukinich*, Auer J. Ferdinánd naplója 150.
- ⁷²⁵ *Szamota*, Régi utazások 194. kk. 195.
- ⁷²⁶ Uo. 193.
- ⁷²⁷ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 201.
- ⁷²⁸ Glück, Die Bäder Konstantinopels 14.
- ⁷²⁹ *Klinghardt*, Türkische Bäder 19.
- ⁷³⁰ Glück, H., Ursprung und Entwicklung des islamischen Bades. Berichte des Forschungsinstitutes für Osten und Orient. Wien 1923, 94.
- ⁷³¹ Glück, Die Bäder Konstantinopels 14.
- ⁷³² Uo. Ennek számos példájával találkozunk a török fürdőkben, így a burszai Tartarkale hamamban, a jenisehri ciftahamnánál, valamint az ugyancsak burszai Eski kaplica soğuklukjában. (*Klinghardt*, Türkische Bäder 48. 55. kép, 53. 61. kép, 66. 80. kép.)

⁷²³ *Kurna* — Basin of the bath. *Alderson A. D.*—*Fahir Iz*, The Concise Oxford Turkish Dictionary. Oxford 1959, 204.

⁷²⁴ *Sahm*, Beschreibung I. 170.

⁷²⁵ *Lukinich*, Auer J. Ferdinánd naplója 150.

⁷²⁶ *Glück*, Die Bäder Konstantinopels 14.

⁷²⁷ Az arab eredetű *harara* jelentése Hitze, Wärme. *Wehr*, Arabisches Wörterbuch I. 149. A fürdőnek ezt a részét a török *sicaklik*-nak nevezi, amelynek jelentése az arabbal egyező. *Sicaklik* — heat. *Alderson, A. D.*—*Fahir Iz*, The Concise Oxford Turkish Dictionary. Oxford 1959, 296.

⁷²⁸ *Hararet* (harara) — heat, fever, temperature. Uo. 127.

⁷²⁹ *Eyice*, *Semavi*, Iznik'de „Büyük hamam” ve osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme. *Tarih Dergisi* XI. İstanbul 1960, 15., 120.

⁷⁴⁰ *Gerő, Gy.*, Beiträge zur Geschichte der türkischen Bautätigkeit in Ungarn. *Acta Historiae Artium* XIV Bp. (1968) 1. 3—4. 248.

⁷⁴¹ Ezt az alaprajzi formát *Semavi Eyice* a 739. sz. jegyzetben idézett munkájában „csillag-alakú”-nak nevezi, s azt „b”-vel jelöli. — Magának a főtípusnak — a csillag ágaitól függően — több változatát állapítja meg. *Eyice*, S. i. m. 110.

⁷⁴² A kifolyónyílás nélküli kő mosdómedencéknek a magyarországi emléanyagban található példányai kizárólag a kocka alakú típust képviselik. Ezeknek a homlokzat felőli lesarkított élei csaknem kivétel nélkül díszítettek. Gyakori az oldallapokon is a díszítés, amely leginkább rozetta.

⁷⁴³ Ilyen medencéje van a burszai Eski Kaplicának. *Klinghardt*, Türkische Bäder 68. 83. kép.

⁷⁴⁴ Ennek neve „göbek taşı”, azaz „köldökkő”. *Göbek* — navel, belly, centre; *Göbek taşı* — the raised central platform in a Turkish bath. — *Alderson, A. D.*—*Fahir Iz*, The Concise Oxford Turkish Dictionary. Oxford 1959, 115.

⁷⁴⁵ *Klinghardt*, Türkische Bäder 5.

⁷⁴⁶ A név eredetére és jelentésére vonatkozóan l. a 737. jegyzetet.

⁷⁴⁷ *Glück*, Die Bäder Konstantinopel 63. — *Gyllius* idézett művére vonatkozóan l. a 714. jegyzetet.

⁷⁴⁸ *Sahm*, Beschreibung I. 170.

⁷⁴⁹ Uo. 81.

⁷⁵⁰ *Caglize-Kaplıdza*. Lubenau téves lejegyzése.

⁷⁵¹ *Sahm*, Beschreibung II. 85.

⁷⁵² *Szamota*, Régi utazások 193.

⁷⁵³ Zöldoszlopos fürdőnek nevezi *Evlia Cselebi*. *Karácson*, *Evlia Cselebi* I. 247. Ugyancsak ezen a néven — azaz *Jesil direkli ilidzsaszi* — találjuk *Marsigli*nak a már többször idézett török térképén, valamint *Memorialéjában*. L. *Marsigli*, *Memoriale* I. 136., 144.

⁷⁵⁴ *Lukinich*, Auer J. Ferdinánd naplója 150. kk.

⁷⁵⁵ *Wilde, H.*, Brussa. Berlin 1909, 91.

⁷⁵⁶ A falban húzódó vízvezeték „in situ” maradványát az 1958. évi kutatás során találtuk meg a ma álló kupolacsarnokhoz északról csatlakozó, de a boltozat indításának magasságáig visszabontott falszakaszban. A kutatásra vonatkozóan l. az ásatási naplót, valamint Bud. Rég. XIX Bp. (1959) 266. („Törökkor”)

⁷⁵⁷ Még néhány évvel ezelőtt a Rudas fürdő lebontott török eredetű — három helyiségből álló — traktusának a Gellérthegy felől támfalszerűen meghagyott falában látható volt az itt húzódó vízvezeték agyagcsövének „in situ” maradványa.

⁷⁵⁸ *Gerő Gy.*, A törökkori Királyfürdő II. Bud. Rég. XX Bp. (1963) 145.

⁷⁵⁹ Uo. 144. kk.

⁷⁶⁰ *Halvet* — private room in a bath. *Alderson, A. D.*—*Fahir Iz*, The Concise Oxford Turkish Dictionary. Oxford 1959, 125.

⁷⁶¹ *Gerő Gy.*, A törökkori Királyfürdő II. Bud. Rég. XX Bp. (1963) 145.

⁷⁶² Ilyen másodlagosan falikétként felhasznált vörösmárvány renaissance-pilaszttert ismerünk a Rác fürdőből. A darab jelenleg a BTM gyűjteményében van.

⁷⁶³ A medence vízellátását ma is ez a vezeték, illetve kifolyó biztosítja. Ehhez hasonlót mutat be *Marsigli*nak a budai fürdőkről készített rajza is. *Marsigli*, *Memoriale* 139.

⁷⁶⁴ *Lukinich*, Auer J. Ferdinánd naplója 151.

- ⁷⁶⁵ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 248. Ilyet a Kakaskapu fürdőjében — a Király fürdőben — említ.
- ⁷⁶⁶ Topkapi Sarayi Müzesi. Küttüphanne. Hünername. II. H. 1524.
- ⁷⁶⁷ *Glück*, Die Bäder Konstantinopels 16. kk.
- ⁷⁶⁸ *Klinghardt*, Türkische Bäder 19.
- ⁷⁶⁹ *Kreševljaković*, H., Banje u Bosni i Hercegovini. (1462—1916.) Szarajevo 1952, 29. kk.
- ⁷⁷⁰ *Szőnyi O.*, Ferhád pasa fürdője Pécssett. Historia I. Bp. (1928) 2. 40., 42.
- ⁷⁷¹ *Külhan* — (bosnyákosan: Čulhan) stoke-hole of a bath. *Alderson, A. D.—Fahir Iz*, The Concise Oxford Turkish Dictionary. Oxford 1959, 207.
- ⁷⁷² *Glück*, Die Bäder Konstantinopels 17.
- ⁷⁷³ M. Vitruvius Pollio tíz könyve az építészetről. Latinból fordította: *Fuchs Béla*, Bp. 1898, 97. kk.
- ⁷⁷⁴ *Wulzinger, K.—Wittek, P.—Sarra, F.*, Das islamische Milet. Berlin—Leipzig 1935, 47.
- ⁷⁷⁵ *Sahm*, Beschreibung I. 171.
- ⁷⁷⁶ *Velics—Kammerer*, Defterek II. 287. kk.
- ⁷⁷⁷ Ilyen ikerfürdő — amelynek egyetlen kritériuma, hogy a férfi- és a női rész egy épületben legyen — az Ilidza-Csiftehan, amelyik termálfürdő, és a jenisehiri çifhamam, amely viszont gőzfürdő. *Klinghardt*, Türkische Bäder 39. kk. 53. kk.
- ⁷⁷⁸ A budai pasák várbeli palotájában 1966-ban folytatott ásások alkalmával került felszínre az Evlia Cselebinél és Marsiglinál is említett fürdő maradványa. A részletekre vonatkozóan l. az ásatási napló idevonatkozó részét.
- ⁷⁷⁹ *Eyice, S.*, Iznik' de „Büyük hamam” ve osmanli devri hamamlari hakkinda bir deneme. Tarih Dergisi XI. 15. szám. Isztambul 1960, 108.
- ⁷⁸⁰ Uo. 110. kk. és a 120. oldal ábrái.
- ⁷⁸¹ *Gerő Gy.*, A törökkori Királyfürdő II. Bud. Rég. XX Bp. (1963) 144 kk.
- ⁷⁸² *Karácson*, Evlia Cselebi I. 247. kk.
- ⁷⁸³ *Fekete L.*, A hódoltságkori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. Hadtörténelmi Közlemények XXXI (1930) III—IV. 135.
- ⁷⁸⁴ Uo. I—II. 3.
- ⁷⁸⁵ *Karácson*, Evlia Cselebi II. 118.
- ⁷⁸⁶ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 248.
- ⁷⁸⁷ *Hermann*, Budáról Belgrádba. 36.
- ⁷⁸⁸ Uo.
- ⁷⁸⁹ *Marsigli*, Memoriale 136.
- ⁷⁹⁰ Uo. 148. (a 74. számhoz tartozó magyarázó szövegben). A térkép fakszimiléje — amelynek eredetije Bolognában van — a 142. lap után következő melléklet.
- ⁷⁹¹ *Rózsa Gy.*, Buda és Pest régi látképei. Bp. 1963, 285. 146. szám alatt.
- ⁷⁹² Uo. 345. 301. szám alatt.
- ⁷⁹³ Uo. 69. 21. szám alatt (XXXIV. tábla).
- ⁷⁹⁴ *Klinghardt*, Türkische Bäder 17.
- ⁷⁹⁵ Uo. 63. 74. kép.
- ⁷⁹⁶ *Zdravković*, Izbor građe 76. kk.
- ⁷⁹⁷ *Gerő, Gy.*, A törökkori Királyfürdő I. Bud. Rég. XVIII. I. Bp. 1958., 593.
- ⁷⁹⁸ *Klinghardt*, Türkische Bäder 50. 57. kép.
- ⁷⁹⁹ *Eyice, S.*, Iznik' de „Büyük hamam” ve osmanli devri hamamlari hakkinda bir deneme Tarih Dergisi XI. 15. szám. Isztambul 1960, 110. kk.
- ⁸⁰⁰ *Gerő Gy.*, A törökkori Királyfürdő II. Bud. Rég. XX (1963) 141.
- ⁸⁰¹ *Klinghardt*, Türkische Bäder 13.
- ⁸⁰² *Sahm*, Beschreibung I. 170.
- ⁸⁰³ *Klinghardt*, Türkische Bäder 18. 10. kép. 19.
- ⁸⁰⁴ *Gerő Gy.*, A törökkori Királyfürdő II. Bud. Rég. XX (1963) 144.
- ⁸⁰⁵ *Eyice, S.*, Iznik' de „Büyük hamam” ve osmanli devri hamamlari hakkinda bir deneme. Tarih Dergisi XI. 15. szám. Isztambul 1960, 110. kk.
- ⁸⁰⁶ *Klinghardt*, Türkische Bäder 54. 62. kép.
- ⁸⁰⁷ *Eyice, S.*, Iznik' de „Büyük hamam” ve osmanli devri hamamlari hakkinda bir deneme. Tarih Dergisi XI. 15. szám. Isztambul 1960, 111., uo. 57. jegyzet.
- ⁸⁰⁸ *Klinghardt*, Türkische Bäder 59. 69. kép.

- ⁸⁰⁹ Uo. 64. 75. kép.
- ⁸¹⁰ Uo. 57. 66. kép, 67. 81. kép.
- ⁸¹¹ *Gerő Gy.*, A törökkori Királyfürdő II. Bud. Rég. XX (1963) 137., 140. 3. kép.
- ⁸¹² *Karácson*, Evlia Cselebi I. 247. kk.
- ⁸¹³ *Hermann*, Budáról Belgrádba 36.
- ⁸¹⁴ *Fekete L.*, A hódoltságkori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. Hadtörténelmi Közlemények XXXI (1930) III–IV. 135.
- ⁸¹⁵ Uo. 135.
- ⁸¹⁶ *Marsigli*, Memoriale 136. (a 142. lap után következő térképhez tartozó magyarázatban 17. számmal jelölve), 144.
- ⁸¹⁷ Uo. 136.
- ⁸¹⁸ Megjelent *Marsigli*, L. F., Danubius Pannonico Mysicus c. munkája 1726-ban kiadott I. kötetének 46. táblájaként *Figurae balneorum Budensium* címmel. *Marsigli*, Memoriale 138. oldal után következő melléklet.
- ⁸¹⁹ *Horler M.*, Budapest műemlékei I. Bp. 1955, 734.
- ⁸²⁰ *Diez, E.*, Die Kunst der islamischen Völker. Potsdam é. n. 103. 135. kép.
- ⁸²¹ *Arseven*, L'art Turc 92. 174. kép.
- ⁸²² *Klinghardt*, Türkische Bäder 58. 67. kép, 60. 70. kép, 67. 72. kép.
- ⁸²³ *Gerő Gy.*, Budapesti Történelmi Múzeum leletmentései és ásatásai az 1958. évben. Bud. Rég. XIX (1959) 266. „Törökör”
- ⁸²⁴ *Glück*, Die Bäder Konstantinopels 21.
- ⁸²⁵ *Gerő Gy.*, A törökkori Királyfürdő II. Bud. Rég. XX (1963) 142.
- ⁸²⁶ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 247.
- ⁸²⁷ *Marsigli*, Memoriale 136.
- ⁸²⁸ *Rózsa Gy.*, Buda és Pest régi látképei. Bp. 1963, 285. 146. szám alatt.
- ⁸²⁹ *Sahm*, Beschreibung I. 81.
- ⁸³⁰ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 247.
- ⁸³¹ *Hermann*, Budáról Belgrádba 36. A 35. oldalon közölt budai helyszínrajzon a 13-as számmal jelzett épület a mai Rudas fürdő törökkori része.
- ⁸³² *Fekete*, Budapest 95., 97.
- ⁸³³ *Lukinich*, Auer J. Ferdinánd naplója 150. kk.
- ⁸³⁴ *Fekete L.* A hódoltságkori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. Hadtörténelmi Közlemények XXXI (1930) III–IV. 135.
- ⁸³⁵ Edward Brown leírásában összekeveri Veli bej fürdőjét valamelyik másik budai fürdővel. Nem kétséges, hogy a mai Rudas fürdő kupolája az egyetlen, amelyet oszlopokon és nem falipilléreken nyugvó hevederívek tartanak, s így a leírást erre kell vonatkoztatnunk. Az oszlopok számát itt is tévesen adja meg, s a nyolc helyett tizenkettőt említ. Feltevésünket az is erősíti, hogy a leírt fürdőt a Gellérthegy közelében levőnek mondja, s így azt topográfiailag is közelebbről meghatározza.
- ⁸³⁶ *Szamota*, Régi utazások 329.
- ⁸³⁷ *Brown, E.*, Account of several travels in Hungaria, Servia etc . . . London 1673. E kiadás nyomán készült Szamota idézett fordítása.
- ⁸³⁸ Gerevich Lászlónak ezúton is köszönetet mondok, amiért volt szíves felhívni figyelmet a British Museumban található kéziratban levő ábrázolásra, és rendelkezésemre bocsátotta a felvételt.
- ⁸³⁹ *Marsigli*, Memoriale 136.
- ⁸⁴⁰ Uo. képe közölve a 142. oldalt követően. A térképhez tartozó magyarázatban a 18-as számmal jelölve.
- ⁸⁴¹ Uo. 139. A képek között II-vel jelezve.
- ⁸⁴² *Fekete*, Budapest 346.
- ⁸⁴³ *Klinghardt*, Türkische Bäder 52. 59. kép.
- ⁸⁴⁴ Uo. 64. l. 74. kép.
- ⁸⁴⁵ Uo. 60. l. 70. kép, 61. l. 72. kép.
- ⁸⁴⁶ Uo. 30. l. 38. kép, 31. l. 29. kép.
- ⁸⁴⁷ *Zdravković*, Izbor grade 76. kk.
- ⁸⁴⁸ *Fekete*, Budapest 97.

- ⁸⁴⁹ *Horler M.*, Budapest műemlékei I. Bp. 1955. 723. 742. kép.
- ⁸⁵⁰ *Fekete*, Budapest 342.
- ⁸⁵¹ *Lukinich*, Auer J. Ferdinánd naplója 150.
- ⁸⁵² *Hoerler M.*, Budapest műemlékei I. Bp. 1955, 724.
- ⁸⁵³ *Gerő*, Buda 28.; *Gerő*, Török építészet 32.
- ⁸⁵⁴ A boltívnek ezt a formáját — amelynek szép példái láthatók a burszai Jesil dzsámiban — a törökök „Bursa kemeri”-nek, azaz Bursa ívnek nevezik. Leginkább a XIV. században gyakori.
- ⁸⁵⁵ Az 1960-as évek elején még hosszú ideig látható volt e vízvezeték maradványa, de a későbbiek során a falnak ezt a részét is bevakolták, illetve az agyagsövet elfalazták.
- ⁸⁵⁶ *Eyice, S.*, Iznik'de „Büyük hamam” ve osmanli devri hamamlari hakkinda bir deneme. *Tarih Dergisi* XI. 15. szám. Isztambul 1960, 120.
- ⁸⁵⁷ *Klinghardt*, *Türkische Bäder* 67. kk.
- ⁸⁵⁸ Uo. 67. kk.
- ⁸⁵⁹ *Eyice, S.*, Iznik'de „Büyük hamam” ve osmanli devri hamamlari hakkinda bir deneme. *Tarih Dergisi* XI. 15. szám. Isztambul 1960. 111.
- ⁸⁶⁰ *Fekete*, Budapest 347.
- ⁸⁶¹ *Eyice, S.*, Iznik'de „Büyük hamam” ve osmanli devri hamamlari hakkinda bir deneme. *Tarih Dergisi* XI. 15. szám. Isztambul 1960, 109.
- ⁸⁶² A mai Császár fürdőnek a Veli bej fürdővel való azonosítása a mai napig vitatott, mint-hogy egy ott talált török feliratos emléktábla a fürdő építőjeként Szokollu Musztafa pasát nevezi meg, nem pedig Veli bejt. Kétségtelen az is, hogy a visszafoglalás során készült Magliar-féle helyszínrajz a kérdéses területen egy másik fürdőt is jelez — a Tahtali ilidzsét —, hasonlóan, mint a Marsigli-féle török térkép, amely ugyancsak feltünteteti mindkettőt. Az 1686-os visszafoglaláskor és az azt követően készült helyszínrajzokon azonban a mai Császár fürdő helyén álló török fürdőépület mint Veli bej fürdőjét jelölik. Összegezve a kérdést, a magunk részéről úgy véljük, hogy a mai fürdő török része Veli bej fürdőjének egykori maradványa.
- ⁸⁶³ *Fekete*, Budapest 76., 111. oldal 15. jegyzet.
- ⁸⁶⁴ Az Ottendorffnál „Vérkapu”-nak — Bluett Thor-nak — nevezett kapu nem más, mint a Víziváros északi kapuja, a török Kakaskapu.
- ⁸⁶⁵ *Hermann*, Budáról Belgrádba. 36.
- ⁸⁶⁶ *Karácson*, *Evlia Cselebi* I. 248.
- ⁸⁶⁷ Uo.
- ⁸⁶⁸ Uo.
- ⁸⁶⁹ *Fekete L.*, A hódoltságkori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. *Had-történelmi Közlemények XXXI* (1930) III—IV. 135.
- ⁸⁷⁰ *Szamota*, Régi utazások 329.
- ⁸⁷¹ Uo.
- ⁸⁷² Uo.
- ⁸⁷³ *Fekete L.*, Budavár 1684.-ik évi ostroma. (Sziláhtár) *Had-történelmi Közlemények XXXIX.* (1938) 215.
- ⁸⁷⁴ *Marsigli*, *Memoriale* 136.
- ⁸⁷⁵ *Rózsa Gy.*, Buda és Pest régi látképei. Bp. 1963, 69. 21. szám alatt. (XXXIV. tábla.)
- ⁸⁷⁶ A térképet közli *Fekete L.*, i. m.; *Marsigli*, *Memoriale*.
- ⁸⁷⁷ A budai vár 1686. június 17-i ostromát ábrázoló helyszínrajzot I. *Marsigli*, *Memoriale* 113. oldal előtti egész lapos melléklet.
- ⁸⁷⁸ *Rózsa Gy.*, Buda és Pest régi látképei. Bp. 1963, 44. 7. szám alatt. (XIII. tábla.) Buda 1598. évi ostroma.
- ⁸⁷⁹ Uo. 44. 6. szám alatt. (XII. tábla.)
- ⁸⁸⁰ Uo. 108. 42. szám alatt. (XV. tábla.) Buda 1602. évi ostroma.
- ⁸⁸¹ Uo. 78. 27. szám alatt. (XXXIII. tábla.)
- ⁸⁸² *Marsigli*, *Memoriale* 150. oldal utáni melléklet. A rajzon 44-es számnál jelzett épületet a hozzátartozó magyarázat „Bagno di Velibeg”-nek mondja.
- ⁸⁸³ A föliíratot először *Linzbauer* közölte 1867-ben megjelent *Führer Seiner Majestät Sultan Abdul Aziz Khan bei Besichtigung der türkischen Baudenkmäler in Ofen* c. munkájában.

Az eredeti kő rajzát Sztankovits Lipót 1837-ben készült rézmetszete őrizte meg. A későbbiekben ennek nyomán közli: *Veress E. és Fekete L. i. m.*

⁸⁸⁴ *Rózsa Gy.*, Buda és Pest régi látképei. Bp. 1963, 269. 123. szám alatt. (LXX. tábla.)

⁸⁸⁵ *Klinghardt*, Türkische Bäder 30. 28. kép.

⁸⁸⁶ Uo. 58. 67. kép.

⁸⁸⁷ *Eyice, S.*, Iznik'de „Büyük hamam” ve osmanli devri hamamlari hakkinda bir deneme. *Tarih Dergisi* XI. 15. szám. Isztambul 1960, 108., 110. Sematikus ábrázolása a 120. oldalon.

⁸⁸⁸ Uo. 120. „a” jelzésű ábra.

⁸⁸⁹ *Redžić*, „Glavica” džamija *N. S. X.* 99. kk.

⁸⁹⁰ *Gerő Gy.*, A törökkori Királyfürdő II. Bud. Rég. XX (1963) 145.

⁸⁹¹ *Marsigli*, Memoriale 136. kk.

⁸⁹² *Evlia Cselebi*, Behrám Dimiski, Marsigli és a későbbi források is a török tartomány nagyobb városaiban — így Budán, Pécsen, Székesfehérváron, Gyulán, Egerben stb. — számos hamamról tesznek említést.

⁸⁹³ Ferháid pasa pécsi fürdőjét az 1885-ben előkerült maradványok alapján Szőnyi dolgozta fel részletesen e helyen is már többször idézett tanulmányában. A továbbiakban az egri Valide, a székesfehérvári Güzelidze Rüsstem hamamot, valamint a pasa palotát és a gyulai hamamokat az ott végzett ásataink és kisebb kutatásaink nyomán tárgyaljuk.

⁸⁹⁴ *Gerő Gy.*, Az egri Valide szultána fürdő 1958. évi feltárása. Az egri vár híradója. Eger 1961. 1. szám.

⁸⁹⁵ *Kardáson*, Evlia Cselebi II. 118.

⁸⁹⁶ *Soos I.*, Új bb adatok az egri török fürdőről és török iskoláról. Az egri vár híradója. Egre 1962, 4. szám. 23.

⁸⁹⁷ Uo. 25.

⁸⁹⁸ A fürdő 1958-ban megkezdett ásatásának folytatására 1962-ben került sor. A feltárás napjainkig sem fejeződött be, mivel az előcsarnok a rajta álló épület miatt nem kutatható.

⁸⁹⁹ *Külhan* — Stoke-hole of a bath. *Alderson, A. D.* — *Fahir Iz*, The Concise Oxford Turkish Dictionary. Oxford 1959, 207.

⁹⁰⁰ *Zdravković*, Izbor građe 48. Kép az 50. oldalon.

⁹⁰¹ *Klinghardt*, Türkische Bäder 50. 57. kép.

⁹⁰² *Zdravković, I.*, Adaptacija amama Prizrenu za muzej i galeriju slika. *Starine Kosova i Metohije. Priština* (1963) II—III. 233. kk.

⁹⁰³ Az előkerült töredékek az egri Dobó István Múzeum gyűjteményében vannak.

⁹⁰⁴ L. 744. jegyzet.

⁹⁰⁵ *Eyice, S.*, Iznik'de „Büyük hamam” ve osmanli devri hamamlari hakkinda bir deneme. *Tarih Dergisi* XI. 15. szám. Isztambul 1960, 108. kk.

⁹⁰⁶ *Filipov, L.*, Arhitekturni i istoričeski pametnici v maketi. Szófia 1960, 14. kép.

⁹⁰⁷ *Arseven*, L'art Turc 91. 167. kép.

⁹⁰⁸ *Eyice, S.*, Iznik'de „Büyük hamam” ve osmanli devri hamamlari hakkinda bir deneme. *Tarih Dergisi* XI. 15. szám. Isztambul 1960, 108. kk.

⁹⁰⁹ *Strzygowski, J.*, Die Baukunst der Armenier in Európa II. Wien é. n. 864. 817. kép.

⁹¹⁰ *Arik, M.*, Olus, Bitlis yapilarinda Selcuklu rönesansi. Ankara 1971, 103. 38. rajz.

⁹¹¹ *Uszejnov, M. A.*, Pamjatniki Azerbajdzsánszkogo zodscesztva. Moszkva 1951, 91. 123. kép.

⁹¹² *Arik, M. Olus*, Bitlis yapilarinda Selcuklu rönesansi. Ankara 1971, 102. 37. rajz.

⁹¹³ Uo. 103. 40. rajz.

⁹¹⁴ *Klinghardt*, Türkische Bäder 51. 58. kép.

⁹¹⁵ *Semavi Eyice* e csoportot „négy keresztfülkés és sarokkamrás” típusnak nevezi. L. i. m. 108.

⁹¹⁶ A kép egy közelebről meg nem nevezett hamam hararját ábrázolja, amely a Dardanel-lák melletti egyik fürdő részlete. A XIX. sz. elején készült akvarell-magánygyűjteményben van.

⁹¹⁷ *Klinghardt*, Türkische Bäder 52. 60. kép.

⁹¹⁸ *Hazne* vagy *hazine* — tank, reservoir. *Alderson, A. D.* — *Fahir Iz*, The Concise Oxford Turkish Dictionary. Oxford 1959, 133.

⁹¹⁹ L. 771., 899. jegyzet.

⁹²⁰ *Klinghardt*, Türkische Bäder 19. 11. kép.

⁹²¹ A fürdő épületében folyó nagyarányú helyreállítási munkák során alkalmam volt e fürdő fűtőberendezésének helyszíni tanulmányozására.

⁹²² *Foerk*, Török emlékek 34.

⁹²³ Kisebb méretű kutatására 1972-ben — a maradványok helyreállításával kapcsolatosan — került sor. Ennek eredményeként újabb, eddig ismeretlen részletei kerültek elő a fürdőnek.

⁹²⁴ *Gévay A.*, A budai pasák. Bécs 1841, 9. 11. szám alatt. *Güzeldze Rüstem* 1559—63 között volt budai pasa.

⁹²⁵ Török—Magyar Oklevéltár 43. 12. szám alatt.

⁹²⁶ *Karácson*, Evlia Cselebi II. 48.

⁹²⁷ *Fekete L.*, A hódoltságkori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. Hadtörténelmi Közlemények XXXI (1930) III—IV. 140.

⁹²⁸ *Fitz*, Székesfehérvár 31.

⁹²⁹ *Eyice, S.*, Iznik'de „Büyük hamam” ve osmanli devri hamamlari hakkinda bir deneme. *Tarih Dergisi* XI. 15. szám. Isztambul 1960, 110. kk. 120.

⁹³⁰ *Klinghardt*, Türkische Bäder 64. 75. kép.

⁹³¹ Uo. 59. 69. kép 61.

⁹³² Uo. 65. 77. kép.

⁹³³ *Arseven*, L'art Turc 91. 169. kép.

⁹³⁴ *Eyice, S.*, Iznik'de „Büyük hamam” ve osmanli devri hamamlari hakkinda bir deneme. *Tarih Dergisi* XI. 15. szám. Isztambul 1960., 111.

⁹³⁵ A jelenleg iskola céljaira szolgáló épület 1962. évi nagyobb mértékű átalakítása során módomban volt ott leletmentést, illetve inkább csak tájékozódó jellegű kutatást végezni. Az innen korábban előkerült anyagból készült vízvezetékcsövek az Erkel Ferenc Múzeum gyűjteményében vannak.

⁹³⁶ *Karácson*, Evlia Cselebi II. 229.

⁹³⁷ *Mogyoróssy J.*, Gyula hajdan és most. Gyula 1858, 44. kk. 190. kk. oldal 116. jegyzet.

⁹³⁸ Rosenfeldtnek a városról készített térképén — közli *Karácsonyi J.*, Békésmegye története II. Gyula 1896. (melléklet) — „P”-vel jelzi a fürdő épületét. A térkép eredetije az OL-ban a Károlyi családi levéltári anyagában van.

⁹³⁹ *Karácson*, Evlia Cselebi II. 229.

⁹⁴⁰ *Scherer F.*, Gyula város története I. Gyula 1938, 235. kk. Scherer röviden ismerteti Gyula város török épületeit — köztük a fürdőt részletesebben is —, de nem veti fel annak lehetőségét, hogy a fürdőt is Ali pasa alapította volna. Mindenesetre a két épületnek — a dzsáminak és a fürdőnek — egymáshoz való közelsége is feltételezi a jelen esetben a közös alapítót.

⁹⁴¹ Ez az Erkel tér 3. számú épület, amelyet a fürdő maradványainak felhasználásával 1818-ban Nusbeck Mihály épített, s azóta több ízben is átépítettek. *L. Genthon I.*, Magyarország építészeti emlékei II. Bp. 1961, 118. kk.

⁹⁴² *Mogyoróssy J.*, Gyula hajdan és most. Gyula 1858, 44., 153. oldal 12. jegyzet. — Ez utóbiban Mogyoróssy — aki maga is látta az épületben levő török részleteket, illetve maradványokat — a fürdőt tévesen nem török, hanem római eredetűnek tartja.

⁹⁴³ Horváth Antal levele az előkerült maradványok bontásáról. AÉ. V Bp. (1885) 237. (Új folyam)

⁹⁴⁴ *Szőnyi O.*, Ferhád pasa fürdője Pécsen. *Historia* Bp. (1928) 1. szám. 2. füzet. 32. kk. Szőnyi tanulmánya részletesen tárgyalja Ferhád pasa fürdője nyomán a török fürdőtípusokat, s azok szerkezeti felépítését.

⁹⁴⁵ OL Delineationum Aedilium, fasc. 5. No. 437, 438. (Valkó A.) Peetz Mátyásnak a fürdőről készített rajzait Szőnyi is közli az előző jegyzetben említett munkájában.

⁹⁴⁶ Cséfy Flórián felmérési rajzát a pécsi Janus Pannonius Múzeum őrzi.

⁹⁴⁷ Török—Magyar Oklevéltár 43. oldal.

⁹⁴⁸ *Marsigli*, Memoriale. 137.

⁹⁴⁹ *Wulzinger, K.—Witteck, P.—Sarre, F.*, Das islamische Milet. Berlin—Leipzig 1935, 47. oldal 1. jegyzet.

⁹⁵⁰ *Glück*, Die Bäder Konstantinopels 84. 42. kép.

⁹⁵¹ *Arseven*, L'art Turc 91. 169. kép.

⁹⁵² Uo. 91. 167. kép.

⁹⁵³ *Glück*, Die Bäder Konstantinopels 91. 50. kép.

- ⁹⁵⁴ Uo. 72. 32. kép.
- ⁹⁵⁵ *Klinghardt*, Türkische Bäder 53. 61. kép.
- ⁹⁵⁶ *Zdravković, I.*, Adaptacija amama Prizrenu za muzej i galeriju sliku. Starine Kosova i Metohija. Priština (1963) II—III. 234.
- ⁹⁵⁷ *Kreševljaković, H.*, Banje u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1952, 82. és 2. kép a kötet végén.
- ⁹⁵⁸ *Szamota*, Régi utazások 196.
- ⁹⁵⁹ A pasapalota területén 1961—68 között folytatott ásátás során a fürdő maradványainak feltárására 1966-ban került sor. L. *Gerő*, Török építészet 36.
- ⁹⁶⁰ *Horváth István* jelentései a Régészeti Füzetekben. Ser. I. No. 23. Bp. 1970, 80. kk.; No. 24. Bp. 1971, 83. kk.; No. 25. Bp. 1972, 97.
- ⁹⁶¹ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 238.
- ⁹⁶² *Marsigli*, Memoriale 137.
- ⁹⁶³ Plan de la Ville et Château de Bude, En L'estat qu'ils sont présentement En Janvier 1687. Joseph de Haüy térképe. Wien, Kriegsarchiv. Másolata a BTM Középkori Osztályának rajz-tárában.
- ⁹⁶⁴ *Rózsa Gy.*, Buda és Pest régi látképei. Bp. 1963, 69. 21. szám alatt. (XXXIV. tábla.)
- ⁹⁶⁵ Uo. 78. 27. szám alatt. (XXXIII. tábla.)
- ⁹⁶⁶ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 243.
- ⁹⁶⁷ *Marsigli*, Memoriale 137.
- ⁹⁶⁸ *Horler M.*, Budapest műemlékei I. Bp. 1955, 484.
- ⁹⁶⁹ *Klinghardt*, Türkische Bäder 19. 19. kép részlete.
- ⁹⁷⁰ *Arseven*, L'art Turc 98. 191/a. kép, 99. 191/b. kép.
- ⁹⁷¹ Uo. 110. 223. kép.
- ⁹⁷² Uo. 114. 230. kép.
- ⁹⁷³ *Glück*, Die Bäder Konstantinopels 144. 107. kép.
- ⁹⁷⁴ *Wulzinger, K.—Wittek, P.—Sarre, F.*, Das islamische Milet. Berlin—Leipzig 1935, 47. tábla.
- ⁹⁷⁵ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 259.
- ⁹⁷⁶ Uo. II. 229.
- ⁹⁷⁷ Uo. 118.
- ⁹⁷⁸ *Kreševljaković, H.*, Banja u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1952, 118. kk.
- ⁹⁷⁹ *Eyice, S.*, Iznik'de „Büyük hamam” ve osmanli devri hamamlari hakkında bir deneme. Tarih Dergisi XI. 15. szám. Istanbul 1960, 108. kk.
- ⁹⁸⁰ *Arseven*, L'art Turc 91. 168. kép.
- ⁹⁸¹ Uo. 73. A klasszikus korszak az 1501—1616 közötti időszak.
- ⁹⁸² *Karácson*, Evlia Cselebi I. 180.
- ⁹⁸³ Uo. 194.
- ⁹⁸⁴ *Gévay A.*, A budai pasák. Bécs 1841, 6. (4.)
- ⁹⁸⁵ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 180.
- ⁹⁸⁶ *Gévay i. m.* 8. (9.)
- ⁹⁸⁷ Uo. 6. (4.)
- ⁹⁸⁸ Uo. 6. (4.)
- ⁹⁸⁹ Uo. 6. (4.)
- ⁹⁹⁰ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 201.
- ⁹⁹¹ Uo. 184.
- ⁹⁹² Uo. 184. kk.
- ⁹⁹³ Uo. 187.
- ⁹⁹⁴ *Gévay i. m.* 14. (21.)
- ⁹⁹⁵ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 201.
- ⁹⁹⁶ *Mujezinović, M.*, Turski natpisi XVI. vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine. Prilozi III—IV. 1952—53. Sarajevo 1953, 476. kk.
- ⁹⁹⁷ *Gévay i. m.* 7. (6.), 8. (10.)
- ⁹⁹⁸ *Karácson*, Evlia Cselebi I. 247.
- ⁹⁹⁹ *Fekete*, Budapest, 94.
- ¹⁰⁰⁰ *Fekete*, Budapest 289. oldal 54. jegyzet.

- 1001 *Gévay* i. m. 7. (5.)
- 1002 *Bejtić*, Spomenici 246.
- 1003 *Karácson I.*, A sztambuli mecsetek magyar vonatkozású kéziratai. Századok 1908. Bp. 1908, 82.
- 1004 *Karácson*, Evlia Cselebi I. 83.
- 1005 *Fekete*, Budapest 84.
- 1006 Uo. 281.
- 1007 Uo. 95.
- 1008 *Thúry J.*, Török történetírók III. Bp. 1916, 86. (Ibrahim Pecsevi Táríkhja.)
- 1009 *Karácson I.*, A sztambuli mecsetek magyar vonatkozású kéziratai. Századok 1908. Bp. 1908, 82.
- 1010 *Karácson*, Evlia Cselebi I. 184.
- 1011 Uo. 184.
- 1012 Uo. 187.
- 1013 Uo. 197.
- 1014 Uo. 201.
- 1015 Uo. 175.
- 1016 Uo. 176. kk.
- 1017 *Gévay* i. m. 15. (22.), 18. (27.)
- 1018 *Karácson* i. m. 412.
- 1019 *Bejtić*, Spomenici 246.
- 1020 *Fekete* i. m. 263.
- 1021 Uo. 103.
- 1022 *Zdravković*, Izbor građe 134.
- 1023 *Gévay* i. m. 8. (8.)
- 1024 *Karácson* i. m. 464.
- 1025 Uo. 463.
- 1026 *Gévay* i. m. 9. (11.)
- 1027 Török—Magyar Oklevéltár 42. kk. (12.)
- 1028 *Fekete* i. m. 93.
- 1029 Uo. 274.
- 1030 *Šabanović, H.*, Natpisi na nadgrobnim spomenicima Malkočbega i njegovog sina Džaferbega. Prilozi II. 1951. Sarajevo 1952, 256.
- 1031 Uo. 256.
- 1032 *Gévay* i. m. 201. (33.)
- 1033 *Redžić*, „Glavici” džamija N. S. X. 99.
- 1034 *Karácson* i. m. 416.
- 1035 Uo. 416.
- 1036 *Gévay* i. m. 11. (13.)
- 1037 *Biško, M.*, Konzervacija objekata u kompleksu Ferhadije džamije u Banjo Luci. Naše Starine VII. Sarajevo (1960) 81.
- 1038 *Thury J.*, Török történetírók III. Bp. 1916, 67. (Pecsevi rövid életrajza Karácson Imrétől.)
- 1039 *Fekete* i. m. 198.
- 1040 *Thury J.*, i. m. 80. (Pecsevi Táríkhja.)
- 1041 *Karácson* i. m. 421.
- 1042 *Bejtić*, Spomenici 235.
- 1043 *Arseven*, L'art Turc 73.
- 1044 *Karácson* i. m. Buda (232.) Pécs (195.), Szigetvár (491.), Kanizsa (504.) stb.
- 1045 Mehmed és Bajráj Szigetvár erődítői voltak 1571—72-ben, Haszán főmimárról pedig 1628-ban történik említés. L. *Fekete* i. m. 253. oldal 5. jegyzet.
- 1046 Uo. 48.
- 1047 *Karácson* i. m. 416.
- 1048 Uo. 416.
- 1049 *Bejtić*, Spomenici 275.
- 1050 *Arseven*, L'art turc 293.
- 1051 *Karácson* i. m. 273.

Táblázat a szövegben előforduló török és szerb-horvát szavak kiejtéséhez

<i>török</i>	<i>magyar</i>	
c	dzs	
ç	cs	
ğ		pl. oğullar (kiejtése óullar) a ğ a magyarban néma és az előtte álló magánhangzót nyújtja (kiejtése rövid u-nak hangzik)
i	i	
j	zs	
s	sz	
ş	s	
y	j	
<i>szerb-horvát</i>	<i>magyar</i>	
c	c	
č	cs	
ć	ty	(valamivel lágyabb, mint a magyar ty)
dž	dzs	
đ	gy	(valamivel lágyabb, mint a magyar gy)
lj	lj	(átírásban l', lágyított l és nem két külön hang)
nj	ny	(pontosan megfelel a magyar ny-nek)
s	sz	
š	s	
z	z	
ž	zs	(a magyar zs megfelelője)

HELYNÉVMUTATÓ

- Ani* 108
Ankara 10
- Baku* 108
Banja Luka 41, 48, 53, 62, 65, 69, 74, 79, 121
Bács 13, 109
Belgrád 79, 122
Bitlis 108
Bizánc 73
Buda 7, 8, 11, 12, 13, 15, 22, 23, 24, 27, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 46, 49, 54, 56, 66, 72, 74, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 87, 89, 90, 93, 94, 100, 102, 103, 104, 106, 111, 112, 120, 121, 122, 123, 124
Budapest 14, 39
Bursza 7, 41, 42, 43, 52, 64, 75, 76, 81, 89, 90, 94, 95, 96, 97, 101, 102, 103, 105, 108, 109, 110, 116
- Čajnica* 122
- Damaszkusz* 32
Drniš 54, 72
- Edirne* 7, 62, 114, 120
Eger 12, 15, 30, 33, 57, 58, 70, 71, 84, 87, 93, 106, 108, 116
Ermenak 42, 47
Erzurum 76
Eszék 121, 122
Esztergom 7, 33, 40, 45, 46, 49, 83, 93, 112, 122, 124
Érd 58, 70, 71, 72
- Foča* 43, 44, 45, 47, 53, 55, 56, 57, 60, 62, 65, 70, 74, 120, 123, 124
Földvár 122
Fülek 122
- Gebze* 101, 105
Gyöngyös 23, 24
Gyula 7, 12, 29, 77, 110, 115
- Hamzabég palánka* 71
Hatvan 49
- Izmit* 94, 96
IzNIK 42, 43, 48, 56, 62, 76, 94, 101, 102, 107, 108, 119
- Jenisehir* 111
- Karaman* 43, 47, 77
Kayseri 42
Klisza 63, 122, 123
Konstantinápoly 81, 82
Konya 42, 43
Koppány 122
Küztendil 43, 44, 46, 48, 53
Kütahya 114, 119
- Lemnos* 42
Lippa 83, 123
Livno 46, 51, 55, 67, 72, 80, 106, 123
- Makarska* 124
Miletosz 92, 114
Mohács 121
Mosztár 44, 47, 53, 57, 61, 63, 64, 71, 123, 124
Mut 43
- Nezevi* 123
Niš 45, 47
Nógrád 84, 122
Novipazar 52, 53, 63
- Ozora* 123
- Paks* 122
Pest 24, 36, 39, 82, 83, 84, 99, 111, 122, 123
Pécs 7, 13, 14, 15, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 38, 41, 47, 49, 50, 51, 53, 56, 67, 69, 70, 71, 72, 74, 77, 78, 79, 81, 86, 91, 111, 119, 120, 121, 122
Požitelj 33, 51, 53, 55, 58, 61, 64, 65, 70, 71, 74
Prilep 45, 48
Priština 44, 47, 51, 65, 71
Prizren 62, 64, 94, 107, 108, 109, 111, 122

Razgrad 71, 75

Rodosz 79

Samszun 114

Siklós 15, 46, 47, 51, 56, 61, 63, 67

Simontornya 122

Skodra 45, 46, 48

Šumen 48, 75

Szarajevó 33, 41, 47, 51, 56, 59, 60, 61, 62, 64,
69, 74, 75, 80, 111

Szécsény 122

Szeged 7, 33, 83, 122

Székesfehérvár 7, 13, 29, 33, 39, 48, 83, 106,
109, 110, 119, 121

Szigetvár 7, 13, 15, 29, 30, 31, 32, 33, 35,
44, 45, 47, 48, 49, 51, 55, 56, 59, 61, 64, 65,
73, 77, 119

Szkopje 34, 41, 42, 44, 53, 61, 71, 94, 101

Szófia 47, 48, 49, 53, 65, 75, 80

Szolnok 7, 83

Tata 35, 83

Tirnovó 108

Tolna 33, 83, 84, 122

Vác 36, 83

Vikoča 123

Visegrád 7

Vranje 107, 108

DIE DENKMÄLER DER OSMANISCH-TÜRKISCHEN BAUKUNST IN UNGARN

(Moscheen, Türben, Bäder)

Von: Győző Gerő

ZUSAMMENFASSUNG

Die Eroberung von Buda im Jahre 1541 bedeutete den Anfang der anderthalb Jahrhunderte lang dauernden Türkenherrschaft in Ungarn, demzufolge im wirtschaftlichen, gesellschaftlichen, religiösen, Kultur- und Kunstleben des Eroberungsgebiets — sozusagen ohne Übergang — eine grundlegende Änderung eingetreten ist. Nach der Eroberung begann in den von Türken bewohnten Städten der neu organisierten Provinz in der Periode der Niederlassung auch die Bautätigkeit der Türken. Um die religiösen¹ Ansprüche der neu angesiedelten mohammedanischen Einwohnerschaft zu befriedigen, beschränkte sich am Anfang diese Tätigkeit eher auf den raschen Umbau der bestehenden Gebäude. Später wurden aber zahlreiche neue Bauten errichtet, die schon die stilistischen Merkmale der osmanisch-türkischen Baukunst aufwies.

Zahlreiche Denkmäler der türkischen Bautätigkeit in Ungarn sind heute nur noch aus den Schriftquellen oder den Darstellungen von Städten, teils von Lageplänen bekannt. Ein Verfall so großen Ausmaßes kann in erster Linie auf politische und gesellschaftliche Ursachen zurückgeführt werden und war nicht unbedingt mit den Rückeroberungskämpfen verbunden. Zum rapiden Verfall der kirchlichen Bauten verhalf auch der Umstand, daß auf dem zurückeroberten Gebiet keine solche mohammedanische Bevölkerung verblieben ist, die die weitere und bestimmungsgemäße Erhaltung dieser Gebäude beansprucht hätte.

In kleinerem Maße sind jene Gebäude zugrunde gegangen — vor allem die Moscheen —, die größtenteils wieder zu religiösen Zwecken in Anspruch genommen, das heißt, umgebaut wurden. Der Stadtregelung des 19. Jahrhunderts sind auch zahlreiche türkische Baudenkmäler zum Opfer gefallen.

Infolge des Verfalls der türkischen Bauten — der total, oder durch Umbauten nur partiell war — stellt sich die Frage der Forschungsmethode zur Untersuchung dieses Zeitalters. Wie bei der Forschung der Denkmäler des ungarischen Mittelalters die Anwendung der komplexen Forschungsmethode notwendig war, so mußte auf diesem Gebiet ebenfalls eine spezifische komplexe Methode ausgebildet werden, die neben den speziellen Mitteln der Archäologie — durch die gemeinsame Anwendung der Ausgrabungen und der Untersuchung der Mauern — in großem Maße die analytischen Forschungsmethoden der Geschichtswissenschaft, der Kunst- und Architekturgeschichte und anderer verwandter Wissenschaften anwendet.

Bei der Erforschung der Baudenkmäler der Türkenzeit in Ungarn erforderten die besonderen historischen Verhältnisse die Anwendung und die erhöhte Inanspruchnahme der archäologischen Methoden.

Im Laufe unserer Arbeit haben wir die drei wichtigsten Gruppen des Materials — die Moscheen, Türben und Bäder — untersucht, als charakteristischste Werke dieser Stilperiode, da diese eine Möglichkeit für ausgedehntere Vergleiche bieten, und infolge ihrer, bei uns verhältnismäßig großer Anzahl, auch für weitere Folgerungen geeignet sind.

Das Interesse für die Werke der türkischen Baukunst in Ungarn machte sich schon zur Zeit der Eroberung bemerkbar. Dieses Interesse hatte aber sowohl bei den orientalischen Schriftstellern als auch hauptsächlich bei den westlichen Reisenden, nur allgemeinen Charakter und teils praktische Zwecke. Von einigen wenigen Ausnahmen abgesehen, besaß dieses Interesse keine wissenschaftlichen Grundlage.

Das wissenschaftliche Interesse für das Zeitalter der Türkenherrschaft erscheint bereits am Anfang des 19. Jahrhunderts, doch wendet sich die Forschung in erster Linie den historischen Ereignissen zu und wählt erst um die Mitte des Jahrhunderts einige erhalten gebliebene türkische Bauten als Themen. In der Sammelntätigkeit und Beschreibung nahmen solche hervorragende Persönlichkeiten teil wie Flóris Römer und Péter Gerecze. Das kleine zusammenfas-

sende Werk von Lajos Némethy über die Moscheen von Buda basiert ausschließlich auf geschichtlichen Quellen und entbehrt die Forschungen an Ort und Stelle. Die Kunsttopographie von Gereze zieht als erste mit wissenschaftlichem Anspruch auch die türkischen Baudenkmäler von Ungarn in Betracht.

Wir können die Studie von Ernő Foerk sozusagen als eine Ergänzung des Werkes von Gereze betrachten (erschieden im Jahre 1918), wo Foerk außer einer kurzen Bekanntmachung der türkischen Baudenkmäler auch die technische Vermessung ihres damaligen Zustands bekanntgibt.

In der ersten Hälfte unseres Jahrhunderts erschienen mehrere kleinere Studien und Artikel, vor allem aus der Feder von Ottó Szőnyi über die türkischen Baudenkmäler von Pécs. Die Forschung der türkischen Baudenkmäler in Ungarn erhielt durch die Wiederherstellung der aus der Dschami des Gasi Kassim Pascha umgebauten Innenstädtischen Kirche von Pécs im Jahre 1939 einen entscheidenden Aufschwung. Der Leiter der Arbeiten, Gyula Gosztonyi, führte zuerst die der Wiederherstellung vorangehende, an Ort und Stelle verrichtete Forschung und die totale Freilegung der Überreste durch. Darüberhinaus urgierte er die weitere Forschung der Siedlungsgeschichte des ganzen Gebietes.

Eine ausgedehntere Zusammenfassung der türkischen Baudenkmäler bietet das Werk von István Genthon, worin er hinsichtlich mehrerer Denkmäler die Notwendigkeit der Forschung betont.

Die großangelegten Wiederherstellungsarbeiten der Periode nach dem zweiten Weltkrieg und die durch die neuen Anschauungen geförderte Denkmalsforschung ermöglichten u. a. auch die ausgedehntere Freilegung des türkischen Materials. Die systematische und methodische Erforschung der türkischen Baudenkmäler nahm ihren Anfang. Als Zusammenfassung der Ergebnisse dieser Forschungen ist die synthetische Bearbeitung der Baugeschichte dieses Zeitalters möglich geworden.

Die Türken führten ihre orientalische, auf militärischer Organisation beruhende Wirtschafts- und Gesellschaftsordnung auch auf den neu eroberten Gebieten beinahe ohne jeden Übergang ein. Die türkische Verwaltung, das neue Guts- und Steuersystem, die Einführung der muslimanischen kirchlichen Organisation, bedeuteten aber bei weitem nicht eine so rasche und grundlegende Änderung der Ganzheit der Gesellschaft.

Zwischen den beiden Faktoren — eines okzidentalischen und eines orientalischen —, die ihre Wirkung auf die türkische Entwicklung ausübten, war der orientalische entscheidend, umso mehr, da der Islam bereits eine fertige Staats-, Rechts- und Religionsideologie mit sich brachte. Infolge der früheren gegensätzlichen Entwicklung der eroberten Länder und Landesteile machten sich bedeutende Unterschiede deutlich. So wurde es möglich, daß sich am Balkan, das heißt, auf dem Gebiet von Bosnien-Herzegowina ein spezifischer türkischer Feudalismus ausbilden konnte.

Auf dem Eroberungsgebiet blieb das türkische System bis zum Ende ein Import, wobei die Wirkung vom Balkan, vor allem aus dem benachbarten Bosnien-Herzegowina eine bedeutende Rolle spielte.

Die Türken und die mit ihnen neu angesiedelte Bevölkerung nahm effektiv die strategisch wichtigen Städte und Burgen in Besitz, die ungarischen Marktstellen jedoch erfreuten sich einer gewissen Autonomie.

Die Verbindung der mohammedanischen Kirche und des türkischen Staates war sehr eng und beide vereinten sich in der Person des Sultans. Die kirchliche Stiftung — Vakif — spielte bei den türkischen Bauten in Ungarn eine bedeutende Rolle und war durch die Übertragung des Privateigentums auf die Kirche gleichfalls wirtschaftlich sehr wesentlich.

Neben der muslimanischen profanen Kirche spielten die Derwischorden — besonders diejenigen von Bektas und Mevlev — eine wichtige Rolle.

Die Türken waren bestrebt, ihre Macht in der neuen Provinz militärisch und politisch baldmöglichst zu verstärken und zur gleichen Zeit ihr eigenes Wirtschafts- und Gesellschafts-System einzuführen. All dies brachte natürlich grundlegende und große Änderungen nicht nur auf wirtschaftlichem und gesellschaftlichem Gebiet mit sich, sondern führte auch eine Änderung des alten mittelalterlichen Stadtbildes herbei.

Die Türken trachteten nicht wissentlich nach der Veränderung der früheren Topographie und Struktur der eroberten Stadt, infolgedessen haben sie unter Berücksichtigung der Gegeben-

heiten die Zentren der Stadtteile ausgestaltet und neue Anlagen errichtet. Der Begriff der ungarischen Stadt ist nicht mit jenem der türkischen identisch; Mahalla taucht als ein neuer Begriff auf.

Die Benennungen der Straßen und Plätze leben anfangs weiter, später tritt aber der Name der Mahalla in den Vordergrund, die in der Regel den Namen der, ihr Zentrum bildenden Moschee führte.

Wie schon darauf hingewiesen wurde, haben die Türken am Beginn ihrer Besetzung die bestehenden Gebäude — so die Kirchen als Moscheen — in Anspruch genommen und demgemäß umgebaut. Dadurch wurde aber das Stadtbild überhaupt nicht oder nur in geringem Maße verändert. Die Umgestaltung des Stadtbildes ist infolge der neuen Bauten stufenweise und ununterbrochen vor sich gegangen.

Wir betrachten die zweite Hälfte des 16. Jahrhunderts als Epoche der Einrichtung auf einem großen Teil des Eroberungsgebiets, das bedeutet aber nicht das Erlöschen der Bautätigkeit, höchstens deren abnehmende Tendenz.

Der sich steigernde Zuwachs der musulmanischen Bevölkerungszahl schuf den gesellschaftlichen Anspruch auf neue Moscheen. Die Erscheinung der neuen Moscheen bedeutete im Stadtbild die größte Veränderung. Dieses neue Bild wurde noch durch die sich um die Moscheen gruppierenden und übrigen Stiftungsgebäuden, wie Bäder, die Medressen und Türben unterstrichen. Die bedeckte Warenhalle — Bedestan —, die Klöster einiger Derwischorden — Tekken — und die in der ganzen Stadt befindlichen, immer zahlreicher werdenden Brunnen, die neuen, aus Holz oder anderen Materialien erbauten Wohnhäuser, die mit den Buden der Kaufleute immer dichter bebauten Plätze und Gebiete verliehen der Stadt und den Straßen ein orientalisches Bild. Die zur größeren Sicherheit der Städte errichteten Teile der Stadtmauern, Türme und Basteien trugen nur in geringerem Maße zur Förderung des orientalischen Bildes bei.

Lagepläne und Veduten, die größtenteils des authentisch gelten, zeigen eine eigenartige Mischung von Okzident und Orient der türkischen Städte des Eroberungsgebietes.

Die Moscheen in Ungarn können grundlegend in zwei Gruppen eingeteilt werden, je nachdem, ob sie aus dem Umbau von Gebäuden — d. h. Kirchen — hervorgegangen oder als neue Bauten entstanden waren.

Durch die auf der Grundrißausbildung fußende Gruppierung können wir sowohl bei den einen als auch bei den anderen je zwei Haupttypen und unter ihnen weitere Varianten feststellen. Einen Typ der ersten vertritt jene Gruppe, bei der die christliche Kirche im Grundriß nur unbedeutende Veränderungen zeigt; der andere Typ ist die daraus gestaltete Moschee mit rechteckigem Grundriß.

Unter den neu erbauten Moscheen vertritt allein die Suleiman-Moschee von Szigetvár die rechteckige Grundrißform, dagegen war der Typ mit quadratischem Grundriß, einer Kuppel, einer Vorhalle mit drei Jochs und einem Minarett auf dem Eroberungsgebiet allgemein verbreitet. Innerhalb dieses, im 16.—17. Jahrhundert immer mehr im ganzen Reich allgemein gewordenen Typs, finden wir sogar in Ungarn mehrere Varianten, die Abweichungen in der Anordnung des Minaretts, in der Vorhalle und in der Ausgestaltung der Innenarchitektur aufweisen.

Bei der vergleichenden stilkritischen Untersuchung der ungarischen Moscheen finden wir Übereinstimmungen und Ähnlichkeiten in erster Linie mit den jugoslawischen, genauer mit den bosnisch-herzegowinischen Moscheen sowohl in der Konstruktion wie auch in den Detailformen. Als Beispiele möchten wir nur die überraschende Identität der Portalformen der Jakowali-Hassan-Moschee von Pécs und der Schischman-Ibrahim-Moschee von Potschitelj erwähnen, ferner die Identität der Ferhad-Pascha-Moscheen, eine ebenfalls in Pécs, die andere in Banjaluka, schließlich die Ähnlichkeit der Steine der Mimbarschranken der Aladscha-Moschee von Fotscha und der Fethije-Moschee von Buda.

In der Verbreitung dieses einfachsten Moscheetyps auf dem Eroberungsgebiet spielten in erster Linie die bosnisch-herzegowinischen sowie die mazedonischen Gebiete eine bedeutende und entscheidende Rolle.

Über die stilkritische Analyse hinaus, ist der Umstand beachtenswert, daß die Stifter der Moscheen auf dem Eroberungsgebiet von Ungarn und in den erwähnten türkischen Provinzen oft dieselben Personen waren, wie z. B. im Fall der Ferhad-Pascha-Moschee-Dschamis von Pécs und Banjaluka. Wir finden aber auch zahlreiche Beispiele dafür, wo die Stifter einzelner Moscheen in Jugoslawien Personen so hohen Ranges waren — manchmal die Paschas von

Buda —, die an ihren früheren Standorten Stiftungen errichten ließen. Der Bauherr der Aladscha-Moschee von Fotscha war Hassan bin Musa, Defterdar von Buda, der Stifter der Ali-Pascha-Moschee von Sarajewo aber Chadim Ali, Pascha von Buda.

Die engen Beziehungen der Stifter in den erwähnten türkischen Provinzen und auf dem Eroberungsgebiet führen zu weiteren Vermutungen, namentlich was die Frage der Werkstätten und der Meister anbelangt.

Der größte Meister der „klassischen“ Periode der türkischen Baukunst — zur Zeit, als die meisten Moscheen in Ungarn erbaut wurden — war Mimar Sinan, dessen Tätigkeit in Buda und Esztergom bekannt ist. Unter den bis heute erhalten gebliebenen Baudenkmalern fehlen aber seine Werke, und die bestehenden Moscheen zeigen auch keine ähnlichen Lösungen, wie wir sie in den großen Schöpfungen der Sinan-Schule bewundern können: die Befestigung des Kuppeltambours durch Strebepfeiler oder die Anwendung von Ecktürmchen.

Das Gesagte zusammenfassen, können wir — mit Rücksicht auf die stilkritische Analyse, die persönlichen und dienstlichen Verbindungen der Stifter — feststellen, daß unsere Moscheen aus der Türkenzeit formell und konstruktiv mit den Moscheen der bosnisch-herzegowinischen, mazedonischen Gebiete und anderen benachbarten Provinzen in engem Zusammenhang stehen. Bei ihrem Bau hat nimmt Sinan-Schule einen bedeutenden Platz ein. Trotz der hiesigen Tätigkeit Sinans müssen wir auch die Vermittlung der Werkstätten der benachbarten Gebiete — vor allem Bosnien-Herzegowina — annehmen.

Von den Türben — einer anderen Gruppe der türkischen Baukunst — stehen heute nur noch zwei: die Gül-Baba-Türbe in Buda und die Idris-Baba-Türbe in Pécs. Beide besihen achteckige Grundrisse und sind mit Kuppeln ohne Tambours bedeckt. Dieser Typ bildete sich im 14.—15. Jahrhundert heraus und wurde seither allgemein angewendet. Zahlreiche Varianten dieses Grundtyps — darunter solche, denen sich Vorhallen anschließen — sind aus dem 16.—17. Jahrhundert bekannt.

Wir finden die Darstellungen ähnlicher (vernichteter) Türben auf Veduten und Lageplänen. Die Türben des Veli Bey und Achmed Bey in Buda vertraten denselben Grundrißtyp.

Diese beiden Baudenkmäler genügen zwar nicht, weitgehende Schlüsse zu ziehen, doch da wir durch den Vergleich mit zahlreichen Analogien feststellen können, daß die Kuppel ohne Tambour im balkanischen Material selten vorkommt, gibt sie den Denkmälern von Ungarn einen lokalen Charakter.

Auf dem Eroberungsgebiet sind beide Grundtypen der türkischen Bäder — das Thermal- und das Dampfbad — gleicherweise zu finden. Der Unterschied zwischen beiden zeigt sich in erster Linie nicht in der Grundrißausbildung, sondern in der Anlage der Heizung und Wasserversorgung.

Beide Bädertypen stimmen darin überein, daß hier — wie auch bei den römischen Bädern — die einander folgenden Räume des Apodytheriums, des Tepidariums und des Caldariums zu finden sind. Bei den Dampfbädern schließt sich aber — als grundlegendes Zubehör dieses Typs — das Praefurnium, die Heizkammer mit der Heizanlage im Hypocaustum-System an. Im Caldarium des Thermalbades finden wir das Bassin mit mehreren Treppenstufen, das fehlt im Dampfbad, dessen Platz nimmt hier der „Göbek Taschi“ ein.

Bei beiden Typen ist das System der Wasserleitung in den Mauern, ferner die Anwendung der Wandbrunnen und der Waschbecken in den Räumen des Tepidariums und des Caldariums, die die sogenannten „nassen Räume“ des Bades bilden, identisch.

Das Wasser der Thermalbäder wurde von den Thermalquellen an Ort und Stelle oder durch Wasserleitungen geliefert, das Dampfbad erhielt das Badewasser aus Brunnen oder Flüssen, es mußte dann aufgewärmt werden.

Innerhalb dieser beiden Arten der Badeanstalten findet man in Ungarn auch das sogenannte Zwillingsbad — Tschifthamam.

Unsere türkischen Bäder vertreten die einfachste Grundrißform. Bei den Thermalbädern — die immer längsseitig rechteckige Grundrisse haben — müssen wir die drei kleineren, sich dem Caldarium anschließenden Baderäume als eine lokale Eigenheit betrachten. Ein Bad ausgenommen, findet man sie bei allen unseren Baudenkmalern, so beim Király-, Rudas- und Rác-Bad von Buda.

Unabhängig von den bisher erwähnten Typen, kommen beim Grundriß des Caldariums, der Einteilung von Semavi Eyce folgend, in Ungarn zwei Typen vor: der sternförmige und der

kreuzförmige mit vier Eckkammern. Diese beiden Typen variieren aber sowohl bei den Thermal- wie auch bei den Dampfbädern. Das Caldarium des Valide Hamams von Eger — eines Dampfbades — vertritt den kreuzförmigen Typ mit vier Eckkammern, dagegen gehört das Dampfbad des Güseldsche Rüstem Pascha in Székesfehérvár zur Gruppe der sternförmigen Bäder. Unsere Thermalbäder — die Ilidschen — gehören meist dem sternförmigen Typ an.

Als einzeln vorkommendes Beispiel kennen wir den Säulenhallen-Typ im Caldarium des Rudas-Bades von Buda, als Analogie können wir das, auch in der Türkei seltene Beispiel der Eski Kaplıdscha von Bursa erwähnen.

Außer den Badeanstalten weisen die Schriftquellen auch auf das Vorkommen von Privatbädern hin. Bis jetzt kennen wir als einziges Beispiel das freigelegte Privatbad des Paschalpalastes von Buda. Es war ein Dampfbad, dessen Caldarium von den bisher bekannten Formen abweicht, da sein Grundriß aus einem, in ein Quadrat eingebautes Achteck besteht.

Eine andere Gruppe der Privatbäder bildeten die sogenannten „Ofenbäder“, die besonders in Bosnien-Herzegowina sehr verbreitet waren. Wir wissen von Evlia Tschelbi, daß diese Bäder auch auf dem Eroberungsgebiet häufig zu finden waren. Wir kennen aber noch keine Überreste, d. h. freigelegte Teile eines solchen Bades.

Die türkischen Bäder von Ungarn beschränkten sich hinsichtlich ihres Grundrisses größtenteils nur auf die funktionell unerläßlichen Räume. Die gemeinsame Eigenschaft der Bäder aller Typen besteht darin, daß ihre Räume auf einer einzigen Längsachse liegen. Die einzelnen Bauten können in Grundriß, Masse, Proportionen und dekorativen Details als sehr vereinfachte, reduzierte Varianten der monumentalen Bäder des Mutterlandes betrachtet werden.

Die Bautätigkeit der Türken auf dem Eroberungsgebiet war trotzdem, vor allem nach den schriftlichen Zeugnissen, den zahlreichen stadtbildlichen Darstellungen und Lageplänen zu urteilen, viel größer und bedeutender, als es die erhalten gebliebenen Baudenkmäler oder deren Überreste zeigen.

Die mit archäologische Methoden durchgeführte Freilegung der heute noch teils oder vollständig stehenden türkischen Bauten und der Ruinen ermöglichen die morphologische und stilkritische Analyse der einzelnen Baudenkmäler. All diese Untersuchungen bringen jedoch nur Teilergebnisse. Bei unseren, sich auf das sachliche Material stützenden Untersuchungen erheben sich aber solche Fragen, die nur durch die gemeinsame Analyse der historischen Schriftquellen und des sachlichen Materials beantwortet werden können.

Vor allem dürfen wir nicht jenen Umstand außer acht lassen, daß zwischen der Bevölkerung des Eroberungsgebietes und des benachbarten Bosnien-Herzegowina, d. h. zwischen den führenden Schichten beider Provinzen ein grundlegender Unterschied bestand. Dieser ergab sich daraus, daß sich in Bosnien eine eigene, zum Islam übergetretene führende Schicht herausgebildet hatte, die es in dem Eroberungsgebiet nie gab. Die führenden Schichten und Personen des eroberten Landes sind aus den führenden Familien hervorgegangen. Dieser Umstand beeinflusste das Leben des ganzen Eroberungsgebietes d. h. die enge politische, wirtschaftliche und kulturelle Beziehung beider Provinzen. Diese mehrfachen Verbindungen und die sich dadurch herausgestalteten und immer enger werdenden amtlichen und Familienbeziehungen hatten zur Folge, daß die Bauherren der Stiftungsgebäude auf dem Eroberungsgebiet und der Moscheen, Bäder und anderer Stiftungsbauten von Bosnien-Herzegowina oft dieselben Personen waren. Es kam aber auch häufig vor, daß Leute, die auf das Eroberungsgebiet übersiedelten, Stiftungen solcher Art an ihrem früheren Wohnsitz oder Geburtsort errichten ließen.

Aufgrund dieser Tatsachen wird die oft beobachtete Identität der Detailformen und die Ähnlichkeit der Formen und Konstruktionen bei einigen Moscheen in Bosnien-Herzegowina und auf dem Eroberungsgebiet verständlich sein. Das offenbart sich auch in der Art der Innendekoration, da auf beiden Gebieten die Isniker Wandkacheln fehlen, die zu dieser Zeit im Mutterland, hauptsächlich in Istanbul, aber auch in fernerer Gegenden häufig angewandt wurden. Hier werden diese durch Wandmalereien ersetzt, die die Ornamente der Kacheln besitzen. Dazu finden wir Beispiele in der Jakowali-Hassan-Moschee von Pécs und bei der türkischen Wandmalerei der St. Anna-Kapelle von Székesfehérvár.

Zur Illustration dieser mannigfaltigen Beziehungen sollen einige Beispiele genannt werden. Kasim Pascha, Pascha von Eszék, Mohács, Pécs, Temesvár und Buda, ließ in Eszék eine Moschee, eine Medresse und einen Brunnen, in Pécs ebenfalls eine Moschee, ein Bad und einen Brunnen erbauen. Ferhad Pascha, Pascha von Bosnien und Buda, ließ in Banjaluka eine

Moschee erbauen, und unter seinen Pécsér Stiftungen figurirt eine Moschee, ein Bad und ein Derwischkloster — eine Tecke. Infolge der Bautätigkeit des Sokollu-Sokolowitsch Mustapha sind zahlreiche Stiftungsbauten in den bedeutenderen Städten des Eroberungsgebietes entstanden, in erster Linie in Buda, wo er Bäder, eine Medresse und eine Moschee erbauen ließ. Der Baumeister der letzteren war Mimar Sinan.

Der Stifter der Aladscha-Moschee von Fotscha war Hassan, Defterdar von Buda, ihr Baumeister aber — nach Evlia Tschelebi — ein gewisser Ramadan Aga. Die Karadjoz-Bey-Moschee von Mostar ließ Hadschi Mehmed erbauen, der bis zu seinem Tode auch Pascha von Buda war.

Auf dem Gebiet der Familienverbindungen spielte besonders die Familie Sokollu eine bedeutende Rolle, nicht nur hinsichtlich der ungarischen und bosnischen Provinzen, sondern auch des ganzen Reichs. Eine andere bedeutende bosnische Familie war die Familie Jahja, aus der mehrere Paschas von Buda stammten und die auch an den Bauten in Ungarn beteiligt war.

Infolge der engen Beziehungen, die zwischen den oft bedeutenden Familien beider Provinzen bestanden, ergibt sich die Frage, ob die Baumeister, die die Bauten im Eroberungsgebiet leiteten, eben durch die erwähnten Beziehungen, nicht aus bosnisch-herzegowinischen Werkstätten gekommen seien, besonders in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Bei den größeren Bauten dürfen wir, auch in späterer Zeit, keine Mitwirkung der lokalen Werkstätten, geschweige denn der ortsansässigen Baumeister annehmen, obzwar im Personenstand der größeren Garnisonen je ein Mimar-Baumeister angestellt war. Wir kennen einige Namen und den Zeitpunkt ihrer Tätigkeit.

All dies in Betracht ziehend, müssen wir letzten Endes feststellen, daß die Baukunst der türkischen Provinz Ungarn nicht selbständig genannt werden kann, sie bildete vielmehr einen organischen Teil der bosnisch-herzegowinischen Baukunst, mit der sie unmittelbar verbunden war und kann solcherart als ein regionaler Teil dieser Provinz betrachtet werden. Unter Berücksichtigung dieser Tatsache können wir ihren Platz in der osmanisch-türkischen Architektur bestimmen.

DIE DENKMÄLER DER OSMANISCH-TÜRKISCHEN BAUKUNST IN UNGARN

(Moscheen, Türben, Bäder)

Abbildungsverzeichnis

1. Buda und die Wasserstadt. Lageplan von de la Vigne (Detail).
2. Pécs. Lageplan aus dem Jahre 1687. Aufnahme des französischen Kriegsingenieurs Häüy.
3. Szigetvár. Lageplan von Anguissola, 1689.
4. Die Umgebung der Matthiaskirche von Buda und des Dísz-Platzes, 1686 (Detail des Stiches von Fontana-Nessenthaler, der die Rückeroberung Budas im Jahre 1686 darstellt).
5. Esztergom. Fassade der in ein Wohnhaus umgebauten Uschtscheli-Hadschi-Ibrahim-Moschee.
6. Freigelegtes Detail des ehemaligen Eingangs der Moschee.
7. Überrest eines behauenen Steins vom Geländer des Minbars der Fethije-Moschee von Buda.
8. Rekonstruktionskizze eines Minbars, unter Verwendung des Fragments aus der Fethije-Moschee von Buda (Gerő—Hosfay).
9. Typologische Tabelle nach dem Grundriß der Moscheen, die aus ungarischen Kirchen umgebaut wurden.
10. Szigetvár. Grundriß der Suleiman-Sultan-Moschee (Vermessung von F. Erdei).
11. Szigetvár. Suleiman-Sultan-Moschee.
12. Esztergom. Uschtscheli-Hadschi-Ibrahim-Moschee (Detail des Lageplanes, der zur Zeit der Rückeroberung der Stadt [1683] gefertigt wurde).
13. Szigetvár. Fragmente von steinernen Fensterrahmen aus der Suleiman-Sultan-Moschee.
14. Szigetvár. Suleiman-Sultan-Moschee. Sogenannte Kibla-Wand mit dem Mihrāb.
15. Szigetvár. Rekonstruktion des Innenraumes der Suleiman-Sultan-Moschee (Gerő—Erdei).
16. Szigetvár. Detail des Innenraumes der Moschee mit Wandnische.
17. Szigetvár. Suleiman-Sultan-Moschee. Detail der Vorhalle mit dem Überrest des Mihrābs.
18. Szigetvár. Koran-Zitat in einem Fenstergewände der Suleiman-Sultan-Moschee.
19. Pécs. Gasi-Kassim-Pascha-Moschee.
20. Pécs. Rekonstruierter Grundriß der Gasi-Kassim-Pascha-Moschee. Vermessung von Gy. Gosztonyi (Gerő—K. Ferenczy).
21. Pécs. Jakowali-Hassan-Moschee. Freigelegte Überreste des Eingangs (Vermessung von K. Ferenczy).
22. Pécs. Gasi-Kassim-Pascha-Moschee. Kapitell des vernichteten Chores.
23. Pécs. Gasi-Kassim-Pascha-Moschee. Detail des Innenraumes mit Eckenstalaktit.
24. Pécs. Gasi-Kassim-Pascha-Moschee. Vermessungszeichnung eines Kapitells der vernichteten Vorhalle (Vermessung von F. Metzging).
25. Pécs. Rekonstruierte Säule der vernichteten Vorhalle der Gasi-Kassim-Pascha-Moschee.
26. Pécs. Rekonstruktionszeichnung der Gasi-Kassim-Pascha Moschee (Gerő—K. Ferenczy).
27. Pécs. Grundriß des Erdgeschosses der Jakowali-Hassan-Pascha-Moschee (Vermessung von K. Ferenczy).
28. Pécs. Minarett der Jakowali-Hassan-Pascha-Moschee.
29. Pécs. Jakowali-Hassan-Pascha-Moschee am Ende des 18. Jahrhunderts. Aquarell.
30. Pécs. Jakowali-Hassan-Pascha-Moschee.
31. Pécs. Mihrāb der Jakowali-Hassan-Moschee.
32. Pécs. Detail des Inneren der Jakowali-Hassan-Moschee.
33. Pécs. Jakowali-Hassan-Moschee. Detail der Kuppel.
34. Pécs. Jakowali-Hassan-Moschee. Gemaltes Koran-Zitat.

35. Pécs. Jakowali-Hassan-Moschee. Detail der dekorativen Wandmalerei.
36. Pécs. Eingang der Jakowali-Hassan-Pascha-Moschee.
37. Pécs. Jakowali-Hassan-Moschee mit dem Minarett.
38. Eger. Minarett der Kethuda-Moschee.
39. Szigetvár. Ali-Pascha-Moschee. Freigelegte türkische Details an der Straßenfassade.
40. Szigetvár. Grundriß der Ali-Pascha-Moschee nach der Freilegung. (Vermessung von F. Metzinger).
41. Szigetvár. Ali-Pascha-Moschee. Ein freigelegtes türkisches Fenster des Kuppeltambours.
42. Szigetvár. Ali-Pascha-Moschee. Konische Dachziegel.
43. Szigetvár. Ali-Pascha-Moschee. Detail des Innenraumes.
44. Szigetvár. Ali-Pascha-Moschee. Freigelegte Wandnische.
45. Szigetvár. Ali-Pascha-Moschee. Eckenstalaktit.
46. Szigetvár. Ali-Pascha-Moschee. Rekonstruktionskizze. Längsschnitt (Vermessung von F. Metzinger).
47. Szigetvár. Ali-Pascha-Moschee. Rekonstruktionszeichnung der Hauptfassade (Geró-Said Mahmud).
48. Szigetvár. Ali-Pascha-Moschee. Detail aus der Vorhalle.
49. Szigetvár. Ali-Pascha-Moschee. Vermessungszeichnung des Fragments eines steinernen Rahmens (Vermessung von F. Metzinger).
50. Szigetvár. Ali-Pascha-Moschee. Bogensteine des ehemaligen Eingangs der Moschee, aus der Vermauerung des Barocks freigelegt.
51. Szigetvár. Ali-Pascha-Moschee. Überrest einer in der Vorhalle freigelegten Konsole.
52. Szigetvár. Ali-Pascha-Moschee. Vermessungszeichnung einer Konsole in der Vorhalle (Vermessung von F. Metzinger).
53. Szigetvár. Ali-Pascha-Moschee. Freigelegte Überreste des Arkadenbogens der Vorhalle.
54. Siklós. Malkotsch-Bey-Moschee. Mitte des 19. Jahrhunderts (Stich von Rohbock).
55. Siklós. Grundriß der Malkotsch-Bey-Moschee (Vermessung von F. Metzinger).
56. Siklós. Detail der südöstlichen Fassade der Moschee.
57. Siklós. Malkotsch-Bey-Moschee. Fassade zur Vörösmarty-Gasse.
58. Siklós. Malkotsch-Bey-Moschee. Eine Fensteröffnung vom Stockwerk der Fassade zur Vörösmarty-Gasse.
59. Siklós. Malkotsch-Bey-Moschee. Grundriß, Schnitt und perspektivische Zeichnung des Überrestes des Mihrābs (Vermessung von F. Metzinger).
60. Siklós. Malkotsch-Bey-Moschee. Freigelegter Mihrāb.
61. Siklós. Detail des Innenraumes der Moschee, mit dem Aufgang zum Chor und zum Minarett.
62. Siklós. Malkotsch-Bey-Moschee. Detail.
63. Buda. Kapuzinerkirche mit dem freigelegten Überrest der südöstlichen Fassade der Tojgun-Pascha-Moschee.
64. Buda. Überrest des Mihrābs der Tojgun-Pascha-Moschee. Detail in der heutigen Kirche.
65. Pécs. Ferhad-Pascha-Moschee. Eckenstalaktit am Dachboden des Gebäudes in der Kazinczy-Gasse 4.
66. Pécs. Ferhad-Pascha-Moschee. Kapitell aus der vernichteten Vorhalle.
67. Pécs. Überreste türkischer Fenster an der südöstlichen Fassade der heutigen Kirche am Ágoston-Platz.
68. Eger. Detail des Minaretts der Kethuda-Moschee mit dem Rundbalkon.
69. Érd. Das wiederhergestellte Minarett.
70. Die Grundrißtypen der Moscheen und Türben von Ungarn.
71. Buda. Grundriß der Türbe von Gül Baba (Vermessung von E. Pfannl).
72. Buda. Gül-Baba-Türbe.
73. Buda. Detail der Gül-Baba-Türbe.
74. Pécs. Türbe des Idris Baba.
75. Pécs. Grundriß der Idris-Baba-Türbe (Vermessung von K. Ferenczy).
76. Pécs. Detail aus dem Innenraum der Idris-Baba-Türbe.
77. Buda. Zeichnung des Wassernetz-Systems des Király-Bades.

78. Typologische Tabelle der türkischen Bäder von Ungarn, nach dem Grundriß des Caldariums.
79. Buda. Der türkische Teil des Király-Bades.
80. Buda. Király-Bad. Detail aus der Kuppelhalle des Bades mit Wandbrunnen, Waschbecken und dem Überrest einer freigelegten Sitzbank.
81. Buda. Grundriß des türkischen Teils des Király-Bades (Vermessung von J. Ilosfay).
82. Buda. Unvollständig rekonstruierter Grundriß des türkischen Teils des Rácz-Bades (Vermessung von J. Ilosfay).
83. Buda. Detail der türkischen Kuppelhalle des Rácz-Bades.
84. Buda. Ansicht des türkischen Teils des Rudas-Bades.
85. Buda. Grundriß des türkischen Teils des Rudas-Bades, mit Bezeichnung der jüngst abgebrochenen Teile.
86. Buda. Kuppelhalle des Rudas-Bades.
87. Buda. Rudas-Bad. Ein Eckenstalaktit der Kuppelhalle.
88. Buda. Rudas-Bad. Steinerne Rahmen der an der Nordfassade sichtbaren vermauerten Türöffnung, der sogenannte „Bursa-Bogen“.
89. Buda. Grundriß des türkischen Teils des Császár-Bades, mit Rekonstruktion der vernichteten Vorhalle.
90. Buda. Ansicht des türkischen Teils des Császár-Bades.
91. Buda. Detail der Kuppelhalle des Császár-Bades.
92. Eger. Valide-Sultana-Bad. Grundriß mit der Rekonstruktion der Vorhalle (Gerő—Ferenczy).
93. Eger. Valide-Sultana-Bad. Längsschnitt (Vermessung von K. Ferenczy).
94. Eger. Valide-Sultana-Bad. Freigelegter Überrest einer Seitenkammer.
95. Eger. Valide-Sultana-Bad. Grundriß der Heizanlage.
96. Székesfehérvár. Überrest des Bades von Günseldsche Rüstem Pascha.
97. Buda. Zum Teil rekonstruierter Grundriß des Privatbades im Pascha-Palast (Vermessung von M. Móra).
98. Buda. Privatbad des Pascha-Palastes. Detail des Caldariums.
99. Buda. Privatbad des Pascha-Palastes. Längsschnitt (Vermessung von Sziklavári—M. Móra).
100. Buda. Heizanlage des Bades vom Pascha-Palast, mit der Heizkammer und dem Heizloch des Ofens.
101. Fundort-Karte der Denkmäler der türkischen Baukunst in Ungarn (Moscheen, Minarets, Türben und Bäder, Zeichnung von Zs. Kuczogi).

KÉPJEGYZÉK

1. Buda és a Víziváros. De la Vigne helyszínrajza. Részlet
2. Pécs helyszínrajza. 1674. Haty francia hadmérnök felvétele
3. Szigetvár. Anguissola helyszínrajza. 1689
4. A budai Mátyás-templom és a jelenlegi Dísz tér környéke. 1686. Részlet Fontana—Nes-senthaler Buda 1686. évi visszafoglalását ábrázoló metszeteről
5. Esztergom. Užičeli Hadzsi Ibrahim dzsámi. Dunai homlokzat. Ma lakóház
6. Esztergom. Užičeli Hadzsi Ibrahim dzsámi. A bejárati kapu feltárt részlete
7. Buda. Fethijje dzsámi. A szószék (minber) korlátkövének faragott töredéke
8. Szószék (minber) rekonstrukciós vázlata a Fethijje dzsámiból származó töredék felhasználásával (Gerő—Ilosfay)
9. A magyarországi templomokból alakított dzsámik alaprajz szerinti tipológiai táblázata
10. Szigetvár. A Szulejmán szultán dzsámi alaprajza (Erdei F. felmérése nyomán)
11. Szigetvár. Szulejmán szultán dzsámi
12. Esztergom. Užičeli Hadzsi Ibrahim dzsámi. Részlet a város 1683. évi visszafoglalásakor készült helyszínrajzról
13. Szigetvár. Szulejmán szultán dzsámi. Ablakkeretkő-töredékek
14. Szigetvár. Szulejmán szultán dzsámi. Kibla-fal a mihrábbal
15. Szigetvár. Szulejmán szultán dzsámi. A belső tér rekonstruált képe (Gerő—Erdei)
16. Szigetvár. Szulejmán szultán dzsámi. Dzsámibelső falifülkével. Részlet
17. Szigetvár. Szulejmán szultán dzsámi. Előcsarnok a mihráb maradványával
18. Szigetvár. Szulejmán szultán dzsámi. Korán-idézet a dzsámi egyik ablakbélletében
19. Pécs. Gázi Kászim pasa dzsámi
20. Pécs. A Gázi Kászim pasa dzsámi rekonstruált alaprajza Gosztonyi Gy. felmérése nyomán (Gerő—Ferenczy K.)
21. Pécs. Jakováli Haszán dzsámi. A kapubejárat feltárt maradványa (Ferenczy K. felmérése nyomán)
22. Pécs. Gázi Kászim pasa dzsámi. Az elpusztult karzat egyik oszlopfője
23. Pécs. Gázi Kászim pasa dzsámi. Belső részlet a saroksztalaktittal
24. Pécs. Gázi Kászim pasa dzsámi. Az elpusztult előcsarnok egyik oszlopfőjének felmérési rajza (Metzing F. felmérése nyomán)
25. Pécs. Gázi Kászim pasa dzsámi. Az elpusztult előcsarnok egyik rekonstruált oszlopa
26. Pécs. A Gázi Kászim pasa dzsámi rekonstrukciós rajza (Gerő—Ferenczy K.)
27. Pécs. A Jakováli Haszán pasa dzsámi földszinti alaprajza (Ferenczy K. felmérése nyomán)
28. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi. Minaré
29. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi. Akvarell. XVIII. sz. vége
30. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi
31. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi. Mihráb
32. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi. Belső
33. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi. A kupola részlete
34. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi. Festett Korán-idézet
35. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi. Falfestés részlete
36. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi. Bejárati kapu
37. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi a minaréval
38. Eger. Kethuda dzsámi. Minaré
39. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Feltárt török részletek az utcai homlokzaton

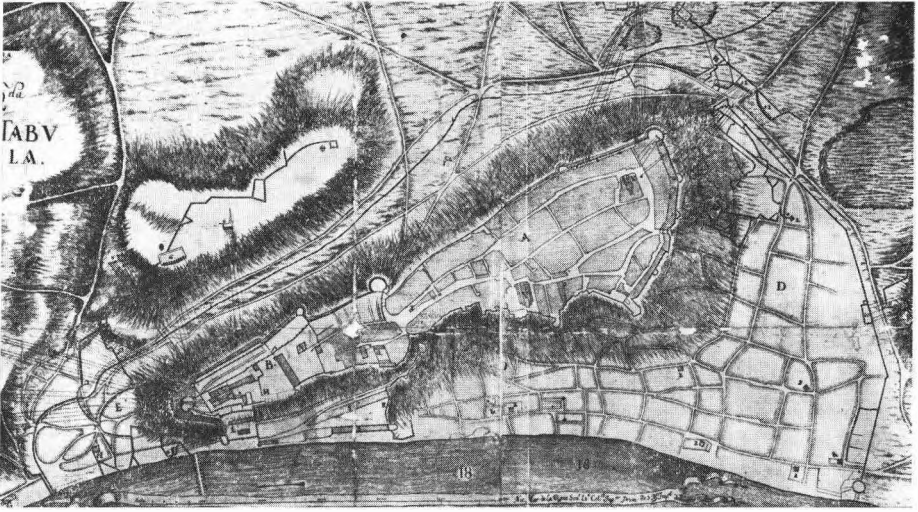
40. Szigetvár. Az Ali pasa dzsámi alaprajza a feltárás után (Metzing F. felmérése nyomán)
41. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. A kupoladob egyik feltárt török ablaka
42. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Kúpcserepek
43. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Belső
44. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Falifülke
45. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Saroksztalaktit
46. Szigetvár. Az Ali pasa dzsámi rekonstrukciós vázlata. Hosszmetszet (Metzing F. felmérése nyomán)
47. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. A főhomlokzat rekonstrukciós rajza (Gerő—Said—Mahmud)
48. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Előcsarnok
49. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Keretkő-töredék felmérési rajza (Metzing F. felmérése nyomán)
50. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Az egykori kapubejáratnak a barokk kori befalazásból kibontott ívkövei
51. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Gyámkő maradványa az előcsarnokból
52. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Az előcsarnok egyik gyámkövének felmérési rajza (Metzing F. felmérése nyomán)
53. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Árkádív maradványa az előcsarnokból
54. Siklós. Malkocs bej dzsámi. Rohbock metszete. XIX. sz. közepe
55. Siklós. A Malkocs bej dzsámi alaprajza (Metzing F. felmérése nyomán)
56. Siklós. Malkocs bej dzsámi. Délkeleti homlokzat. Részlet
57. Siklós. Malkocs bej dzsámi. Vörösmarty utcai homlokzat
58. Siklós. Malkocs bej dzsámi. Vörösmarty utcai homlokzat. Az emeleti szint egyik ablaknyílása
59. Siklós. Malkocs bej dzsámi. A mihráb maradványának alap-, metszet- és nézetrajza (Metzing F. felmérése nyomán)
60. Siklós. Malkocs bej dzsámi. Mihráb
61. Siklós. Malkocs bej dzsámi. Belső részlet a karzatra és a minaréba vezető feljáratral
62. Siklós. Malkocs bej dzsámi. Részlet
63. Buda. A kapucinus templom a Tojgun pasa dzsámi délkeleti homlokzatának feltárt maradványával
64. Buda. Tojgun pasa dzsámi. A mihráb maradványa. Részlet a jelenlegi templomból
65. Pécs. Ferhád pasa dzsámi. Saroksztalaktit. (Jelenlegi a Kazinczy utca 4. sz. épület padlásán)
66. Pécs. Ferhád pasa dzsámi. Oszlopfő a dzsámi elpusztult előcsarnokából
67. Pécs. Török ablakok maradványa a mai Ágoston téri templom délkeleti homlokzatán
68. Eger. Kethuda dzsámi. Minaré részlete a körerkélllyel
69. Érd. A helyreállított minaré
70. A magyarországi dzsámik és türbék alaprajzi típusai
71. Buda. A Gül Baba türbe alaprajza (Pfannl E. felmérése nyomán)
72. Buda. Gül Baba türbe
73. Buda. Gül Baba türbe. Részlet
74. Pécs. Idrisz Baba türbe
75. Pécs. Az Idrisz Baba türbe alaprajza (Ferenczy K. felmérése nyomán)
76. Pécs. Idrisz Baba türbe. Részlet a belsőből
77. Buda. A Király fürdő vízhálózati rendszerének rajza (Ilosfay J. felmérése nyomán)
78. A magyarországi török fürdők tipológiai táblázata a caldarium alaprajzának alapján
79. Buda. Király fürdő. Török kori rész
80. Buda. Király fürdő. A kupolacsarnok részlete falikúttal, a mosdómedence és ülőpad feltárt maradványával
81. Buda. A Király fürdő török kori részének alaprajza (Ilosfay J. felmérése)
82. Buda. A Rác fürdő török kori részének részben rekonstruált alaprajza (Ilosfay J. felmérése nyomán)
83. Buda. Rác fürdő. Török kori kupolacsarnok. Részlet
84. Buda. Rudas fürdő. A török kori rész látképe
85. Buda. A Rudas fürdő török kori részének alaprajza az újabban elbontott részek megjelölésével

86. Buda. Rudas fürdő. Kupolacsarnok
87. Buda. Rudas fürdő. A kupolacsarnok egyik saroksztalaktitja
88. Buda. Rudas fürdő. Az északi homlokzaton látható elfalazott ajtónyílás ún. „Bursza-íves” kőkerete
89. Buda. A Császár fürdő török részének alaprajza az elpusztult előcsarnok rekonstrukciójával
90. Buda. Császár fürdő. A török kori rész látképe
91. Buda. Császár fürdő. Kupolacsarnok. Részlet
92. Eger. ♀ Valide szultána fürdő alaprajza az előcsarnok rekonstrukciójával (Gerő—Ferenczy)
93. Eger. A Valide szultána fürdő hosszmetsete (Ferenczy K. felmérése nyomán)
94. Eger. Valide szultána fürdő. Az egyik oldalkamra feltárt maradványa
95. Eger. Valide szultána fürdő. A fűtőrendszer alaprajza (Ferenczy K. felmérése nyomán)
96. Székesfehérvár. Güzeldzse Rüsstem pasa fürdőjének maradványa
97. Buda. Pasapalota. A magánfürdő részben rekonstruált alaprajza (Móra M. felmérése nyomán)
98. Buda. Pasapalota. Magánfürdő. Részlet a caldariumból
99. Buda. Pasapalota. A magánfürdő hosszmetsete (Sziklaváriné—Móra M. felmérése nyomán)
100. Buda. Pasapalota. A fürdő fűtőberendezése, a fűtőkamra a kemence tüzelőnyílásával
101. A török építészet magyarországi emlékeinek (dzsámik, minárek, türbék és fürdők) leőhelytérképe (Kuczogi Zs. rajza)

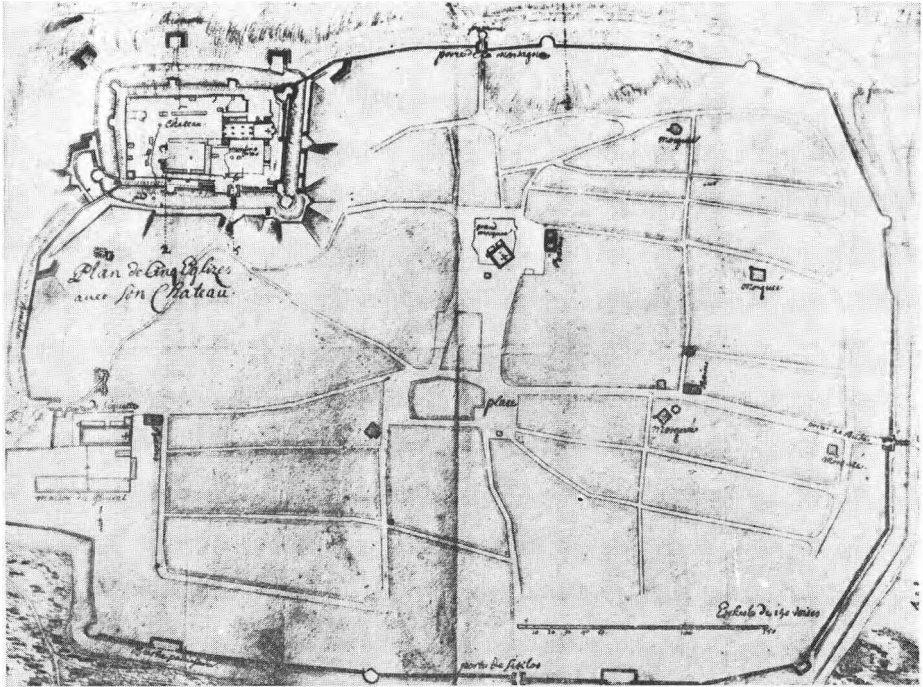
A fényképeket Mihalik Tamás készítette.

ΚΕΡΕΚ

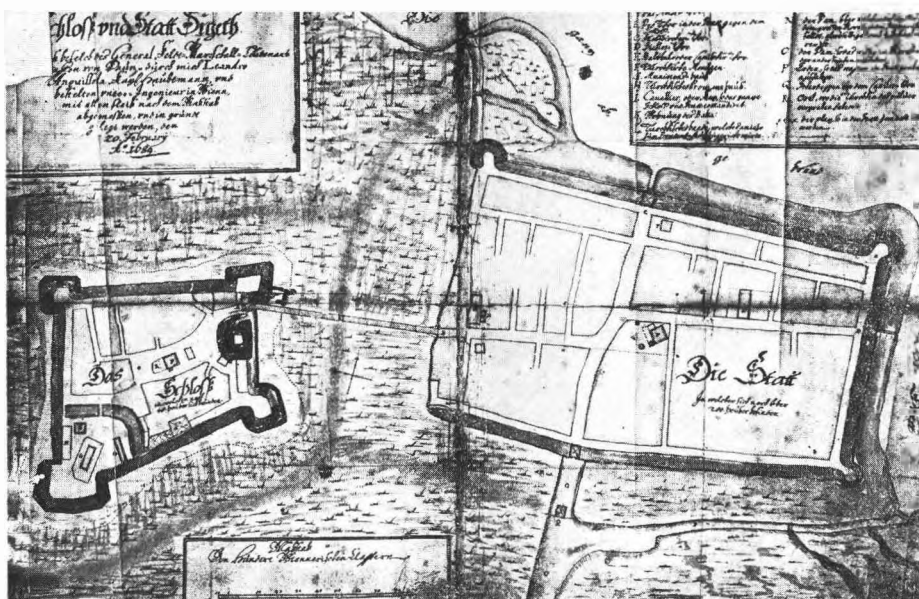

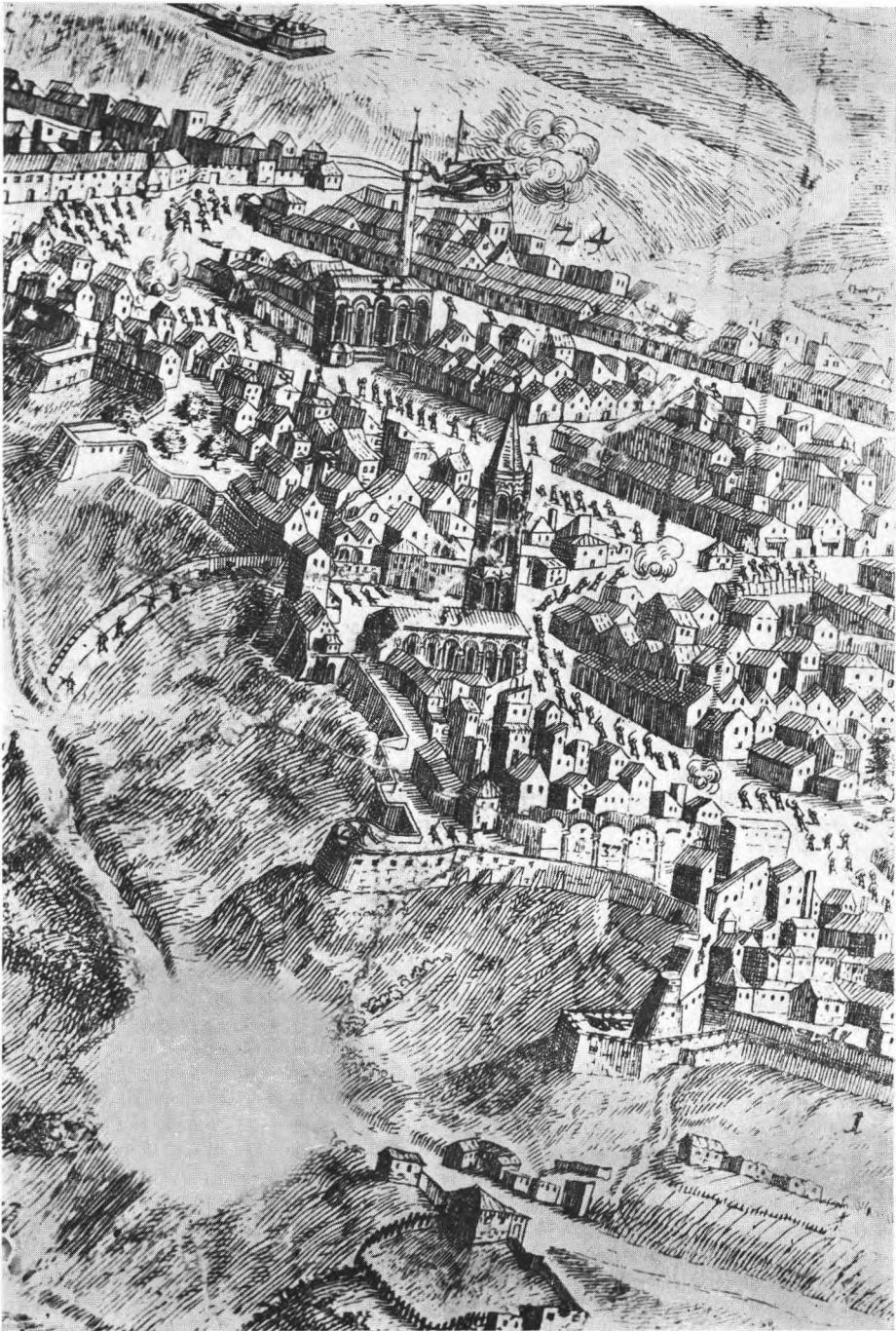
1. Buda és a Víziváros. De la Vigne helyszínrajza. Részlet

2. Pécs helyszínrajza, 1674. Haüy francia hadmérnök felvétele

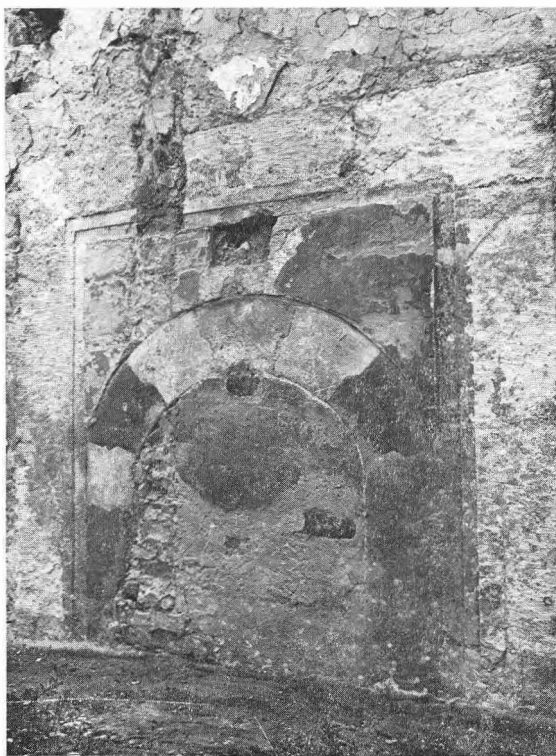
3. Szigetvár. Anguissola helyszínrajza. 1689

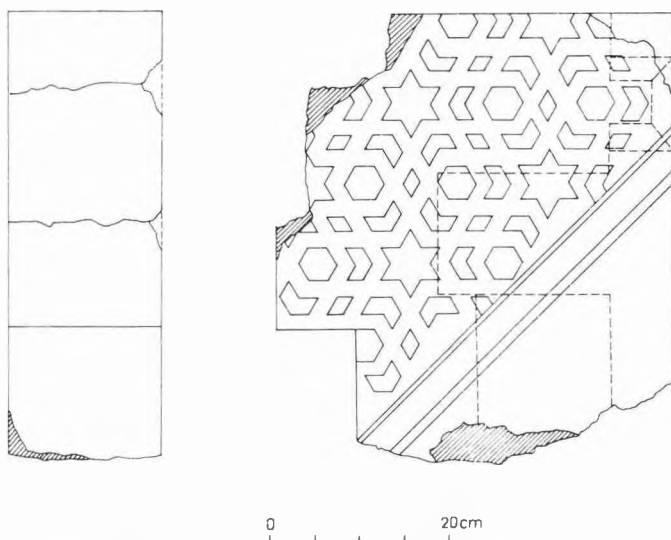
4. A budai Mátyás-templom és a jelenlegi Dísz tér környéke. 1686. Részlet Fontana—Nes-senthaler Buda 1686. évi visszafoglalását ábrázoló metszetéről

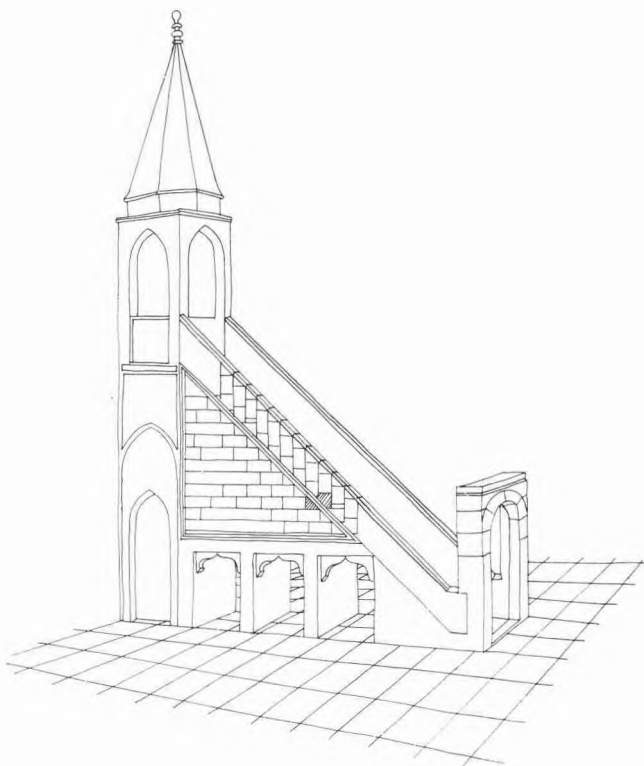
5. Esztergom Uzičeli Hadzsi Ibrahim dzsámi. Dunai homlokzat. Ma lakóház

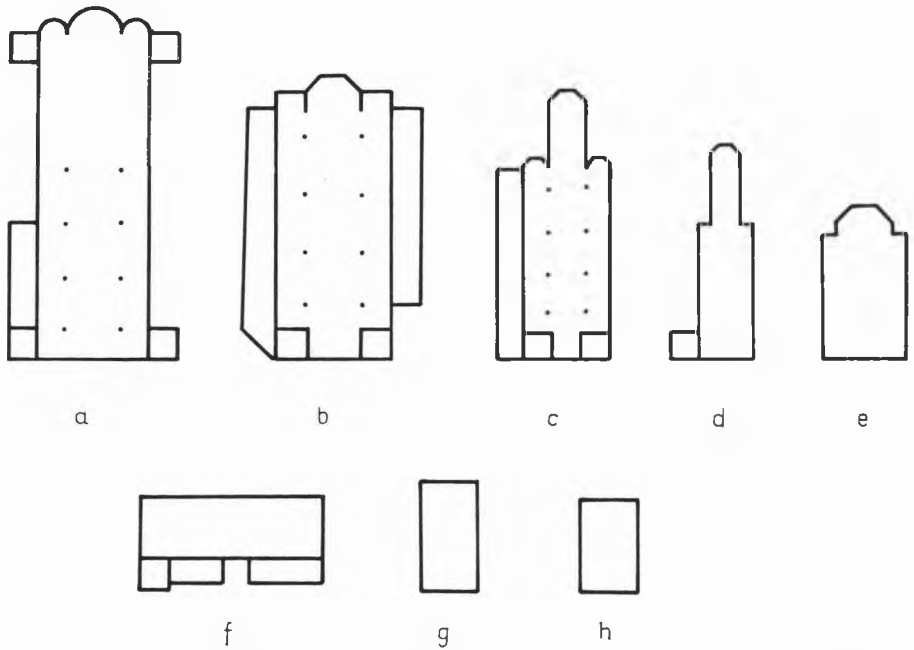
6. Esztergom. Uzičeli Hadzsi Ibrahim dzsámi. A bejárat kapu feltárt részlete

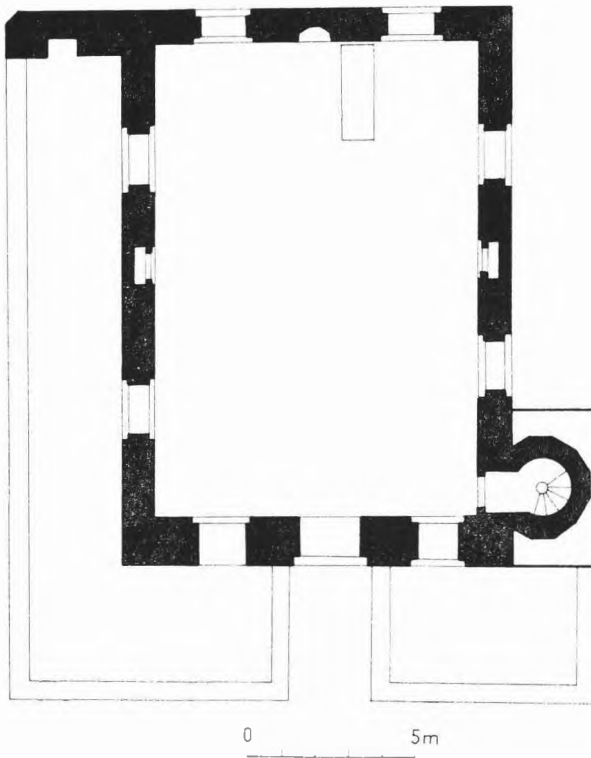
7. Buda. Fethiyye dzsámi. A szószék (minber) korlátkövének faragott töredéke

8. Szószék (minber) rekonstrukciós vázlata a Fethiyye dzsámiból származó töredék felhasználásával (Gerő—Ilosfay)

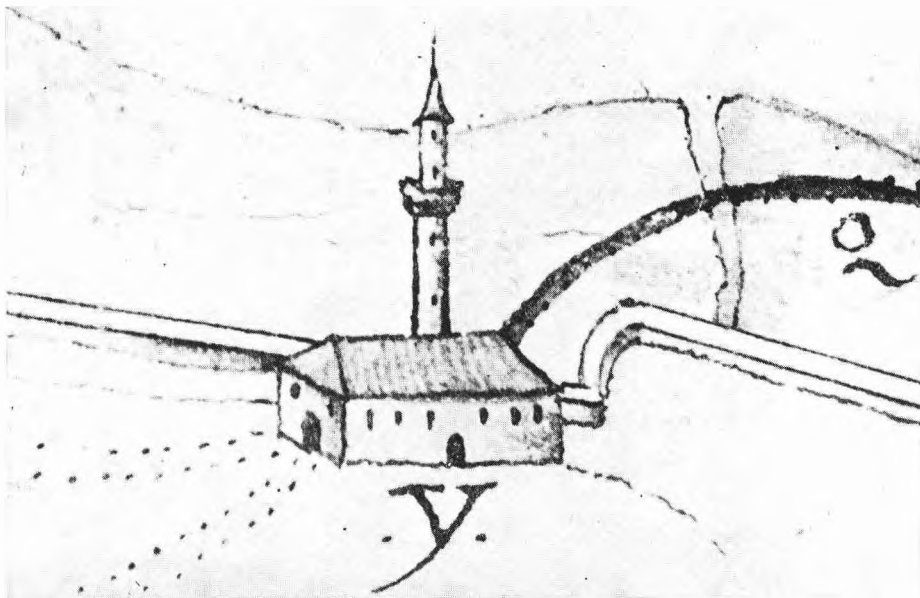
9. A magyarországi templomokból alakított dzsámik alaprajz szerinti tipológiai táblázata

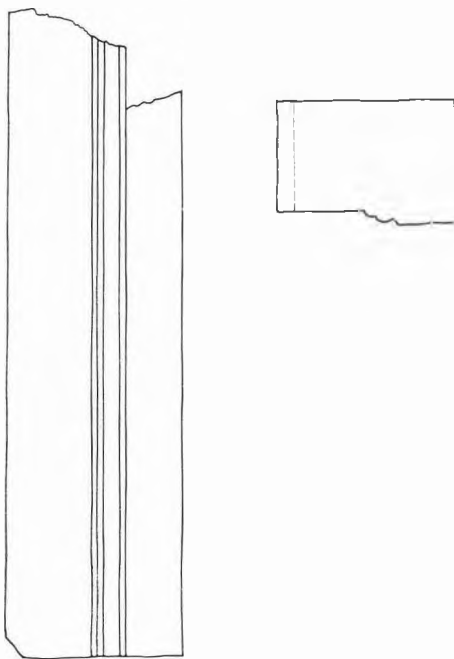
10. Szigetvár. A Süleymán szultán dzsámi alaprajza (Erdei F. felmérése nyomán)

11. Szigetvár. Szulejmán szultán dzsámi

12. Esztergom. Uzičeli Hadzi Ibrahim dzsámi. Részlet a város 1683. évi visszafoglalásakor készült helyszínrajzról

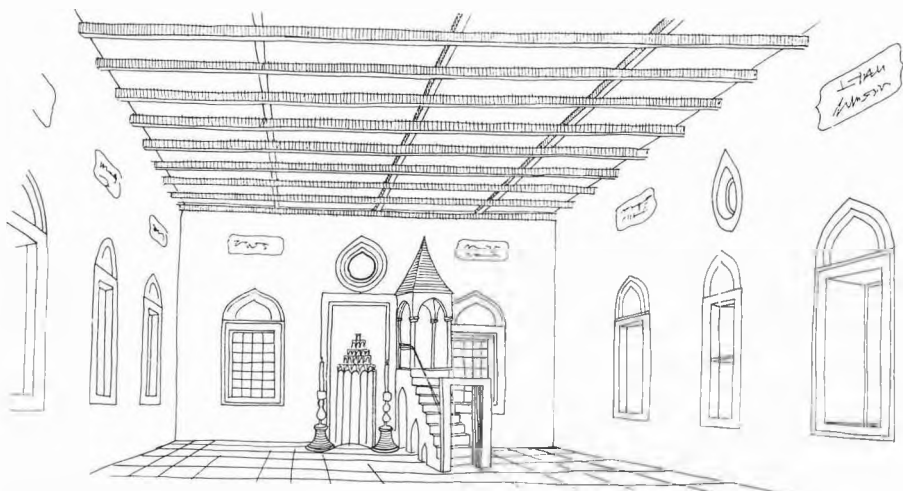

0 30cm

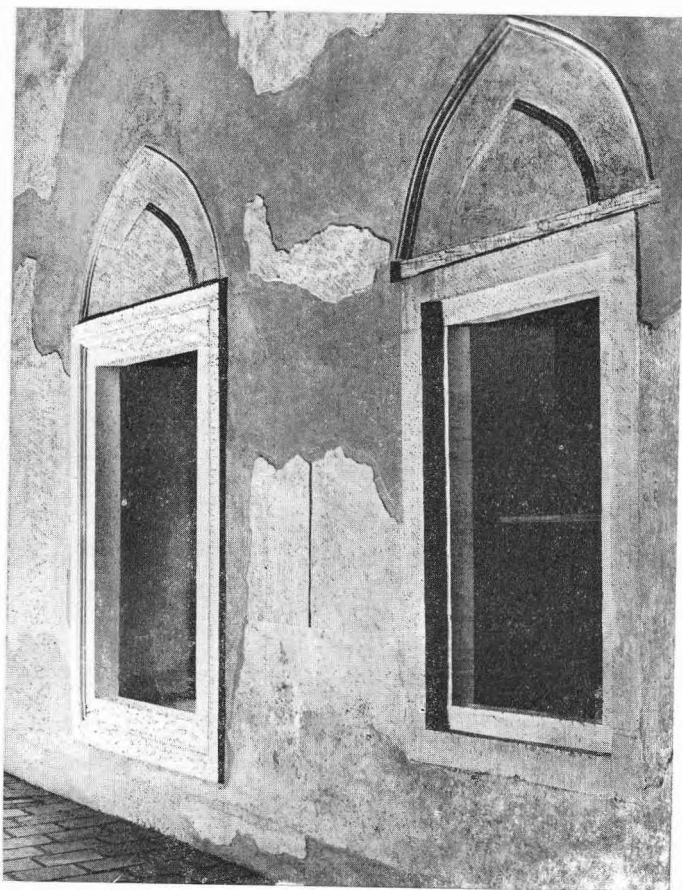
13. Szigetvár. Szulejmán szultán dzsámi. Ablakkeretkő-töredékek

14. Szigetvár. Szulejmán szultán dzsámi. Kibla-fal a mihrákkal

15. Szigetvár. Szulejmán szultán dzsámi. A belső tér rekonstruált képe (Gerő—Erdei)

16. Szigetvár. Szulejmán szultán dzsámi. Dzsámibelső falifülkével. Részlet

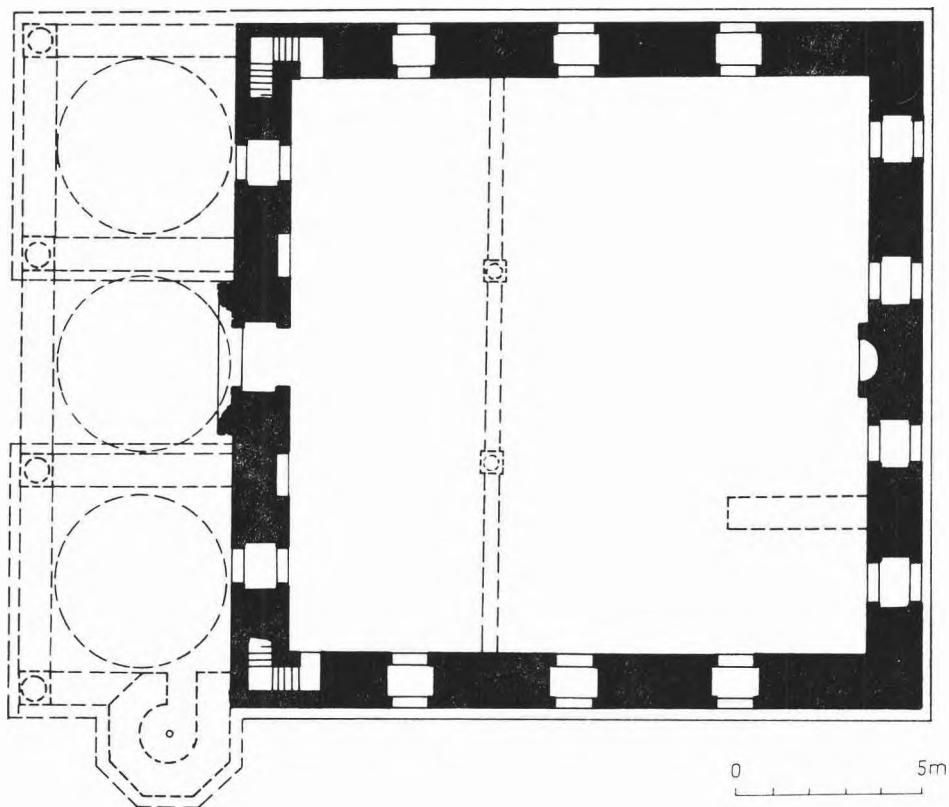
17. Szigetvár. Szulejmán szultán dzsámi. Előcsarnok mihráb maradványával

18. Szigetvár. Szulejmán szultán dzsámi. Korán-idézet a dzsámi egyik ablakbélletében

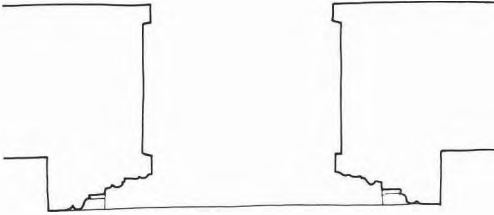
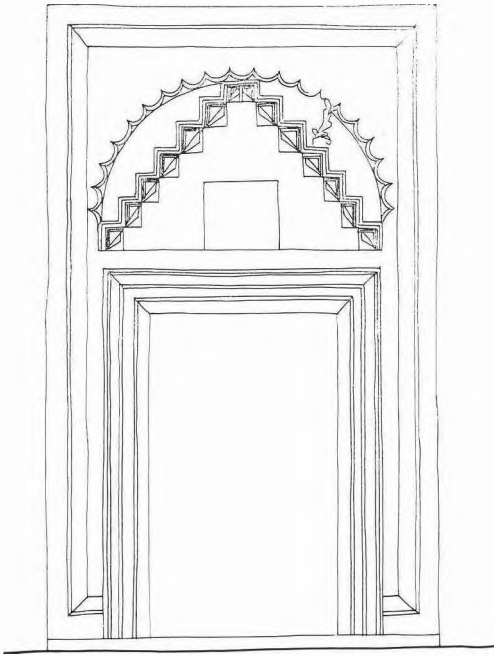

19. Pécs. Gázi Kászim pasa dzsámi

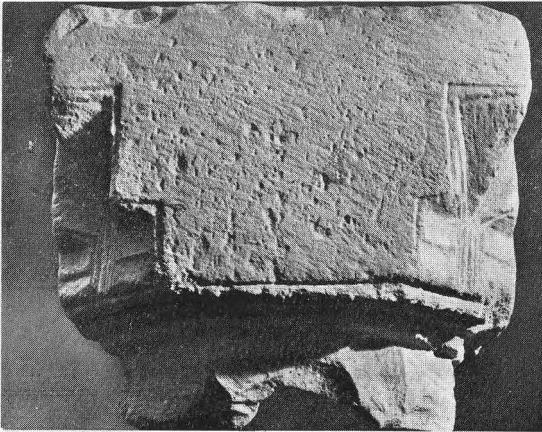

20. Pécs. A Gázi Kászim pasa dzsámi rekonstruált alaprajza Gosztonyi Gy. felmérése nyomán (Gerő—Ferenczy K.)

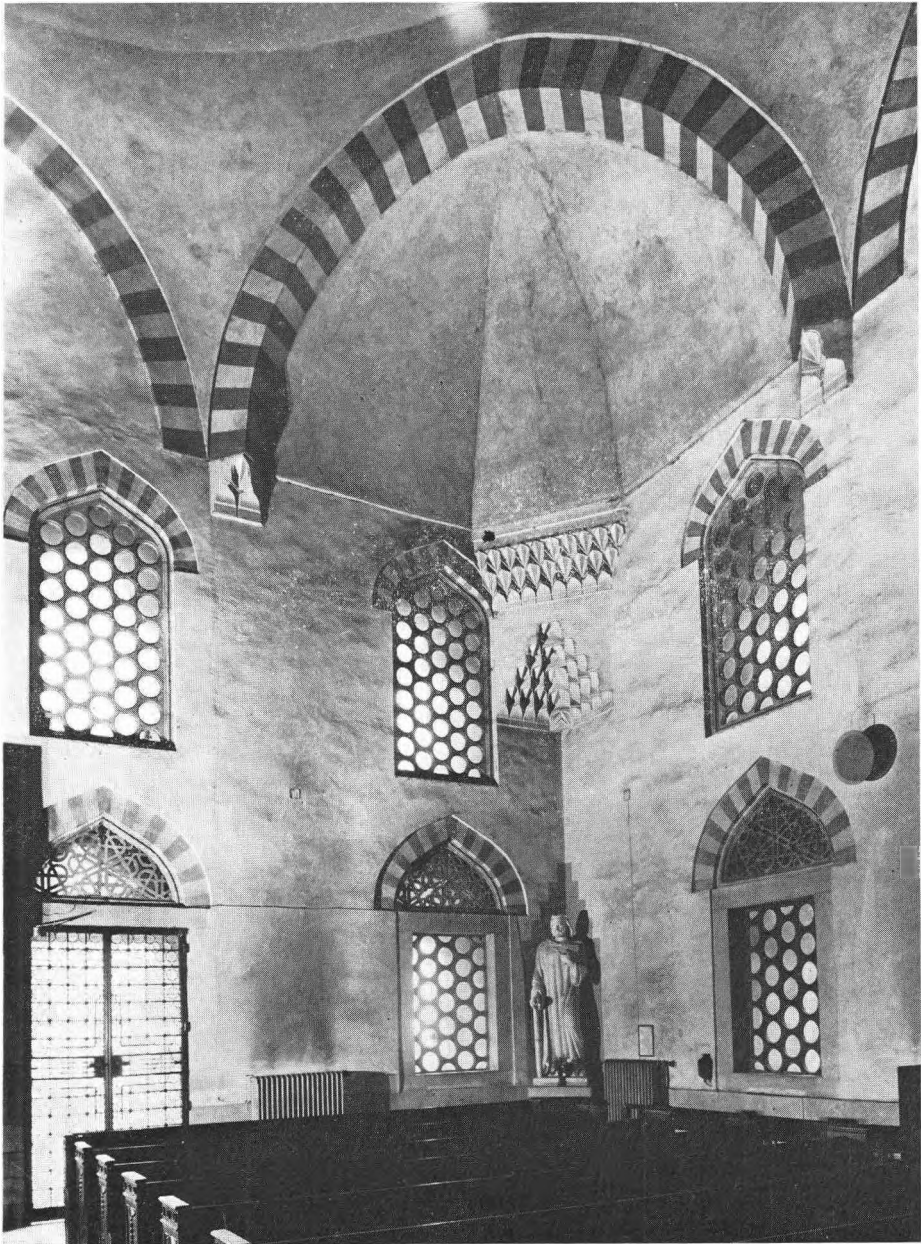
21. Pécs. Jakováli Haszán dzsámi.
A kapubejárat feltárt maradványa
(Ferenczy K. felmérése nyomán)

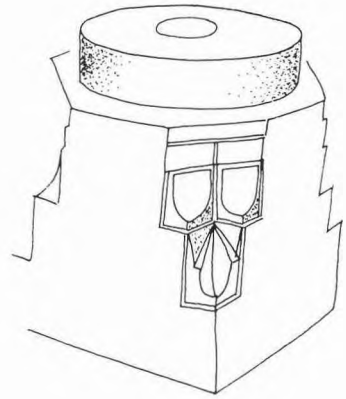
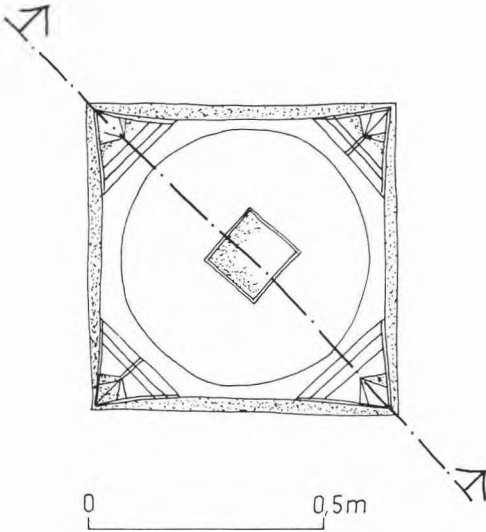
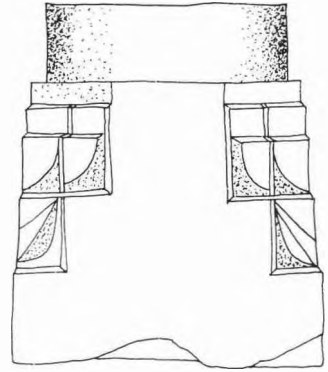
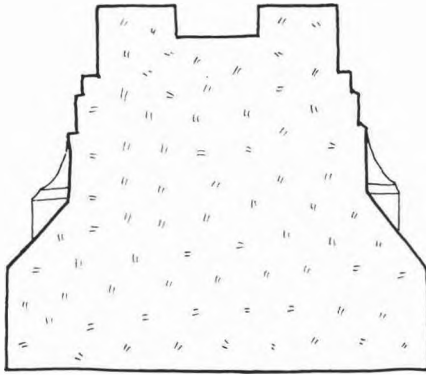
0 1m

22. Pécs. Gázi Kászim pasa dzsámi.
Az elpusztult karzat egyik oszlop-
fője

23. Pécs. Gázi Kászim pasa dzsámi. Belső részlet a saroksztalaktittal

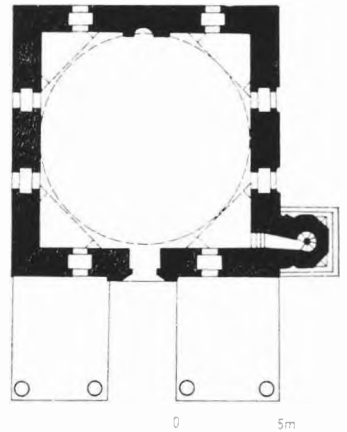
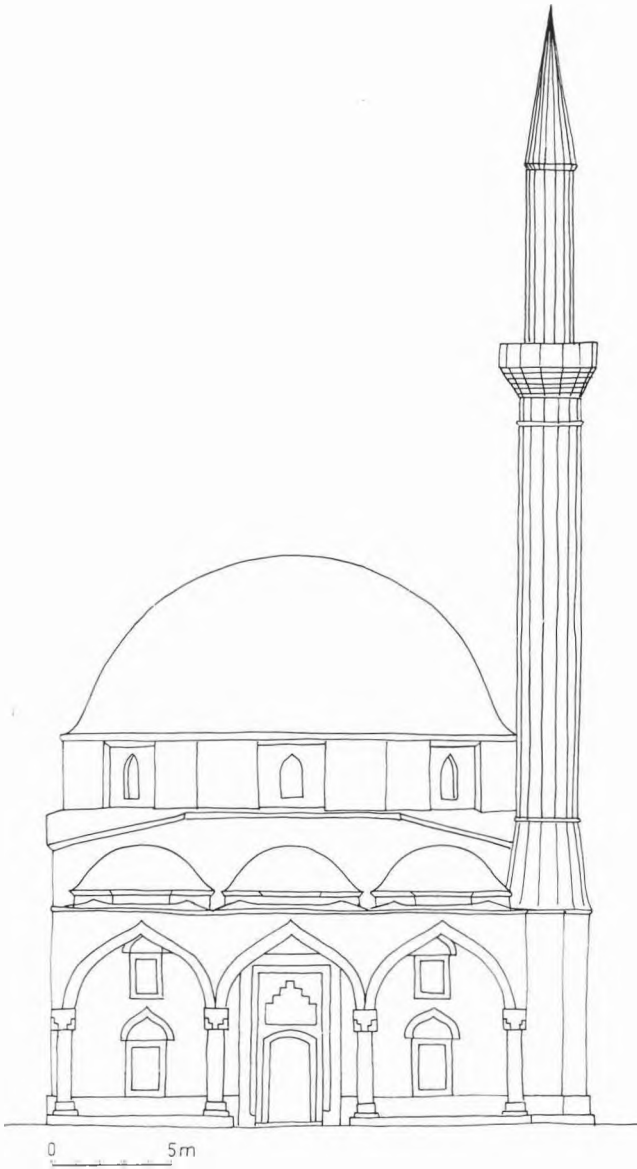

24. Pécs. Gázi Kászim pasa dzsámi. Az elpusztult előcsarnok egyik oszlopfőjének felmérési rajza (Metzing F. felmérése nyomán)

25. Pécs. Gázi Kászim pasa dzsámi. Az elpusztult előcsarnok egyik rekonstruált oszlopa

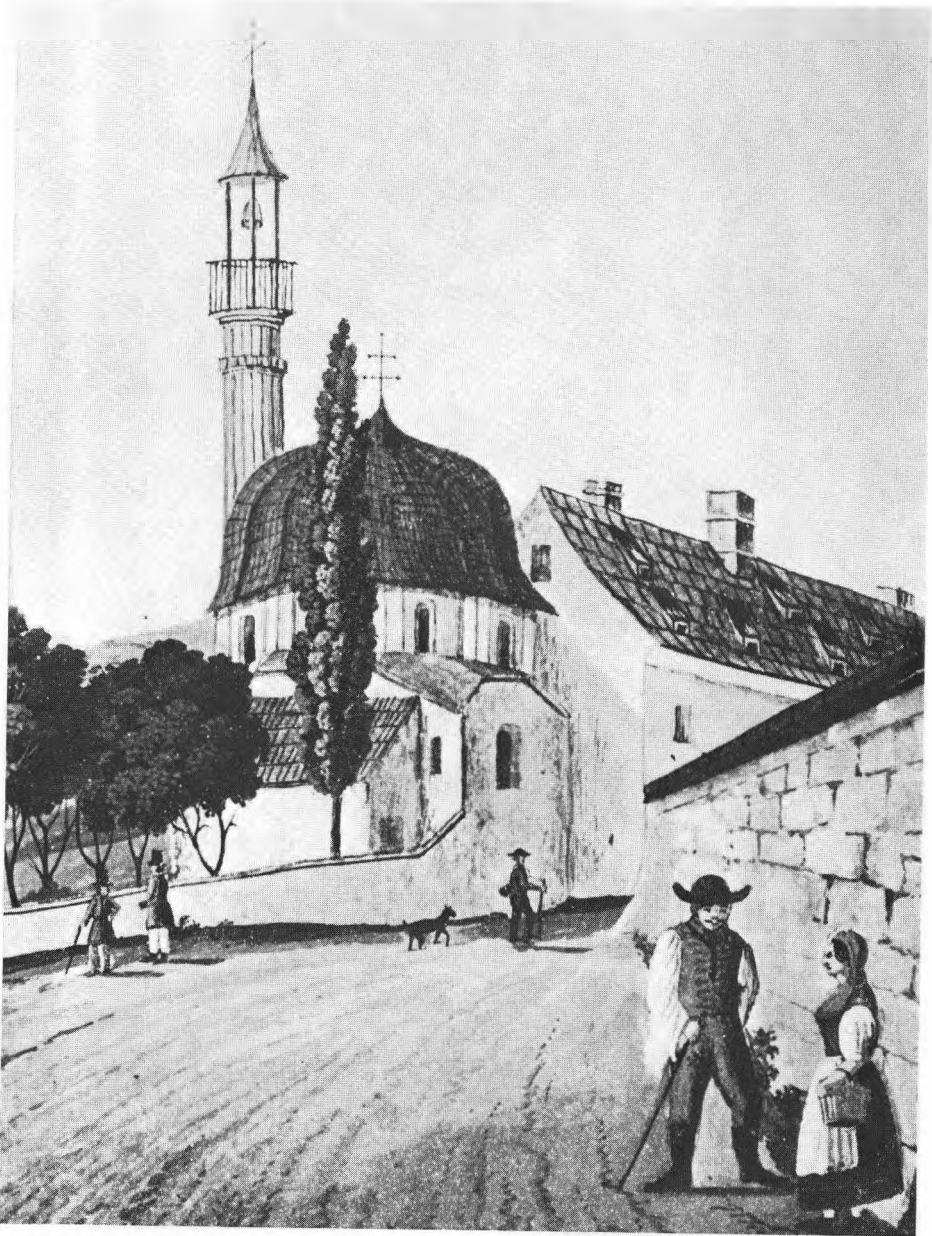
26. Pécs. A Gázi Kászim pasa dzsámi rekonstrukciós rajza (Gerő—Ferenczy K.)

27. Pécs. A Jakováli Haszán pasa dzsámi földszinti alaprajza (Ferenczy K. felmérése nyomán)

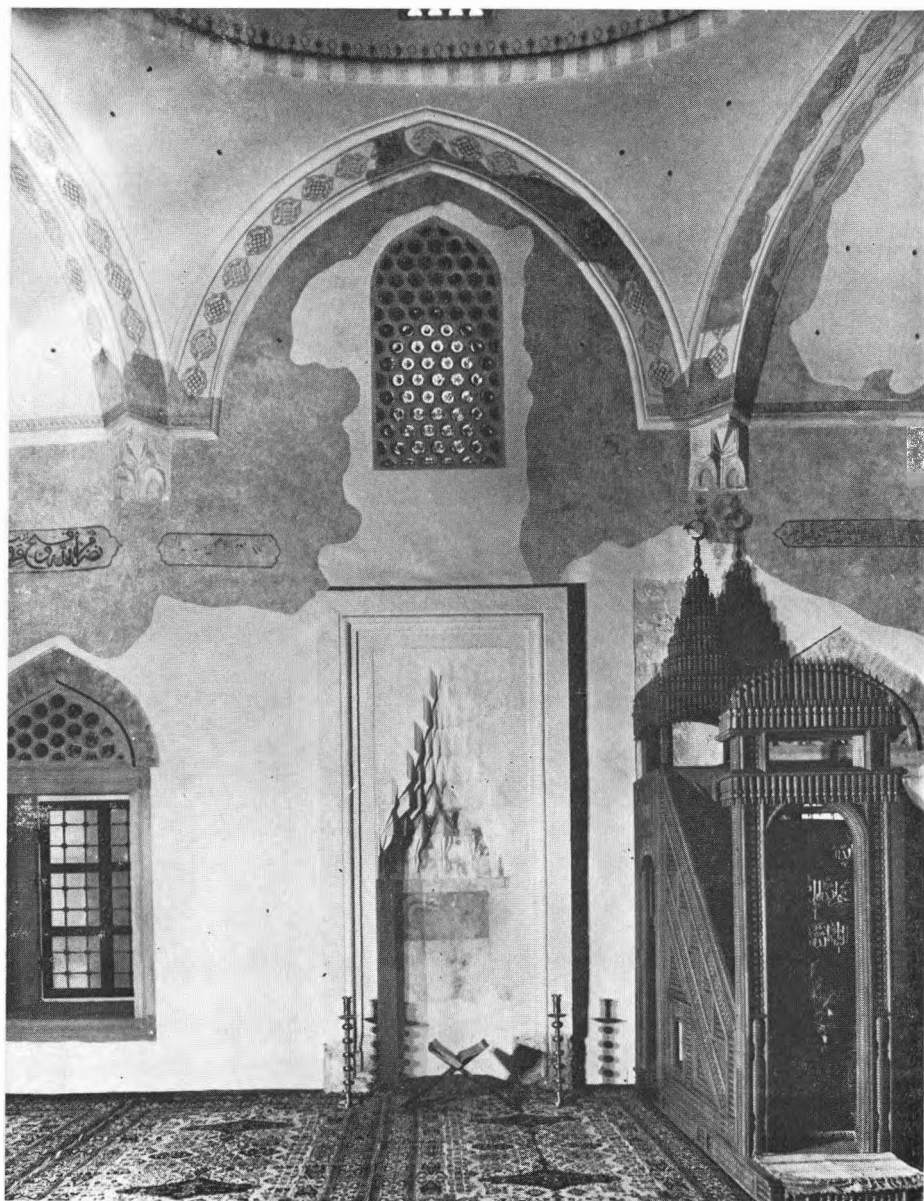
28. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi. Minaré

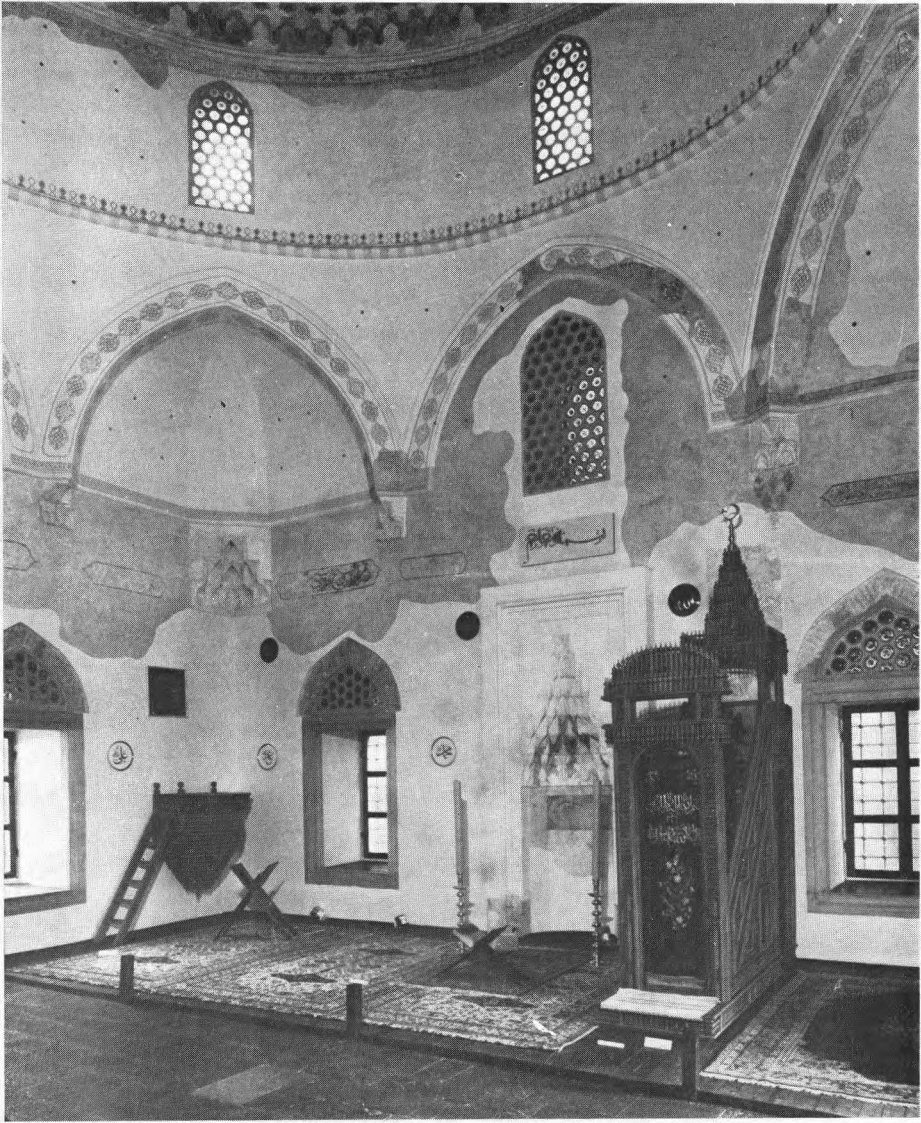
29. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi. Akvarell. XVIII. sz. vége

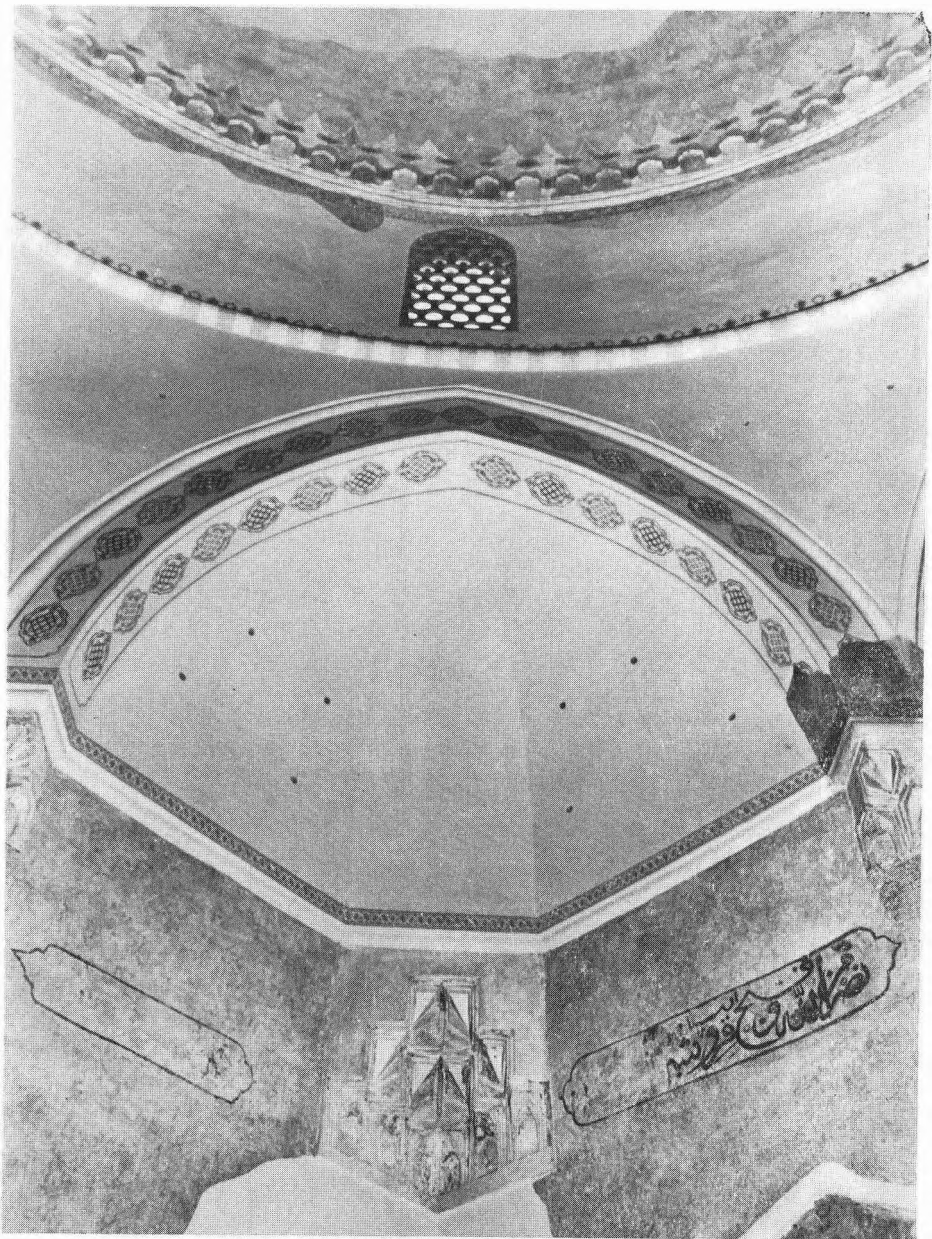
30. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi

31. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi. Mihráb

32. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi. Belső

33. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi. A kupola részlete

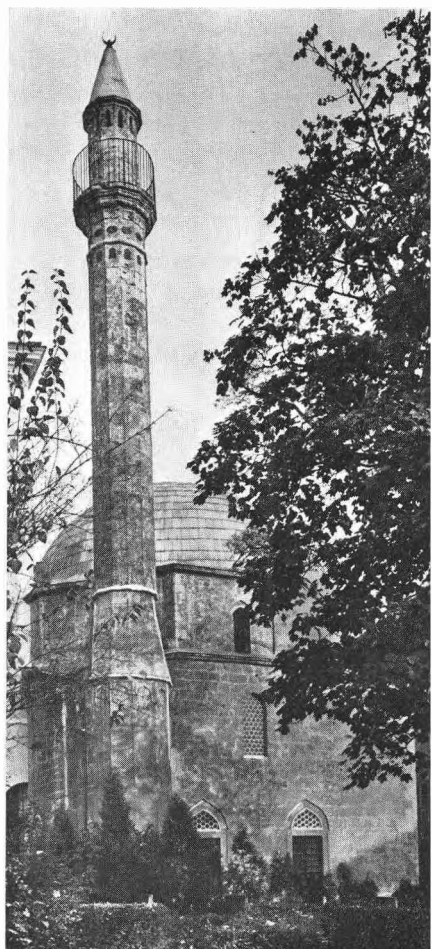
34. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi. Festett Korán-idézet

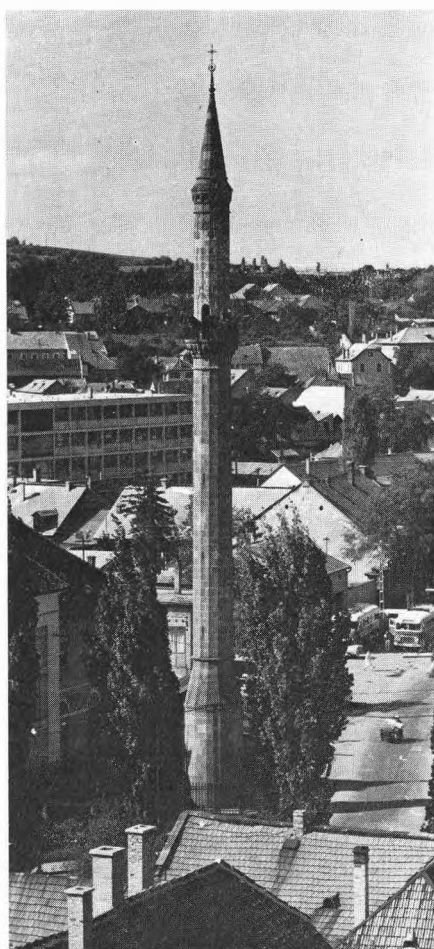
35. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi. Falfestés részlete

36. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi. Bejárati kapu

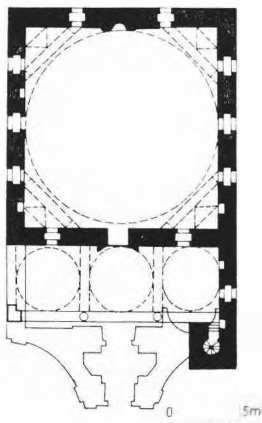
37. Pécs. Jakováli Haszán pasa dzsámi a mináréval

38. Eger. Kethuda dzsámi. Mináré

39. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Feltárt török részletek az utcai homlokzaton

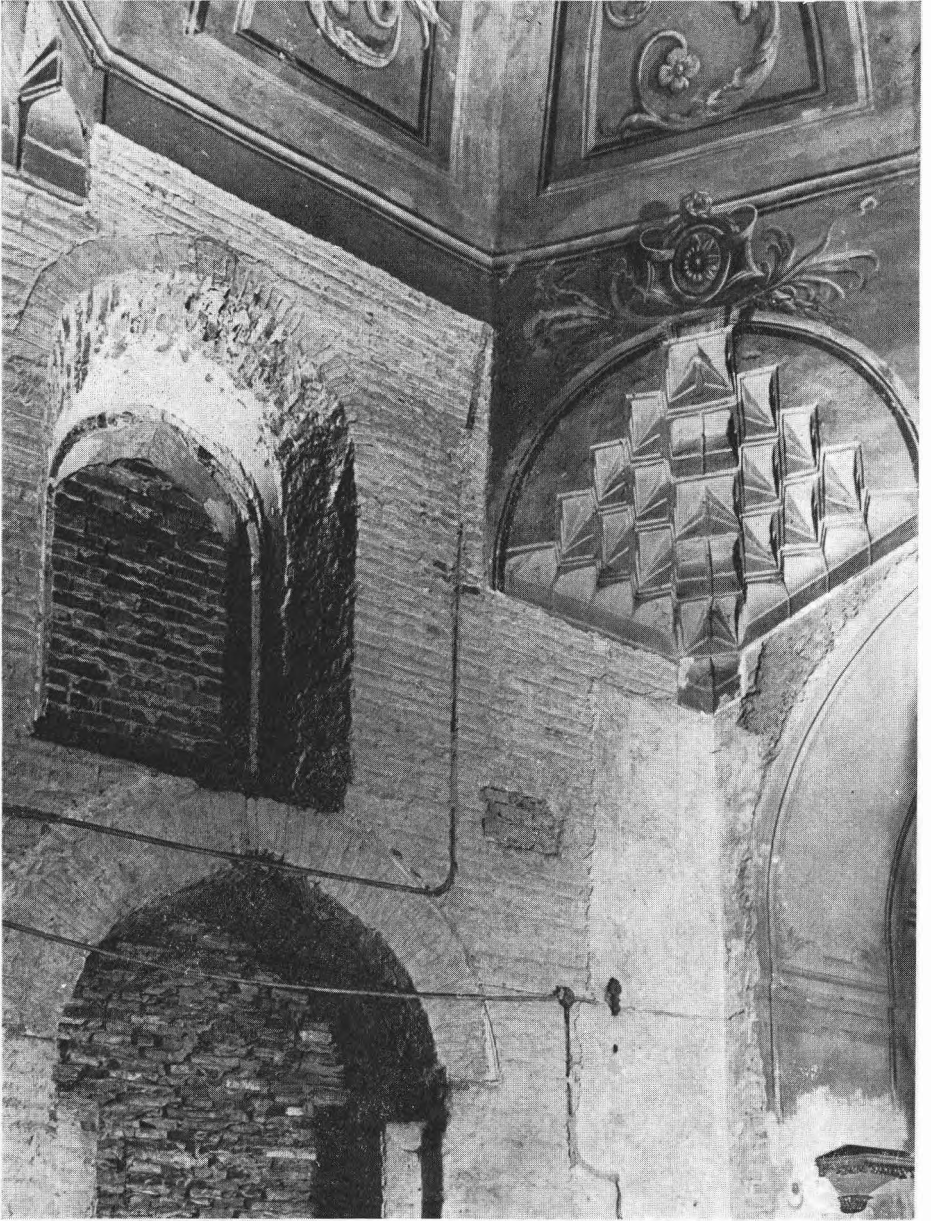
40. Szigetvár. Az Ali pasa dzsámi alaprajza a feltárás után (Metzing F. felmérése nyomán)

41. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. A kupoladoz egyik feltárt török ablaka

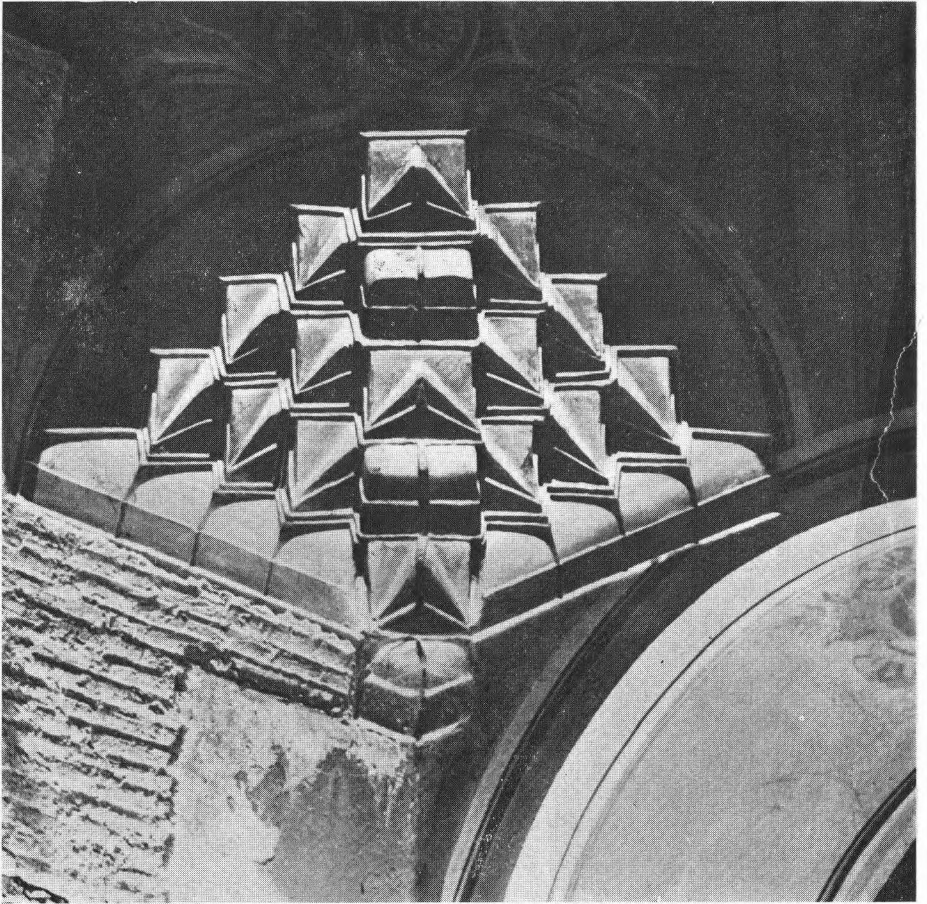
42. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Kúpcserpek

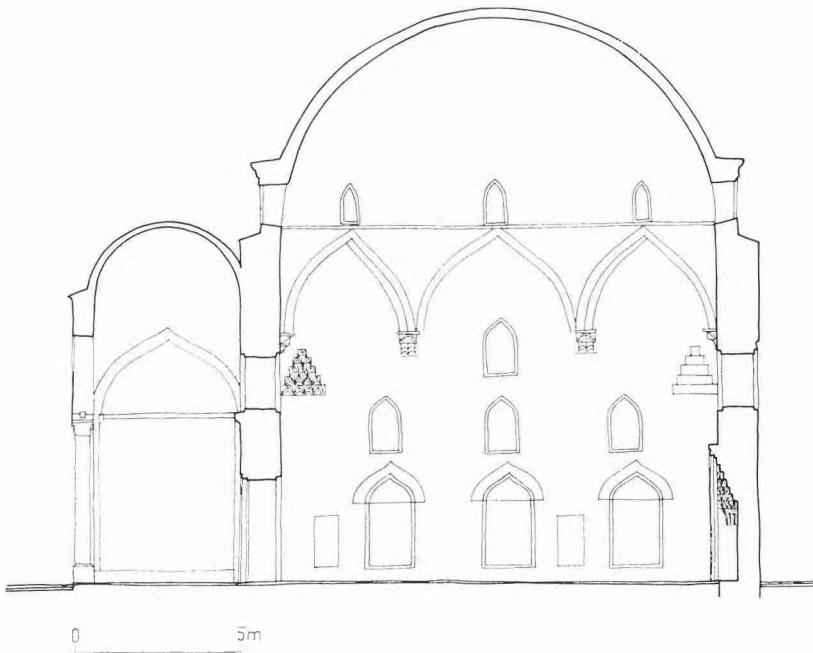
43. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Belső

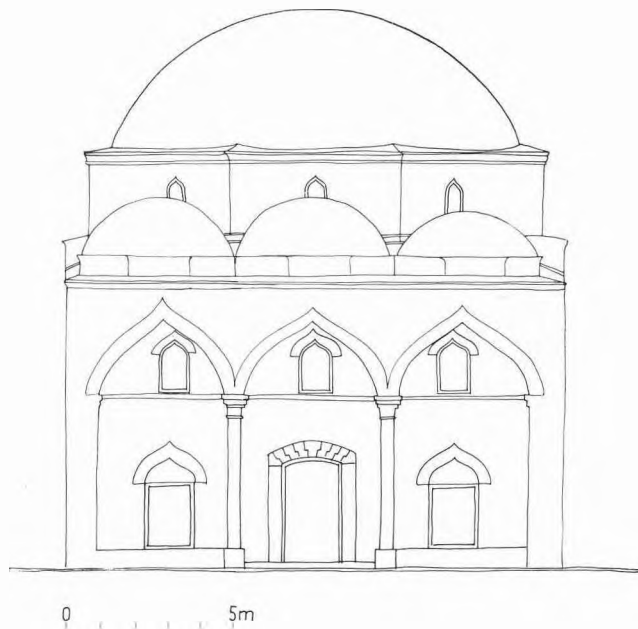
44. Szigetvár. Ali pasha dzsámi. Falifülke

45. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Saroksztalaktit

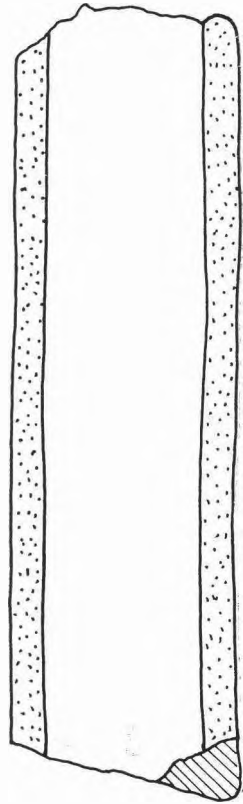
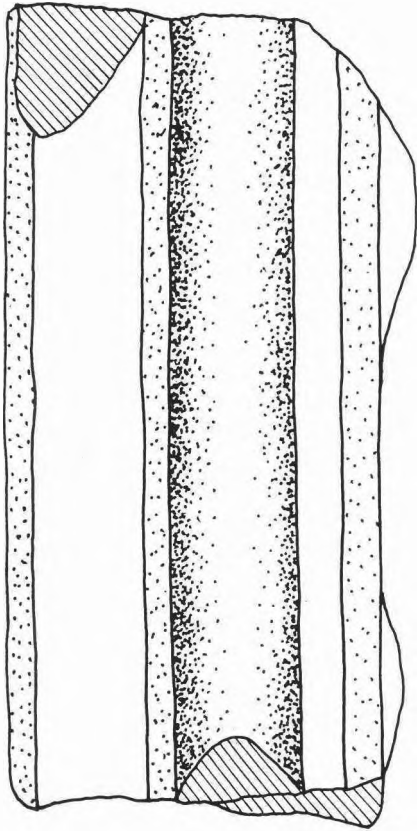
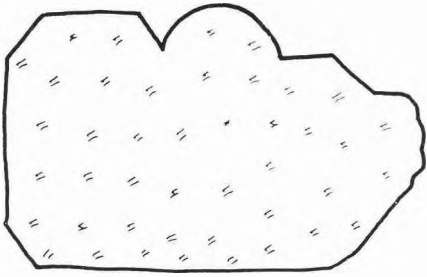
46. Szigetvár. Az Ali pasa dzsámi rekonstrukciós vázlata. Hosszmetszet (Metzing F. felmérése nyomán)

47. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. A főhomlokzat rekonstrukciós rajza (Gerő–Said Mahmud)

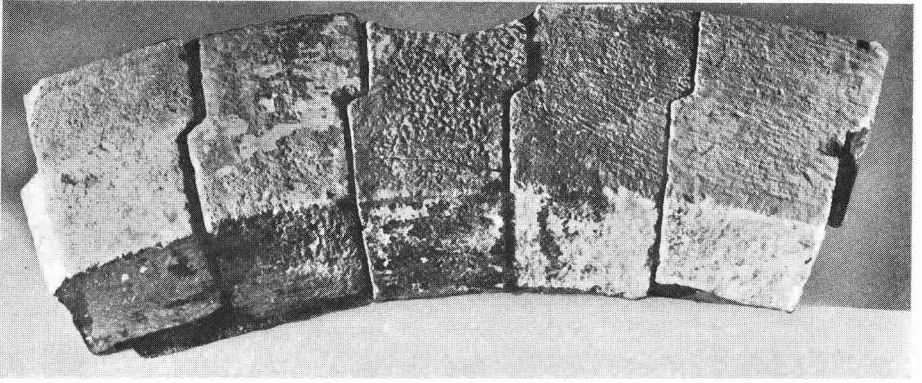

48. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Előcsarnok

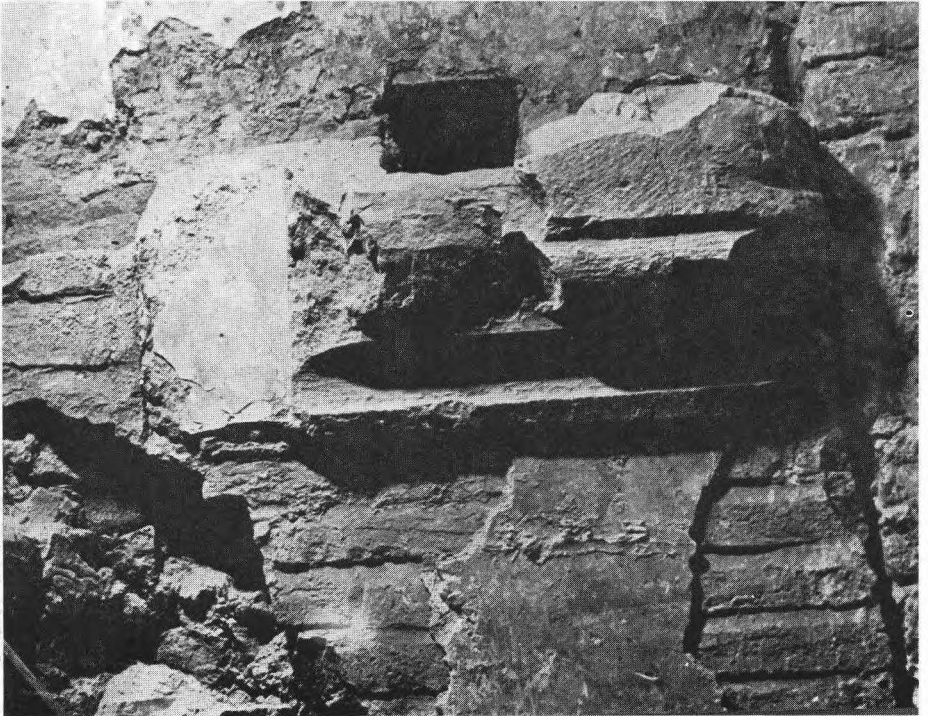

0 10cm

49. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Keretkő-töredék felmérési rajza (Metzing F. felmérése nyomán)

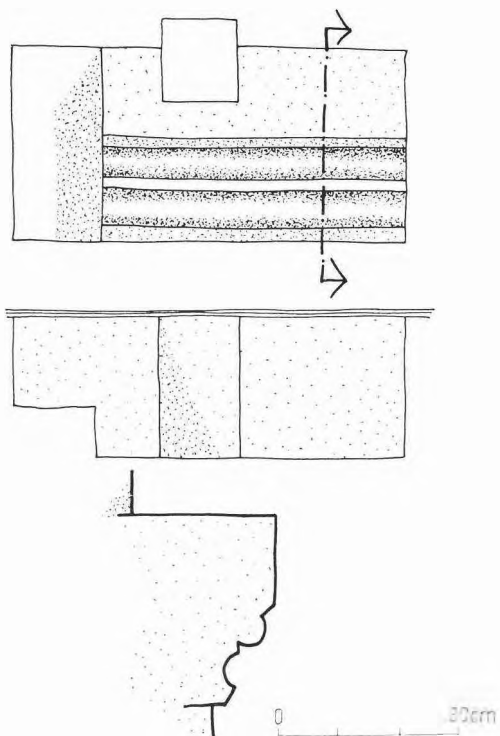

50. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Az egykori kapubejáratnak a barokk kori befalazásból kibontott ívkövei

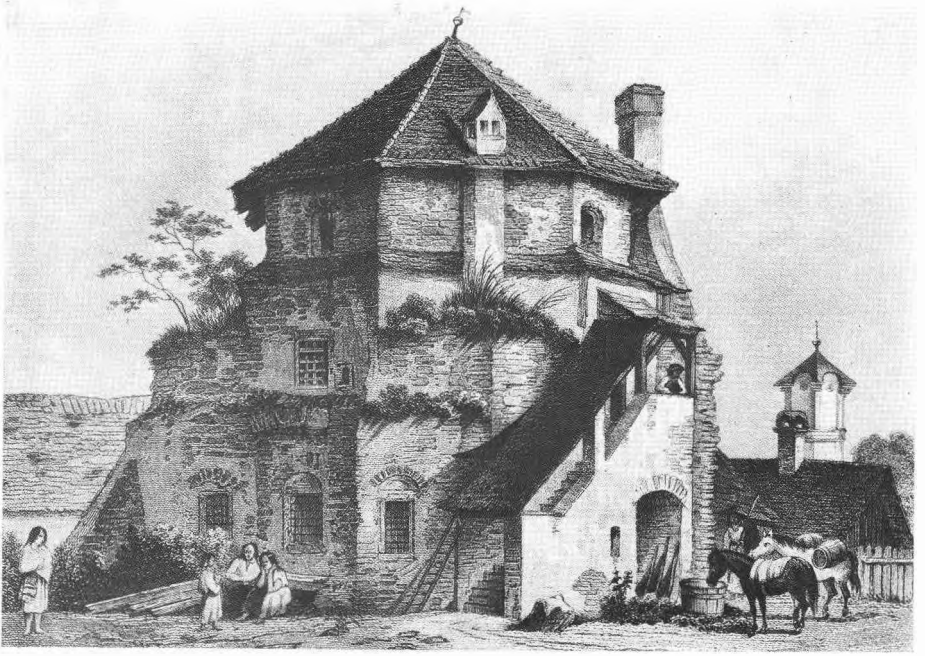

51. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Gyámkő maradványa az előcsarnokból

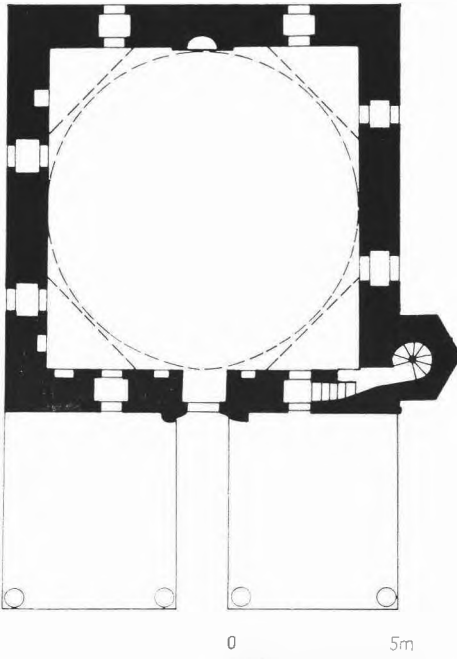
52. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Az előcsarnok egyik gyámkövének felmérési rajza (Metzing F. felmérése nyomán)

53. Szigetvár. Ali pasa dzsámi. Árkádív maradványa az előcsarnokból

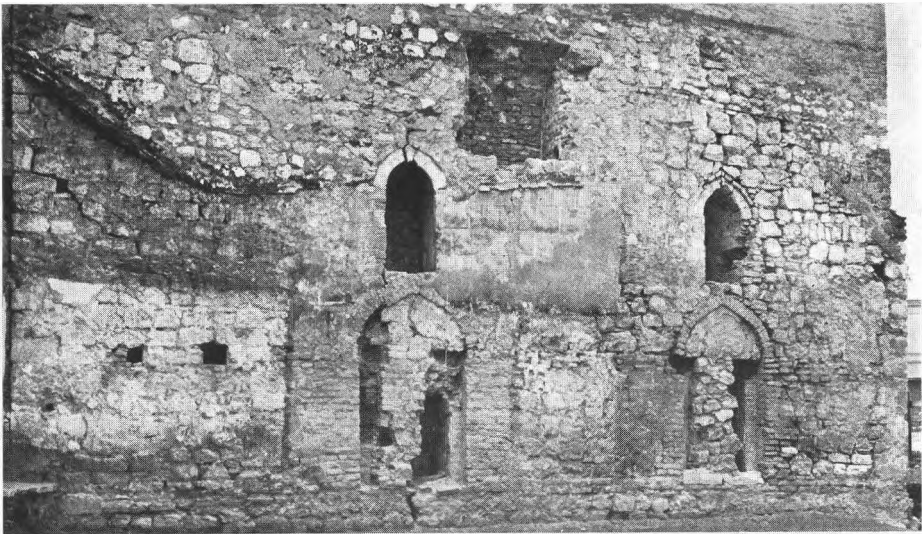
54. Siklós. Malkocs bej dzsámi. Rohbock metszete. XIX. sz. közepe

55. Siklós. A Malkocs bej dzsámi alaprajza (Metzing F. felmérése nyomán)

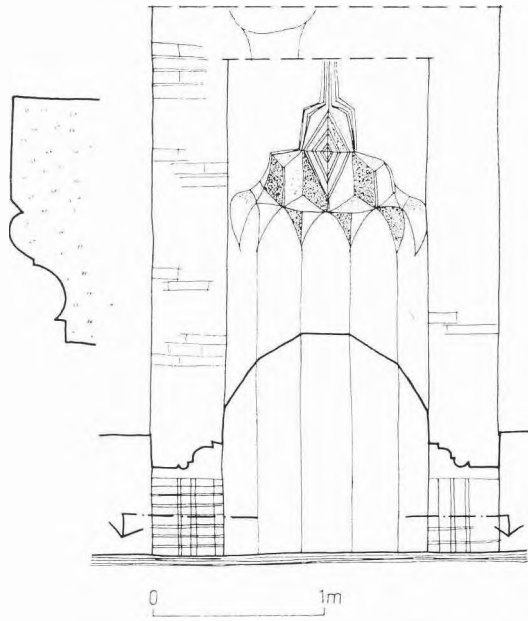
56. Siklós. Malkocs bej dzsámi. Délkeleti homlokzat. Részlet

57. Siklós. Malkocs bej dzsámi. Vörösmarty utcai homlokzat

58. Siklós. Malkocs bej dzsámi. Vörösmarty utcai homlokzat. Az emeleti szint egyik ablaknyílása

59. Siklós. Malkocs bej dzsámi. A mihráb maradványának alap-, metszet- és nézetrajza (Metzing F. felmérése nyomán)

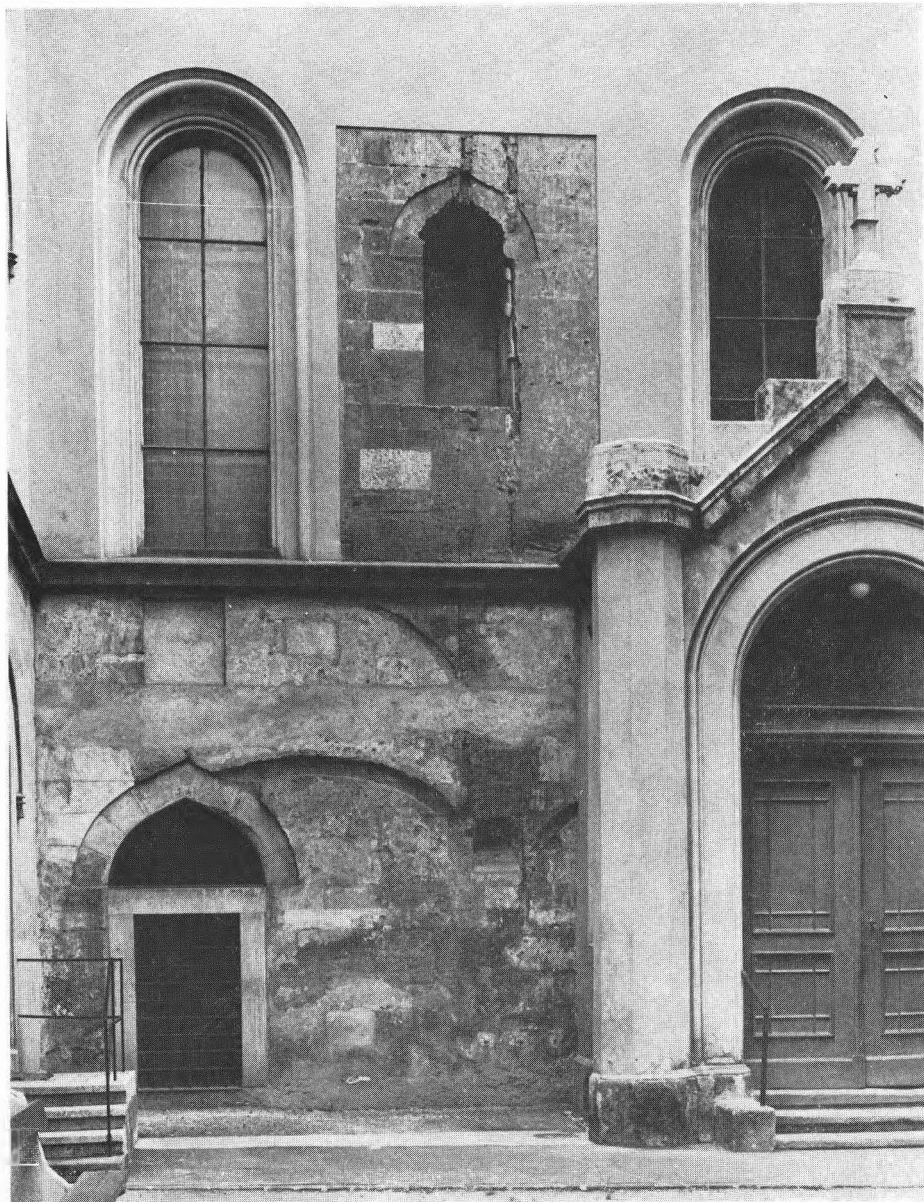
60. Siklós. Malkocs bej dzsámi. Mihráb

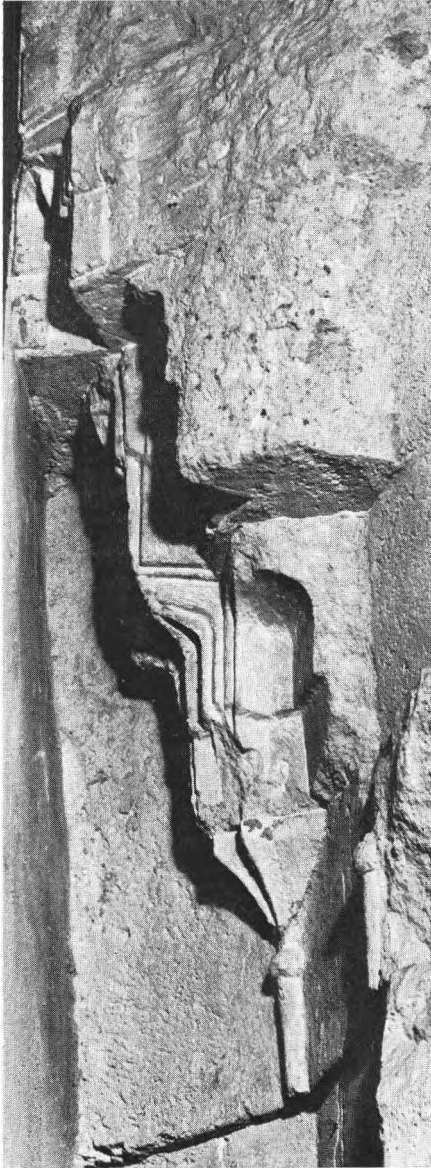
61. Siklós. Malkocs bej dzsámi. Belső részlet a karzatra és a minaréba vezető feljárattal

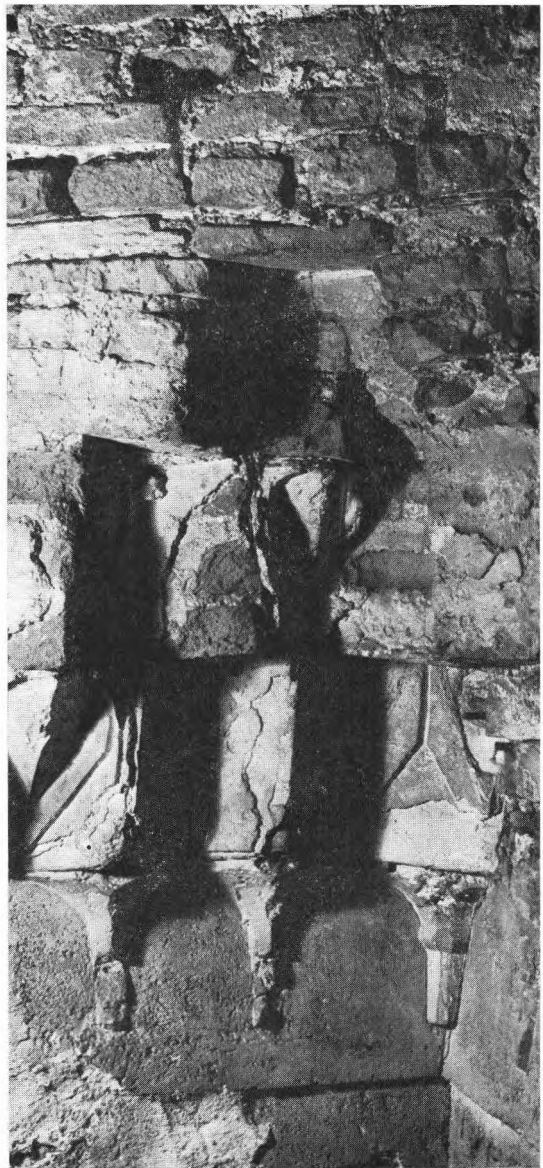
62. Siklós. Malkocs bej dzsámi. Részlet

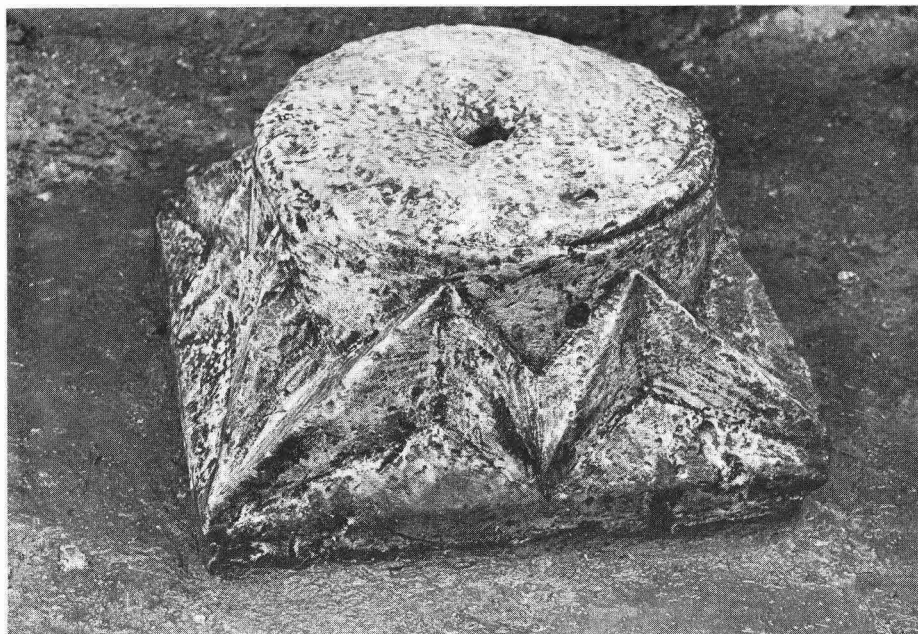
63. Buda. A kapucinus templom a Tojgun pasa dzsámi délkeleti homlokzatának feltárt maradványával

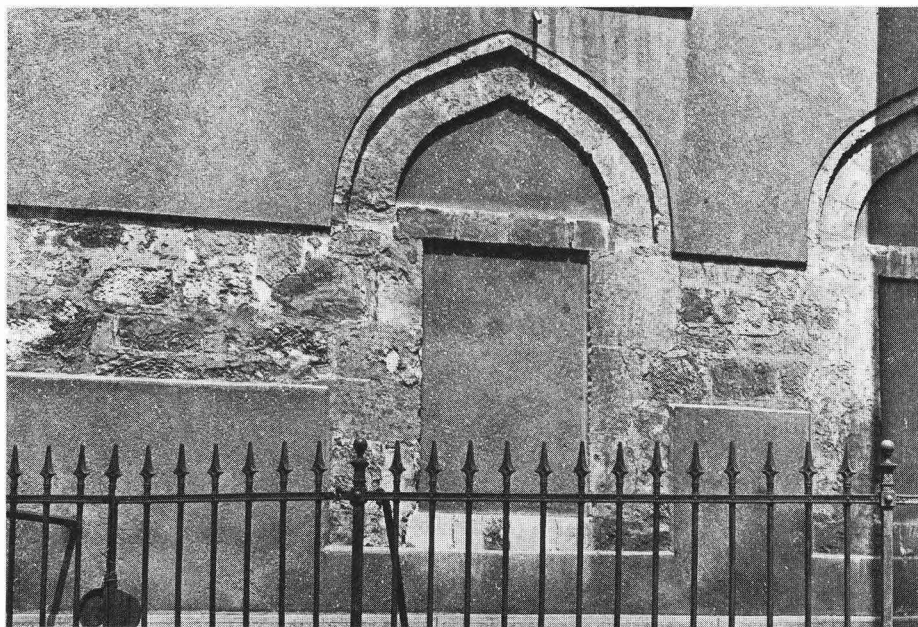
64. Buda. Tojgun pasa dzsámi. A mihráb maradványa. Részlet a jelenlegi templomból

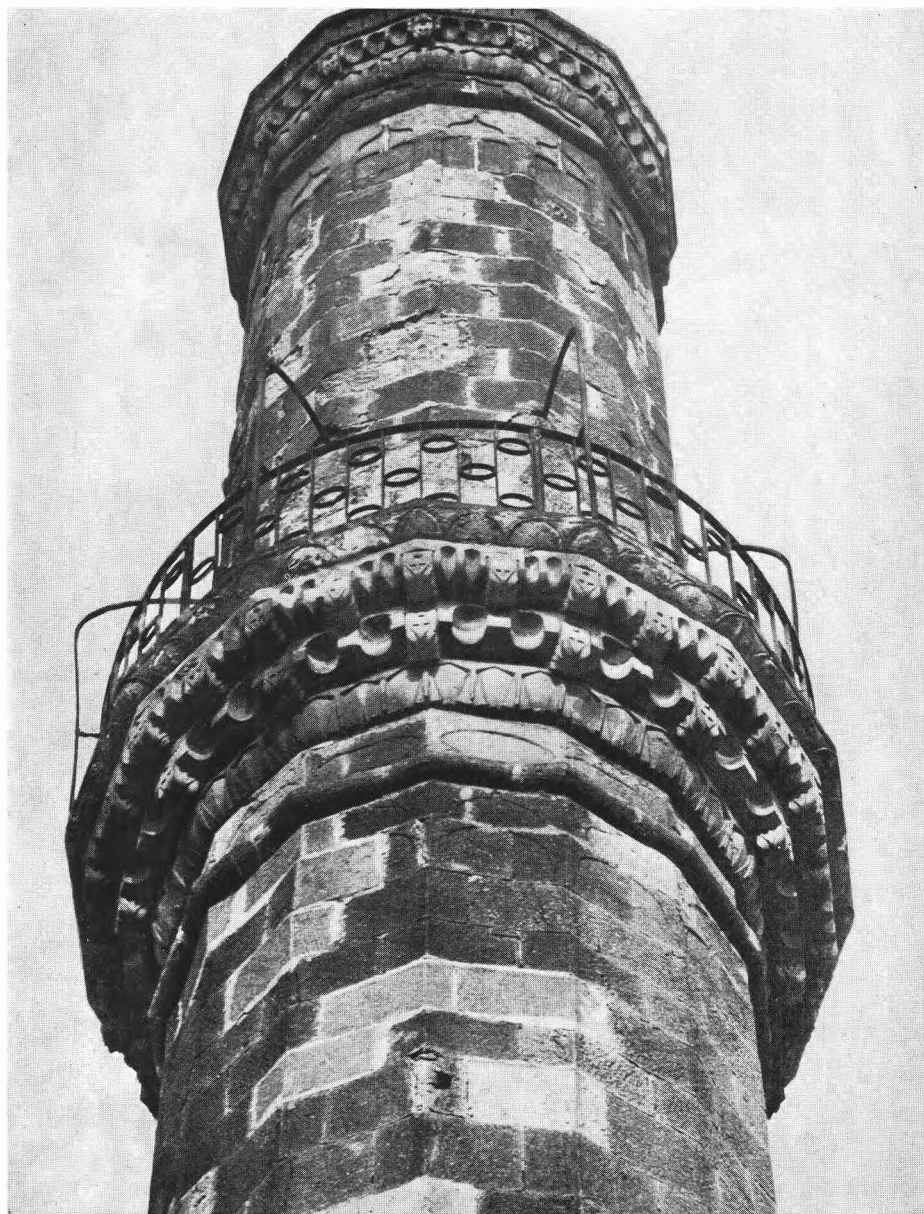
65. Pécs. Ferhád pasa dzsámi. Saroksztalaktit. (Jelenleg a Kazinczy utca 4. sz. épület padlásán)

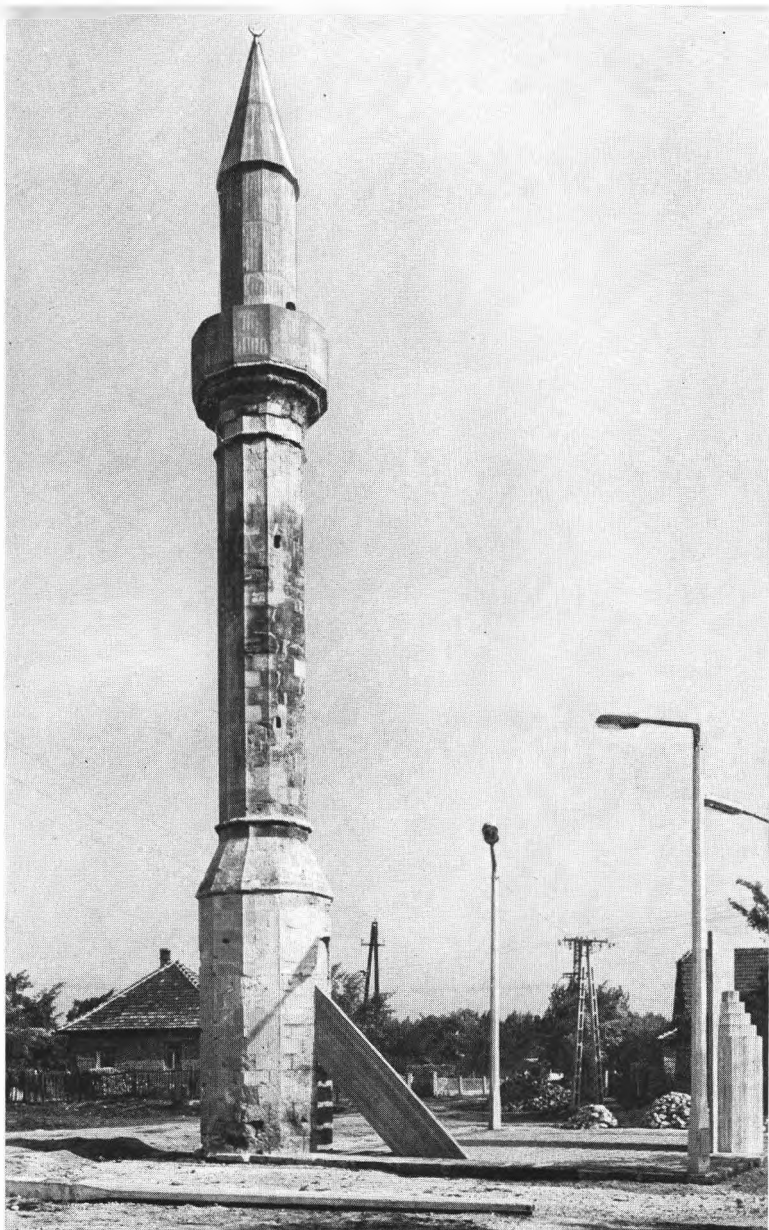
66. Pécs. Ferhád pasa dzsámi. Oszlopfő a dzsámi elpusztult előcsarnokából

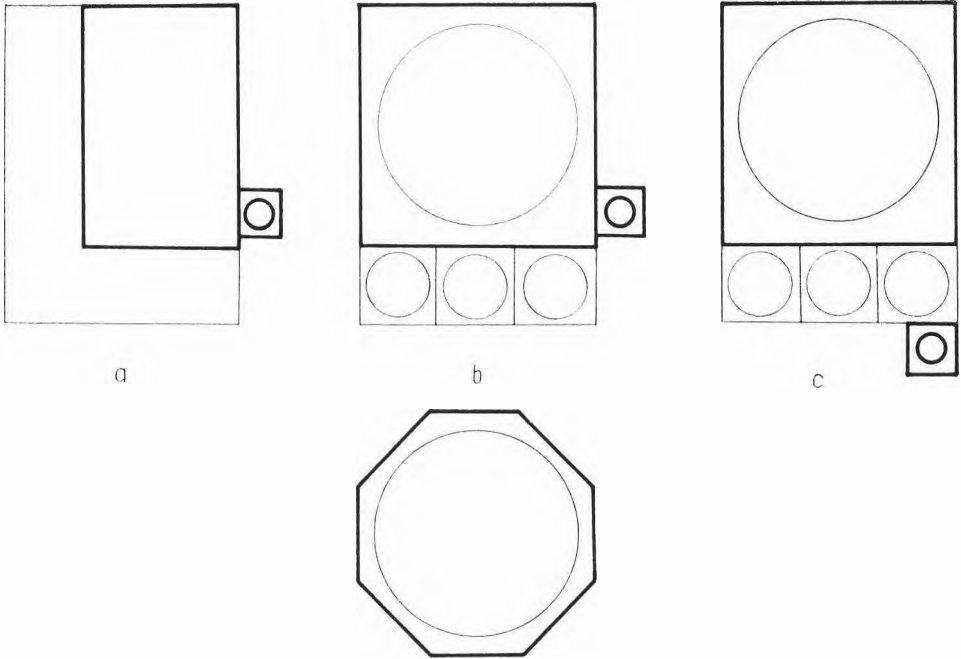
67. Pécs. Török ablakok maradványa a mai Ágoston téri templom délkeleti homlokzatán

68. Eger. Kethuda dzsámi. Minaré részlete a körerkéllyel

69. Érd. A helyreállított minaré

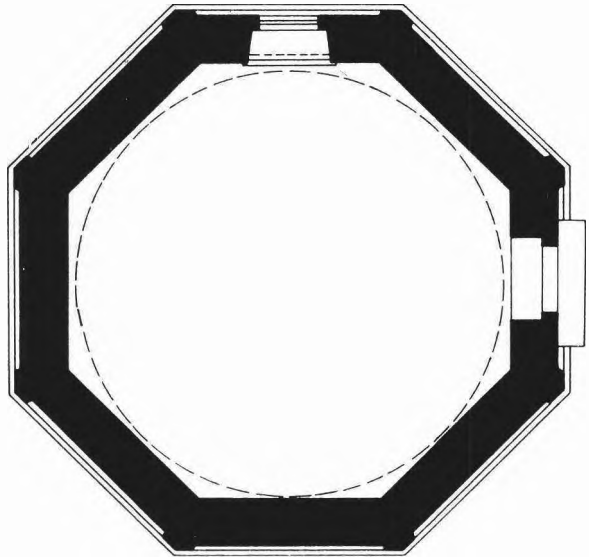

a

b

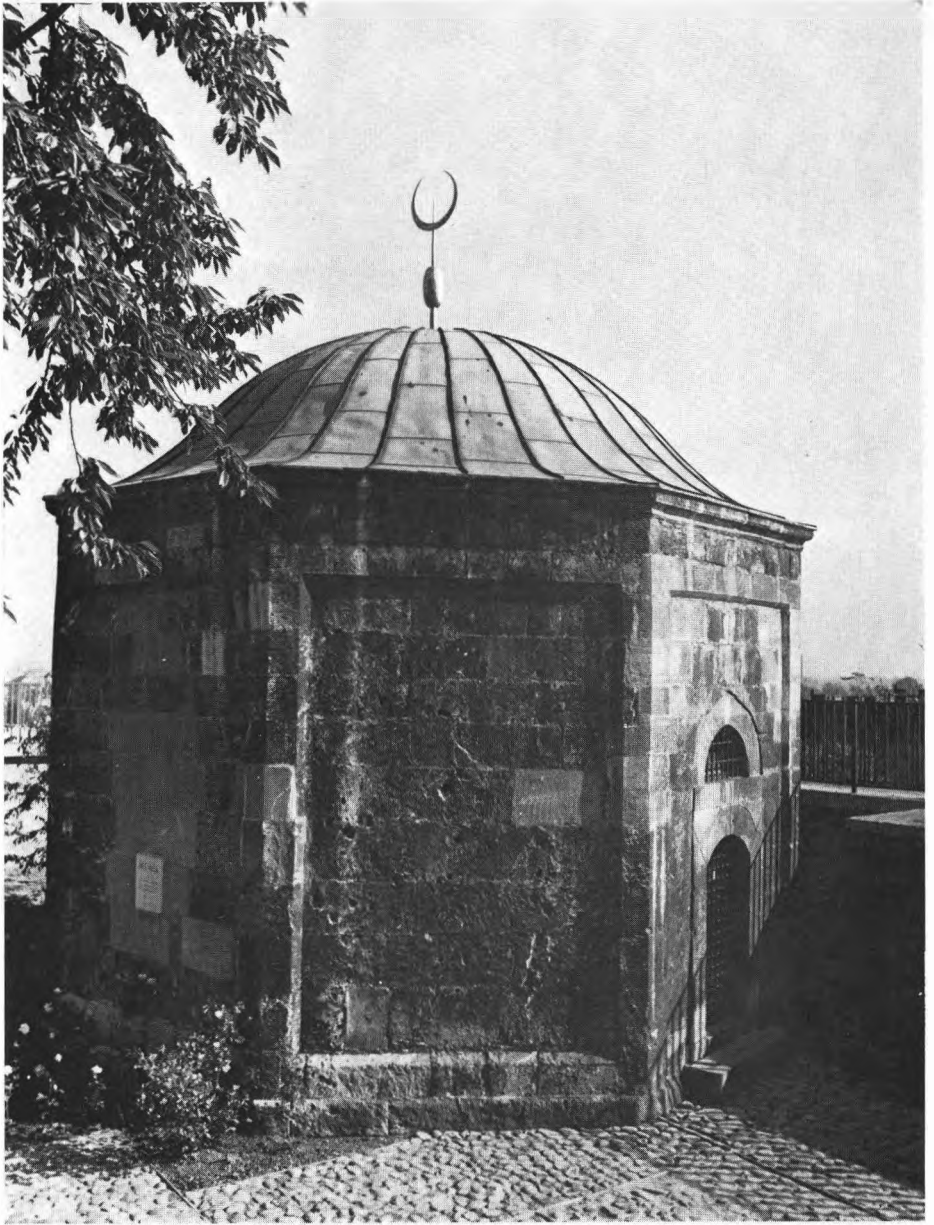
c

70. A magyarországi dzsámik és türbék alaprajzi típusai

71. Buda. A Gül Baba türbe alaprajza (Pfannl E. felmérése nyomán)

0 2,5m

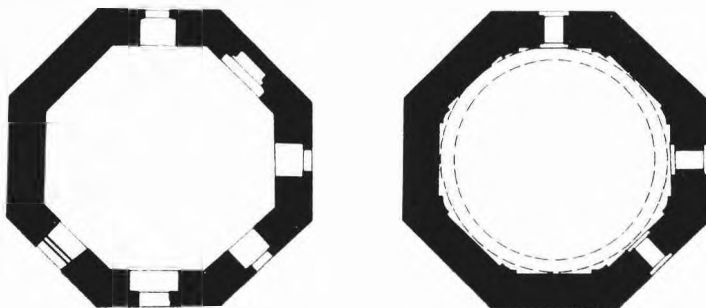
72. Buda. Gül Baba türbe

73. Buda. Gül Baba türbe. Részlet

74. Pécs. Idrisz Baba türbe

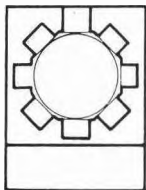
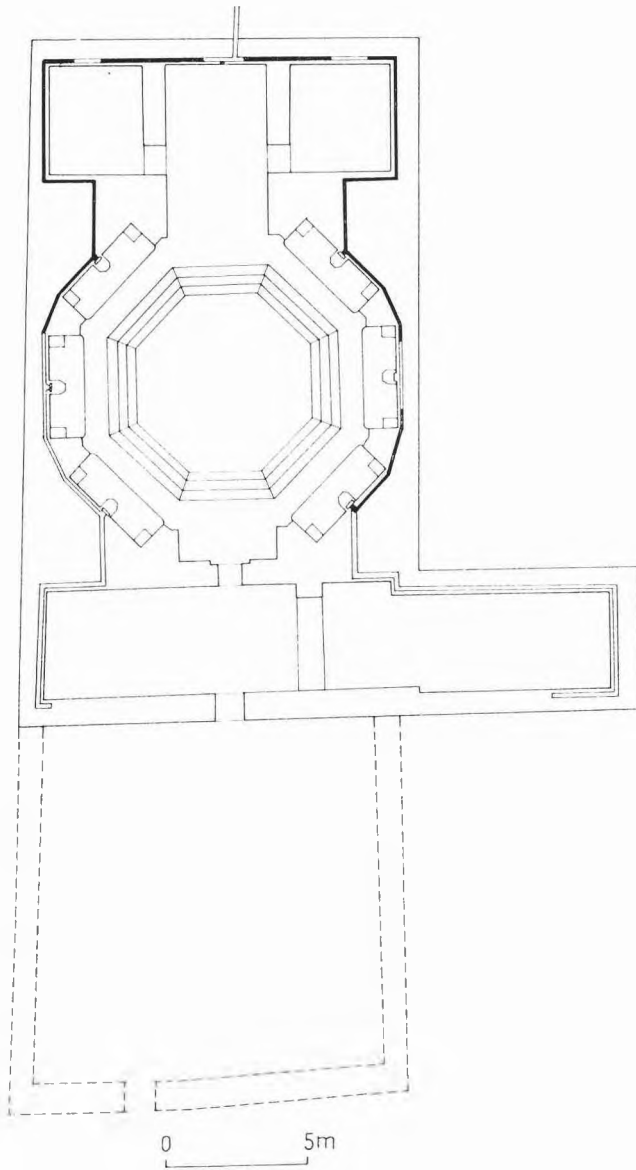
0 5m

75. Pécs. Az Idrisz Baba türbe alaprajza (Ferenczy K. felmérése nyomán)

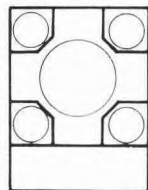

76. Pécs, Idrisz Baba türbe. Részlet a belsőbből

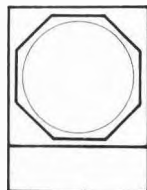
77. Buda. A Király fürdő vízvezetési rendszerének rajza (Hosfay J. felmérése nyomán)

a

b

c

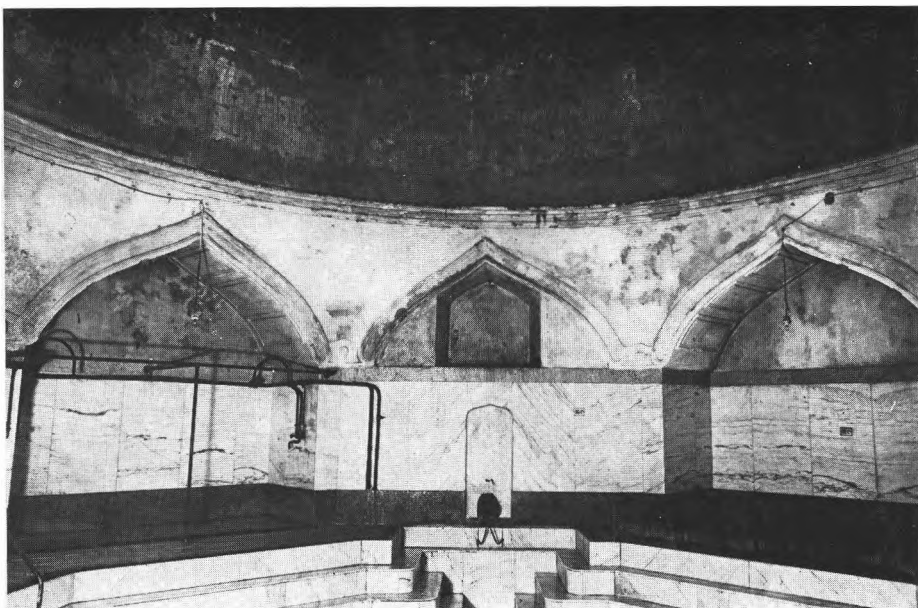
78. A magyarországi török fürdők tipológiai táblázata a caldarium alaprajzának alapján

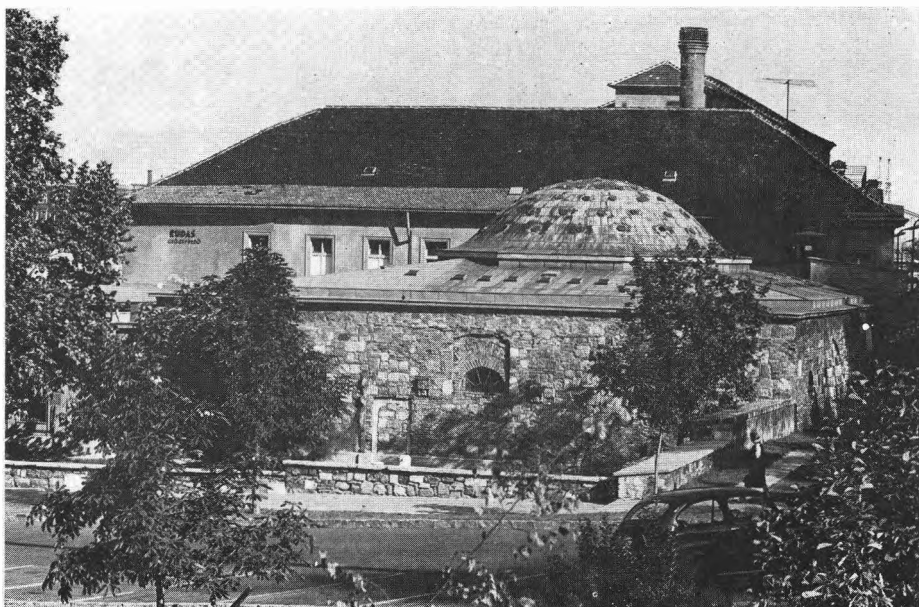
79. Buda. Király fürdő, Török kori rész

80. Buda. Király fürdő. A kupolacsarnok részlete falikúttal, a mosdómedence és ülőpad feltárt maradványával

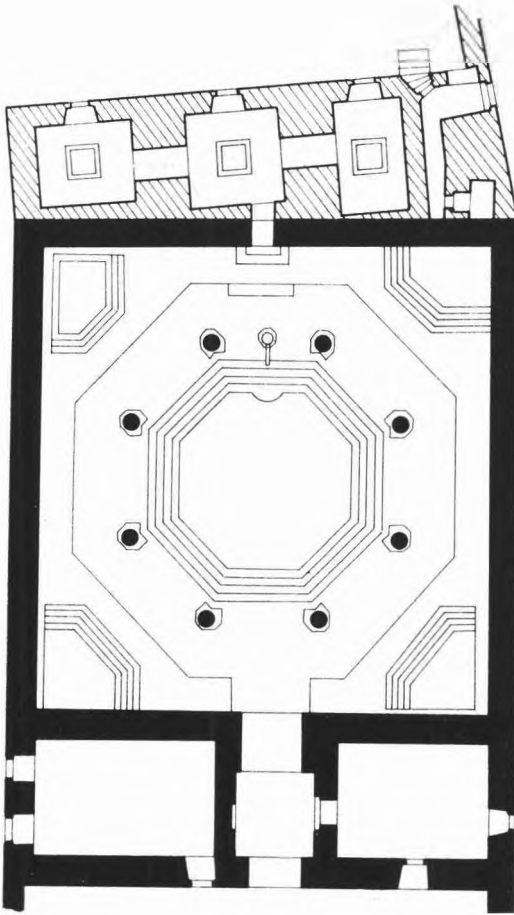

83. Buda. Rác fürdő. Török kori kupolacsarnok. Részlet

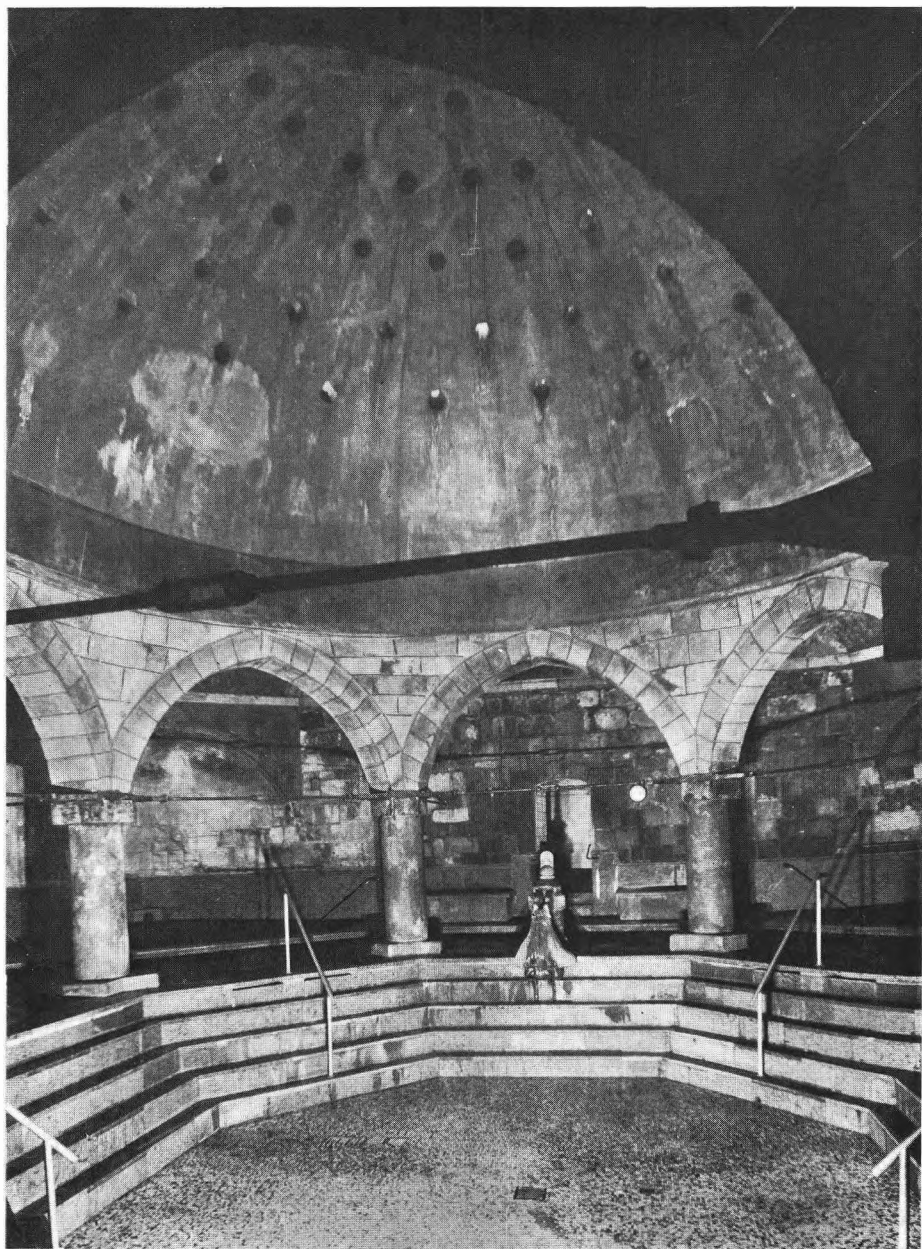

84. Buda. Rudas fürdő. A török kori rész látképe

85. Buda. A Rudas fürdő török kori részének alaprajza az újabban elbontott részek megjelölésével

0 10m

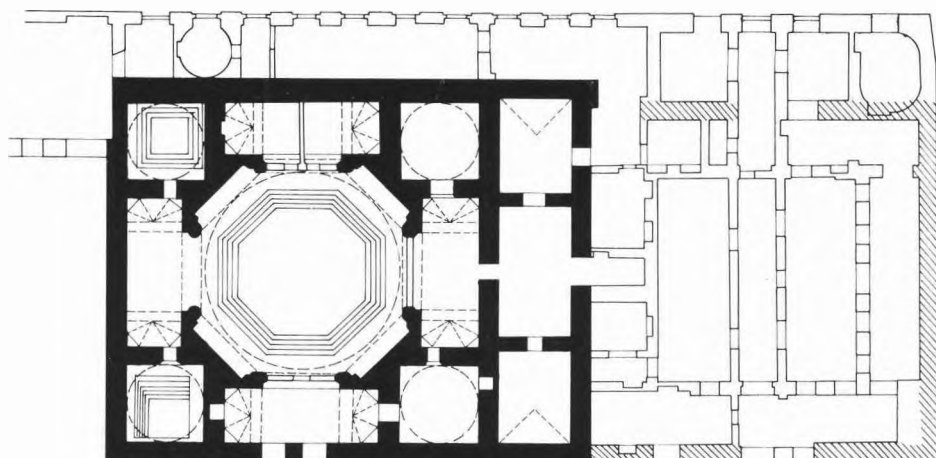
86. Buda. Rudas fürdő. Kupolacsarnok

87. Buda. Rudas fürdő. A kupolacsarnok egyik saroksztalaktitja

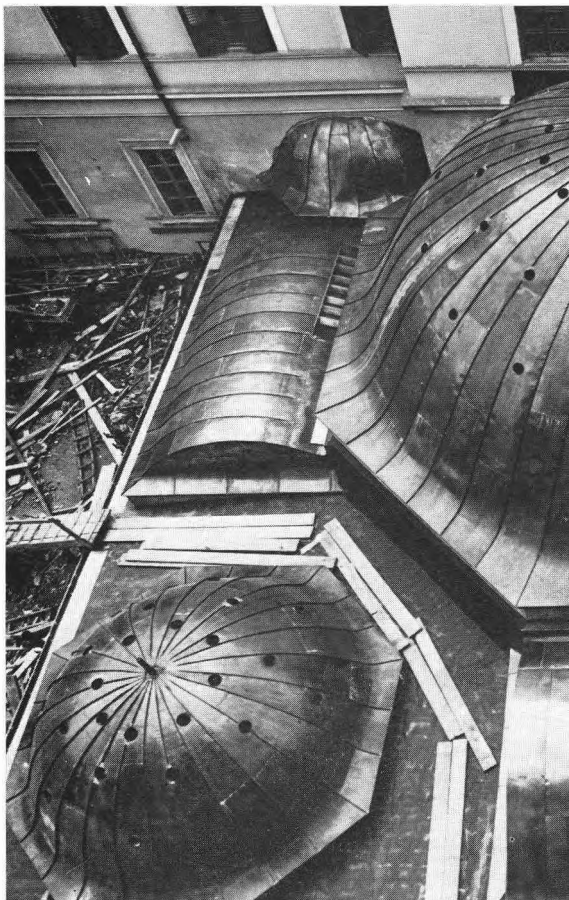

88. Buda. Rudas fürdő. Az északi homlokzaton látható elfalazott ajtónyílás ún. „Bursza-íves” kőkerete

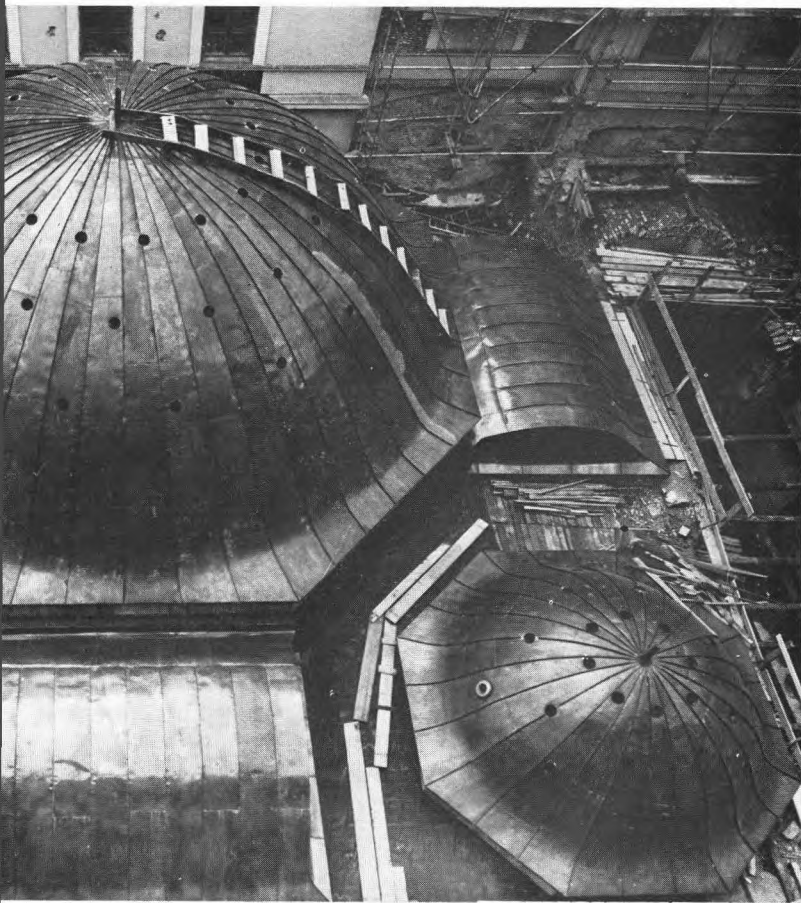

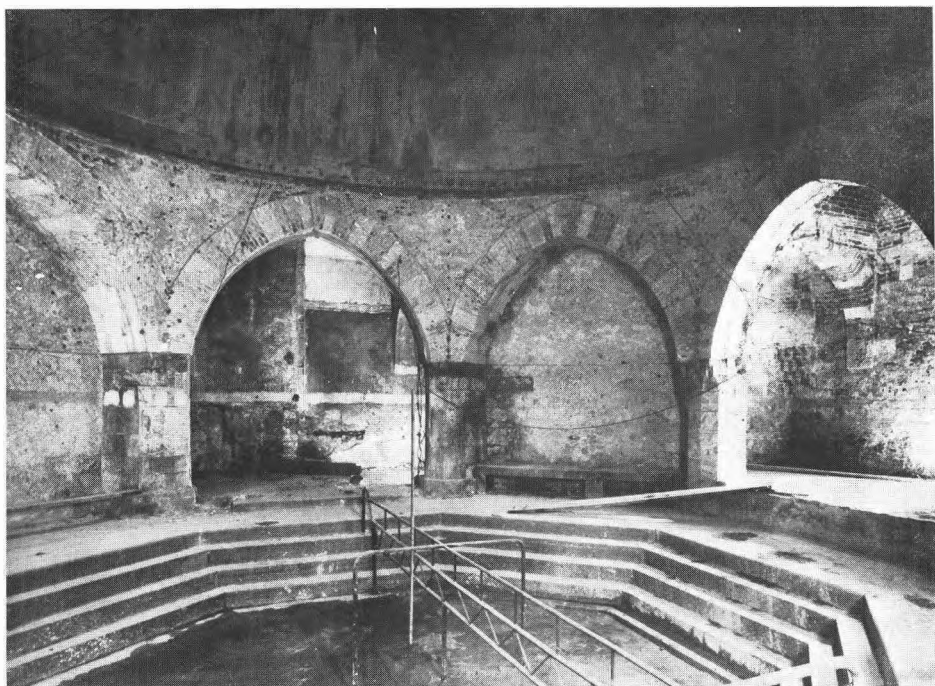
0 10m

89. Buda. A Császár fürdő török részének alaprajza az elpusztult előcsarnok rekonstrukciójával

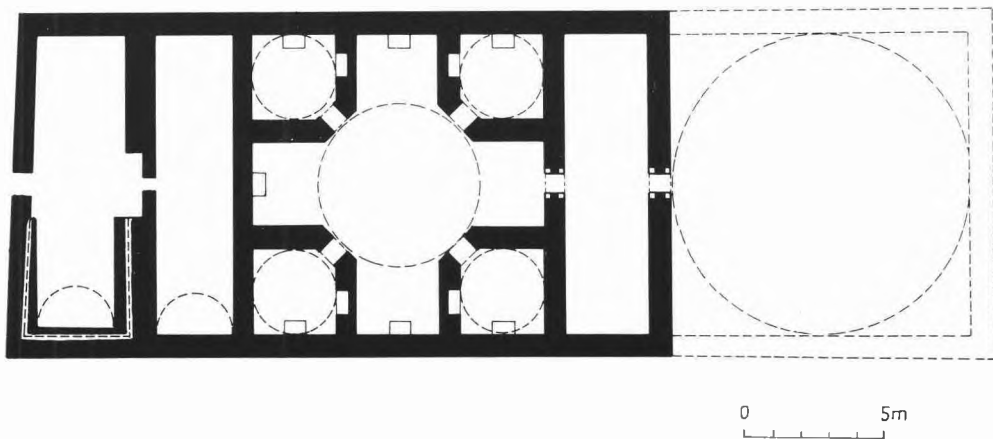

90. Buda. Császár fürdő. A török kori rész látképe

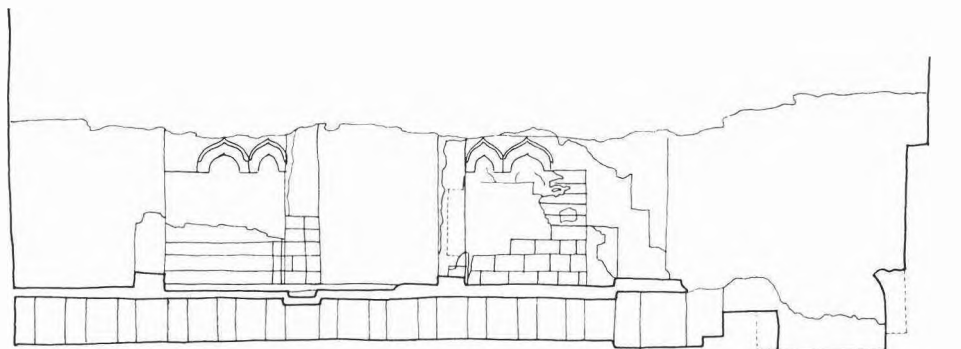

91. Buda. Császár fürdő. Kupolacsarnok. Részlet

92. Eger. A Valide szultána fürdő alaprajza az előcsarnok rekonstrukciójával (Gerő–Ferenczy)

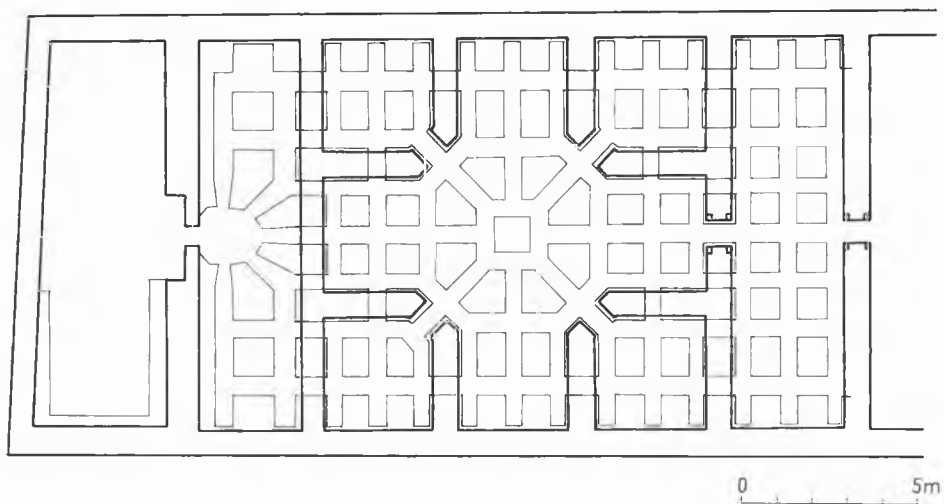

0 5m

93. Eger. A Valide szultána fürdő hosszmetsete (Ferenczy K. felmérése nyomán)

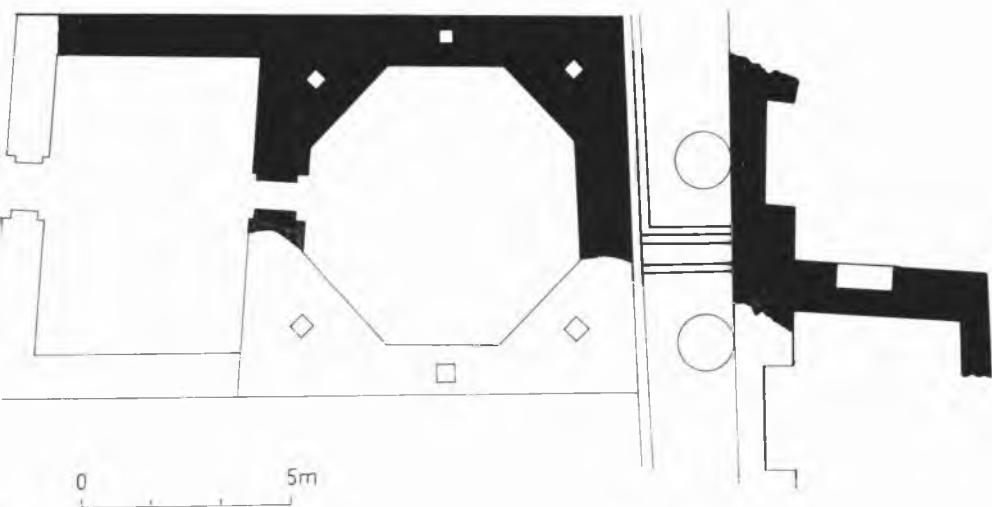
94. Eger. Valide szultána fürdő. Az egyik oldalkamra feltárt maradványa

95. Eger. Valide szultána fürdő. A fűtőrendszer alaprajza (Ferenczy K. felmérése nyomán)

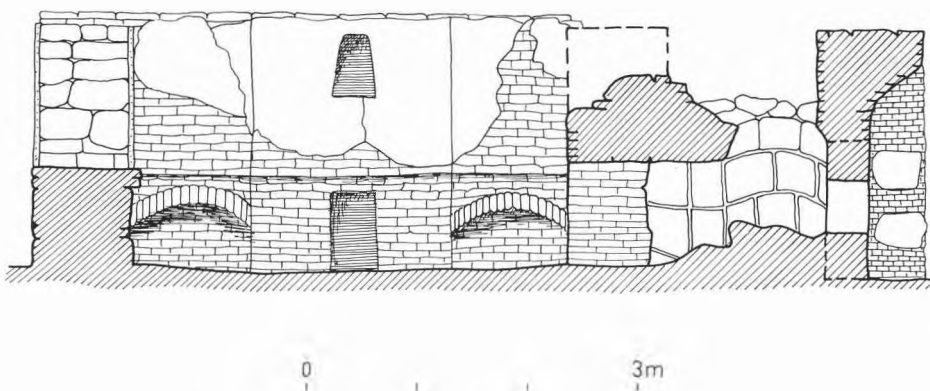
96. Székesfehérvár. Güzeldze Rüstem pasa fürdőjének maradványa

Buda. Pasapalota. A magánfürdő részben rekonstruált alaprajza (Móra M. felmérése nyomán)

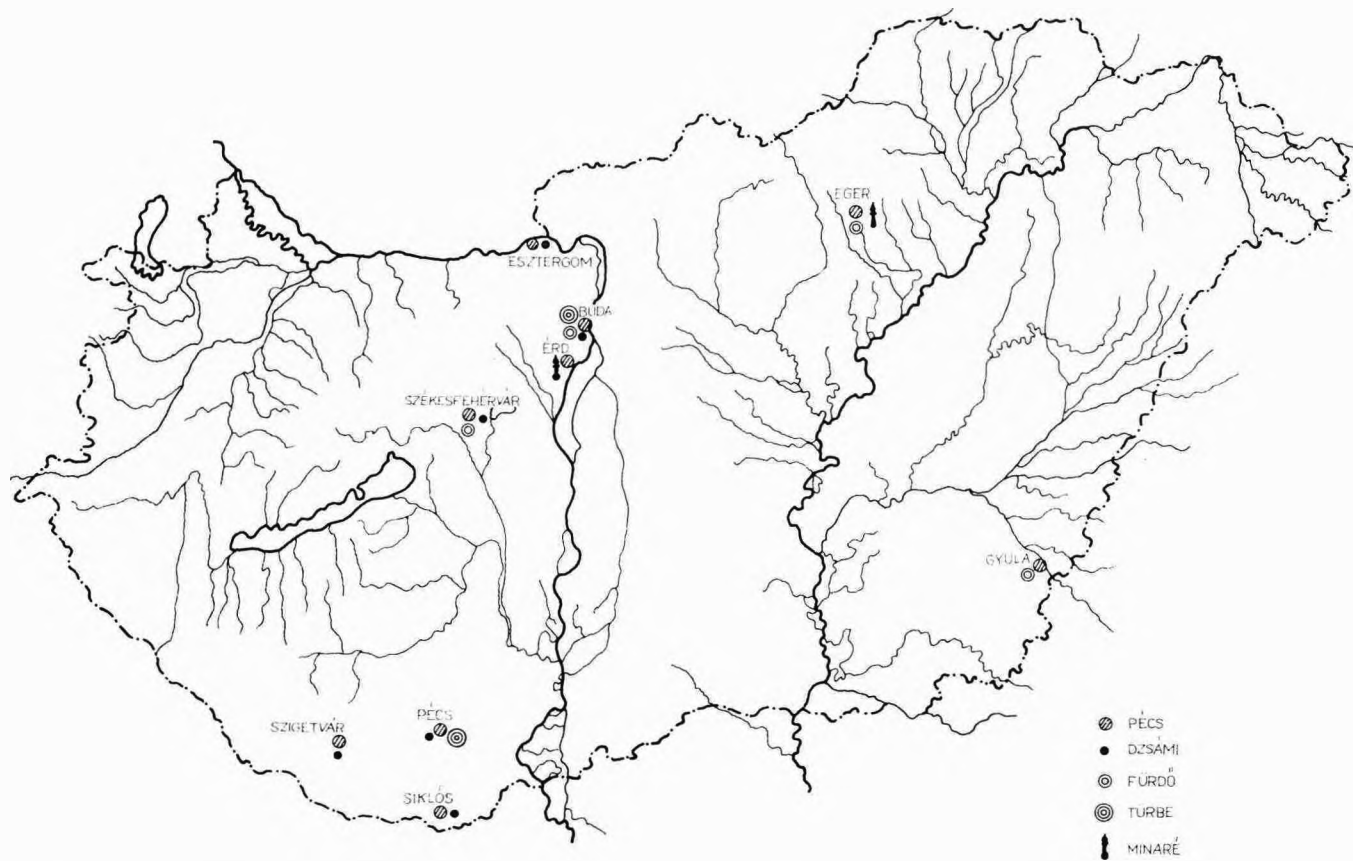
98. Buda. Pasapalota. Magánfürdő. Részlet a caldariumból

99. Buda. Pasapalota. A magánfürdő hosszmetsete (Sziklaváriné—Móra M. felmérése nyomán)

100. Buda. Pasapalota. A fürdő fűtőberendezése, a fűtőkamra a kemence tüzelőnyílásával

101. A török építészet magyarországi emlékeinek (dzsámik, minaréék, türbék és fürdők) lelőhelytérképe (Kuczogi Zs. rajza)

Ára: 44,— Ft

ISBN 963 05 1970 4

